

ŽIVOT SPLITSKOG PUKA U SREDNJEM VIJEKU: PRIMJER OBRTNIKA SREDINOM 15. STOLJEĆA

Andrić, Tonija

Doctoral thesis / Disertacija

2014

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:412547>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for
Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

HRVATSKI STUDIJI

Tonija Andrić

**ŽIVOT SPLITSKOG PUKA U SREDNJEM
VIJEKU: PRIMJER OBRTNIKA SREDINOM
15. STOLJEĆA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2014.

University of Zagreb

CENTRE FOR CROATIAN STUDIES

Tonija Andrić

**LIFE OF THE SPLIT *POPOLANI* IN THE
MIDDLE AGES: THE EXAMPLE OF
CRAFTSMEN IN THE MID-FIFTEENTH
CENTURY**

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2014

Sveučilište u Zagrebu

HRVATSKI STUDIJI

Tonija Andrić

**ŽIVOT SPLITSKOG PUKA U SREDNJEM
VIJEKU: PRIMJER OBRTNIKA SREDINOM
15. STOLJEĆA**

DOKTORSKI RAD

Mentorica:

Izv. prof. dr. sc. Irena Benyovsky Latin

Zagreb, 2014.

University of Zagreb

CENTRE FOR CROATIAN STUDIES

Tonija Andrić

**LIFE OF THE SPLIT *POPOLANI* IN THE
MIDDLE AGES: THE EXAMPLE OF
CRAFTSMEN IN THE MID-FIFTEENTH
CENTURY**

DOCTORAL THESIS

Supervisor

Izv. prof. dr. sc. Irena Benyovsky Latin

Zagreb, 2014

PODACI O MENTORICI – Izv. prof. dr. sc. Irena Benyovsky Latin

Rođena je 14. studenog 1970. g. u Zagrebu, gdje je završila klasičnu gimnaziju. Od 1989. g. studira na Odsjecima za povijest i etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu gdje diplomira 1996. g. na Odsjeku za povijest. Magistarski rad *Public Space of Trogir in the 13th and 14th Centuries* izrađuje pod mentorstvom dr. sc. Janosa Báka te ga brani 1995. g. na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, a nostrificira na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1997. g. Kao Fulbrightov stipendist, zimski i ljetni semestar 1999. g. provodi na Odsjeku za srednjovjekovne studije sveučilišta Stanford (SAD) kao visiting fellow. U razdoblju 1999.-2001. zajedno s Tatjanom Buklijaš vodi međunarodni znanstveni projekt *Medieval Hospitals and Medical Knowledge in Southeastern Europe*. G. 2002. brani doktorsku disertaciju na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu pod naslovom *Društvena uvjetovanost razvoja gradskih prostora: Trogir 1250.-1450.*, mentor dr. sc. Neven Budak. Na Hrvatskom institutu za povijest radi od 1997. g., a u razdoblju 2007.-2010. g. pomoćnica je ravnateljica Instituta. Od 2007. voditeljica je projekta *Grad hrvatskog srednjovjekovlja: društvene strukture, topografija, urbani život* te suradnica na projektu *Hrvatski istočnojadranski prostor i Mletačka Republika u ranom novom vijeku* voditeljice dr. sc. Lovorke Čoralić. Od 2009. g. glavna je urednica časopisa *Povijesni prilozi*, a od 2012. g. radi kao znanstvena savjetnica. Kao vanjski suradnik predaje na Studiju *Povijest stanovništva* Sveučilišta u Dubrovniku, na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te na Odjelu za povijest Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, kao i na njihovim poslijediplomskim programima. Od 2012. g. u zvanju je izvanredne profesorice.

U razdoblju 1999.-2004. g. članica je predsjedništva Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti. Sudjelovala je u organizaciji više znanstvenih skupova i kongresa, a izlaganjima često sudjeluje i na brojim domaćim i međunarodnim skupovima i radionicama. Objavila više znanstvenih radova u domaćim i stranim znanstvenim časopisima te monografije *Trogir u katastru Franje I.* (2005.), *Srednjovjekovni Trogir. Prostor i društvo* (2009.) i *Knjige općinskih nekretina i najмова Dubrovnika (13.-18. st.) I. i II.*, u suautorstvu s dr. sc. Dankom Zelićem (2007.). Područje istraživanja joj je srednjovjekovna urbana povijest na području istočne obale Jadrana, socijalna topografija gradova, razvoj institucija i sl.

ZAHVALE

Ovaj tekst rezultat je mog višegodišnjeg rada na splitskoj arhivskoj građi, posebice na istraživanju notarskih dokumenata koji se odnose na privatni život i poslovnu djelatnost obrtničke populacije u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Posebnu zahvalnost za pomoć prilikom izrade ovog rada dugujem svojoj mentorici izv. prof. dr. sc. Ireni Benyovsky Latin koja je svojim sugestijama, poticajnim komentarima i nadasve korisnim savjetima pridonijela njegovu stvaranju.

Svoju zahvalnost također dugujem i članovima Povjerenstva za obranu doktorskog rada, akademiku Tomislavu Raukaru i prof. dr. sc. Mirjani Matijević Sokol koji su od samih početaka pratili moj znanstveno-nastavni rad na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu i poticali me na izvrsnost. Uz njih, moja zahvalnost pripada i trećem članu Povjerenstva, dragom kolegi i prijatelju doc. dr. sc. Tomislavu Popiću koji me je podržavao još od studentskih dana.

Ovim putem svoju zahvalnost također iskazujem i dragim profesorima te mojim "duhovnim učiteljima" dr. sc. Lovorki Čoralić i dr. sc. Damiru Karbiću koji su nesebičnim prenošenjem svoga znanja olakšali pisanje ovog teksta.

I naposljetku, ali ne manje važno, hvala i mom suprugu i roditeljima što su sve ove godine bili uz mene.

SAŽETAK

U ovoj radnji prikazan je, na primjeru obrtničkog sloja, život pučanskog staleža u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Naime, nakon kratkog prikaza postanka, urbanog širenja i ekonomske topografije grada u 15. st., ovaj rad istražuje njegov društveni razvoj, posebice raslojavanje pučanskog staleža te način svakodnevnog života i ekonomskog djelovanja njegova obrtničkog sloja. Nakon razlaganja o podrijetlu, brojnosti te socijalnim karakteristikama i pravnom statusu splitskih pučana, rad prikazuje one ekonomske djelatnosti kojima je obrtnički sloj u kasnom srednjem vijeku nastojao popuniti skromni budžet od obrtne proizvodnje: agrarnu privredu, stočarstvo, trgovinu te pomorstvo i brodogradnju. Osim toga, ovaj rad napose ocrta i obrtništvo kasnosrednjovjekovnog Splita, u prvom redu zastupljenost i tehnološku razvijenost pojedinih obrtnih struka, organizaciju zanatske proizvodnje te školovanje obrtničkog podmlatka i pomoćne radne snage. Na samom kraju, u tekstu se analiziraju i svakodnevne životne prilike splitskog obrtničkog sloja u 15. st. prikazujući, ukratko, njegovu kulturu stanovanja te odijevanje i prehranu u svakodnevnici dalmatinskog srednjovjekovlja.

SUMMARY

This work analyses everyday life of *popolani* in late medieval Split on the example of the craft class. At first, it presents briefly the foundation, urban expansion and economic topography of the city in the 15th century and furthermore it explores the social development of late medieval Split. The central part of this work explains the economic differentiation of commoners and describes the economic activities of its craft part. At the end, this text analyses everyday life opportunities of Split craftsmen showing, in short, its housing culture, clothing and nutrition in Dalmatian Middle Ages.

So, this text shows that medieval Split was small, relatively well-regulated city with established rules of every day life and economic activity. This was the town of class divided society in which all social and political power belonged to city patricians, and the rest of society had no influence into city management. However, like other communes on the east Adriatic coast, at the beginning of the 15th century Split became an integral part of the Venetian *Stato da Mar*. Since then, the interests of formerly autonomous commune were submitted to strictly centralized policy of the new authority. So, the Venetians set up at the head of the city its own man, a Venetian duke and captain, and to a local government they added a new services that supposed to ensure the implementation of Venetian interests in the peripheral areas of the state. Over the time, the social and economic ties were established among the Venetian newcomers and local residents, and some of them eventually resulted with family ties between the Venetian and local nobility. In that way the Venice created a class of itself loyal nobility.

However, these changes were not the only news that had affected Split society in late Middle Ages. At that time actually started the unstoppable process of restructuring the Split society, and a new government encouraged it. Beside a closed class of urban nobility and the class of the poor commoners, at the 15th century finally appears the layer of wealthy citizens as the middle class of this society. It was formed primarily by big traders who managed to expand their businesses and acquire a great wealth into terms of changed socio-political and economic situation of the 15th century. The wealthy citizens imitated aristocratic lifestyle by accumulation of land property, the expansion of business, education, housing and dressing. Actually, they were constantly aspiring to social position of patricians, but not belonging to the

city Council permanently allocated them from the class of the most powerful men in the city. However, in the era of Venetian rule the noble Council had no real power, but even then the Split patricians carefully preserve the remains of former authority which permanently separated them from the rest of medieval society.

Apart from the rich merchants, the wealthy craftsmen also belonged to a class of rich citizens. These craftsmen were primarily rich jewelers, painters, wood carvers, textile dyers and shipbuilders whose activities were at a higher level of technological development or had a larger range of production. These artisans also passed through long-term education and they had to invest more seed capital to start a business, so their products were more expensive and they were able to generate more profit than other artisans. Thus, the key factors in determining the profitability of craft production are the master profile and the level of initial investment. Like the rich traders, these artisans also tried to expand their businesses, to create a land property and to accumulate as much as possible profit, and in that way to imitate the aristocratic life style.

The rest of the poor craftsmen, however, belonged to the bottom of hierarchical scale of society. Completely excluded from any form of political power, extremely disempowered in social terms, and often socially marginalized, the majority of craft population in late medieval Split was every day fighting for bare existence. Therefore Split craftsmen its home budget usually filled with financial resources from other economic activities, for example from agriculture. In fact, this research showed that most of Split craftsmen was buying or renting the small plots to provide the food for their families, and only the richest masters created big land properties as a sign of representation and social prestige.

Beside the craft production and agrarian economy, the Split artisans were also engage in trade of craft products, raw materials and services. Their shops were usually situated in the business centre of town, around the St. Lawrence Square and in the street that connected the northern entrance to the city, the gate of Pistura, and the southern entrance to the city, the Sea Gate. Namely, the economic topography of the city in the 15th century shows a strong concentration of craft workshops, stores and warehouses in this area. Furthermore, as the preserved sources confirm, the Split craftsmen also preferred to live in economically most active parts of the city, so their favorite neighborhoods were also near the Split business center.

They lived in modest conditions, rarely in stone houses but more often in small wooden houses that they sometimes shared with several members of the extended family. In the upper part of the house the craft family lived, and in the ground floor of house were usually situated shops and other commercial rooms. The interior of that space was small, but extremely functional, and it usually contained only the basic necessities of life. Actually, the preserved craft inventories indicate extreme poverty of commoners, and lists of craftsmen goods with a rich asset represent only a rarity among the survived sources.

In the last part of this text, which explores the everyday life of artisan class, social subordination and poverty of commoner class is the most expressed. Differences of welfare are reflected already in premarital agreements and dowry gifts that are much poorer in commoner class than in citizen or patrician families. Actually, the entire system of inheritance shows differences among different social classes. While the patrician families keep their land property for male successors that will continue the kindred, the daughters in commoner families still sometimes inherit the family real estate and even houses. However, these were the rare cases, but they are still recorded in preserved sources. And finally, social inequality of Split society in the late Middle Ages was also manifested in other aspects of daily life, in dressing, for example, or in nutrition. At that time, actually, people were convinced that everyone should dress or eat according to his or her social status. That practice confirms even preserved documents, especially inventories which record much more clothes, dishes and kitchen utensils in houses of wealthy craftsmen than in those of poor artisans.

So, at the end we can say that the Split society in the late Middle Ages was deeply socially divided. While the social elites enjoyed the luxury and easy life, the majority of Split society barely satisfied their basic needs. However, differences in social status were not expressed only in the material conditions of everyday life, but they were legally guaranteed with different levels of social and political rights. So, formally disempowered, commoners were trying to follow the behavior patterns of nobility by keeping the fraternity meetings and imitating the work of noble Council. However, such attempts were only a reflection of the general inequalities and social divisions. Actually, in the Middle Ages society is naturally divided into classes and each individual knows where is his place in the hierarchy scale. Attempts to change this condition were only rare and exceptional appearances.

KLJUČNE RIJEČI

Split, obrti, kasni srednji vijek, ekonomska povijest, svakodnevni život

KEY WORDS

Split, Crafts, Late Middle Ages, Economic History, Everyday Life

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1. 1. Historiografija	2
1. 2. Izvori	6
1. 3. Metodologija i ciljevi istraživanja	9
2. URBANIZAM KASNOSREDNJOVJEKOVNOG SPLITA	13
2. 1. Urbanistička slika Splita u 15. st.	14
2. 2. Ekonomska topografija grada	19
3. DRUŠTVENA STRUKTURA SREDNJOVJEKOVNOG SPLITA	25
3. 1. Demografska slika	26
3. 2. Etnička osnovica splitskog društva	31
3. 3. Etnička struktura neplemićkog stanovništva u 15. st.	34
3. 4. Ustroj staleškog društva	37
3. 5. Splitski puk u 15. st.: građanska elita i "obični" pučani	40
3. 5. 1. <i>Civis</i> – građanin i "građanin"	41
3. 5. 1. 1. Pravno normiranje	42
3. 5. 1. 2. <i>Cives</i> – građanski stalež	46
3. 5. 2. Sastav splitskoga građanstva	51
3. 5. 3. "Obični" pučani	57
3. 5. 3. 1. Sastav splitskog obrtničkog sloja	59
3. 5. 3. 2. Podrijetlo splitskih obrtnika	65
3. 5. 3. 3. Pravni status splitskih obrtnika	69
3. 5. 3. 4. Društveni položaj splitskih obrtnika	73
3. 5. 3. 5. Materijalni položaj splitskih obrtnika	76
3. 5. 3. 5. 1. Razlike u imućnosti	78
3. 6. Društvene promjene i mletačka vlast u 15. st.	82
3. 6. 1. Promjene u gradskoj upravi	83
3. 6. 2. Širenje gospodarskih veza	85
3. 6. 3. Utjecaj migracijskih gibanja	88

4. EKONOMSKA DJELATNOST SPLITSKIH OBRTNIKA U 15. ST.	93
4. 1. Agrarna privreda	94
4. 1. 1. Zemljoposjed splitskih obrtnika	95
4. 1. 2. Vrste zakupa	100
4. 1. 2. 1. Zakup <i>ad pastinandum</i>	102
4. 1. 2. 2. Zakup <i>ad laborandum</i>	105
4. 1. 3. Struktura obrtnika zemljoposjednika	108
4. 1. 4. Akumulacija kapitala	111
4. 1. 5. Rasprostranjenost poljodjelskih kultura	115
4. 2. Stočarstvo	121
4. 2. 1. Vlasnici stoke	122
4. 2. 2. Opskrba mesom	125
4. 2. 3. Stočarski proizvodi u obrtnoj proizvodnji	128
4. 3. Trgovina	130
4. 3. 1. Obrtnik trgovac	131
4. 3. 2. Trgovanje nekretninama splitskih obrtnika	135
4. 3. 3. Trgovina obrtničkim proizvodima, poslovima i sirovinama	139
4. 3. 4. Trgovina ostalim proizvodima	143
4. 3. 5. Opseg trgovačke razmjene	144
4. 3. 6. Trgovačka udruženja obrtnika	148
4. 4. Pomorstvo i brodogradnja	151
4. 4. 1. Gradska luka	152
4. 4. 2. Brodograditelji	155
4. 4. 3. Vrste i vrijednost brodova	158
4. 4. 4. Društveni status kalafata	163
4. 4. 5. Brodovlasnici	166
5. SPLITSKI OBRTI U 15. ST.	169
5. 1. Vrste zanata	170
5. 1. 1. Drvodjelska struka	171
5. 1. 2. Građevinarska struka	175

5. 1. 3. Kožarska struka	181
5. 1. 4. Metalska struka	186
5. 1. 5. Tekstilna struka	189
5. 1. 6. Umjetnički obrt	195
5. 1. 6. 1. Zlatarstvo	196
5. 1. 6. 2. Rezbarstvo	198
5. 1. 6. 3. Slikarstvo	200
5. 2. Organizacija obrtničke proizvodnje	202
5. 2. 1. Obrtne bratovštine	205
5. 3. Školovanje obrtničkih naučnika	211
5. 3. 1. Obveze obrtničkih naučnika i majstora	212
5. 3. 2. Dob i podrijetlo obrtničkih naučnika	214
5. 3. 3. Duljina naukovanja	218
5. 3. 4. Naknade za rad obrtničkih naučnika	220
5. 3. 5. Odnos obrtničkih majstora i naučnika	222
5. 4. Pomoćna radna snaga	224
6. SVAKODNEVICA SPLITSKIH OBRTRNIKA U 15. ST.	227
6. 1. Obitelj	227
6. 1. 1. Brak i bračni odnosi	228
6. 1. 1. 1. Uloga i položaj žene	234
6. 1. 2. Djeca	237
6. 1. 2. 1. Broj djece	238
6. 1. 2. 2. Položaj djece	241
6. 1. 2. 3. Sustav nasljeđivanja	244
6. 1. 2. 4. Djevojački mirazi	247
6. 1. 3. Rodbinske veze	253
6. 1. 4. Kućanstvo	255
6. 2. Obrtnička kultura stanovanja	259
6. 2. 1. Vrste kuća	259
6. 2. 2. Lokacija kuća	263

6. 2. 3. "Obrtničke" četvrti u Splitu	266
6. 2. 3. 1. <i>In civitate nova</i>	266
6. 2. 3. 2. <i>In civitate veteri</i>	268
6. 2. 3. 3. <i>In suburbio</i>	270
6. 2. 4. Vanjski izgled kuća	272
6. 2. 4. 1. Fasade i krovovi	274
6. 2. 4. 2. Okućnice	277
6. 2. 5. Unutarnji izgled kuća	279
6. 2. 5. 1. Raspored prostorija i njihov inventar	280
6. 3. Odijevanje	284
6. 3. 1. Vrsta odjeće i obuće	286
6. 3. 2. Ukrasi i nakit	290
6. 4. Prehrana	291
6. 4. 1. Srednjovjekovna percepcija hrane	292
6. 4. 2. Prehrambene namirnice	293
6. 4. 3. Priprema hrane	297
6. 4. 4. Piće	299
6. 4. 5. Posuđe i pribor za jelo	302
7. ZAKLJUČAK	305
NEOBJAVLJENI IZVORI	310
OBJAVLJENI IZVORI	312
LITERATURA	314
POPIS PRILOGA	345
ŽIVOTOPIS AUTORICE	352

1. UVOD

Društveno oblikovanje srednjovjekovnih dalmatinskih komuna proces je kojeg možemo pratiti gotovo kroz čitavo hrvatsko srednjovjekovlje. Naime, od raslojavanja prvih društvenih grupa u ranom srednjem vijeku gradske su zajednice dalmatinskog priobalja prošle dug razvojni put formiranja komunalnih sustava sa staleški strogo podijeljenim društvima. Taj se put ugledao u socijalne modele prekojadranskih komuna, ali je ovisio, prije svega, o specifičnim prilikama hrvatskog srednjeg vijeka.

U prvom redu, društveno je oblikovanje urbanih zajednica ovisilo o njihovu gospodarskom razvoju, a u konačnici i o pravnom uređenju. Naime, staleško je ustrojstvo dalmatinskih komuna prije svega bilo posljedicom imovinske diferencijacije stanovništva koja je, pak, najvećim dijelom bila uvjetovana širenjem gospodarskih veza i ekonomskim napretkom gradova. Povećanje gospodarskih aktivnosti i ubrzanje ekonomskih procesa, dakle, izravno su utjecali i na strukturu srednjovjekovnih društava.

Uzevši u obzir tu uzajamnost i izravnu povezanost društvenog i ekonomskog razvoja, ovaj će rad istraživati oblikovanje i staleško izdvajanje te ekonomsku aktivnost i svakodnevni život jednog sloja srednjovjekovnog društva – splitskih pučana. Kako ćemo vidjeti u nastavku, bio je to u početku jedinstven sloj gradskog društva što se popunjavao iz redova imućnijeg stanovništva, ali i iz mase gradske sirotinje što se u toj hijerarhiji nalazila pri samom njezinom dnu. Ipak, procesom društvene stratifikacije bogati će poduzetnici, mahom veliki trgovci i poslovno vješiji obrtnici, formirati srednji stalež komunalnog društva – građanstvo, dok će siromašni pučani ostati izvan te, njima nedostižne, društvene skupine. Stoga sam se pri istraživanju tih procesa u ovom radu usmjerila prvenstveno na populaciju gradskih obrtnika koji najvjernije ocrtavaju gore navedena obilježja staleškog raslojavanja. Neki su od njih, naime, pripadali staležu bogatijeg građanstva, no većina je splitskih zanatlija, kako ćemo pokazati u nastavku, činila skupinu "običnih" pučana. Bila je to ona skupina gradskog stanovništva što je svojim radom privređivala dovoljno financijskih sredstava za osiguranje osnovnih egzistencijalnih potreba, ali koja zbog nedostatka viška kapitala nije uspijevala priskrbiti si više materijalnih dobara, a time i bolji društveni položaj te povoljniji socijalni status.

Ovaj će rad, prema tome, istraživati svakodnevni život splitskih obrtnika kroz prizmu njihove ekonomske djelatnosti. Na sljedećim stranicama bit će govora u prvom redu o ustrojstvu staleškog društva u srednjovjekovnom Splitu i izdvajanju sloja bogatog komunalnog građanstva. Kako je ta socijalna stratifikacija bila potaknuta prvenstveno imovinskom diferencijacijom društva, razmotrit ćemo gospodarske aktivnosti kojima su se, osim zanatske djelatnosti, najčešće bavili splitski obrtnici. Neki su od njih, naime, djelatnostima u drugim privrednim granama akumulirali velike količine kapitala pa su se po svojoj imućnosti mogli izjednačiti ili čak premašiti sloj gradskog patricijata. Ipak, takve su pojave bile relativno rijetke jer je najveći dio splitskih obrtnika bio uistinu siromašan. Uzevši u obzir takve ekonomske prilike i životni standard pučana, ovaj će rad pokušati ocrtati svakodnevni život obrtničkog sloja usmjeravajući se prvenstveno na obiteljske odnose pučana, njihove rodbinske i staleške veze, kulturu stanovanja, prehranu, odijevanje te druge društvene procese što su bili dijelom onodobne obrtničke zbilje.

Pri analizi gore navedenih pojava i procesa, usmjerila sam se na izvore kasnog srednjeg vijeka koji otprilike obuhvaćaju razdoblje prvih pola stoljeća mletačke vlasti u Splitu (1428.-1475. g.). Naime, doba je to kad, djelovanjem nove vlasti, procesi društvene diferencijacije postaju sve ubrzaniji, a razvojem komunalnih institucija, pisani izvori sve brojniji. Osim toga, razdoblje je to i sazrijevanja društvene svijesti pa točna identifikacija neplemićkog stanovništva postaje sve češćom pojavom u arhivskim vrelima. Dok se u prethodnom razdoblju, naime, tek plemstvo ističe pripadnošću određenom rodu, u 15. se st. i za pripadnike pučanskog sloja bilježe prezimena ili barem patronimi, što uvelike olakšava njihovu identifikaciju. Razlozi su to zbog kojih sam se u ovom radu usmjerila na istraživanje splitskih izvora s polovice 15. st.

1. 1. Historiografija

U proučavanju povijesti srednjega vijeka, hrvatska se historiografija posljednjih desetljeća sve više usmjerava k istraživanjima socijalne ili društvene povijesti.¹ Tako je do

¹ U suvremenoj je medijevistici, naime, odavno već napušteno proučavanje političkih tema što su okupirale stariju historiografiju, a u posljednje se vrijeme sve češće prihvaćaju nove teme, pristupi i paradigme što su u

danas objavljeno više znanstvenih studija koje analiziraju pojedine strukture hrvatskih srednjovjekovnih društava i njihove razvojne razine.² Ipak, čini se da hrvatska historiografija nije posvetila jednaku pozornost svim sastavnicama tih društava, već se zadržala, najvećim dijelom, na njihovu vodećem staležu – plemstvu.³ Razlog tomu vjerojatno je brojnost i raznovrsnost sačuvanih podataka o gradskom patricijatu koje se, kao nositelj vlasti u komunalnim društvima, najčešće i spominje u arhivskim vrelima. Stoga zanimanje znanstvenika za ovu temu ne jenjava ni danas.

S druge strane, o pučanskom je staležu komunalnih društava u Dalmaciji do sada napisano relativno malo znanstvenih radova. Osim toga, i problemski se pristupi ovoj temi bitno razlikuju od modela istraživanja plemićkog stanovništva. Naime, dok se u hrvatskoj

zapadnoeuropskim historiografijama prisutni još od polovice 20. st. Bili su to novi modeli francuskih znanstvenika okupljenih oko časopisa *Annales*. Zalagali su se za proučavanje procesa dugoga trajanja i "totalne historije." Više o francuskim Analistima i njihovim pristupima vidi u: GROSS, Mirjana, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 2001., str. 237.-241.

² Vidi npr.: BRANDT, Miroslav, "Neki elementi komunalnog uređenja srednjovjekovnog Zadra do polovine 11. stoljeća", *Zadarska revija*, br. 2-3, Zadar 1967., str. 144.-158.; KLAJČ, Nada, "Društvena struktura kvarnerske općine u razvijenom srednjem vijeku", *Krčki zbornik*, br. 2, Krk 1971., str. 111.-144.; RAUKAR, Tomislav, "Društvene strukture dalmatinske komune u srednjem vijeku", *Jugoslavenski historijski časopis*, br. 1-4, Zagreb 1978., str. 102.-110.; ISTI, "Komunalna društva u Dalmaciji u 14. stoljeću", *Historijski zbornik*, br. XXXIII-XXXIV, Zagreb 1980.-1981., str. 183.-193. (pretisak u: *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split 2007., str. 69.-140.); ISTI, "Komunalna društva u Dalmaciji u 15. stoljeću i u prvoj polovini 16. stoljeća", *Historijski zbornik*, br. XXXV, Zagreb 1982., str. 43.-118. (pretisak u: *Studije o Dalmaciji*, 141.-212.); ISTI, "Društveni razvoj u Hrvatskoj u 15. stoljeću", *Historijski zbornik*, br. XXXVIII, Zagreb 1985., str. 75.-94.; STEINDORFF, Ludwig, "Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 16, Split 1987., str. 141.-152.; JANEKOVIĆ-RÖMER, Zdenka, "Rodbinski odnosi u dalmatinskom društvu 13. i 14. stoljeću", *Historijski zbornik*, br. XXXV, Zagreb 1992., str. 179.-194.; RAUKAR, Tomislav, "Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu: prostor i društvo", *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb 1996., str. 35.-48.; JELASKA, Zdravka, "Ustrojstvo društva u srednjovjekovnom Trogiru", *Povijesni prilozi*, br. 20, Zagreb 2001., str. 7.-55.; RAUKAR, Tomislav, *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2002. itd.

³ Vidi npr.: BUDAK, Neven, "Urban Elites in Dalmatia in the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Atti e memoriale della Società dalmata di storia patria*, br. 16., Venezia 1997., str. 183.-199.; KARBIĆ, Damir, "Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize.", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 16, Zagreb 1998., str. 73.-117.; JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, *Okvir slobode: dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb-Dubrovnik 1999.; ČOSIĆ, Stjepan, VEKARIĆ, Nenad, "Raskol dubrovačkog patricijata", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 39, Dubrovnik 2001., str. 305.-379; NIKOLIĆ, Zrinka, *Rodaci i bližnji: dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 2003.; KARBIĆ, Damir, "Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 22, Zagreb 2004., str. 1.-26.; ČOSIĆ, Stjepan, VEKARIĆ, Nenad, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, Zagreb-Dubrovnik 2005.; KARBIĆ, Damir, "Plemstvo – definicija, vrste, uloga", *Povijesni prilozi*, br. 31, Zagreb 2006., str. 11.-21.; ANDREIS, Mladen, *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.)*, Trogir 2006.; DOKOZA, Serđo, "Problematika proučavanja plemstva u srednjem vijeku", *Povijesni prilozi*, br. 35, Zagreb 2008., str. 25.-42.; NIKOLIĆ JAKUS, Zrinka, "Obitelj dalmatinskog plemstva od 12. do 14. stoljeća", *Acta Histriae*, god. 16, br. 1-2, Koper 2008., str. 59.-88. itd.

medijevistici dosta pisalo o podrijetlu, postanku, ustroju i zatvaranju sloja gradskog patricijata, o "običnim" se pučanima raspravljalo tek u kontekstu drugih tema, a pomnija struktura ovog staleža gotovo da se uopće nije razmatrala.⁴ Slična je situacija i sa slojem komunalnog građanstva koje se kao zasebni društveni stalež detaljnije analizira tek u posljednje vrijeme.⁵ To, međutim, i ne iznenađuje jer se i u europskoj historiografiji problematika izdvajanja građanskog sloja počela istraživati tek posljednjih desetljeća.⁶

Dakle, bez obzira na nesrazmjer u broju znanstvenih studija i različitost u pristupu istraživanja plemićkog i pučanskog stanovništva srednjovjekovnih gradova, popis bibliografije o društvenim strukturama dalmatinskih komuna zapravo je prilično dugačak i raznolik.

⁴ Od malobrojnih radova u kojima se pučani spominju u kontekstu širih tema vidi npr.: SAMBRAILO-NOVAK, Maja, "Plemići, građani i pučani u Zadru (15.-17. st.)", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, br. 19, Zagreb-Zadar 1972., str. 167.-186.; DANČEVIĆ, Luka, "Pokreti pučana na našem Primorju početkom 16. stoljeća (po mletačkim izvještajima)", *Pomorski zbornik*, br. 12, Rijeka 1974., str. 117.-159.; ISTI, *Pučki ustanak Matija Ivanića i njegovo doba*, Zagreb 1975.; KURELAC, Miroslav, "Društvene diferencijacije i pokreti pučana srednje Dalmacije od 14. do 16. stoljeća", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, vol. 10, Zagreb 1981., str. 237.-245.; GABELIĆ, Andro, *Ustanak hvarskih pučana (1510.-1514.). Izvori, tokovi, dometi*, Split 1988.; LADIĆ, Zoran, "O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 20, Zagreb 2002., str. 1.-27.; RAVANČIĆ, Gordan, "Krčme i krčmari srednjovjekovnog Dubrovnika", *Kolo*, br. 16, Zagreb 2006., str. 229.-252. Pučanski se stalež također spominje i u literaturi koja obrađuje srednjovjekovne bratovštine, no tome će više govora biti u nastavku, a tada će biti prikazana i spomenuta literatura.

⁵ Vidi npr.: RAUKAR, Tomislav, "Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima", *Historijski zbornik (Šidakov zbornik)*, br. XXIX-XXX, Zagreb 1976.-1977., str. 139.-149. (pretisak u: *Studije o Dalmaciji*, 43.-52.); ISTI, "Ser Baptista de Augubio, civis Spaleti", *Mogućnosti*, br. 1, Split 1979., str. 108.-118. (pretisak u: *Isto*, 285.-296.); FABIJANEC, Sabine Florence, "Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca u 14. i 15. stoljeću", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 17, Zagreb 1999., str. 31.-60.; ISTA, "Pojava profesije mercator i podrijetlo trgovaca u Zadru u 14. i početkom 15. stoljeća", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 19, Zagreb 2001., str. 95.-123.; ISTA, "Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca u 14. i 15. stoljeću", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 22, Zagreb 2004., str. 55.-120.; PEŠORDA VARDIĆ, Zrinka, "Pučka vlastela: Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku", *Povijesni prilozi*, br. 32, Zagreb 2007., str. 215.-237.; MADUNIĆ, Domagoj, "Mjera grada: zadarski popis stanovništva 1527. g.", *Povijesni prilozi*, br. 28, Zagreb 2009., str. 23.-63.; PEŠORDA VARDIĆ, Zrinka, "Cittadini Ragusei: građanska elita kasnosrednjovjekovnog dubrovnika", *Mestne elite v srednjem i zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino*, Ljubljana 2011., str. 187.-207.; ISTA, *U predvorju vlasti: dubrovački Antunini u kasnom srednjem vijeku*, Dubrovnik-Zagreb 2012.

⁶ Vidi npr.: PEARCE, Spencer, "Dante: Order, Justice and the Society of Orders", *Orders and Hierarchies in Late Medieval and Renaissance Europe* (ed. DENTON, Jeffrey), Manchester 1999., str. 33.-55.; PULLAN, Brian, "Social Hierarchies in the Republic of Venice", *Orders and Hierarchies in Late Medieval and Renaissance Europe* (ed. DENTON, Jeffrey), Manchester 1999., str. 147.-168.; GRUBB, James S., "Elite Citizens", *Venice Reconsidered: the History and Civilization of an Italian City-State, 1297.-1797.* (ed. MARTIN, John, ROMANO, Dennis), Baltimore-London 2000., str. 339.-360.; PULT QUAGLIA, Anna Maria, "Citizenship in Medieval and Early Modern Italian Cities", *Citizenship in Historical Perspective* (ed. ELLIS, Steven G., HALFDANARSON, Guðmundur, ISAACS, Ann Katherine), Pisa 2006., str. 107.-114. itd.

Ograničimo li se, međutim, samo na one tekstove koji su proučavali ustrojstvo društva i pojedine socijalne skupine u srednjovjekovnom Splitu dolazimo do zapanjujućeg otkrića kako domaća historiografija gotovo da i nije istraživala ovu temu. O njoj, naime, postoje tek rijetki radovi.⁷

Ipak, u ovom će se radu pomnije proučavati obrtnički sloj splitskih pučana pa naposljetku treba reći nešto i o historiografskim dostignućima na polju istraživanja srednjovjekovnih obrta i obrtnika. U tom je smislu do sada najbolje obrađen naš umjetnički obrt,⁸ no o obrtnicima kao sastavnom dijelu pučanskog staleža do sada se gotovo uopće nije pisalo. O njima se, naime, u historiografiji do sada raspravljalo najčešće kao o nostalgijama zanatske proizvodnje u gradovima, a hrvatska se medijevistika,⁹ kao uostalom i europska,¹⁰

⁷ NOVAK, Grga, "Nobiles, populus i cives, komuna i universitas u Splitu 1525.-1797.", *Rad JAZU*, knj. 286, Zagreb 1952., str. 5.-40; BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, "Prilog poznavanju građana i pučana u Splitu početkom 16. stoljeća", *Arhivski vjesnik*, br. XVI, Zagreb 1973., str. 159.-176.; NOVAK, Grga, *Povijest Splita*, sv. I, Split 1978., str. 359.-377.; ANČIĆ, Mladen, "Ser Ciprijan Zaninov. Rod i karijera jednog splitskog patricija druge polovice 14. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 39, Zadar 1997., str. 37.-80.; RAUKAR, Tomislav, "Splitsko društvo u Salonitanskoj povijesti Tome Arhiđakona", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, br. 1, Rijeka 2001., str. 243.-273. (pretisak u: *Studije o Dalmaciji*, 215.-244.)

⁸ Vidi npr.: KARAMAN, Ljubo, *Umjetnost u Dalmaciji: 15. i 16. vijek*, Zagreb 1933.; ISTI, *Dalmacija kroz vjekove u historiji i umjetnosti*, Split 1934.; FISKOVIĆ, Cvito, *Dokumenti o radu naših graditelja i klesara 15.-16. stoljeća u Dubrovniku*, Split 1947.; ISTI, "Umjetnički obrt 15.-16. stoljeća u Splitu", *Zbornik Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića (1450.-1950.)* (ur. BADALIĆ, Josip, MAJNARIĆ, Nikola), Zagreb 1950., str. 127.-164.; ISTI, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1959.; PETRICIOLI, Ivo, *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike*, Zagreb 1972.; FISKOVIĆ, Igor, *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb 1987.; PRIJATELJ PAVIČIĆ, Ivana, "Pokušaj identifikacije pojedinih glava Jurja Dalmatinca na šibenskoj katedrali", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 18, Zagreb 1994., str. 7.-22.; PRIJATELJ, Krno, *Kroz povijest umjetnosti u Dalmaciji (13.-19. st.): studije i sinteze*, Split 1995.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, *Majstori od 11. do 19. stoljeća u Dalmaciji*, Split 1999.; HILJE, Emil, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Zagreb 1999.; BELAMARIĆ, Joško, *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split 2001.; SOKOL, Vjekoslava, *Umjetnički obrađeno drvo u Splitu od 13. do 18. stoljeća* (Katalog izložbe), Split 2002.; LUPIS, Vinicije B., "Prilog poznavanju gotičkog zlatarstva u Dubrovniku", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, br. 25, Split 2008., str. 151.-165.; BUŽANČIĆ, Radoslav, *Radovanov portal*, Zagreb 2010. itd.

⁹ O obrtima u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama vidi: ROLLER, Dragan, *Dubrovački zanati u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 1951.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, "Majstori oružja, štitari, kovači i ljevači topova od 13. do 17. stoljeća u Dalmaciji", *Vojnopomorski ogladi*, br. 1, Split 1966., str. 53.-66.; ISTA, "Zanati na otocima Hvaru i Visu u 16. stoljeću", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb 1977., str. 471.-494.; RAUKAR, Tomislav, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb 1977., str. 220.-246.; MANANČIKOVA, Nelli P., "Rana manufaktura i socijalni aspekti povijesti zanatskog stanovništva Dubrovnika u 15. i na početku 16. stoljeća", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 10, Zagreb 1977., str. 341.-356.; LUČIĆ, Josip, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća*, Zagreb 1979.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, "Arhivske vijesti o trogirskim zanatlijama u 13. stoljeću", *Mogućnosti*, br. 10/11, Split 1980., str. 1026.-1035.; KOLANOVIĆ, Josip, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb 1995., str. 248.-298.; PETRIĆ, Marinko, "Obrti, usluge i službe na Hvaru u 15. stoljeću", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, br. 12, Split 1996., str. 213.-280.; *Povijest Hrvata: srednji vijek*, knj. I (gl. ur. ŠANJEK, Franjo), Zagreb 2003., str. 268.-277., 397.-405.; KOLIN, Ivo, "Historical Meaning of Textile Manufacture in the Old Dubrovnik = Povijesno značenje suknarstva u starom Dubrovniku", *Tekstil*, br. 56,

uglavnom orjentirala na istraživanje tehnologije proizvodnih procesa, preradu sirovina, izgled konačnih proizvoda i opseg obrtničke proizvodnje. O strukturi obrtničkog sloja, njihovom ekonomskom i društveno-pravnom položaju, obiteljskim i staleškim vezama te o njihovu svakodnevnom životu, do sada se praktički u hrvatskoj historiografiji i nije pisalo.¹¹ Stoga se nadam da će ovaj rad imati poticajnu ulogu u popularizaciji istraživanja obrtničke svakodnevice u srednjem vijeku.

1. 2. Izvori

Razvivši institucije komunalne vlasti, Split je u razvijenom srednjem vijeku postao relativno dobro uređena urbana zajednica po uzoru na druge komune toga doba. Samim time, naravno, grad je uspostavio i upravne organe koji su svojim radom, tijekom više stoljeća svog postojanja, proizveli veliki fond administrativne građe. Ta se građa danas najvećim dijelom čuva u Državnom arhivu u Zadru (dalje: DAZ), u fondu "Stari splitski arhiv" (dalje: SSA).¹²

Zagreb 2007., str. 67.-74.; DOKOZA, Serđo, *Dinamika otočnog prostora. Društvena i gospodarska povijest Korčule u razvijenom srednjem vijeku*, Split 2009., str. 111.-120.

¹⁰ Od inozemnih tekstova o razvijenosti srednjovjekovnih obrta vidi npr.: HUSA, Vaclav, PETRAN, Josef, ŠUBRTOVA, Alena, *Crafts and Skills: Life and Work in Medieval and Renaissance Times*, London 1967.; MAZZAOUI, Maureen Fennel, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages (1100-1600)*, Cambridge 1981.; BASING, Patricia, *Trades and Crafts in Medieval Manuscripts*, London 1990.; BROWN, Sarah, O'CONNOR, David, *Medieval Craftsmen: Glass-Painters*, Toronto 1991.; COLDSTREAM, Nicola, *Masons and Sculptors (Medieval Craftsmen Series)*, Toronto 1991.; BINSKI, Paul, *Painters (Medieval Craftsmen)*, Toronto 1991.; EAMES, Elizabeth S., *English Tilers (Medieval Craftsmen Series)*, Toronto 1992.; CHERRY, John, *Goldsmiths (Medieval Craftsmen Series)*, Toronto 1992.; ISTI, *Medieval crafts: a Book of Days*, London 1993.; MILLER, Edward, HATCHER, John, *England: Towns, Commerce and Crafts (1086-1348)*, London 1995.; CLEMENTS, John, *Medieval Swordsmanship: Illustrated Methods and Techniques*, Boulder 1998.; DAWSON, Imogen, *Clothes & Crafts in the Middle Ages*, New York 1998.; RYAN, Michael, *Studies in Medieval Irish Metalwork*, London 2001.; HEINRICH VON HEFNER-ALTENECK, Jakob, *Medieval Arms and Armor (Dover Pictorial Archive)*, Dover 2004.; COOPER, Lisa H., *Artisans and Narrative Craft in Late-Medieval England*, Cambridge 2011. itd.

¹¹ Ovih se tema površinski dotaknuo J. Lučić u svojoj knjizi *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća*, str. 163.-232.

¹² Inventar toga fonda objavila je još u prošlom stoljeću D. Božić-Bužančić. – BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, *Inventar arhiva stare splitske općine*, Split 1969. No, osim popisa inventara zadarskog fonda, autorica je splitskom arhivu pridružila i one njegove dijelove što se danas čuvaju razasuti po raznim znanstvenim i kulturnim institucijama RH: u splitskoj Sveučilišnoj knjižnici, u Muzeju grada i u Arheološkom muzeju u Splitu te u Arhivu HAZU u Zagrebu. Time je primjereno upotpunila inventar splitskog arhiva, a u velikoj mjeri i olakšala potragu za arhivskom građom koja je bila predmetom ovog istraživanja. Inače, registar ovog fonda danas ne postoji u digitalnom obliku, već ga se može provjeriti samo u institucijama u kojima se čuvaju pojedini dijelovi Fonda. Zadarski registar, kojim smo se ovdje najviše i koristili, sortitan je kronološki po kutijama, svescima i sveščićima, a sadrži podatke o vrsti dokumenta koji se nalaze u pojedinom svesku te uz njih navodi ime notara koji ih je

Inače, prve su se privatno-pravne isprave u Splitu sastavljale već početkom 11. st.,¹³ no do institucionaliziranja notarijata dolazi po svojoj prilici tek krajem 12. st., kada sastavljači isprava u svom potpisu ističu da su *communis notarii*.¹⁴ Splitska je komuna veoma rano počela voditi računa o svojoj pisanoj dokumentaciji,¹⁵ a zahvaljujući tomu najstariji danas sačuvani notarski svešćić splitskog arhiva potječe iz prve polovice 14. st.¹⁶ Tijekom čitavog srednjeg vijeka splitska se građa čuvala u Splitu, a tako je bilo i sve do 19. st. kada su je austrijske vlasti preselile u Zadar.¹⁷ Međutim, 40-ih god. 20. st. nove su, talijanske vlasti počele prebacivati najvrjedniju građu iz Zadra u Veneciju, a s njom i 61 svezak najstarijeg dijela splitskog arhiva. Spomenuta građa nalazila se u Italiji sve do kraja Drugog svjetskog rata, a potom je ponovo vraćena u Zadar¹⁸ gdje se i danas nalazi usprkos povremenim pokušajima da se pojedini arhivi vrate njihovim matičnim gradovima.

sastavio, kao i ime gradskog kneza u čije su doba sastavljeni. Uz to, registar navodi i napomene o veličini sveska, stupnju očuvanosti građe te o jeziku pojedinih svešćića.

¹³ Vidi isprave u: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: CD), sv. I (ur. KOSTRENIĆ, Marko, STIPIŠIĆ, Jakov, ŠAMŠALLOVIĆ, Miljen), Zagreb 1967., str. 58.-59., 59.-60., 60.-61., 73.-74., 93.-94., 109.-112., 136.-137., 160.-161, 171.-179., 183.-184., 186., 191., 192.-193., 194., 195.-196., 196.-197., 208.-209.

¹⁴ GRBAVAC, Branka, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do početka 14. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 2010., str. 18.-26. Više o razvoju splitskog notarijata vidi u: STIPIŠIĆ, Jakov, "Razvoj splitske notarske kancelarije", *Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije*, sv. I, Zagreb 1954., str. 111.-123.

¹⁵ *Item statutatum et ordinatum est, quod ad hoc, ut in libris et actibus communis Spalati nulla falsitas uel furtum uel aliqua alia fraus comitti possit, quod de libris condemnationum et aliis libris et actibus communis Spalati et de aliis rebus dicti communis debeant fieri tria inuentaria similia, scilicet quot libri et quaterni sunt ... Qui libri debeant reponi et gubernari in turri communis Spalati ... De quibus inuentariis et clauibus unum inuentarium et una clauis sit penes camerarios dicti communis, aliud inuentarium et una clauis sit penes unum ex tribus iudicibus dicti communis... aliud tercium inuentarium retineatur per unum bonum legalem et fidelem hominem...* – *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo*, (prir. CVITANIĆ, Antun), Split 1998., knj. II., gl. 61, str. 440. Ovom je odredbom splitska komuna uvela neke novine u arhivskom postupku. Naime, osim načina evidentiranja i korištenja građe, bilo je određeno da se komunalni arhiv treba čuvati u posebnoj zgradi, odnosno kuli, a u to su se vrijeme u ostalim komunama arhivi uglavnom čuvali samo u posebnoj škrinji ili, u najboljem slučaju, samo u posebnoj prostoriji, no nikako ne i u zasebnoj zgradi. – RADONIĆ, Paulina, "Uporaba arhivskog gradiva prema statutima dalmatinskih gradova (Split, Zadar, Trogir, Šibenik, Skradin, Brač, Hvar, Korčula, Lastovo)", *Arhivski vjesnik*, br. 48., Zagreb 2005, str. 116.-117.

¹⁶ Objavljen je u: *Splitski bilježnički spisi, sv. I: Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone od 1341. do 1344.* (prir. STIPIŠIĆ, Jakov, NAZOR, Ante), Zagreb 2002.

¹⁷ One su, naime, zadarski arhiv željele pretvoriti u znanstveni centar za proučavnje povijesti istočnih zemalja koje su bile pod austrijskom dominacijom. – BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, D., *Inventar arhiva stare splitske općine*, III.

¹⁸ *Isto*, IV.-VI.

Za potrebe ove radnje koncentrirala sam se na građu spomenutog fonda koja se odnosi na razdoblje prvih pola stoljeća mletačke vlasti u Splitu (1428.-1475. g.).¹⁹ Radi se uglavnom o notarskim dokumentima poslovne svakodnevice te o nekim javno-pravnim spisima, uglavnom o bilješkama iz zapisnika građanskih parnica i onih u gospodarskim sporovima.²⁰ Uz te dokumente, u ovom su istraživanju korišteni i spisi pojedinih bratovština koji su u zadarskom arhivu okupljeni u fondu "Bratovštine",²¹ a u Nadbiskupijskom arhivu Split u fondu "Kaptolski arhiv."²² Detaljniji popis korištene arhivske građe sa svim signaturama i imenima bilježnika prikazan je na kraju ove radnje.

Veći dio analizirane građe pisan je latinskim jezikom, u skladu s onodobnom administrativnom praksom, no obrtničke su oporuke i inventari redovito pisani talijanskim jezikom, također prema pravilima tadašnje splitske kancelarije.²³ Pismo proučavanih izvora u najvećoj je mjeri kurzivna gotica, iako se u mlađim spisima očituje i utjecaj poluhumanistike.

¹⁹ DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, 18; k. 6, sv. 20, sveš. 1, sv. 21, sveš. 1-4; k. 8-9, sv. 23, sveš. 3-16; k. 10, sv. 24; k. 11, sv. 25, sveš. 1-12; k. 12, sv. 26, sveš. 1-2, sv. 27, sveš. 1-6, sv. 28, sveš. 1-4; k. 13, sv. 29, sveš. 2; k. 15, sv. 31, sveš. 1 i sv. 32, sveš. 1-2

²⁰ Navedena arhivska građa u osnovi je dobro očuvana i samo je po rubovima djelomično nagrižena ili oštećena vlagom. Tekst je većim dijelom lako čitljiv, a tamo gdje nije može se rekonstruirati zbog čestog ponavljanja ustaljenih notarskih formula. Dio proučavanih dokumenata svojevremeno je bio poništen, no to je u srednjem vijeku bio sastavni dio svakodnevne notarske prakse. Razlozi za poništavanje isprava bili su različiti. Često se radilo o isteku nekog ugovora ili o njegovom prekidu prije ugovorenog roka. Zadužnice se, primjerice, redovito poništavaju kad je podmiren novčani dug u cjelini ili kada je otplaćena zadnja rata kredita, a ima i primjera poništenja dokumenata nakon što jedna od stranaka izvrši obveze iz ugovora. Iznimku predstavlja jedino prvi sveščić u kutiji br. 12 u kojem su svi dokumenti poništeni bez navedenog razloga i prikladnog objašnjenja. Osim toga, taj prilično oštećen sveščić krivo je zaveden u Registru Fonda gdje nosi oznaku "Građanske parnice", a zapravo se radi o notarskim dokumentima svakodnevnog poslovnog života. Čini se kao da je priređivačima Fonda to izmaknulo iz vidokruga.

²¹ DAZ, Bratovštine (dalje: BR), sv. 118.

²² Nadbiskupijski arhiv Split (dalje: NAS), Kaptolski arhiv (dalje: KAS), br. 215, 221, 470

²³ HILJE, Emil, "Dva popisa dobara splitskih slikara iz 15. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 49, Zadar 2007., str. 294., bilješka 18. Ipak, treba naglasiti da jezik splitskih notara u 15. st. pokazuje izrazit utjecaj slavenskog/hrvatskog fonda riječi, prije svega u onomastici i toponomastici. Naime, već i površnim prelistavanjem bilježničkih knjiga uočavamo da su gotovo sva imena splitskih pučana potpuno kroatizirana, dok samo plemićka imena čuvaju svoje latinske oblike. Neka ovdje primjerom budu postolari Ostoja Hrvatinić (*Ostoia Hruatinich*) i Marko Skropčić (*Marcus Scropcich*) ili *nobiles viri ser Michael Francisci de Auantio i ser Comulus de Petracha*. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 80-80'; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101'-102; k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 237'; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 640. I brojni su toponimi također slavenskog podrijetla, primjerice Dobrić (*Dobrich*), Glamoč (*Glamoç*), Rogač (*Rogaç*), Rogoznica (*Rogosniça*) ili Sućurac (*Suçuraç*). – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, svešč. 6, fol. 258-258'; fol. 277.-277'; k. 9, sv. 23, svešč. 6, fol. 394'-395, sveš. 9, fol. 398, 436'. Čak se i dijelovi Splitkog polja nazivaju istim imenima koja još i danas nose pojedine splitske četvrti, primjerice Smrdečac (*Smerdechiaç*), Bačvice (*Baçvice*), Visoka (*Vissocha*) ili Sućidar (*Sucidar*). – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 257-257'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 276, sv. 32, sveš. 1, fol. 32', 81-81', 89. Iz ovih se primjera vidi su se Splitsani sredinom 15. st. u svakodnevnoj komunikaciji koristili slavenskim/hrvatskim jezikom, dok se latinski i talijanski jezik, čak i u prvim desetljećima mletačke vlasti, koriste samo u službene svrhe.

Čitljivost rukopisa uglavnom ovisi o individualnim osobinama pisara, ali ponajviše o paleografsko-diplomatičkim vještinama samog istraživača.

1. 3. Metodologija i ciljevi istraživanja

U ovoj radnji primjenjivat će se suvremeni metodološki postupci koji, između ostalih metoda, danas obuhvaćaju i upotrebu informatičkih tehnologija. Naime, da bi se istraživač lakše snalazio u moru prikupljenih izvora, arhivske je podatke potrebno sistematizirati i na neki način digitalizirati kako bi bila moguća njihova daljnja kvantitativna i kvalitativna analiza. Stoga je za ovo istraživanje izrađena digitalna baza podataka s više varijabli oblikovanih u skladu s istraživačim pitanjima. U tu su bazu unijeti svi relevantni arhivski podaci koji se odnose na vrstu obrtničke djelatnosti, vlastita imena i pravni status splitskih obrtnika, zatim na vrstu pravnog čina koji se dokumentom bilježi, primjerice, sklapanje nekog obrtničkog posla, ugovaranje šegrtovanja, uzimanje kredita i sl., te naposljetku i podaci koji se odnose na objekte razmjene i pojedinosti o njima (obrnitički proizvodi, sirovine, zajmovi, cijene, uvjeti plaćanja i sl.). Ovi su podaci potrebni za donošenje zaključaka o razvijenosti pojedinih obrtničkih strûka, njihovim proizvodnim procesima, tehnologiji izrade zanatskih artikala i dosezima obrtničke proizvodnje, a dosta se toga može zaključiti i o obrtničkim interijerima, poslovnim alatima i neophodnim sirovinama. Notarski su spisi, dakle, nezaobilazna vrela u istraživanjima privrednih aktivnosti obrtničkog stanovništva srednjovjekovih gradova.

U kreiranu bazu podataka, međutim, nismo unosili samo podatke notarskih dokumenata koji se odnose na obrtničko poslovanje, već i sve spise koji spominju svakodnevne poslovne aktivnosti splitskog obrtničkog sloja. Primjerice, velik broj prikupljenih dokumenata bilježio je vezivanje obrtnika uz agrar, bilo kupnjom neobrađenih zemljišnih parcela ili uzimanjem u najam već podignutih nasada. Tako već i letimičan pogled na našu bazu podataka otkriva da će većina obrtnika uz svoju osnovnu zanatsku djelatnost obavljati i poslove vezane uz zemljoradnju, kako bi i na taj način upotpunili skromni budžet od obrtničke proizvodnje. Stoga su nam ovi podaci od neprocjenjive važnosti u donošenju zaključaka o materijalnom položaju splitskih obrtnika i njihovu društvenom statusu.

Zaključci o životnom standardu i svakodnevnim egzistencijalnim prilikama mogu se donijeti, primjerice, i na temelju podatka u dokumentima o prometu nekretninama splitskih obrtnika sredinom 15. st. Iz takvih je izvora u računalnu bazu potrebno unijeti sve pojedinosti o nekretninama: bivšeg i novog vlasnika, vrstu, veličinu i cijenu nekretnine, njezin položaj u gradskom prostoru, okolne susjede i dr. pojedinosti.²⁴ Temeljem takvih podatka moguće je s priličnom točnošću ocrtati socijalnu topografiju grada, odnosno odrediti razmještaj gradskih obrta unutar splitskog rastera i tradiciju grupiranja pojedinih zanata u istome dijelu grada. Na taj bi se način, dakle, moglo ustanoviti u kojim su se gradskim predjelima splitski obrtnici sredinom 15. st. najradije nastanjivali i gdje su najčešće obavljali svoju zanatsku djelatnost.²⁵

Za ovo istraživanje posebno su zanimljivi podaci sačuvani u notarskim knjigama oporuka i inventara²⁶ jer upravo oni najvjernije ocrtavaju svakodnevicu njihovih sastavljača. Ovi su izvori posebno brojni u razdoblju kojim se ovdje bavimo jer su oporučne zapise gradski pučani počeli sastavljati tek od polovice 13. st.²⁷ No, osim u kvantitativnom, sačuvane oporuke vrijedni su izvori i u kvalitativnom smislu jer prije svega pružaju uvid u materijalno i duhovno stanje oporučitelja. Naime, ti spisi omogućuju da zavirimo u obiteljske i prijateljske odnose testatora, progovaraju o njihovoj pobožnosti i socijalnoj osjetljivosti, o oporučiteljevim životnim navikama, odnosu prema novcu i drugim materijalnim dobrima, a osim što vjerno ocrtavaju sliku pokojnikova imetka, prikazuju i princip obiteljskog nasljeđivanja u srednjovjekovnoj pravnoj praksi.

²⁴ Detaljnu metodologiju istraživanja prometa nekretninama i socijalne topografije u srednjem vijeku vidi u: BENYOVSKEY, Irena, "Prilog metodologiji istraživanja srednjovjekovnog urbanizma: primjer trogirске baze podataka", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. I (*Statuimus et ordinamus, quod ...: sustav moći i mali ljudi na jadranskom prostoru*) (ur. MATIJAŠIĆ, Robert), Poreč 2005., str. 241.-253.

²⁵ Primjer računalne baze podataka s notarskim dokumentima različite vrste nalazi se na str. 347, a onaj s notarskim dokumentima o transferu obrtničkih nekretnina na str. 348.

²⁶ Do prve polovice 15. st. u splitskoj su se notarskoj kancelariji oporuke i inventari upisivali u registre zajedno s drugim notarskim dokumentima, no od vremena bilježnika Dominika de Manfredis ta se praksa napušta te se oporuke i inventari od 1345. ili 1346. g. bilježe u posebnim registrima. – ANČIĆ, Mladen, "Inventar splitskog kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo (Prilog poznavanju prvih humanističkih krugova u Dalmaciji)", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 47, Zadar-Zagreb 2005., str. 102. Ovaj je postupak svojedobno označio napredak u klasifikaciji notarskih spisa, a i danas zainteresiranim istraživačima znatno olakšavao posao prikupljanja i sortiranja arhivske građe.

²⁷ Radi se, naime, o procesu "demokratizacije" u sastavljanju oporuka koji je gradska društva dalmatinskog priobalja zahvatio u razvijenom srednjem vijeku. Od tada svoje posljednje volje više ne bilježe samo najviši slojevi gradskog društva, već se ta praksa širi i na njegove niže staleže. – LADIĆ, Z., "O nekim oblicima brige", 4.

Osim oporuka, o imovini splitskih građana i pučana danas svjedoče i brojni sačuvani inventari, odnosno popisi njihove imovine koji su se, sukladno statutarnim odredbama,²⁸ uvijek sastavljali nakon nečije smrti. U tim su dokumentima javni bilježnici brižno popisivali svaki pojedini predmet koji je pronađen u pokojnikovoj privatnoj kući ili u njegovu poslovnom prostoru. Pritom se uvijek navodio točan broj pronađenih predmeta, posebice ako se radilo o novcu, a pedantniji notari čak su bilježili i izgled pojedinih predmeta, primjerice odjeće ili nakita. Danas su nam ti podaci veoma važni u predočavanju svakodnevice splitskih pučana, posebice pri rekonstrukciji izgleda njihovih interijera, pri određivanju njihova načina odijevanja ili kulture blagovanja u srednjem vijeku.²⁹

Navedenim primjerima pokušali smo istaknuti važnost notarskih izvora u istraživanjima društvene svakodnevice dalmatinskog srednjovjekovlja. Doduše, pojedinačni dokumenti ne mogu u potpunosti objasniti složene društvene pojave i procese komunalnih društava, ali proučavanjem većeg broja notarskih spisa, njihovim međusobnim uspoređivanjem i uočavanjem stalnih ponavljanja u njima, mogu se donijeti pouzdani zaključci o načinu života i djelovanja ljudi u prošlosti. Oni se ne moraju nužno odnositi na političko i upravno djelovanje komunalnih vlasti ili na podatke o gospodarskim aktivnostima stanovništva što su izravno zabilježeni u izvorima, već se analizom kvantitativno pouzdanih serija podataka mogu pratiti i drugi aspekti materijalnih i duhovnih struktura, primjerice, mentalitet komunalnih društava, svakodnevni život obrtničkog sloja, socijalno okruženje zanatskih djelatnosti i domet njihova tehnološkog razvoja u uvjetima ekonomskog razvoja ili zastoja. Stoga su notarski izvori upravo dragocjena vrela za istraživanje svih razvojnih razina komunalnih društava.

Nakon obrade i kvantitativne analize arhivskih podataka, središnje mjesto ovog istraživanja zauzet će interpretacija dobijenih rezultata u duhu vremena u kojem su analizirani podaci i zabilježeni. Pritom ćemo se usmjeriti na suvremene historiografske pristupe i paradigme kojima se specifičnosti lokalnih zajednica promatraju u širem kontekstu povijesne zbilje. Tako ćemo, primjerice, razvoj/statičnost splitskih obrta u 15. st. promatrati u okviru

²⁸ *Et post mortem testatoris pena et banno X libitarum pro quolibet earum teneantur infra decem dies post mortem testatoris et postquam sciuerint, se esse factos et ordinatos commissales, facere inuentarium de bonis defuncti, in quo inuentario teneantur facere scribi omnia et singula bona mobilia et stabilia hereditatis...* – Statut grada Splita, knj. III., gl. 22, str. 488.

²⁹ Primjeri računalnih baza s podacima iz notarskih oporuka i inventara nalaze se na str. 349. i 350.-351.

cjelokupnih gospodarskih prilika, i to ne samo u kasnosrednjovjekovnom Splitu, već na prostoru čitave istočnojadranske obale. Na isti će se način i društveni položaj obrtničkog sloja promatrati u kontekstu socijalne politike onodobnih komunalnih društava. Njihova svakodnevica, obiteljske veze, pripadnost bratovštinskim udruženjima i potreba za društvenom prihvaćenosti pokušat će se uklopiti u opću sliku života europskog srednjeg vijeka.

Dakle, osnovni je zadatak ove radnje prikazati oblikovanje pučanskih struktura srednjovjekovnog Splita i složene procese što su utjecali na njihovo ustrojstvo, a potom kroz prizmu ekonomskih prilika ocrtati životnu svakodnevicu splitskih pučana u srednjem vijeku. Ekonomsku ulogu i socijalni status pučanskog staleža razmatrat ćemo na primjeru obrtničkog sloja upravo zato jer njihov položaj u komunalnom društvu održava status većine pučana. Kako smo vidjeli, do sada je objavljeno više radova koji se bave obrtničkom proizvodnjom u srednjem vijeku, a u novije doba sve se više istražuju i socijalne strukture te povijest svakodnevica srednjovjekovnih društava. Međutim, ni jedan od tih radova ne kombinira pristupe društvene i gospodarske povijesti pokušavajući kvantitativnom analizom ekonomskih pokazatelja odrediti smjernice društvenih kretanja i socijalnih procesa. Upravo je to pristup kojeg ćemo ovdje primjenjivati.

2. URBANIZAM KASNOSREDNJOVJEKOVNOG SPLITA

Split je jedan od rijetkih gradova koji se mogu podičiti činjenicom da su nastali preobrazbom carske palače u grad. Doduše, u novije se vrijeme postanak Splita povezuje i sa Spalatumom, naseljem što je prije gradnje Dioklecijanove palače bilo podignuto na ovome mjestu,³⁰ no svoj materijalni kontinuitet Split ipak vuče iz antičke palače cara Dioklecijana.³¹ Međutim, ta je građevina u ranom srednjem vijeku dobila nove stanovnike, izbjegle Salonitance koji su, nakon prolaska avarsko-slavenske najezde, domove u razrušenoj Saloni zamijenili nastambama u nekadašnjoj carskoj palači.³² Trenutak kad se stanovništvo prenapučane Palače počelo naseljavati i izvan njezinih okvira možemo smatrati početkom procesa oblikovanja srednjovjekovnog Splita.

Otprilike u 10. st. niču prve kuće s vanjske strane zapadnog zida Dioklecijanove palače,³³ a u narednim će se stoljećima ranog srednjeg vijeka na tom predjelu razviti *burgus*, prvotno splitsko predgrađe što će se u cjelinu gradskog prostora utkati tek

³⁰ O tome svjedoči *Tabula Peutingeriana*, zemljovid kojeg je u 4. st. vjerojatno načinio Castorius prema nekom starijem izvorniku, a na kojem je ucrtano naselje *Spalatum* na mjestu kasnije podignute Dioklecijanove palače. Do danas je sačuvana samo kopija zemljovida iz 15. st. koja se čuva u austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču. Više o ovom kartografskom izvoru vidi u: STIPIŠIĆ, Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*, Zagreb 1991., str. 17.; SUIĆ, Mate, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003., str. 31.; SLUKAN ALTIĆ, Mirela, *Povijesna kartografija. Kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Samobor 2003., str. 82.-83.

³¹ Bibliografija o Dioklecijanovoj palači upravo je nepregledna pa odustajem od njezina prikazivanja ovdje. Tekstovi korišteni u ovoj radnji nalaze se na njezinom kraju.

³² O tome detaljno izvještava splitski arhiđakon Toma u 10. poglavlju svoga znamenitog djela *Historia Salonitana*. Više vidi u: MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002., str. 234.-237.; KATIČIĆ, Radoslav, "Toma Arhiđakon i njegovo djelo", *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (prir. PERIĆ, Olga, MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana), Split 2003., str. 406.-407.; IVIĆ, Nenad, "Dosezi sjećanja i zaborava: pad Salone i naseljavanje Splita u Tome Arhiđakona", *Toma Arhiđakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. g. u Splitu* (ur. MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana, PERIĆ, Olga), Split 2004., str. 129.-142.; MARGETIĆ, Lujko, "Vidljive i manje vidljive poruke Tomine *Historia Salonitana*", *Toma Arhiđakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. g. u Splitu* (ur. MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana, PERIĆ, Olga), Split 2004., str. 15.-16.; RAPANIĆ, Željko, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007., str. 152.-158.; RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 217.-218. itd.

³³ BABIĆ, Ivo, *Prostor između Trogira i Splita. Kulturnohistorijska studija*, Kaštel Novi 1991., str. 78.; RAPANIĆ, Ž., *Od carske palače*, 190. Split u tome nije bio iznimka jer se rast gradova u isto vrijeme i u sličnim okolnostima može pratiti i drugdje na europskom zapadu. – POUNDS, Norman, *The Medieval City*, Westport-London 2005., str. 7.

polovicom 14. st. Tada su, naime, oko zapadnog predgrađa podignuti čvrsti bedemi³⁴ što će nekadašnji *burgus* pridružiti ranosrednjovjekovnoj jezgri unutar Dioklecijanove palače.³⁵ Novoomeđeni prostor tada postaje novi grad (*civitas nova*), dok će prostor nekadašnje Palače činiti stari grad (*civitas vetus*).³⁶ Tako je Split u razvijenom srednjem vijeku gotovo udvostručio svoju površinu³⁷ i započeo plansku organizaciju gradskog prostora što će svoj vrhunac dosegnuti u 15. st.

2. 1. Urbanistička slika Splita u 15. st.

Split je, dakle, u 15. st. bio dobro utvrđeni grad kojeg su na zapadnoj strani štitile novoizgrađene zidine, a na istočnoj strani obnovljeni bedemi nekadašnje Dioklecijanove palače.³⁸ Oko utvrđenog gradskog recinkta već su tada počela radijalno nicati nova splitska predgrađa³⁹ u kojima su stanovali siromašni pučani⁴⁰ što si nisu mogli osigurati život makar i u drvenoj kući unutar gradskog središta. U obzidani prostor moglo se u 15.

³⁴ Ti su se bedemi protezali otprilike od današnjeg Trga braće Radić, preko ulice Obrova do današnje Marmontove ulice na sjeveru, odakle su zidine skretale na istok prema sjeverozapadnoj kuli Palače i početku današnje Bosanske ulice. – RAPANIĆ, Ž., *Od carske palače*, 192.; NOVAK, Grga, "Gradski bedemi, javne zgrade i ulice u srednjovjekovnom Splitu", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 1, Split 1949., str. 106. Inače, splitski je *burgus* bio obzidan i ranije, no samo suhozidom (*macerie*) kojeg su, prema priči Tome Arhidakona, Trogirani u 13. st. lako razrušili. – Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, 292. Više o tom trogirsko-splitskom ratu vidi u: LUCIĆ, Ivan, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, sv. I (prev. i ur. STIPIŠIĆ, Jakov), Split 1979., str. 165.-186.

³⁵ Proces prerastanja gradova iz prvobitnih okvira antičkih zidina u veća naselja omeđena novim, srednjovjekovnim bedemima može se pratiti posvuda u Europi. Najveći gradovi s takvom urbanističkom koncepcijom bili su srednjovjekovni Pariz i Köln. – POUNDS, N., *The Medieval City*, 26.-27.

³⁶ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 14. Pritom zapadni zid Dioklecijanove palače nije bio srušen, već je on i dalje dijelio stari i novi grad, a spajala su ih, kao i danas, Zapadna vrata nekadašnje Palače.

³⁷ Stari se grad prostirao na otprilike 4 ha površine, a novi na nešto više od 3 ha. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 87.

³⁸ Ti se bedemi vjerojatno već od kraja 9. i početka 10. st. konstantno popravljaju i nadograđuju jer su kroz nekoliko stoljeća već zasigurno bili trošni, preniske i nesigurni. Tako su zidovi bivše carske palače dobili nazubljena kruništa, a iz sigurnosnih razloga zazidani su i otvori antičkih arkada. – FISKOVIĆ, Cvito, *Dioklecijanova palača: prilog proučavanju i zaštiti*, Split 2005., str. 13., 46.

³⁹ Bila su to predgrađaVaroš na zapadu, Dobri na sjeverozapadu, Manuš na sjeveroistoku i Lučac na istoku. Ta predgrađa, međutim, nikad neće biti obuhvaćena zidinama, pa čak ni tijekom novih fortifikacijskih zahvata što ih je provodila mletačka vlada u 16. i 17. st. – BABIĆ, I., *Prostor između Trogira i Splita*, 78.; ERCEGOVIĆ, Anita, *Pučka arhitektura starih splitskih predgrađa*, Split 2002., str. 28.-30.

⁴⁰ Kao *habitatores in suburbiis Spaleti* izvori 15. st. spominju, primjerice, Jakova Vlatkovića, inače obrtničkog naučnika, zatim izvjesnog Marina Radonjića, pa nekog Marina Radojevog Bufanića, potom i Jurja Bogdanića, Jurja Jurgenića, Ivana Vladojevića, braću Jakova i Radivoja Radosalića, Jurja Radivojevića i dr. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 29, sveš. 11, fol. 67', svešč. 12, fol. 154', sveš. 13, fol. 225', sveš. 14, fol. 266, sveš. 15, fol. 337', sveš. 16, fol. 381'; k. 12, sv. 28, svešč. 2, fol. 9-9'

st. ući trima smjerovima – s juga, sa zapada i sa sjevera. S južne su strane postojala dvojna gradska vrata, jedna na pročelju nekadašnje Dioklecijanove palače, tzv. Vrata od Grota, a druga u produžetku južnog dijela današnje Marulićeve ulice, u srednjovjekovnom zidu, tik uz jugozapadnu kulu Dioklecijanove palače.⁴¹ Bila su to tzv. Morska vrata (*Porta Marine*).⁴² Na jugozapadnom dijelu gradskih bedema postojala su od polovice 14. st. tzv. Vrata od mesnica (*Porta Beccharie*)⁴³ koja su naziv dobila po mesnici i klaonici što se nalazila ondje, u blizini morske obale.⁴⁴ Na sjeveru su, na mjestu spajanja srednjovjekovnih i antičkih zidina, probijena nova vrata, tzv. Vrata od Pisture (*Porta Pistorii*)⁴⁵ koja su zamijenila, iz sigurnosnih razloga ranije zazidana, sjeverna vrata Dioklecijanove palače.⁴⁶

Split je u to vrijeme imao dva glavna gradska trga na kojem su bile smještene sve zgrade institucija vlasti. Na Trgu sv. Dujma (*Platea S. Domnii*), nekadašnjem antičkom Peristilu, smjestila se istoimena katedrala s reprezentativnim zvonikom.⁴⁷ Tu se u početku nalazila i stara gradska vijećnica koja je kasnije preseljena na novouređeni trg u zapadnom dijelu grada.⁴⁸ Bio je to Trg sv. Lovre (*Platea S. Laurentii*) na kojem su

⁴¹ MARASOVIĆ, Katja, "Mletački kaštel u Splitu: izgradnja i preobrazbe", *Prostor*, br. 20, Zagreb 2012., str. 253.

⁴² Spominju ih i neki notarski izvori sredine 15. st. – DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 54; k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 202-202'

⁴³ Najranije se u izvorima spominju 1353. g., no to naravno ne znači da nisu postojala i prije. – MARASOVIĆ, K., "Mletački kaštel", 253.

⁴⁴ Da je zaista tako bilo, potvrđuje i jedan notarski dokument iz 1471. g. u kojem stoji kako se komunalna mesnica (*beccharia communis*) nalazila u blizini morske obale (*ad rippam maris*). – DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 33'

⁴⁵ Spominju se u brojnim notarskim dokumentima sredine 15. st. – DAZ, SSA, k. 5, sv. 18, fol. 31'; k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 155', sveš. 5, fol. 215'; k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 297, 336'; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 60

⁴⁶ FSKOVIĆ, C., *Dioklecijanova palača*, 13., 46.

⁴⁷ Uobičajeno je mišljenje da je splitski zvonik od temelja do renesansnog završetka bio kontinuirano građen od 13. do 16. st. Međutim, T. Marasović smatra da se prema minijaturama iz Hrvojeva misala i prema prikazu zvonika na najstarijim grbovima Splita može zaključiti kako je zvonik ipak bio završen prije 15. st. i da je bio za jedan kat niži od današnjeg, a da mu je zadnji kat nadodan krajem 15. ili početkom 16. st. – MARASOVIĆ, Tomislav, "Najstarije vedute srednjovjekovnog Splita", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 16, Split 1987., str. 191.-193. Uostalom, upravo u to vrijeme notarski izvori bilježe i angažiranje Nikole Firentinca u radovima oko zvonika. – DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, fol. 178'. Iako se u ugovoru spominje samo *certa laboreria ad campanille S. Doimi*, to bi moglo značiti čak i podizanje zadnjeg kata.

⁴⁸ Naime, arheološki nalazi potvrđuju da je stara gradska vijećnica stajala na zapadnoj strani Peristila i da je imala prizemnu ložu okrenutu prema unutarnjem dvorištu. – MARASOVIĆ, Tomislav, *Dioklecijanova palača. Svjetska kulturna baština. Split, Hrvatska*, Zagreb-Split 1994., str. 26. Međutim, 1337. g. spominje se u Splitu *superior palatium commune*. – CD, X., 305. To može značiti da je već tada bila izgrađena i neka druga komunalna palača, a to je po svojoj prilici bila ona na Trgu sv. Lovre. Svoj konačni izgled dobila je

podignute i ostale zgrade komunalnih institucija vlasti: kneževa palača, sudbeni stol, notarska kancelarija.⁴⁹ Tako je Split u 15. st. bicentrično organizirao svoj gradski prostor, strogo odijelivši sjedišta crkvenih i svjetovnih vlasti.⁵⁰

Glavne gradske komunikacije išle su smjerom istok-zapad i sjever-jug. Prvi je smjer spajao dva gradska trga, a protezao se dekumanom nekadašnje Dioklecijanove palače. Carski je kardo, međutim, izgradnjom zapadnog predgrađa izgubio svoju prvotnu funkciju pa je njegovu ulogu preuzela nova komunikacijska os što je spajala Vrata od Pisture na sjeveru i ulaz u gradsku luku na jugu.⁵¹ Okolne strane tih ulica, kao uostalom i čitavi recinkt, preplavile su gusto raspoređene stambene kuće i poslovni prostori što su potpuno izmijenili nekad pravilni raster Dioklecijanove palače.⁵² Splitske su ulice, čak i one u novome dijelu grada, sada postale vijugave i uske, pretrpane ponajviše drvenim kućicama siromašnih splitskih pučana⁵³ i kamenim zdanjima imućnijih građana,⁵⁴ uz nekoliko luksuznih palača bogatih plemića.⁵⁵ Tako se nekoć reprezentativna kamena palača preobrazila u grad uglavnom drvenih krovova i fasada.⁵⁶

nizom pregradnji u 15. st. o čemu danas svjedoči i natpis uklesan u pročeljne zidove koji kaže da je gradnja dovršena 1433. g. – KARAMAN, Ljubo, "O starom gradskom domu u Splitu", *Novo doba*, br. 299, Split 25. 12. 1933., str. 14.; FISKOVIĆ, Cvito, "Najstariji kameni grbovi grada Splita", *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. 17, Zagreb 1936., str. 187.

⁴⁹ Više o izgledu tih zgrada vidi u: FISKOVIĆ, Cvito, "Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti", *Peristil*, br. 1, Zagreb 1954., str. 71.-102.

⁵⁰ Ista je situacija bila i u površinom većem Zadru, dok su manji gradovi, poput Trogira, zgrade komunalnih i crkvenih vlasti podizali na istome trgu. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 19.; BENYOVSKY LATIN, Irena, *Srednjovjekovni Trogir: prostor i društvo*, Zagreb 2009., str. 47.-62.

⁵¹ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 270.

⁵² FISKOVIĆ, Cvito, "Romaničke kuće u Splitu i u Trogiru", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 2, Zagreb 1952., str. 148.

⁵³ Da splitski pučani nisu stanovali samo u gradskim predgrađima, već i u obzidanom recinktu, svjedoče brojni izvori 15. st. Oni kao vlasnike drvenih kuća (*domus de lignamine*) i manjih potleušica (*domuncula, camarda*) u središtu grada spominju, primjerice, krznara Jurja Vukosalića, kovača Vučića Marganovića, kožara Nikolu Pribislavića, klesara Mihovila Meljavića i dr. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 228'; k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 39'-40'; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 12, 44'

⁵⁴ Kao vlasnike kamenih kuća (*domus de muro, muralia*) notarski izvori spominju brojne splitske građane, primjerice, Mihovila Miloševića, Milivoja Pitikovića, Radojka Draginovića, zatim klesara Andriju Alešijevog, izrađivača barbitona Jurja Ugrinovića i dr. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 271'-272, sveš. 15, fol. 308-308'; k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 43, sveš. 2, fol. 70'-71

⁵⁵ Neke od njih još i danas ukrašavaju splitske ulice, primjerice Velika Papalićeva palača u Papalićevoj ulici, Mala Papalićeva palača u Šubićevoj ulici ili Palača kraj Zlatnih vrata. Više o njima vidi u: KEČKEMET, Duško, *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije*, sv. I, Split 2004., str. 127.-149.

⁵⁶ Bio je to slučaj i s drugim srednjovjekovnim gradovima u kojima su drvene kuće bile podizane na kamenim temeljima. Drvena je građa, naime, bila jeftinija te lakša za obradu, a njome se i brže gradilo. Jedini problem bila je njezina podložnost vatri i vlazi. – POUNDS, N., *The Medieval City*, 39.

U urbanističkoj slici kasnosrednjovjekovnog Splita primjećuju se i brojni utjecaji mletačke uprave.⁵⁷ U prvom redu posvuda po gradu ističu se simboli nove gradske uprave – figure mletačkog lava i grbovi mletačkih duždeva i generala.⁵⁸ Osim toga, utjecaj se novih vlasti širi i u privatnoj gradnji pa se brojne plemićke palače ukrašavaju u stilu mletačke gotike *fiorentino*.⁵⁹ Ipak, najuočljiviji zahvat nove vlasti u urbanom tkivu kasnosrednjovjekovnog Splita bila je gradnja kaštela za smještaj mletačke vojske u neposrednoj blizini gradske luke.⁶⁰ Ta je građevina, smještena između pučanskih kuća, dućana i radnji,⁶¹ trebala podsijecati okolne susjede na vojnu premoć novih vlasti i svjedočiti o trajnoj pripadnosti ovoga grada Mletačkoj Republici.⁶²

⁵⁷ Mletački utjecaji na urbanizam, arhitekturu i umjetnički obrt ispoljavaju se u 15. st. i u drugim dalmatinskim komunama, počevši od Zadra i Šibenika do Hvara, Korčule i Dubrovnika. Više o tome vidi u: PILO, Giuseppe Maria, *Per trecentosettantasette anni. La gloria di Venezia nelle testimonianze artistiche della Dalmazia*, Venezia 2000., str. 65.-267.; RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 191.-194.

⁵⁸ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 192.

⁵⁹ Novi je to tip stambene kuće koji u Splitu širi klesarska škola Jurja Dalmatinca. Više o tome vidi u: FISKOVIĆ, Cvito, "Juraj Dalmatinac", *Mogućnosti*, god. X, br. 3, Split 1963. str. 205.-237.; FISKOVIĆ, Igor, "Neki vidovi umjetničkog rada Jurja Dalmatinca u Šibeniku i Splitu", *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, br. 27-28, Zadar 1981., str. 107.-177.; KEČKEMET, Duško, *Juraj Dalmatinac i gotička arhitektura u Splitu*, Split 1988.; HILJE, Emil, "Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo u Splitu sredinom 15. stoljeća", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 29, Zagreb 2005., str. 43.-56.

⁶⁰ Bio je to kaštel izgrađen u obliku peterokuta s četiri osmerokutne i jednom četverokutnom kulom, no danas je od tog monumentalnog zdanja ostala sačuvana samo jedna velika i obližnja mala kula sa zidom koji ih spaja. Iako nema sačuvanih nacrti iz vremena gradnje kaštela, na temelju nekih kasnijih crteža i grafika može se opisati njegov izvorni izgled. Prilično uvjerljivu rekonstrukciju izradio je D. Kečkemet i objavio je prvi put u tekstu "Splitski kaštel", *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, br. 4-5, str. 267.-303. (pretisak u: *Kulturna i umjetnička baština*, I., 235.-266.). Njegov je rad kasnije nadopunio A. Duplančić u tekstu "Gradski kaštel i zidine Splita na neobjavljenim nacrtima iz 18. st.", *Kulturna baština*, br. 24-25, Split 1994., str. 139.-148., a najnovije je spoznaje o izgradnji i preobrazbi mletačkog kaštela u Splitu objavila K. Marasović u već navođenom radu "Mletački kaštel u Splitu: izgradnja i preobrazbe", 250.-263. Inače, mletački je kaštel je u 19. st. porušila nova, francuska vlast, a materijal porušenog zdanja upotrijebljen je za nasipavanje splitske rive. – KEČKEMET, D., *Kulturna i umjetnička baština*, I., 255.-258.

⁶¹ Da su se u neposrednoj blizini mletačkog kaštela, na predjelu zvanom Dobrić, nalazili stambeni i poslovni prostori splitskih građana i pučana, danas svjedoče brojni notarski izvori. Na tom je mjestu, primjerice, brijac Miladin imao unajmljenu radnju (*statio proppe castelum*), tu je i izvjesna Pavica, supruga kalafata Petra kupila nekakvu kućicu (*domuncula posita ad Dobrich*). U njezinom susjedstvu nalazila se i kućica u vlasništvu splitskog građanina Ivana iz Gubbija (*domuncula posita in Dobrichio*), a u njezinoj blizini bila je i kuća Luke drvodjelca (*proppe domum Luce marangoni*). – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 398, sveš. 11, fol. 59, sveš. 15, fol. 328¹

⁶² Iz istih je razloga mletačka vlada gradila kaštele i u drugim komunama istočnog Jadrana, primjerice u Trogiru, Šibeniku ili Zadru. – BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 40.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 61.-62.; RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 19.

Mletački je kaštel u to doba, kao uostalom i pročelje nekadašnje Dioklecijanove palače, oplahivalo Jadransko more.⁶³ U 15. st., naime, nije bilo šetnice na splitskoj rivi, već je ispred grada bila uređena samo luka Sv. Nikole⁶⁴ u koju su svakodnevno pristajali brodovi u vlasništvu splitskih građana i pučana.⁶⁵ Zapadnije od gradske luke nalazila se u 15. st. crkva Sv. Frane (*ecclesia S. Francisci extra muros*) s pripadajućim samostanom konventualaca,⁶⁶ koji je tu bio podignut još dva stoljeća ranije. Osim eventualnih kuća što su ih pučani mogli graditi tu u neposrednoj blizini, dalje na zapad više nije bilo građevina, izuzev samostana Sv. Stjepana pod borovima (*S. Stephani de Pinis*) koji je još u 11. st. bio podignut na današnjem Sustipanu.⁶⁷

Osim sa zapadne, splitski je recinkt u 15. st. bio okružen samostanima i sa sjeverne i s istočne strane.⁶⁸ Naime, na velikom potezu od sjevernih vrata Dioklecijanove palače pa gotovo sve do Vrata od Pisture protezale su se, još od utemeljenja u 11. st.,⁶⁹ zidine ženskog benediktinskog samostana s pripadajućom crkvom Sv. Eufemije.⁷⁰ S

⁶³ O tome danas svjedoče i sačuvani ostaci crkvice Sv. Mihovila koja se nalazila na morskoj obali (*ad rippam maris*), u neposrednom susjedstvu mletačkog kaštela. Više o njoj vidi u: MARASOVIĆ, Tomislav, "Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Mihovila na obali u Splitu", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 12, Split 1982., str. 111.-126.

⁶⁴ O izgledu i funkciji gradske luke, više će govora biti u nastavku.

⁶⁵ Kao vlasnike manjih ribarskih barki i većih trgovačkih brodova, notarski izvori 15. st. spominju, primjerice, krznara Mihovila Alegretijevog i splitskog stanovnika Staša iz Rame, zatim bojadisara tkanina Mihovila Markovog, pa nekog Nikolu Primovog iz Splita, postolara Ivana Petrovog, potom kožare Ivana Petrovog i majstora Matija i dr. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 51', 80'-81, sveš. 12, fol. 186', sveš. 15, fol. 318; k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 99. O vlasnicima i brodograditeljima splitskih brodova, više će govora biti u nastavku.

⁶⁶ Više o navedenoj crkvi i samostanu vidi u: FISKOVIĆ, Cvito, "O samostanu konventualaca u Splitu", *Kulturna baština*, br. 6, Split 1985., str. 3.-21. (pretisak u: *Izabrani spisi*, Split 2009., str. 194.-212.)

⁶⁷ Spomenuti se samostan prvi puta spominje u jednoj splitskoj ispravi nakon 1020. g., iako je, zacijelo, bio osnovan još i ranije. – CD, I., 60.-61. Više o samostanu Sv. Stjepana *de pinis* vidi u: KARAMAN, Ljubo, "O starom benediktinskom samostanu Sv. Stjepana pod borovima u Splitu", *Novo doba*, br. 94, 21. 04. 1935., str. 9.-11.; NOVAK, G., *Povijest Splita*, I, 553.-561.

⁶⁸ Naime, nakon što su se u gradovima počeli nastanjivati prvi svećenički redovi, njihovi su samostani nicali uglavnom oko gradskih zidina jer unutar njih najčešće nije bilo mjesta, a i zemlja je bila jeftinija van gradskog recinkta. – BENYOVSKEY, Irena, "Mendicants and Dalmatian Towns in the Middle Ages", *Povijesni prilozi*, br. 15, Zagreb 1996., str. 260. Slična je situacija tada bila i u drugim europskim gradovima. – POUNDS, N., *The Medieval City*, 31.

⁶⁹ CD, I., 109.-112.

⁷⁰ U toj je crkvi u 12. st. bio pokopan splitski nadbiskup Arnir kojeg su 1180. g. ubili Poljičani nakon pokušaja uvođenja zemljišnog nameta u ime splitske biskupije. Nadbiskupove su moći sredinom 15. st. prenijete u kapelicu koju je u to vrijeme nadogrudio Juraj Dalmatinac u gotičkom stilu. Od tada se samostan Sv. Benedikta sve češće naziva samostanom Sv. Arnira. Više o njemu vidi u: FISKOVIĆ, Cvito, "Iskopine srednjovjekovne crkve Sv. Eufemije u Splitu", *Historijski zbornik*, br. 1-4, Zagreb 1948., str. 201.-210.; NOVAK, G., *Povijest Splita*, I, 564.-567.

istočne strane splitskog recinkta, pak, nalazila se u 15. st. crkva Sv. Katarine s dominikanskim samostanom iz 13. st.⁷¹ Taj je veliki kompleks zauzimao čitav južni dio istočnog zida nekadašnje Palače, sve do morske obale.⁷² U pozadini ovih samostana nalazile su se još samo rijetke kuće splitskih pučana te njihovi vrtovi i druga zemljišta.⁷³ Započinjao je tu distriktualni predio splitske komune što je hranio njezin urbani centar.⁷⁴

2. 2. Ekonomska topografija grada

U dosadašnjem smo izlaganju predstavili okolnosti postanka, smjerove prostornog širenja i urbanistički izgled Splita u kasnom srednjem vijeku. Na ovom ćemo mjestu, međutim, prikazati ekonomsku topografiju grada u 15. st., odnosno razložiti ćemo pomnije rasprostranjenost pojedinih ekonomskih djelatnosti u gradskom prostoru.

Gospodarski se prostor srednjovjekovnog Splita postupno oblikovao urbanim širenjem njegova javnog prostora, a konačnim pozicioniranjem zgrada komunalne uprave na Trgu sv. Lovre, određeno je i poslovno središte grada. Tu su se, naime, nalazile institucije suda i notarijata pa su u tim zgradama građani svakodnevno obavljali najrazličitije upravno-pravne i ekonomske poslove. Tu su, primjerice, javni notari sastavljali ugovore i ovjeravali isprave i to ne samo u notarskim kancelarijama, već i na otvorenom, u gradskoj loži, na samom Trgu ili u prostoru "između dvoja vrata", u unutarnjem dvorištu zapadnih vrata nekadašnje Dioklecijanove palače. O tome danas

⁷¹ ŠANJEK, Franjo, *Dominikanci i Hrvati. Osam stoljeća zajedništva (13.-21. stoljeće)*, Zagreb 2008., str. 28.

⁷² To potvrđuju i arheološka istraživanja što su ih krajem 2007. i početkom 2008. g. proveli znanstvenici Muzeja grada Splita. O njima su izvještavale Davorka Sutlović i Helga Zglav Martinac referatom "Dominikanski samostan Sv. Katarine u Splitu. Toksikološke analize sadržaja ljekarničkih bočica iz otpadne jame u sondi 3" predstavljenim na znanstvenom skupu u Varaždinu 2010. g. Sažetak vidi na: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=487043>

⁷³ O tome danas svjedoče brojni notarski izvori 15. st. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 226', sveš. 14, fol. 255'-256, 256, sveš. 15, fol. 322; k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 68'-69, 86'-87, sv. 28, sveš. 2, fol. 11'-12; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 101; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 132'-133 No, više će govora o splitskim vrtovima, vinogradima i oranicama biti u nastavku.

⁷⁴ Takav je prijelaz iz urbanog u ruralno tkivo komune karakterističan i za druge istočnojadranske gradove. I u njima su, naime, vrtovi građana i pučana predstavljali "međuzonu" prema poljoprivrednim površinama komunalnih distrikata. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 152.; BENYOVSKY, I., "Gospodarska topografija Trogira", 24.; LUČIĆ, Josip, "O počecima kmetstva u dubrovačkoj astareji (s osvrtom na zadarsko područje)", *Arhivski vjesnik*, br. 15, Zagreb 1972., str. 265.-296.

svjedoče mjesta sastavljanja brojnih dokumenata (*actum*) zapisanih upravo na tim mjestima.⁷⁵

Osim toga, na Trgu sv. Lovre objavljivale su se u 15. st. i sve uredbe, propisi, proglašeni i proklamacije koje su građanima izvikivali za to posebno određeni komunalni službenici.⁷⁶ *Plačarii* su dostavljali pozive, izvikivali proglašene i vodili javne dražbe na komunalnom trgu,⁷⁷ a te su dužnosti na obali gradske luke obavljali *rivarii*.⁷⁸ Pritom su *bucarii* rogom pozivali na okupljanje mase i saslušanje proglašena.⁷⁹ Uz te službenike splitske komune, svoj su posao na Trgu sv. Lovre svakodnevno obavljali i komunalni *iusticiarii*.⁸⁰ Oni su nadgledali vaganje žitarica⁸¹ i mjerenje druge robe kojom se ondje trgovalo, te su pazili da se pritom koriste baždarene mjere što su u tu svrhu i bile postavljene na trgu.⁸² Tako se na Trgu sv. Lovre u 15. st. oblikovala svojevrsna tržnica na

⁷⁵ Primjerice, zadužnica Mare Vučić od 18. lipnja 1444. g. sastavljena je *in logia communis*, a kupoprodajni ugovor splitskog postolara Jurka o prodaji kamene kuće sastavljen je 25. lipnja 1444. g. *in cancellaria communis Spaleti*. Istoga dana isti je notar sastavio i ugovor o mirazu Petre, buduće supruge splitskog zlatara Petra Petkovića, no ovaj put u prostoru *inter ambas portas*. To je dokaz da su bilježnici sastavljali isprave na raznim mjestima poslovnog središta Splita, ovisno o tome gdje se skupljalo najviše zainteresiranih stranaka. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 175', 177'-178, 178

⁷⁶ Bio je to najdjelotvorniji medij javne komunikacije kojim se obavještavalo javnost o raznim odlukama komunalne vlasti. Najčešće se radilo o podsijećanju na postojeće, ali i o upoznavanju s novim propisima čijim bi proglašavanjem određena društveno neprihvatljiva ponašanja bila definirana kao kaznena djela koja su kao takva podlijegala sankcioniranju u skladu s propisanim pravnim odredbama. Uz zakone, proglašavanjem su se svakodnevno prenosile i druge vrste informacija, razne obavijesti, objave o kupoprodajama i dražbama, pozivi dužnicima i vjerovnicima i sl. Stoga se ovaj čin javnog priopćavanja trebao provoditi na najprikladnijim mjestima, u pravilu na središnjem gradskom trgu, u danima i satima u kojima bi se na tom mjestu skupljalo najviše ljudi. – ZELIĆ, Danko, "Proclamationes šibenskog kneza Fantina de Cha de Pesaro (1441.-1443.)", *Povijesni prilozi*, br. 35, Zagreb 2008., str. 154.-155., 164.

⁷⁷ O tome danas svjedoče i neke notarske imbrevijature o proglašenim presudama u gospodarskim parnicama. – DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 11, fol. 3, 4, 4', 5', 6, 6', 7, 7'

⁷⁸ Više o dužnostima splitskih plakarija i rivarija vidi u: *Statut grada Splita*, knj. II., gl. 1, 371.-375.; knj. II., gl. 55, str. 428.-430.; knj. III., gl. 1, str. 452.-460, gl. 2, str. 460.-462.; knj. IV., gl. 4, str. 602.-606.; knj. R, gl. 10, str. 858., gl. 93, str. 914.; *Zlatna knjiga grada Splita*, sv. I (prir. GLIGO, Vedran, BERKET, Marin, RIMONDO, Vladimir, ŠIMUNKOVIĆ, Ljerka), Split 1996., str. 75., bilješka 10.

⁷⁹ Više o dužnostima splitskih bukarija vidi u: *Statut grada Splita*, knj. II., gl. 56, str. 430.-432.; knj. III., gl. 1, str. 452.-460, gl. 99, str. 464.-466.; knj. IV., gl. 106, str. 696. O ulozi bukarija u pravnom životu Splita detaljnije je raspravljao A. Gulin u referatu "Javna vjera pristava/bukarija i javnog notarijata u Splitskom statutu iz 1312. g." održanom na znanstvenom skupu u Splitu 2012. g. Sažetak vidi u: *Međunarodni znanstveni skup Splitski statut iz 1312. g., povijest i pravo. O 700. obljetnici, Sažeci*, Split 2012., str. 36.-37.

⁸⁰ Glavna im je zadaća bila provjeravanje ispravnosti svih mjera, utega i vaga. Više o dužnostima komunalnih justicijara vidi u: *Statut grada Splita*, knj. NS, gl. 11, str. 816.-820.

⁸¹ Žitaricama se smjelo trgovati samo na komunalnom trgu (*in platea ante palatium dicti communis*). – *Statut grada Splita*, knj. V., gl. 33, str. 735.

⁸² Bile su to kamene šuplje mjere za krute tvari (najčešće za žitarice) i dužinska mjera (primjerice za tkanine) koja je bila uklesana na kamenom štandarcu. Te su mjere služile kao modeli kojima je svatko mogao provjeriti ispravnost vaganja i mjerenja kupljene robe. – HERKOV, Zlatko, *Naše stare mjere i utezi*.

kojoj su sklapani brojni poslovi i sastavljani mnogi ugovori, o čemu danas svjedoče i *actumi* nekih dokumenata što su bili izdavani *in platea S. Laurentii, ad comertium communis*.⁸³

I naposljetku, ovoj gužvi i općem metežu na Trgu sv. Lovre treba pridodati i velike skupine splitskih plemića što su se, na poziv zvona s komunalne vijećnice, slijevale na ovaj gradski trg.⁸⁴ Tu su se, u velikoj sali gradske vijećnice i u samom središtu splitske poslovne zone, donosile, od 15. st. u tijesnoj suradnji s mletačkom upravom,⁸⁵ ključne odluke vezane za politički, društveni i gospodarski život grada.⁸⁶

No, bez obzira na živu poslovnu aktivnost splitskog komunalnog trga, velik se dio gospodarskih djelatnosti odvijao na glavnoj trgovačkoj ulici što je uzdužno presijecala grad od Vrata Pisture na sjeveru do Morskih vrata na jugu.⁸⁷ Tom su se ulicom, naime, kretali svi ljudi i roba što su stizali iz splitskog zaleđa i prebacivali se dalje morskim trgovačkim putovima.⁸⁸ Inače, ta žila kucavica splitskog gospodarstva, usprkos svojoj važnosti, još ni početkom 16. st. nije imala ime, već je notari u dokumentima označavaju kao *via tendente ad Portam Pisture i cale tendente ad marinam*.⁸⁹

Na tom su se potezu, također, nalazili i brojni dućani, skladišta i obrtničke radnje koje notarski dokumenti spominju još polovicom 14. st., dakle, u vrijeme kad se

Uvod u teoriju povijesne metrologije i njezina praktična primjena pri proučavanju naše gospodarske povijesti, Zagreb 1973., str. 33.-37. Više o komunalnim mjerama vidi u: *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 54, str. 652.-654, knj. R, gl. 18, str. 864, gl. 20, str. 864, gl. 33-44, str. 878.-884.

⁸³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 186-186', sveš. 5, fol. 197', 205; k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 181, sveš. 13, fol. 234-234', 237-237'

⁸⁴ Kako izvještava Splitski statut, gradsko se vijeće sastojalo od stotinu vijećnika koji su na zasjedanje dolazili u određeni sat nakon trećeg znaka zvona (*ad sonum campane*) i poziva općinskog glasnika (*voce preconia*). – *Statut grada Splita*, knj. II., gl. 21, str. 394., gl. 22, str. 396. Usp: STIPIŠIĆ, Jakov, ŠAMŠALOVIĆ, Miljen, "Zapisnici Velikog vijeća grada Splita / Libri maioris consilii civitatis Spalati, 1352-1354, 1357-1359, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, br. 12, Zagreb 1982., str. 66.

⁸⁵ Naime, samostalnost u odlučivanju splitsko je plemićko vijeće imalo samo u predmletačkom razdoblju. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 254.-257. U doba mletačke uprave gradsko je vijeće, pak, samo odražavalo privid lokalne vlasti i jedva da je o bilo čemu važnijem moglo samostalno odlučivati. Od 20-ih god. 15. st., naime, sve su se bitnije odluke donosile u Veneciji, a u gradu ih je provodio mletački knez. – ISTI, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 216.-217.

⁸⁶ STIPIŠIĆ, J., ŠAMŠALOVIĆ, M., "Zapisnici Velikog vijeća", 67.

⁸⁷ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 18., 269.

⁸⁸ Podsjetimo ovdje kako su sjeverna vrata Dioklecijanove palače bila zazidana još u ranom srednjem vijeku pa je nekadašnji carski *cardo* izgubio ulogu glavne gradske komunikacije. Stoga se sav promet odvijao prije spomenutom osi koja je ujedno prolazila i zapadnom stranom Trga sv. Lovre.

⁸⁹ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 270.

komunalni trg tek oblikovao. Ondje se (*in platea S. Laurentii*), primjerice, 1343. g. nalazila radnja (*statio cum pamento*) ljekarnika Balda i njegova poslovnog partnera Zore i to u neposrednoj blizini dućana *ser* Ivana Volcine.⁹⁰ G. 1359. i *ser* Grgur Petrov ondje (*in platea*) posjeduje dućan, a 1373. g. notarski dokumenti spominju i kuću i dućan *ser* Jancija Leona *iuxta plateam S. Laurentii*.⁹¹ Da je to područje grada bilo ekonomski veoma aktivno i cijelo stoljeće kasnije, pokazuju i drugi primjeri iz notarskih vrela. Naime, sredinom 15. st. na samom Trgu sv. Lovre ili u njegovoj neposrednoj blizini postoji čitav niz dućana i radnji (*stationes, apoteche*) u vlasništvu splitskog građanstva i patricijata.⁹² Tu su, primjerice, svoje prodavaonice imali *ser* Petar Antunov,⁹³ *ser* Jeremija Franjin,⁹⁴ *ser* Marko Petrov,⁹⁵ *ser* Šimun Matijev,⁹⁶ *ser* Arnir Lovrin,⁹⁷ *ser* Mihovil Franjin,⁹⁸ sinovi *ser* Nikole Zancijevog,⁹⁹ podstrigač sukna Lovre,¹⁰⁰ ljekarnik Lapi Zanolijev¹⁰¹ i *ser* Jeremija *de Chuchiola*.¹⁰² Ipak, valja pretpostaviti kako se trgovački poslovi zasigurno nisu odvijali samo unutar ovih poslovnih prostora, već i ispred njih, na ulici prepunoj štandova na kojima su splitski obrtnici i trgovci izlagali svoju robu.¹⁰³

⁹⁰ *Splitski bilježnički spisi*, 203.

⁹¹ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 270., bilješka 31.

⁹² Slično je bilo i gospodarsko ustrojstvo urbanog prostora drugih dalmatinskih komuna. I tamo su se, naime, poslovni prostori građanstva i patricijata nalazili u ekonomski najaktivnijim predjelima grada. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 21.; ISTI, *Studije o Dalmaciji*, 18.-19.; BENYOVSKY, I., "Gospodarska topografija Trogira", 28.-29.

⁹³ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 192', sveš. 13, fol. 201'-202, sveš. 14, fol. 271', 273'-274, 277', sv. 16, fol. 355

⁹⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 24-24'; k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 157, 189'

⁹⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 210-210', sveš. 6, fol. 281-281'; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 92, sveš. 14, fol. 257-257'

⁹⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 361

⁹⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 273

⁹⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 376

⁹⁹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 161', sveš. 5, fol. 197-197', 222, sveš. 6, fol. 281', 288'-289, sveš. 7, fol. 297', sveš. 8, fol. 366; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 17

¹⁰⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 170

¹⁰¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 205'; k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 201-201'

¹⁰² DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 124'

¹⁰³ Tako je bilo, primjerice, i u srednjovjekovnom Trogiru gdje su trgovci na ulicama gradili čak i trajne strukture, kamene klupe na kojima su poslovali ili se odmarali. – BENYOVSKY, Irena, "Reguliranje gradskog prostora u dalmatinskim komunama razvijenog i kasnog srednjeg vijeka", *Acta Histrie*, br. 7, Koper 1999., str. 545. Sličan se niz mesarskih klupa, koje su bile u općinskom vlasništvu, a u zakupu privatnika, spominje još u dokumentima najstarije knjige nekretnina dubrovačke općine iz 13. st. Ukupno 18 klupa (*tabule de staçone*) bilo je razmješteno u 4 reda: *in primo ordine* (na istočnoj strani, prema

Spustivši se, dakle, najprometnijom ulicom u gradu, prolaznik je kroz Morska vrata dolazio u gradsku luku gdje se, pak, odvijao sav promet trgovačkom robom na veliko. Roba se ovdje utovarivala i istovarivala,¹⁰⁴ oporezivala,¹⁰⁵ a tu se izdavale i dozvole za uvoz/izvoz robe.¹⁰⁶ Osim, toga, gradska je luka bila važnim područjem trgovanja stokom i mesom jer se tu nalazila i komunalna mesnica (*becharia communis*) kako bi transport mesa bio lakši, a odvodnja otpadnih voda što jednostavnija.¹⁰⁷ Tu su, također, ribari svakodnevno dovozili i svježu ribu koja se potom pretovarivala s brodova i odvozila na riblji trg (*in foro piscium*)¹⁰⁸ gdje se odmah i prodavala.¹⁰⁹ Naposljetku, u gradskoj su se luci na brodove ukrcavali i putnici, tu su Splicićani dočekivali svoje sugrađane, hodočasnike i druge putnike ili su, pak, na ovome mjestu samo dogovarali trgovačke poslove.¹¹⁰

U neposrednoj blizini gradske luke, najvjerojatnije na njezinu najzapadnijem dijelu,¹¹¹ nalazila se i *Giudecha*, prostor na kojem su se smjestile brojne obrtničke radionice.¹¹² Naime, pojedini su se obrti, zbog opasnosti od požara, proizvodnje buke ili nečistoće, uvijek udaljavali iz gradske jezgre i smiještali na područja slabije naseljenosti, primjerice u gradsku luku.¹¹³ Tako su na splitskoj *Giudechi* po svoj prilici bile smještene

gradskom zidu) i *in quarto ordine* (okrenutom prema zapadu), bile u po 4 klupe, a u unutarnjim nizovima (*in secundo, in tertio ordine*) po 5 klupa. Isti se niz meserskih klupa spominje i kasnije, u knjizi općinskih nekretnina iz 15. st. – *Knjige nekretnina dubrovačke općine* (13.-18. st.) (prir. BENYOVSKY LATIN, Irena, ZELIĆ, Danko), Zagreb 2007., str. 29., 34., 69.

¹⁰⁴ O režimu krcanja trgovačkih brodova posebno izvještava Splitski statut. – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 122, str. 708.-710.; knj. R, gl. 84., str. 908.-910.

¹⁰⁵ O plaćanju carine u gradskoj luci također svjedoči Splitski statut. – *Isto*, knj. VI., gl. 34, 35, str. 772.-774.

¹⁰⁶ Statut propisuje i posebne odredbe o izdavanju dozvola za izvoz. – *Isto*, knj. R, gl. 47, 94, str. 884., 914.

¹⁰⁷ Vidi bilješku 44 iz ovog poglavlja.

¹⁰⁸ Taj trg, nažalost, nismo uspjeli pobliže locirati u gradskom prostoru. On se, zbog blizine gradske luke, u 15. st. možda mogao nalaziti pokraj mletačkog kaštela, na prostoru oko Morskih vrata, no to su samo pretpostavke koje ne možemo potkrijepiti izvorima.

¹⁰⁹ Splitski je statut zabranjivao prodaju ribe na drugome mjestu. Uz to, nalagao je i da se riba treba prodavati stoječki. – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 116, str. 702.-704.

¹¹⁰ O gospodarskoj aktivnosti splitske luke, više će govora biti u nastavku.

¹¹¹ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 290.

¹¹² Splitski su obrtnici na tom mjestu najvjerojatnije unajmljivali radnje, kako zaključuje D. Kečkemet na temelju jednog sveska računa splitske općine iz 14. st. U njemu se, naime, među ostalim komunalnim prihodima spominje i taksa što se plaćala za *Zudecu*. – KEČKEMET, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971., str. 16.

¹¹³ Tako je bilo i u drugim dalmatinskim komunama toga doba. – ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 144.; STIPIŠIĆ, J., "Inventar zadarskog trgovca Mihovila", 185.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 181.; BENYOVSKY, I., "Gospodarska topografija", 37.

radionice za štavljenje kože,¹¹⁴ a zasigurno i bojadisarnice tkanina¹¹⁵ te možda i prije spomenuta mesarnica.¹¹⁶ Znamo pouzdano, primjerice, da su životinjsku kožu na *Giudechi* preparirali kožar Ivan¹¹⁷ i postolar Ostoja Hrvatinić,¹¹⁸ pa možemo samo zamisliti kakvi su se sve neugodni mirisi širili tim područjem splitske obale.

Naposljetku valja još istaknuti kako se gospodarsko poslovanje srednjovjekovnog Splita nije odvijalo samo na području grada, već su ekonomski aktivna bila i druga područja splitske komune. Živa se gospodarska djelatnost odvijala, naime, i u okolnim selima splitskog distrikta, a posebice na području Splitskog polja i u pojedinim splitskim predgrađima. Tu su, rekli smo, splitski težaci svakodnevno obrađivali vlastita ili tuđa zemljišta,¹¹⁹ komunalni su službenici premjeravali zemlju i pazili na međe,¹²⁰ a najamni su radnici gradili putove i mostove te uređivali komunalne površine.¹²¹ Ipak, poslovno središte čitave komune bio je grad, a područje oko Trga sv. Lovre centar ekonomskog života.

¹¹⁴ D. Kečkemet, naime, navodi kako je u zgradi na *Giudechi* bio smješten veliki kotao što je služio kožarima i bojadisarima tkanina u njihovu poslu. – KEČKEMET, D., *Židovi*, 16.

¹¹⁵ Naime, u jednom se notarskom dokumentu spominje *vnam domum, seu stationem tinctorie* koja je bila smještena *proppe domum Gudaiche* i *proppe mare salsum*. – DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 193

¹¹⁶ O komunalnoj će mesnici, njezinu položaju i funkciji, više govora biti u nastavku.

¹¹⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32

¹¹⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81'-82

¹¹⁹ Zemlju u Splitskom polju svakodnevno su obrađivali i brojni obrtnici, primjerice postolar Juraj Vranijević, drvodjelac Petar pok. Milivoja, krznari Juraj Vukosalić, Marko Vlatkov i Radoslav Mikovilić, ili izrađivač mačeva Pavle iz Splita. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 365; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 436', sveš. 13, fol. 226', sveš. 14, fol. 268', sveš. 15, fol. 324'-325; k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 65'-66. Ipak, o agrarnoj djelatnosti splitskog obrtničkog sloja više ćemo govoriti u nastavku.

¹²⁰ To je, smatra se, mogla biti i jedna od dužnosti komunalnih egzaminatora koji su, između ostalog, bili kontrolori prometa nekretninama i zaštitnici posjedovnih odnosa. – MAŽURANIĆ, Vladimir, *Pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1975., str. 302.; MARGETIĆ, Lujo, "Funkcija i podrijetlo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog Primorja i Dalmacije", *Starine JAZU*, br. 55, Zagreb 1971., str. 197.

¹²¹ U notarskim se izvorima često spominju javni putovi (*uia publica*) kojima se dolazilo do privatnih parcela u Splitskom polju. – DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 230'-231, 242-242', sv. 32, sveš. 1, fol. 20'-21, 34-34', 44-44', 62-62', 81-81', 89, 91'-92, 98'-99, 100', 114. Održavanje svih komunalnih površina, poput javnih putova, zdenaca ili mostova, nadgledala su četvorica komunalnih službenika. – *Statut grada Splita*, knj. V., gl. 1-5, str. 721.-723.

3. DRUŠTVENA STRUKTURA SREDNOVJEKOVNOG SPLITA

U dosadašnjem izlaganju o postanku Splita i njegovu urbanističkom širenju u kasnom srednjem vijeku promatrali smo gradski prostor nastojeći razumjeti u prvom redu ekonomske, ali i političke činitelje što su uvjetovali njegovo oblikovanje. No, kako smo već isticali, grad ne čini samo njegov prostor, nego prvenstveno ljudi te stoga gradsku zajednicu valja promatrati i vertikalno. Zapravo, tek poznavanjem društvenog ustrojstva i staleških struktura neke urbane zajednice u srednjem vijeku možemo u potpunosti razumjeti svakodnevicu i mentalitet srednjovjekovnog grada.

U domaćoj se historiografiji do sada mnogo pisalo o strukturi srednjovjekovnih gradskih društava, a posebna se pažnja pridavala odnosima unutar plemićkog sloja.¹²² Razlog tomu vjerojatno je obilje izvora koji spominju taj društveni sloj. Međutim, zadatak nam ovdje nije raščlanjivanje društvene strukture i analiziranje već poznatih odnosa u srednjovjekovnom društvu. Naprotiv, cilj nam je u ovom poglavlju predstaviti prvenstveno socijalne skupine nižeg statusnog ranga, njihove imovinske domete, opseg njihova društvenog djelovanja i odnose među njima.

Dakle, u ovom će poglavlju biti govora o nižim staležima splitskog komunalnog društva koje ćemo promatrati na primjeru obrtničkog sloja. U prvom redu, ovdje će biti govora o siromašnim pripadnicima splitskoga puka koji su svoju egzistenciju osiguravali radom u obrtničkoj proizvodnji i agrarnoj privredi. S druge strane, u ovom ćemo poglavlju promatrati i skupinu bogatih splitskih obrtnika što su na krilima svog poslovnog uspjeha oblikovali zaseban stalež komunalnog građanstva. Naime, pojedini su se obrtnici tehnološki naprednijih djelatnosti, s većim opsegom proizvodnje i manjom konkurencijom u svojoj struci, uspjeli izdići razinom profita i materijalne imućnosti iznad ostatka obrtničke populacije, a svojim se bogatstvom čak i približiti ili izjednačiti s plemićkim slojem. Stoga će ovaj tekst posebnu pažnju posvetiti tom društvenom fenomenu. Prije svega on će razmotriti socijalni položaj i pravni status splitskih građana i pučana, načine i okolnosti njihova djelovanja te odnos s drugim društvenim skupinama.

¹²² Vidi bilješku 3 u uvodnom poglavlju.

Jesu li ovi društveni slojevi mirno koegzistirali u zajednici s gradskim patricijatom ili su određeni društveni procesi ipak remetili stalešku ravnotežu? Kakva je pritom bila uloga nove vrhovne vlasti što ju je Split prihvatio početkom 15. st.? Je li mletačka uprava donijela promjene i u strukturi društva? Je li utjecala na njegovu homogenost i pokretljivost u odnosima prema van? Pitanja su to što zahtijevaju pomnu analizu socijalnih procesa i raščlanjivanje složenih struktura srednjovjekovnog društva.

Ipak, da bismo bolje razumjeli nove društveno-političke i ekonomske okolnosti u kojima se Split našao početkom 15. st., ovdje ćemo nakratko predstaviti ustrojstvo splitskog društva i staleške odnose u predmletačkom razdoblju. No, prije svega prikazat ćemo demografsku sliku srednjovjekovnog Splita i pokušati odrediti njegovu etničku podlogu.

3. 1. Demografska slika

Predstavljanje splitskog srednjovjekovnog društva bilo bi najbolje započeti kvantitativnim podacima, odnosno utvrđivanjem prosječnog broja stanovnika što su živjeli u Splitu tijekom srednjeg vijeka. Međutim, odmah na početku izlaganja o demografskim gibanjima treba reći da prije 16. st. ne postoje nikakvi egzaktni podaci¹²³

¹²³ Doduše, pouzdanim brojčanim pokazateljima o splitskom stanovništvu u 13. st. M. Ančić smatra "tri egzaktna tvrdnje" splitskog kroničara Tome Arhidakona koje se odnose na broj vojno sposobnih ljudi splitske općine 20-ih godina 13. st., zatim na broj odraslih punopravnih građana što su 1239. g. prisegnuli novom potestatu Garganu te na broj kuća u novome dijelu grada koji se, opet prema Tomininim novodima, tada prostirao sve do podnožja Marjana. – ANČIĆ, Mladen, "Na rubu održanja. Demografska slika Splita u 13. stoljeću", *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana* (ur. JURKOVIĆ, Miljenko, MILOŠEVIĆ, Ante), Zagreb-Motovun-Split 2012., str. 385.-387. Međutim, iako M. Ančić navodi kako "nema nikakva valjana razloga posumnjati da je (Toma op. a.) u nekom trenutku imao uvid u popis ljudi pod oružjem, sastavljen u trenutku kad se spremao napad na Ostrog, odnosno na popis građana koji su prisegli na poslušnost potestatu Garganu" (*Isto*, 388.), mišljenja sam da se podaci iz narativnih izvora ne bi trebali uzimati kao egzaktni, već samo kao indikativni i ilustrativni. U tu svrhu spomenimo ovdje i podatke koje donosi najstariji pisani ugovor između Splita i Trogira iz 1239. g. Prema odredbama tog ugovora, u slučaju rata na kopnu, Splićani i Trogirani nastupit će zajedno, pri čemu će splitska komuna dati dvije trećine, a trogirski općina jednu trećinu vojnika. Ako bi nekamo zajednički slali poslanike, splitska bi komuna snosila dvije trećine troškova, a trogirski jednu trećinu pri čemu bi dvije trećine eventualnih dobitaka što bi ih poslanici stekli pripale Splitu, a jedna trećina Trogiru. – LUCIĆ, I., *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, sv I. (prev. i ur. STIPIŠIĆ, Jakov), Split 1979., str. 150. Slične podatke donosi i ugovor sklopljen 1290. g. o petogodišnjem vojnom savezu Zadra, Splita i Trogira. Omjer broja vojnika koje bi u rat zajednički poslala ta tri grada bio je 3:2:1. – *Isto*, 326. Ne upuštajući se niti u približnu

prema kojima bi se mogao utvrditi prosječni broj stanovnika pojedinih dalmatinskih komuna.¹²⁴ Moderni popisi stanovništva, naime, ne sastavljaju se kroz čitavi srednji vijek pa se naša razmatranja o broju stanovnika i gustoći naseljenosti nužno moraju oslanjati na procjene, pretpostavke i "učeno nagađanje."¹²⁵

Tako, praktički, za srednji vijek nema sačuvanih pouzdanih podataka kojima bi se moglo, barem približno, kvantificirati splitsko stanovništvo. Najstariji djelomični popis stanovnika Splita potječe iz 1507. g.,¹²⁶ ali taj popis ne obuhvaća kompletnu splitsku populaciju, već samo građane i pučane Splita, kao što, uostalom, kaže i sâm pisar u naslovu popisa (*Descriptio civium et populorum civitatis Spalazi*).¹²⁷ Njime su tako obuhvaćeni razni obrtnici, trgovci, poduzetnici i drugi poslovni ljudi što su se u gradu isticali svojom imućnošću i gospodarskom aktivnošću. Pritom je zabilježeno ukupno 368 muškaraca koji su stanovali u Starom i Novom gradu, ali imena njihovih obitelji, nažalost, nisu zapisana. Stoga se postavlja pitanje zbog kojih je razloga ovaj popis uopće i sastavljen. Prema mišljenju D. Božić-Bužančić on je trebao poslužiti splitskim građanima i pučanima u njihovoj borbi s gradskim patricijatom koji si je prisvojio svu vlast u komuni.¹²⁸ Ipak, razlozi su mogli biti različiti i višestruki, od monetarno-fiskalnih do vojnih. Dakle, usprkos njegovoj neupitnoj vrijednosti, teško da možemo na temelju ovog popisa suditi o broju splitskog stanovništva u kasnom srednjem vijeku.

Prve cjelovite i pouzdane podatke o broju kompletnog splitskog stanovništva donose tek izvještaji mletačkih knezova i sindika polovinom 16. st. Prema njihovim

procjenu broja stanovnika spomenutih gradova, mislim da navedeni podaci pružaju barem uopćenu sliku omjera brojnosti njihovih stanovnika.

¹²⁴ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 19. Inače, prvi su popisi stanovništva u suvremenom smislu rađeni u svrhu utvrđivanja broja vojno sposobnih osoba i ljudi koje treba prehraniti u slučaju opsade. Prvi takav sačuvani popis stanovništva s dalmatinskog područja, grada Zadra, potječe iz 1527. g. Tek od tada službeni mletački izvještaji počinju donositi zbirne podatke o broju stanovnika u dalmatinskim gradovima. – ISTI, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 169. Više o spomenutom zadarskom popisu stanovništva vidi u: MADUNIĆ, Domagoj, "Mjera grada: zadarski popis stanovništva 1527. g.", *Povijesni prilozi*, br. 36., Zagreb 2009., str. 23.-62.

¹²⁵ Izričaj je to kojeg koristi M. Ančić, a koji možda i najbolje opisuje znanstvene projekcije o brojnosti stanovništva u srednjem vijeku. – ANČIĆ, M., "Na rubu održanja", 385.

¹²⁶ Objavila ga je još 1973. g. D. Božić-Bužančić. Njezin tekst donosi točan popis svih navedenih imena, i to razvrstanih po statusnom rangu, ali i abecednim redom radi lakšeg snalaženja po popisu. – BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, D., "Prilog poznavanju građana i pučana", 162.-176.

¹²⁷ *Isto*, 159.

¹²⁸ *Isto*, 160.

podacima Split je 1553. g. zajedno s pučkim predgrađima imao 3073 stanovnika. U gradu ih je bilo 2490, od čega samo 400 vojno sposobnih, dok su predgrađa brojala 583 stanovnika, a od toga samo 100 vojno sposobnih.¹²⁹ No, kakva je demografska slika splitskog stanovništva u ranijim razdobljima? Kako procijeniti broj stanovnika Splita u razvijenom i kasnom srednjem vijeku?

Usprkos nedostatku kvantitativnih podataka, pri razlaganju demografske slike gradova u srednjem vijeku možemo analizirati čimbenike što su utjecali na demografska gibanja, a to je za poznavanje društvene slike možda i važnije od same brojnosti stanovništva.¹³⁰ Dakle, prilikom procjene brojnosti splitskog stanovništva u srednjem vijeku treba uzeti u obzir poznate podatke iz kasnijih razdoblja, a zatim i sve okolnosti koje su mogle utjecati na broj stanovnika u promatranom periodu: geografske osobitosti, klimatske prilike, veličinu urbane površine, ekonomske činitelje, stupanj društvenog razvoja, epidemije, ratove i sl. Također, novija istraživanja pokazuju da natalitet srednjovjekovnog grada nije bio veći od njegova mortaliteta, pa opravdano možemo zaključiti da na povećanje broja stanovnika u srednjem vijeku nesumnjivo utječu i migracije ljudi.¹³¹

Uzevši u obzir navedene demografske preduvjete, procjenjuje se da je Split u razvijenom srednjem vijeku pripadao skupini srednje velikih istočnojadranskih gradova s 4000-5000 stanovnika.¹³² Naime, prema izvještajima mletačkih sindika Split je 1527. g. poharala kuga od koje je navodno umrlo čak 6000 ljudi, no taj je broj zasigurno pretjeran.¹³³ Međutim, o broju umrlih od kuge u Splitu 1527. g. možda se može

¹²⁹ NOVAK, G., *Povijest Splita*, II., 968.

¹³⁰ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 169.-170., 173.-176.; JELASKA, Z., "Ustrojstvo društva", 44.-52.

¹³¹ KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 37; WALLEY, Daniel, DEAN, Trevor, *The Italian City-Republics*, London 2010., str. 76.

¹³² RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 171.; ISTI, *Studije o Dalmaciji*, 20., 87.; BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 19, bilješka 42.

¹³³ Poznato je, naime, da su srednjovjekovni kroničari u općoj atmosferi straha i pod dojmom opasnosti od svekolikog širenja zaraze često pretjerivali s brojem umrlih kako bi i na taj način prikazali sve strahote ove pošasti. Tako, primjerice, dubrovački kroničari Ragnina, Rastić i Gundulić donose podatke od čak 10000 umrlih Dubrovčana u epidemiji Crne smrti polovicom 14. st. što mora da je pretjeran broj jer tada zasigurno u gradu nije živjelo toliko stanovnika. – RAVANČIĆ, Gordan, "Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) – raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra", *Povijesni prilozi*, br. 26, Zagreb 2004., str. 10.

prikladnije suditi na temelju desetkovanih članova bratovštine Sv. Duha u Splitu. Tada je, naime, bratovština izgubila gotovo trećinu (30,84 %) svoga članstva,¹³⁴ pa su toliki mogli biti i gubici stanovništva u cijelom gradu. Prema tome, u Splitu je tijekom kužne epidemije 1527. g. možda umrlo oko 1700 stanovnika, a toliko ih je, po svoj prilici, još i pobjeglo iz grada jer 1534. g. mletački knez Leonardo Bollani izvještava kako je Split tada imao samo 500 vojno sposobnih muškaraca. Stoga se procjene od oko 4000 do 5000 stanovnika u Splitu krajem 13. i početkom 14. st. zaista čine realnim,¹³⁵ pogotovo ako se kao indikativan podatak uzme Tomin navod o 2000 punopravnih muškaraca u Splitu sredinom 13. st.¹³⁶ Ipak, te se brojke mogu odnositi samo na razdoblje prije haranja Crne smrti polovicom 14. st.,¹³⁷ nakon čega je broj stanovnika u Splitu nesumnjivo opao. Kako se procjene broja umrlih u toj epidemiji Crne smrti kreću, ovisno o regiji, u rasponu od 1/4 do 2/3 ukupnog broja stanovnika,¹³⁸ Split je početkom 15. st. možda mogao brojati oko 3500 stanovnika, a kasnije i znatno manje zbog kužnih epidemija koje su se tijekom 15. i 16. st. u Dalmaciji ciklički ponavljale svakih nekoliko godina.¹³⁹ Time bi se naše procjene poklopile i s podacima što ih navode mletački knezovi i sindici u svojim izvještajima tijekom 16. st.¹⁴⁰ Prihvativši te procjene vidimo da se Split, u usporedbi s

¹³⁴ BENYOVSKEY, Irena, BUKLIJAŠ, Tajtana, "Bratovština i hospital Sv. Duha u Splitu u srednjem i ranom novom vijeku", *Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara*, Zagreb 2005., str. 635.

¹³⁵ S druge strane, ipak držimo pretjeranim procjene od 8000 do 10000 stanovnika Splita u to doba. – ANČIĆ, M., "Na rubu održanja", 389.

¹³⁶ T. Arhidakon, *Historia Salonitana*, 194.

¹³⁷ Naime, velika epidemija Crne smrti koja je harala Europom 1347.-1353. g. nije 1348. g. zaobišla ni Split, a o njoj danas svjedoči tzv. Kutejeva kronika apokaliptičnim opisima ove pošasti. – "A Cutheis tabula" (prir. RISMUNDO, Vladimir), *Legende i kronike* (ur. GLIGO, Vedran, MOROVIĆ, Hrvoje), Split 1977., str. 191.-194. Usp.: NOVAK, G., *Povijest Splita*, I., 214., 365.; RAVANČIĆ, G., "Prilog proučavanju Crne smrti", 12.-14. Inače, o toj su epidemiji danas sačuvani i podaci trogirskih i mletačkih poslanika koji su izvještavali Mlečane o kužnoj bolesti u Trogiru i u Splitu 1348. g. – BENYOVSKEY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 19.

¹³⁸ RAVANČIĆ, G., "Prilog proučavanju Crne smrti", 8.

¹³⁹ O kužim epidemijama u Splitu 15. st., doduše, nemamo sačuvanih podataka, no možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da ih je bilo. Primjerice, u razdoblju 1418.-1500. g. Zadar je pogodilo čak 12 epidemijskih valova kuge, a u prvoj polovici 15. st. i u Trogiru se spominje 11 kužnih epidemija pa možemo gotovo sa sigurnošću tvrditi da ni Split nije ostao pošteđen. – BUKLIJAŠ, Tatjana, "Kuga: nastajanje identiteta bolesti", <http://www.matica.hr/HRRevija/revija052.nsf/AllWebDocs/kuga>; BENYOVSKEY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 20. U 16. st. najstrašnija epidemija kuge pogodila je Split 1527. g. – NOVAK, G., *Povijest Splita*, II., 968.

¹⁴⁰ Prema tim podacima, naime, Split je 1557. g., zajedno sa svojim predgrađima, brojio 3120 stanovnika, no samo dvije godine kasnije mletački sindici Michiel Bon i Gasparo Erizzo nalaze u Splitu tek 2000 stanovnika. – NOVAK, G. *Povijest Splita*, II., 968.-969. Ipak, prema izmaku stoljeća grad, čini se, brojno raste pa prema izvještaju Antuna Giustiniana, Split 1575. g. broji čak 3695 stanovnika, od čega 840 radno

drugim gradovima toga doba,¹⁴¹ brojem stanovnika potpuno uklapao u europski prosjek jer se smatra da je većina gradova u Europi tada imala oko 5000 stanovnika.¹⁴²

No, od europskih se gradova u kasnom srednjem vijeku Split razlikovao demografskom gustoćom koju je uvjetovala u prvom redu suženost gradskog prostora. Procjenjuje se, naime, da je u 14. st. unutar splitskog recinkta (oko 7,5 ha)¹⁴³ živjelo oko 4000 ljudi što znači da je prosječna gustoća naseljenosti u gradu mogla iznositi i više od 530 ljudi po hektaru.¹⁴⁴ U splitskim predgrađima, pak, koja nisu bila zaštićena bedemima, stupanj naseljenosti zasigurno je bio još i veći,¹⁴⁵ no donošenje je bilo kakvih procjena o gustoći naseljenosti u njima nemoguće, jer površina splitskih predgrađa u srednjem vijeku nije poznata.¹⁴⁶ Ovi podaci neizbježno dovode do pitanja o zdravstvenim prilikama i kvaliteti života u zgusnutoj gradskoj jezgri, ali također upućuju i na zaključak da je, iako sužen, prostor ograđen bedemima srednjovjekovnom čovjeku ipak pružao kakav-takav osjećaj sigurnosti.

sposobnih. – SOLITRO, Vicko, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji* (prev. i ur. RISMONDO, Vladimir), Split 1989., str. 103.

¹⁴¹ Kvantitativnih podataka o stanovništvu europskih gradova u srednjem vijeku uglavnom nema. Popis engleskih stanovnika koji su trebali plaćati glavarinu iz razdoblja 1377.-1381. g. ili pak firentinski katastar iz 1427.-1430. g. samo su rijetki izvori kojima raspoložemo. – HERLIHY, David, *Medieval Households*, Cambridge, Massachusetts, London 1985., str. 131. Uostalom, i druge brojke što ih prenose suvremenici sežu samo do početka 15. st., ali one nisu utemeljene na popisima stanovništva, već na subjektivnim procjenama. – PIRENNE, Henri, *Povijest Europe od seobe naroda do 16. st.*, Split 2005., str. 152. Ipak, prema novijim istraživanjima čini se da su najnapučeniji europski gradovi, poput Fireze, Venecije, Napulja ili Palerma, početkom 14. st. imali preko 100000 stanovnika. – EPSTEIN, Steven A., *An Economic and Social History of Later Medieval Europe (1000-1500)*, New York 2009., str. 101.; PULLAN, Brian, "Social Hierarchies in the Republic of Venice", *Orders and Hierarchies in Late Medieval and Renaissance Europe* (ed. DENTON, Jeffrey), Manchester 1999., str. 152.

¹⁴² Gradovi prosječne napučenosti u 15. st. su, primjerice, Fribourg u Švicarskoj s oko 5200 stanovnika ili Leipzig u Njemačkoj s nešto više od 4000 stanovnika. Samo su najveći njemački gradovi u to doba imali od 10000 do 20000 stanovnika, pri čemu je samo manji broj stanovništva pripadao građanstvu, dok su većinu činili doseljenici. Tako se procjenjuje, primjerice, da je Hamburg 1487. g. imao oko 16000 stanovnika, ali od toga svega 2704 građana. – STIPETIĆ, Vladimir, VEKARIĆ, Nenad, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb-Dubrovnik 2004., str. 128.

¹⁴³ *Civitas vetus* = oko 4 ha, *civitas nova* ili *burgus* = nešto više od 3 ha – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 87.

¹⁴⁴ Slično je bilo i u srednjovjekovnom Trogiru gdje je na naseljenoj površini od oko 3-4 ha bilo oko 1500 stanovnika. – BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 19.

¹⁴⁵ Sličan je odnos gustoće naseljenosti predgrađa i gradske jezgre bio i u srednjovjekovnom Trogiru jer je parcelizacija njegova Prigrađa odredila veoma male zemljišne parcele. – BENYOVSKY, Irena, "Trogirsko Prigrađe na prijelazu 13. u 14. stoljeće – utjecaj dominikanaca i franjevaca na oblikovanje prostora", *Croatia Christiana periodica*, br. 52, Zagreb 2003., str. 48.-49.

¹⁴⁶ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 172.

Međutim, u ocrtavanju demografske slike srednjovjekovnog Splita ne smijemo zaboraviti ni migracijska gibanja što su pod utjecajem turske opasnosti u gradove istočnog Jadrana dovodila sve više došljaka iz bosanskog zaleđa. Doduše, Bosna je "šaptom pala" tek 1463. g., a nedugo potom i Hercegovina,¹⁴⁷ no dalmatinski su gradovi izloženi prihvatu bosanskih izbjeglica već od samog početka 15. st. kada se intenziviraju upadi osmanlijskih postrojbi na bosansko područje.¹⁴⁸ Ipak, te su migracije bosanskog stanovništva u gradove istočnog Jadrana ublažile pād broja njihovih stanovnika uzrokovanog kužnim epidemijama u 15. st., mijenjajući pritom i njihov etnički sastav. Osim toga, pri promišljanju o migracijama ljudi na istočnojadranskom području ne smijemo zanemariti ni sloj došljaka koji početkom 15. st. s uspostavom nove vlasti dolazi u gradove istočnog Jadrana šireći svoje poslovanje na novostečena područja mletačkog *Stato da Mar*. Naposljetku, tomu valja pridodati i uzajamne migracije uvjetovane intelektualnim, vjerskim i kulturnim vezama istočne i zapadne obale Jadrana. Promjene što ih ovi došljaci unose u samu strukturu splitskog društva prouzrokovat će, neizbježno, i čitav niz promjena u socijalnim odnosima. O njima će više riječi biti na narednim stranicama.

Spomenuti su demografski činitelji, dakle, bitno utjecali na društvenu strukturu srednjovjekovnog Splita. Ipak, pitanja utjecaja klimatskih promjena, migracija ljudi, kužnih epidemija, gladi i dr. ovdje su samo naznačena jer nedostatak konkretnih statističkih podataka onemogućuje širi uvid o njihovu djelovanju na brojnost stanovnika srednjovjekovnog grada.

3. 2. Etnička osnovica splitskog društva

Etnički sastav splitskog društva ogleda se u miješanju nekoliko skupina različita podrijetla koje su, stjecajem povijesnih okolnosti, još od kasne antike i ranog srednjeg

¹⁴⁷ *Povijest Hrvata*, I., 385.

¹⁴⁸ Naime, prodiranje je osmanlijskih četa u središte Balkana uzrokovalo *fames extrema* 1454./1456. g. pa se masa izgladnjelog stanovništva probijala iz bosanskog zaleđa preko planina na more. Situacija je bila tako teška da je dubrovačko Vijeće Umoljenih bilo primorano zabraniti ulaz došljaka u grad i prodaju žita strancima. – STIPETIĆ, V., VEKARIĆ, N., *Povijesna demografija*, 63.

vijeka naseljavale prostor Dioklecijanove palače i njezine bliže okolice. Od svih etničkih skupina, romanski sloj nedvojbeno je bio najvažniji, kako brojnošću, tako i kontinuitetom prisutnosti i djelovanja na dalmatinskom priobalju.¹⁴⁹ Ipak, slijedeći logične povijesne procese, možemo zaključiti kako je na prvotnom splitskom teritoriju, u nekadašnjoj Dioklecijanovoj palači, osim romanskog, zasigurno živjelo i neko stanovništvo drugog etničkog podrijetla koje se ondje sklonilo pred naletom nadolazećih Slavena i Hrvata.¹⁵⁰ Možda su to bile skupine romaniziranog ilirskog stanovništva što su ondje preživljavale još od razdoblja kasne antike ili čak društveni ostaci nekadašnjeg avarskog kaganata što je u zaleđu priobalnih gradova kratkotrajno bio osnovan nakon slavensko-avarske najezde.¹⁵¹ Iako to vjerojatno nikad nećemo sa sigurnošću utvrditi, ne možemo u potpunosti zanemariti ni njihov udio u stvaranju etničke podloge srednjovjekovnog splitskog društva.¹⁵²

Iako potvrde u povijesnim vrelima nema, možemo pretpostaviti da se svakodnevica ranosrednjovjekovnog stanovništva u Palači odvijala u suživotu s njezinom slavenskom okolinom. Naime, urbana zajednica ne može živjeti kao izolirana cjelina te se nužno mora otvarati prema svom zaleđu, postupno uspostavljati društvene i gospodarske odnose te na koncu stvarati i obiteljske veze.¹⁵³ Zbog te otvorenosti društva dodir s Hrvatima bio je moguć ne samo izvan granica distrikta, već i u samome gradu, gdje

¹⁴⁹ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 136.-137.

¹⁵⁰ RAPANIĆ, Ž., *Od carske palače*, 31.-32. Prema suvremenim istraživanjima Dioklecijanova je palača bila naseljena mnogo ranije nego se to obično misli, tako da je Salona egzistirala kao metropola, a Split kao ovisni gradić. Smatra se, naime, da je ostrogotska vlast dopustila građanima naseljavanje već ionako stalno naseljene Palače u svrhu njezina boljeg održavanja, a to potvrđuje i činjenica da su nakon Teodorikove smrti stanovnici Palače zatražili 527. g. od dvaju augusta, Justina I. i Justinijana, arbitraciju pri njihovim problemima s Gotima oko salonitanskog agera. – IVIĆ, Nenad, "Dosezi sjećanja i zaborava", 139.-140.

¹⁵¹ *Povijest Hrvata*, I., 31., 60.

¹⁵² RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 137.

¹⁵³ Zbog oskudnosti povijesnih izvora ranog srednjeg vijeka, možemo samo (opravdano) pretpostaviti da su se prve ženidbene veze između Romana i Hrvata ostvarivale kao potvrda određenih ugovora i jamstava o miru. No, i bez toga, proces kroatizacije neizbježan je, jer je romanskoj enklavi potrebna svježa krv da bi spriječila degeneraciju. Vjerojatno su se već tada miješani brakovi sklapali isključivo među pripadnicima istog društvenog sloja. Naime, lakše je zamisliti da bi se neki ugledni Roman oženio Hrvaticom iz ugledne obitelji, nego da bi se oženio svojom sluškinjom, samo zbog njezine etničke pripadnosti, iako je takvih slučajeva vjerojatno i bilo, posebice prije poboljšavanja romansko-hrvatskih odnosa. – JELASKA, Z., "Ustrojstvo društva", 18.

okolni Hrvati dolaze trgovati i sklapati druge poslove.¹⁵⁴ S vremenom se trajno naseljavaju u gradu sastavljajući tako novu narodnosnu bazu i popunjavajući etničku strukturu najranijeg splitskog društva.¹⁵⁵ Od otprilike 12. st. romansko stanovništvo Splita sve je izloženije procesu kroatizacije koji se u kasnijim stoljećima kontinuirano može pratiti u pisanim izvorima. Naime, vrela razvijenog i kasnog srednjeg vijeka pokazuju znatan utjecaj hrvatskog izričaja u latinskom jeziku,¹⁵⁶ a to pak svjedoči o sveopćoj kroatizaciji srednjovjekovnog Splita.¹⁵⁷ Ipak, bez obzira na dinamiku kroatizacije, romanska osnovica i dalje ima istaknutu ulogu u razvoju splitskog srednjovjekovnog društva. Ona oblikuje ideju komunalne zasebnosti, razvija gledišta o antičkom korijenju plemića¹⁵⁸ i stvara sloj društvene elite, a svoje romansko podrijetlo vješto koristi kao statusni simbol u odnosu prema drugim, neromanskim društvenim skupinama.¹⁵⁹

¹⁵⁴ JAKIĆ-CESTARIĆ, Vesna, "Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, br. 19, Zadar 1972., str. 115.

¹⁵⁵ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 138.

¹⁵⁶ Kako navodi Lucius, u Splitu se u 14. st. upotrebljava latinski jezik u ispravama i u privatnim pismima. Nije baš bio potpuno ispravan, što je ovisilo, smatra Lucius, o znanju onoga tko ga je pisao. – LUCIĆ, I., *Povijesna svedočanstva*, I, 457. Popis riječi iskvarenog latinskog jezika koje se nalaze u Splitskom statutu vidi u *Istom*, 459., a popis slavenskih riječi u Splitskom statutu na str. 467. Više o utjecaju hrvatskog izričaja u srednjovjekovnom latinskom jeziku vidi u: JAKIĆ-CESTARIĆ, Vesna, "Nastajanje hrvatskoga (čakavskog) Splita i Trogira u svjetlu antroponima 11. st.", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 5, Zagreb 1981., str. 93.-112.; STIPIŠIĆ, J., *Pomoćne povijesne znanosti*, 153.-155.; RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 109.-112.

¹⁵⁷ Sličan proces kroatizacije romanskog starosjedilačkog stanovništva može se pratiti i na primjeru ranosrednjovjekovnog Dubrovnika koji je njegovao tradiciju duhovnog kontinuiteta s antičkim Epidaurum. Naime, i u Dubrovniku se od 11. do 13. st. također prepliću romanski i slavenski narodnosni elementi te se ostvaruje neka vrsta romansko-slavenske simbioze. Kako vrijeme odmiče, romanstvo uzmiče, a slavenstvo postaje sve dominantnije, no romanski sloj i dalje pažljivo prenosi legendu o urbanom kontinuitetu iz antike. – VEKARIĆ, Nenad, *Vlastela grada Dubrovnika. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*, sv. I., Dubrovnik-Zagreb 2011., str. 82. Više o preplitanju slavenskog i romanskog etniciteta vidi u: JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta", *Povijest hrvatskog jezika: Književnost i kultura devedesetih: zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole* (ur. MIČANOVIĆ, Krešimir), Zagreb 2011., str. 207.-226.

¹⁵⁸ Miha Madijev, splitski patricij 14. st., ide čak toliko daleko da razvija tezu o trojanskom podrijetlu splitskih plemića. – "Miha Madijev de Barbazanis. Historija." (prir. RISMUNDO, Vladimir), *Legende i kronike*, (ur. GLIGO, Vedran, MOROVIĆ, Hrvoje), Split 1977., str. 171.-172.; RAUKAR, T. *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 371.-372. Ovakve su teze o antičkom korjenju plemstva karakteristične i za druga srednjovjekovna društva. Tako, primjerice, Dante Alighieri u 13. st. kaže da su firentinski patriciji potekli izravno od starih Rimljana, želeći tako naglasti njihov društveni ugled i kontinuitet prisutnosti na Apeninskom poluotoku. – PEARCE, S., "Dante: Order, Justice and the Society of Orders", 37. Sličnom su se pričom poslužila i dubrovačka vlastela spajajući epidaursku, rimsku i slavensku tradiciju. Prema legendi, naime, utemeljitelj grada bio je potomak rimske vlastele po majčinoj liniji te izdanak slavenske društvene elite po očevoj strani. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Okvir slobode*, 43.

¹⁵⁹ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 138.

I naposljetku, u razmatranju etnokulturne osnovice splitskog društva ne može se zanemariti ni doprinos stranaca, u prvom redu već spomenutih izbjeglica što su pred naletom osmanlijske opasnosti od 15. st. sigurnost tražili u Splitu, ondje se trajno nastanjivali i uključivali se u strukture njegova društva. Njima treba pribrojiti i sloj useljenika sa Zapada što su svoja intelektualna i poduzetnička iskustva prenosili na istočnu obalu Jadrana. Naime, komuna potiče naseljavanje stručno obrazovanih došljaka¹⁶⁰ pa se u gradovima Dalmacije u razvijenom srednjem vijeku naseljava čitav niz intelektualaca, od potestata i notara do učitelja, liječnika i obrtnika.¹⁶¹ Svi se oni uključuju u sastav splitskog društva i upotpunjuju njegovu multietničku osnovicu. No, o utjecaju migracijskih gibanja na društvenu strukturu sednjovjekovnog Splita više će govora biti u nastavku.

3. 3. Etnička struktura neplemićkog stanovništva u 15. st.

U razvijenom srednjem vijeku, rekli smo, proces kroatizacije odvijao se sve ubrzanije. U tom razdoblju vrhunca komunalne zrelosti, grad su sve češće naseljavali stranci neromanskog podrijetla, no prihvaćanjem novog vrhovništva 1420. g. u splitsko se društvo uključuje i mletački etnički faktor. Njega su, osim mletačkih trgovaca i poduzetnika, uglavnom sačinjavali službenici nove administracije što su u gradu većinom boravili privremeno, samo do isteka svoje službe, pa se u etničkom smislu i nisu značajnije asimilirali s domicilnim stanovništvom. Zbog toga mletačka komponenta u 15. st. neće imati većeg značaja u izgradnji splitske etničke osnovice, usprkos svojem političkom utjecaju.

Prilikom razlaganja etničke strukture splitskog društva u 15. st., u ovom ćemo se odjeljku orijentirati ponajprije na neplemićki sloj kasnosrednjovjekovnog Splita. Na temelju uzorka osobnih imena i prezimena, što se pojavljuju u notarskim izvorima

¹⁶⁰ Primjerice, statutarnim odredbama striktno se određuje da potestat nipošto ne smije biti domaći čovjek. – *Item statutum et ordinatum est, quod potestas et rector forensis, qui pro tempore fuerit in ciuitate Spalati et eius officiales et familiares nullo modo possint esse de partibus Sclauonie, nec de prouincia Dalmatie.* – *Statut grada Splita*, knj. II., gl. 18, str. 392. Statut isto propisuje i za javne notare. – ... *unus bonus et ydoneus notarius, qui non sit de prouincia Dalmatie ...* – *Isto*, knj. II., gl. 58, str. 434.-436.

¹⁶¹ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 141.

nasumično odabranog desetljeća 1443.-1453. g., pokušat ćemo utvrditi etničku strukturu splitskih građana i pučana te odrediti udio hrvatskog življa u tom neplemičkom sloju splitskog društva.¹⁶² Pritom ćemo uzeti u obzir samo one pripadnike splitskog društva što su u izvorima označeni pravnim statusom stanovnika (*habitatores*) i građana (*cives*), dok gradski patriciji (*nobiles cives*) i stranci (*forenses*) neće biti obuhvaćeni ovom analizom, usprkos tomu što je status *forensis* mogla biti samo privremena pravna kategorija do postizanja statusa *habitor*.¹⁶³

Dakle, u notarskim dokumentima koje smo ovdje ispitivali, uspjeli smo identificirati 118 pojedinaca za koje smo nedvojbeno utvrdili da su u navedenom desetljeću sredine 15. st. pripadali neplemičkom stanovništvu Splita u pravnom statusu splitskih građana ili stanovnika. Međutim, od tih 118 pojedinaca notar je samo njih 65-oricu (55,08 %) pobliže označio prezimenom, dok je ostatak našeg uzorka identificiran samo patronimom i/ili zanimanjem. No, od 65 navedenih prezimena, njih je čak 59 slavenskog/hrvatskog podrijetla,¹⁶⁴ dok samo 6 prezimena ima romanski korjen.¹⁶⁵ Ako prezimena uzmemo kao odlučujući čibenik pri određivanju etničke strukture splitskog društva, a ta je metoda znanstveno utemeljena i općeprihvaćena,¹⁶⁶ zaključujemo da je čak 90,76 % ovdje analiziranih građana i stanovnika Splita bilo slavenskog/hrvatskog podrijetla, dok ih je samo 9,23 % bilo romanskog podrijetla.¹⁶⁷ Dakle, etničku strukturu

¹⁶² Više o metodologiji određivanja etničkog podrijetla na temelju osobnih imena i prezimena u srednjovjekovnim društvima vidi u: SKOK, Petar, "Lingvistička analiza kartulara Jura Sancti Petri de Gomai", *Supetarski kartular* (ur. NOVAK, Viktor, SKOK, Petar), Zagreb 1952., str. 233.-294.; FISKOVIĆ, Cvito, *Zadarski sredovječni majstori*, 23.; LUČIĆ, Josip, "O dubrovačkom patricijatu u 14. stoljeću", *Historijski zbornik*, br. XVII, Zagreb 1964., str. 397.-401.; JAKIĆ-CESTARIĆ, V., "Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru", 104.-162.; ČORALIĆ, Lovorka, *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb 2001., str. 93.-100.; VEKARIĆ, N., *Vlastela grada Dubrovnika*, 82.-90.

¹⁶³ Više će govora o pojedinim pravnim kategorijama stanovništva biti u nastavku.

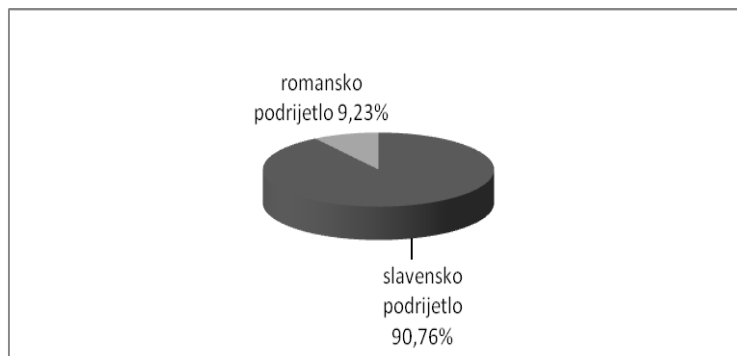
¹⁶⁴ Navedimo ovdje samo nekoliko primjera: Galojević (*Galoevich*), Ivanović (*Iuanouich*), Tomašić (*Tomasich*), Stipančić (*Stipancich*), Vranijević (*Vranieulich*) itd. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 103', 105', 144', sveš. 4, fol. 161', sveš. 7, fol. 334', sveš. 8, fol. 365; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 394-394'

¹⁶⁵ To su: Guielmino Greco della Ianina, Nicolaus della Ianina, Dimitrius Mosuro, Christoforus de Naua, Nuçaretus de Sasoferato i Andreus de Milladinis. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 103, 108'-109, 120, 120', 149-149', sveš. 4, fol. 170-170', 183-183', sveš. 5, fol. 197-197', sveš. 7, fol. 306; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 80'-81, sveš. 12, fol. 198, sveš. 13, fol. 229-229', sveš. 14, fol. 291'-292; k. 10, sv. 24, fol. 42-43, 43, 44

¹⁶⁶ Vidi bilješku 162 u ovom poglavlju.

¹⁶⁷ Ne možemo, doduše, preciznije odrediti mjesto iz kojeg potječu jer je ono označeno za samo jednog građanina s romanskim prezimenom. Bio je to Dimitrius Mosuro *de Candida*. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 108'-109. Dakle, ovaj je doseljenik u pravnom statusu građanina stigao s Krete, no njegovo je prezime nesumnjivo romanskog podrijetla.

neplemičkog stanovništva u Splitu sredinom 15. st., temeljenu na njihovim prezimenima, možemo prikazati sljedećim dijagramom:

Dijagram 1: Etnička struktura neplemičkog stanovništva Splita temeljena na njihovim prezimenima iz razdoblja 1443.-1453. g.

Ipak, situacija je na prvi pogled nešto drugačija uzmemo li u obzir i vlastita imena ovdje analiziranih splitskih građana i stanovnika. Naime, tek nešto više od polovice (51,69 %) njihovih imena nedvojbeno je slavenskog/hrvatskog podrijetla, bilo da se radi o izvornim oblicima, primjerice Grubiša,¹⁶⁸ Milivoj¹⁶⁹ ili Ostoja,¹⁷⁰ ili tek o imenima s nadodanim latinskim sufiksom *-us*, primjerice, *Goymilus*,¹⁷¹ *Veselchus*¹⁷² ili *Vlatchus*.¹⁷³ Ostatak imena (48,30 %) romanskog je podrijetla, primjerice *Marcus*,¹⁷⁴ *Matheus*¹⁷⁵ ili *Petrus*,¹⁷⁶ no to možemo objasniti stoljetnom tradicijom davanja kršćanskih imena koja su redovito bila u paralelnoj upotrebi s narodnim imenima.¹⁷⁷ *Marcus Grubanouich*,¹⁷⁸

¹⁶⁸ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 103

¹⁶⁹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 339; k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 268-268', sveš. 15, fol. 308-308'

¹⁷⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 143; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 403, sveš. 15, fol. 333-333'

¹⁷¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 378

¹⁷² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 196

¹⁷³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 144'; k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 333-333'

¹⁷⁴ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 207, 235'-236', sveš. 6, fol. 269-269', sveš. 7, fol. 299-299', 323, sveš. 8, fol. 362; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 8, 29', sveš. 13, fol. 226'

¹⁷⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 102', 104-104', sveš. 7, fol. 299-299'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 397-397'

¹⁷⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 120', sveš. 7, fol. 297, sveš. 8, fol. 352', 355'-356, 366; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 423, sveš. 12, fol. 181, sveš. 13, fol. 203', sveš. 15, fol. 308-308', 334

¹⁷⁷ JAKIĆ-CESTARIĆ, V., "Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru", 123.

¹⁷⁸ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 362

primjerice, ili *Petrus Radoeuich*¹⁷⁹ sigurno nisu etnički Romani, no njihova je imena notar latinizirao jer je čitavu ispravu pisao latinskim jezikom. Ipak, gotovo je sigurno da su Marko Grubanović i Petar Radojević svoja imena izgovarali kroatizirano jer su hrvatskim jezikom, najvjerojatnije, svakodnevno komunicirali. Dokaz tomu je i činjenica da isti notar ista imena ponekad bilježi u latinskom, a ponekad u hrvatskom obliku, koristeći samo latinsku deklinaciju. Slučaj je to, primjerice, s imenom *Iohannes*¹⁸⁰ - *Iuanus*¹⁸¹ ili s imenom *Stephanus*¹⁸²- *Stipanus*.¹⁸³

Naposljetku, u razmatranju etničke strukture neplemićkog stanovništva u Splitu sredinom 15. st. treba imati na umu i da veći dio imena zabilježenih u izvorima navedenog desetljeća ovdje nije uzet u analizu jer notar nije točno naznačio radi li se o trajno nastanjenim stanovnicima Splita i njegovim građanima ili samo o stranicima koji su ovdje privremeno boravili. No, već i letimičan pogled na ta imena otkriva njihovo slavensko/hrvatsko podrijetlo. Primjerice, Matij Vučić iz Poljica,¹⁸⁴ Radić iz Glamoča¹⁸⁵ ili Radivoj Utiković s Klisa,¹⁸⁶ koji su mogli pripadati čak drugoj ili trećoj generaciji doseljenika u Split, etnički su zasigurno Slaveni/Hrvati što nedvojbeno potvrđuje našu tezu o pretežito hrvatskom sloju neplemićkog stanovništva u kasnosrednjovjekovnom Splitu.

3. 4. Ustroj staleškog društva

Kako svjedoče sačuvani izvori, proces raslojavanja srednjovjekovnih društava započinje već u ranom srednjem vijeku, iako je to doba tek pripremna faza u razvoju i konačnom oblikovanju staleškog ustrojstva društva.¹⁸⁷ U to se doba, naime, ranosrednjovjekovno društvo grupira u labave i lako pokretljive skupine uglednijih,

¹⁷⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 181

¹⁸⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 426', sveš. 12, fol. 186', 192', sveš. 16, fol. 363

¹⁸¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 273, sveš. 7, fol. 303'; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 28, sveš. 12, fol. 170, sveš. 15, fol. 337'

¹⁸² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 158'

¹⁸³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 249'; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 48, sveš. 14, fol. 267'

¹⁸⁴ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 230'

¹⁸⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 296

¹⁸⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 299

¹⁸⁷ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 196.

boljih, doslovce "većih" članova (*maiores*) i siromašnijih, odnosno "manjih" pripadnika društva (*minores*).¹⁸⁸ Izvori, doduše, ne kažu tko su to točno *maiores*, a tko *minores*, ali se opće značajke ipak mogu odrediti. Prema kontekstu u kojem su ovi izrazi ostali zabilježeni u izvorima ranog srednjeg vijeka, čini se da su tada označavali dvije društvene skupine različita stupnja imućnosti, političke moći i društvena ugleda. Skupinu *maiores* činili su, očito, ugledniji i imućniji pojedinci gradskog društva, pripadnici političke elite kojoj je pripadala sva vlast u gradu. Skupini *minores*, s druge strane, pripadali su, zasigurno, imovno i društveno skromniji pripadnici gradske zajednice bez izravna utjecaja na upravljanje gradom.¹⁸⁹ Glavnina društvenih odnosa bila je, dakle, određena već u ranom srednjem vijeku, ali ona još nije bila određena pravnim, niti bilo kakvim drugim formalnim kriterijima.¹⁹⁰ Stoga elitni sloj ranosrednjovjekovnog društva i nazivamo protopatricijatom jer on još nema ekskluzivno pravo obnašanja vlasti u gradu i druge povlastice.¹⁹¹

Teško je reći kako je tekao proces uzdizanja gradske elite, ali iz sačuvanih isprava 11. st. jasno se vidi da je vodeći društveni sloj već tada imao poseban položaj. Izvori ga, naime, bilježe izričajem *nobiles*, a koriste ga pri opisivanju svih važnijih društvenih događanja.¹⁹² Koje je splitske obitelji obuhvaćao taj termin, nemoguće je utvrditi za ovo

¹⁸⁸ NIKOLIĆ, Z., *Rođaci i bližnji*, 10. Primjerice, "veći" i "manji" spominju se u ispravi od 08. veljače 1075. g. kojom se dalmatinski gradovi obvezuju mletačkom duždu da neće dozvoliti da Normani dođu u Dalmaciju. – ...*cum vniuersis nostris conciuibus maioribus et minoribus...* – CD, I., 137. Slični se izričaji za opisivanje tih društvenih skupina u ranosrednjovjekovnim dalmatinskim gradovima spominju i u drugim izvorima 11. st. Tako se, primjerice, zadarski građani 1095. g. označavaju kao *magna uel parua persona*, što bi odgovaralo razdiobi zadarskog društva iz 1036. g. na *magnates* i *minimi*. Osim toga, za one "veće" u Zadru se 1095. g. kaže još i *proceres*, a najznačajnija imovinska i socijalna razlika među građanima zabilježena je 1076. g. u Biogradu gdje se stanovništvo dijeli na *divites* i *inopes*. – LUČIĆ, Josip, "Komunalno uređenje dalmatinskih gradova u 11. stoljeću", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU*, vol. 10, Zagreb 1981., str. 213.

¹⁸⁹ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 196.; NOVAK, G., *Povijest Splita*, I., 370.

¹⁹⁰ STEINDORFF, L., "Stari svijet i novo doba", 145.

¹⁹¹ BUDAK, Neven, RAUKAR, Tomislav, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb 2006., str. 167.

¹⁹² Tako, primjerice, prilikom utemeljenja samostana Sv. Benedikta, nadbiskup Lovro na savjetovanje poziva splitske plemiće i kler. – ...*conuocatis iterum multis Spalatinorum nobilibus...* – *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam* (prir. RAČKI, Franjo), Zagreb 1877., str. 128. – Također, savjet splitskih plemića traži i Petar Crni prilikom sklapanja ugovora s Miroslavom. – ...*hi(i)sdem monentibus nobilibus...* – *Isto*, str. 128.

razdoblje jer formalnih prezimena tada još nema, a teško je identificirati čak i ona imena koja su pobliže označena patronimom.¹⁹³

Međutim, u razvijenom srednjem vijeku, dakle u razdoblju od 12. do 14. st., splitsko društvo ulazi u sve ubrzaniji proces društvenog raslojavanja koji će naposljetku dovesti do stvaranja gotovo kastinski zatvorenih društvenih skupina – staleža. Izdvajanjem elite s ekskluzivnim pravom vladanja okamenit će se vrh društva, a zatim će se početi okamenjivati i ostali dijelovi društvene ljestvice pa će i mogućnost promjene biti manja.¹⁹⁴

Do pravne formalizacije, koja je ozakonila postojeće stanje, dolazi početkom 14. st. kodifikacijom splitskog običajnog prava.¹⁹⁵ Tada je, kao glavni organ zakonodavne vlasti u gradu, oformljeno splitsko Veliko vijeće (*consilium generale*)¹⁹⁶ sastavljeno od pripadnika sloja *nobiles*, a možda i bogatijih pučana. Na tu pretpostavku upućuje statutarna reformacija donesena 1334. g. kojom je sudjelovanje u radu Vijeća bilo

¹⁹³ Za Split je karakteristična kasna pojava prezimena. Mnoga se nisu pojavila čak ni do kasnog 14. ili 15. i 16. st. iako su te obitelji činile dio društvene elite već nekoliko generacija, većina još od 13. st., a neke i ranije. – NIKOLIĆ JAKUS, Zrinka, "Obitelj dalmatinskog plemstva od 12. do 14. stoljeća", *Acta Histriae*, br. 16, Koper 2008., str. 71.; KUZMANIĆ, Mario-Nepo, *Splitski plemići: prezime i etnos*, Split 1998., str. 143.

¹⁹⁴ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 200.-201.; JELASKA, Z., "Ustrojstvo društva", 15.

¹⁹⁵ Do kodifikacije splitskog običajnog prava dolazi po uzoru na pravni sustav apeninskih komuna. Najstarijim komunalnim statutom smatra se onaj Pizanski iz 1161. g., a do kraja 12. i početka 13. st. svoje statute sastavit će i ostale apeninske komune, primjerice Lucca, Firenza ili Genova. – EPSTEIN, S. A., *An Economic and Social History*, 108. U Splitu je kodifikacija običajnog prava također započela početkom 13. st., u doba potestata Gargana de Arcindis. Kako nas obavještava Toma Arhidakon, Gargano je sastavio prvi splitski *capitularium*. – *Fecit ergo quodam uolumen fieri, quod capitalium appellauit, in quo iussit conscribi omnes consuetudines bonas, quas civitas habuerat ab antiquo, supperadens multa alia iura, que uidebantur necessaria in actibus publicis et priuatis*. – T. Arhidakon, *Historia Salonitana*, 200. Nekakav statut, vjerojatno Garganov kapitulat, spominje se i u jednoj notarskoj ispravi od 24. ožujka 1256. g. – ...*secundum statutum civitatis Spaleti...* – CD, V., 6.-7. Nažalost, tekst Garganova kapitulara nije se sačuvao pa danas najstarijim splitskim statutom smatramo onaj što ga je sastavio Perceval Ivanov iz Ferma 1312. g. Doduše, ni taj tekst nije sačuvan u izvorniku, ali ga poznamo iz kasnijih prijepisa. Najstariji je to dio Splitskog statuta kojeg nazivamo *Statutus vetus*. Njegovi kasniji dodaci poznati su pod imenom *Statuta noua* i *Reformationes*, odnosno Nove statutarne odredbe i Reformacije. Dodatke je splitsko plemićko vijeće donijelo tijekom idućih desetljeća do 1385. g. te i oni također spadaju u kodeks splitskog srednjovjekovnog prava. Stoga, današnja sintagma "Statut grada Splita" obuhvaća Stari (Percevalov) statut i njegove kasnije nadopune. – CVITANIĆ, Antun, "Srednjovjekovni statut grada Splita i zapadnoeuropska pravna kultura. (U povodu objavljivanja novoga Statuta grada Splita.)", *Kulturna baština*, br. 24-25, Split 1994., str. 121.-122. Detaljne opise najstarijih prijepisa statuta, kao i informacije o tome gdje se danas čuvaju vidi u: *Statut grada Splita. Rukopisi i tiskanja izdanja. Katalog izložbe o sedamstotoj obljetnici (1312.-2012.)* (prir. DUPLANČIĆ, Arsen, JOZIĆ, Branko, RADIĆ, Željko), Split 2012.

¹⁹⁶ Detaljniji prikaz razvoja ovog plemićkog tijela i općenito izdvajanja sloja splitske plemićke elite vidi u: RAUKAR, Tomislav, "Consilium generale i sustav vladanja u Splitu u 14. stoljeću," *Historijski zbornik*, br. XXXVII, str. 87.-103. (pretisak u: *Studije o Dalmaciji*, 245.-261.)

onemogućeno svima čiji preci nisu bili članovi istoga Vijeća.¹⁹⁷ Na temelju te reformacije zaključujemo kako je ona zapravo trebala spriječiti širenje plemićkog sloja i na bogatije pučane Splita što su se sudjelovanjem u radu Vijeća postupno mogli početi smatrati plemićima.¹⁹⁸ Zbog toga je, po uzoru na mletačku *Serratu*,¹⁹⁹ provedeno "zatvaranje" plemićkog vijeća te je od tada je na čelu splitske komune stajao krug ljudi s točno određenim društvenim i staleškim položajem.²⁰⁰ Prelaskom stvarne vlasti isključivo u nadležnost Vijeća, "staleški krug" konačno se zatvorio,²⁰¹ a unatoč povremenim sukobima, staleško ustrojstvo društva održat će se sve do 19. st.

3. 5. Splitski puk u 15. st.: građanska elita i "obični" pučani

Kako je već rečeno, Split je 1420. g. postao sastavnim dijelom mletačkog *Stato da Mar*. Nova vrhovna vlast donijela je Splitu čitav niz promjena, počevši od onih urbanističkih do političkih, upravnih, socijalnih i gospodarskih. U ovom odjeljku orijentirat ćemo se ponajprije na društvene promjene što su u novim političkim i ekonomskim prilikama restrukturirale splitsko društvo u kasnom srednjem vijeku. Pritom ćemo se zadržati ponajviše na promjenama što su se u 15. st. zbivale na donjem dijelu društvene ljestvice, odnosno unutar sloja splitskih pučana.

¹⁹⁷ *Millessimo trecentesimo trigesimo quarto, die uero XXIX^a augusti, tempore domini Pantaleonis Iustiniano captum fuit, quod consiliarii, qui sunt recipiendi in generali consilio sint hoc modo; uidelicet, quod quilibet eorum debeat esse a XVIII annis supra et partes et aui eorum fuerint tempore transacto consiliarii dicte ciuitatis.* – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 11, str. 858.

¹⁹⁸ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 253.

¹⁹⁹ Mletačka *Serrata* složen je i dugotrajan proces definiranja mletačke političke elite i konačnog oblikovanja mletačkog plemićkog sloja. Smatra se da je formiranje patricijata započelo već 1286. g. kada je prvi puta predloženo da članovi mletačkog Velikog vijeća mogu biti samo oni kojima su i preci već bili članovi tog vijeća. U prvim desetljećima 14. st. ekonomska je kriza poduprla težnje više klase da se odvoji od ostatka društva i formira zatvoreni stalež s ekskluzivnim pravom obnašanja vlasti u Republici. Od tada je sve izraženija razlika u društvenom statusu kojeg ima mletački *cittadino* i *cittadino nobile*. Biti plemićem postala je stvar naslijedstva, a ne samo stvar osobnog životnog stila. Više o mletačkoj *Serrati* vidi u: RÖSCH, Gerhard, "The Serrata of the Great Council and Venetian Society, 1286.-1323.", *Venice reconsidered: the History and Civilization of an Italian City-State, 1297.-1797.* (ed. MARTIN, John, ROMANO, Dennis), Baltimore-London 2000. str. 68.-88.; LANE, Frederic C., *Venice. A Maritime Republic*, Baltimore-London 1973., str. 111.-114.; PULLAN, B., "Social Hierarchies in the Republic of Venice", 156.-157.

²⁰⁰ STEINDORFF, L., "Stari svijet i novo doba", 148.

²⁰¹ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 201.

Do imovinske diferencijacije neplemićkog sloja, a potom i do oblikovanja građanskog staleža, dolazi ponajprije zbog ekonomskog uspona dalmatinskih gradova i širenja trgovačkih veza u 15. st. Doduše, gospodarski uzlet gradovi istočnog Jadrana doživljavaju još u anžuvinsko doba, u drugoj polovici 14. st., no početkom 15. st. nova je vlast, usprkos kočenju pojedinih ekonomskih djelatnosti, otvarala i nove gospodarske mogućnosti. U prvom redu nudila je novo, znatno šire tržište na kojem su dalmatinski proizvodi i usluge pronalazili svoje mjesto. U takvim se prilikama splitski poduzetnici sve aktivnije uključuju u nove gospodarske tokove, šire svoja poslovanja po čitavoj Republici, ulažu u pomorstvo i trgovačka društva te naposljetku ostvaruju i značajnu financijsku dobit. S vremenom je razlika u imovinskom stanju pojedinih splitskih pučana postala toliko nepremostiva da se dio imućnijih Splićana, mahom bogatih trgovaca skupom robom i obrtnika najčešće umjetničke provenijencije, izdvojio u zaseban društveni sloj – građanstvo. Neki od njih razinom svoje imućnosti približavali su se patricijatu, ili su se u imućnosti čak mogli i izjednačiti s plemićkim slojem, no nakon zatvaranja Velikog vijeća vrh je hijerarhijske piramide postao nedostupan novim članovima. Stoga je sloj građanske elite ostao izvan vladajućih struktura oblikujući potpuno novi, zaseban društveni stalež.²⁰² Staleško ustrojstvo društva sada je bilo još čvršće definirano, a mogućnost promjene postala je još manjom.

3. 5. 1. *Civis* – građanin i "građanin"

U proučavanju pučanskih struktura srednjovjekovnog gradskog društva svaki se istraživač neizbježno susreće s pojmom *civis* koji otvara složenu problematiku društvene i

²⁰² U republičkom se centru ovaj proces, poznat pod nazivom "uzdizanje puka", može pratiti već od sredine 13. st. Već se tada, naime, pučanski sloj u Veneciji, *il popolo*, kako ga nazivaju mletački izvori, počinje diferencirati prema imovinskom stanju. Bogati trgovci i zemljoposjednici činili su *popolo grasso* (viši puk, doslovno debeli puk), dok su sitni obrtnici, trgovci i ribari zauzimali najniže mjesto na društvenoj ljestvici i tvorili *popolo minuto*, mali ili niži puk. – LANE, C. F., *Venice*, 103.; DEAN, Trevor, *The Towns of Italy in the Later Middle Ages*, Manchester 2000., str. 109. No, u dalmatinskim komunalnim društvima, proces raslojavanja pučanskog sloja i uzdizanje građanske elite pratimo tek od kasnog srednjeg vijeka. Više vidi u: NOVAK-SAMBRAILO, M., "Plemići, građani i pučani u Zadru", 170.; KLAJIĆ, Nada, PETRICIOLI, Ivo, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar 1976., str. 243., RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 64.; BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 168.; PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 92.-96.

pravne terminologije srednjovjekovnog građanstva. U arhivskim je vrelima razvijenog srednjeg vijeka već na prvi pogled primjetna česta, štoviše stalna, uporaba pojma *civis*, a zadatak nam je ovdje upozoriti na njegovu slojevitost i višeznačnost. Naime, naznačeni pojam srednjovjekovni notari upotrebljavaju u značenju građanin, no taj je izričaj kroz povijest često mijenjao svoje značenje i opseg.²⁰³ Zadržimo se, stoga, ovdje više na pojmu srednjovjekovnog građanstva i njegovu dvojakom značenju.

Dakle, pojam *civis* danas koristimo za opisivanje određenih socijalnih i pravnih kategorija u hrvatskom srednjovjekovlju. Socijalna se dimenzija ovog pojma odnosi na one društvene strukture što su se u procesu imovinske diferencijacije izdvojile iz cjeline pučanskog sloja, ali se zbog pravnih ograničenja nisu uspjele priključiti vladajućem sloju gradskog patricijata. Tako socijalno značenje pojma *civis* postaje i političko jer su samo *nobiles cives* imali pravo upravljanja gradom. No, s druge strane, pojam *civis* danas koristimo i za opisivanje određenog pravnog položaja koji su imali pojedini pripadnici komunalnog društva. No, jesu li i srednjovjekovni notari tom pojmu pridodavali dvojako značenje? Je li i njima pojam *civis* označavao socijalnu kategoriju ili isključivo pravnu? Je li pojam građanstva u srednjem vijeku zaista bio slojevit ili je njegova višeznačnost proizašla iz projekcija suvremene historiografije? Odgovore na ova pitanja pokušat ćemo dati na sljedećim stranicama, no pokušajmo prvo definirati pojam *civis* kao pravnu kategoriju i *cives* kao društveni stalež.

3. 5. 1. 1. Pravno normiranje

U protokomunalnom razdoblju pojam *cives* obuhvaćao je svo slobodno stanovništvo na teritoriju neke urbane zajednice bez ikakvih pravnih ograničenja.²⁰⁴ No, kako smo vidjeli u dosadašnjem izlaganju, već je i tada postojalo imovinsko raslojavanje društva koje se i formalno, staleški razdvojilo ustanovom komunalnih institucija vlasti.

²⁰³ Primjerice, antičko se građanstvo uz sve sličnosti ipak razlikovalo od srednjovjekovnog, a ono je, pak, u ranomoderno, te još više u suvremeno doba, poprimilo sasvim nova značenja. – PEŠORDA VARDIĆ, Zrinka, *Dubrovački Antunini u kasnom srednjem vijeku* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 2006., str. 88.-89.

²⁰⁴ STEINDORFF, L., "Stari svijet i novo doba", 145.

Tako je pojam *civis*, osim socijalnog, dobio i pravno značenje. Od tada se, u pravnom smislu, splitskim građaninom smatrala svaka osoba rođena u gradu ili njegovu distriktu, bez obzira na stalešku pripadnost, ali uz uvjet da posjeduje kakvu nekretninu u gradu.²⁰⁵ To znači da su civitet posjedovali i svi pučani rođeni u Splitu, ako im je financijska situacija omogućavala kupnju nekakve kuće u gradu. Takav status građanina pojedincu je donosio politička prava,²⁰⁶ ali i određene obveze prema Komuni,²⁰⁷ a Splitski je statut propisivao da svatko prema svojim mogućnostima treba izvršavati obveze u korist Komune.²⁰⁸

Međutim, nisu svi *cives* bili u istom rangu, niti su ti građani imali jednaka politička prava. Ono što ih je na društvenoj ljestvici pozicioniralo bliže ili dalje njezinu vrhu bila je u prvom redu materijalna podloga, odnosno razina njihova imovinskog stanja i društveni ugled što je iz nje proizlazio. Takvi su se najugledniji građani nazivali *nobiles cives*, a oni su nakon zatvaranja gradskog vijeća, rekli smo, i formalno postali vodeći društveni sloj. Ono što je dijelilo *nobiles cives* od ostatka stanovništva s privilegijem civiteta bilo je upravo pravo na obnašanje političke vlasti, ekskluziva koja je pripadala

²⁰⁵ BIRIN, Ante, "Pravni položaj stranaca u statutima dalmatinskih komuna", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 20, Zagreb 2003., str. 84.

²⁰⁶ Povlastice građanina u prvom redu bile su sloboda djelovanja i stjecanja imovine, te oslobađanje od nekih pristojbi, uglavnom trgovačkih. – JELASKA, Z., "Ustrojstvo društva", 33. Tako, primjerice, postolar Petar, stanovnik Splita, želio postati građaninom *quod possit emere in civitate bona stabilia ac facere et subire quascunque angarias et factiones reales et personales etc.* – *Zlatna knjiga*, 220.

²⁰⁷ Dužnosti su mogle biti i imovinske i osobne, a bile su različite u ratu i u miru. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 45.; BIRIN, A., "Pravni položaj stranaca", 67. Gotovo ista prava i obveze, uz manje lokalne iznimke, *cives* su imali i u drugim europskim komunama, primjerice u onima s Apeninskog poluotoka. Građanska su prava prvenstveno obuhvaćala političke i pravne prednosti u sudskom postupku, povlastice prilikom kupnje nekretnine, neke povlastice u pomorskoj trgovini te oslobađanje od plaćanja različitih taksi. S druge strane, građanske su se obveze odnosile na trajno nastanjivanje u gradu, kupnju nekretnine, ali i na čuvanje gradskih straža, što se moglo izvršiti osobno ili plaćanjem administrativnih pristojbi. – PULT QUAGLIA, A. M., "Citizenship in Medieval and Early Modern Italian Cities", 108.; WALLEY, D., DEAN, T., *The Italian City-Republics*, 62.-64. Kako vidimo, splitski se pravni sustav gotovo u potpunosti poklapao s pravnim ustrojem apeninskih komuna.

²⁰⁸ *Item statutum et ordinatum est, quod nullus, qui sit oriundus de ciuitate Spalati uel suo districtu possit refutare uel renuntiare ina aliquo consilio dicti communis, nec alio modo citadiniam dicte ciuitatis ... per potestatem et rectorem et officiales dicte ciuitatis ad faciendum et prestandum ipsi communi onera et osequia realia et personalia secundum suam possibilitatem sicut alii ciues dicte ciuitatis.* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 5, str. 752. Zbog tih su obveza neke komune strogo kažnjavale one koji bi se odrekli komunalnog građanstva. Takve je kazne, primjerice, propisivao Trogirski statut. – *Statut grada Trogira* (prev. i ur. BERKET, Marin, CVITANIĆ, Antun, GLIGO, Vedran), Split 1988., knj. II, gl. 86, str.107.

samo najstarijim splitskim patricijskim obiteljima.²⁰⁹ Svi su ostali *cives*, bez obzira na razinu imućnosti i društvenog ugleda, imali određena prava, ali su pravo vladanja imali isključivo *nobiles cives*.²¹⁰

U pravnom su pogledu, dakle, splitski *cives* bili striktno odijeljeni od ostatka stanovništva. Taj "ostatak društva" činili su razni useljenici koji nisu posjedovali civitet samim rođenjem u gradu i stjecanjem nekretnine u njemu. Oni su mogli pripadati jednoj od dvije preostale kategorije, odnosno mogli su biti *forenses* (stranci) ili *habitatores* (stanovnici).²¹¹ Stranci su bili oni došljaci što su u grad ili njegov distrikt obično dolazili na kraće vrijeme, radi obavljanja nekog posla, pri čemu nisu imali nikakvih prava, ali ni obveza prema Komuni.²¹² Međutim, ako bi se neki *forensis* odlučio trajno nastaniti u Splitu,²¹³ tada je u pravnom pogledu postajao *habitor*, stanovnik koji je sada prihvaćao sve obveze prema Komuni. S druge strane, Komuna je prihvaćala strance najčešće zbog neke koristi, nekog njihova umijeća ili zbog potrebe grada,²¹⁴ balansirajući neprestano između ideje o komunalnoj zasebnosti i stalne potrebe otvaranja prema drugim društvima.²¹⁵

²⁰⁹ Tako je nakon zatvaranja Velikog vijeća nasljedni kriterij postao jedini u određivanju prava na sudjelovanje u obnašanju gradske vlasti. – PEŠORDA VARDIĆ, Z., *Dubrovački Antunini*, 99.

²¹⁰ Više o razlikama među kategorijama *cives* i *nobiles cives* u dalmatinskim komunama vidi u: FABIJANEC, F. S., "Društvena i kulturna uloga", 61.-62.

²¹¹ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 44.-45.; BIRIN, A., "Pravni položaj stranaca", 67.; PEŠORDA VARDIĆ, Z., *Dubrovački Antunini*, 100.

²¹² BIRIN, A., "Pravni položaj stranaca", 67.-69. Stranci se u izvorima uvijek identificiraju imenom mjesta iz kojeg potječu. Podrijetlo se navodi čak i u slučajevima kada je neki stanac postigao pravni položaj stanovnika, pa čak i splitskog građanina. Primjerice, *magister Iulianus de Pergamo, aurifex, ciuis et habitator Spaleti*. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 431', sveš. 11, fol. 77

²¹³ Prema statutarnoj reformaciji iz 1338. g. stranac je u Splitu trebao biti nastanjen barem 6 mjeseci da bi se počeo smatrati gradskim stanovnikom. – *Item statutum et ordinatum est, quod omnes forenses, qui sunt a presens in ciuitate et qui uenerint ad steterint ultra medium annum, teneantur et debeant facere omnes factiones, custodias et soluere collecta, sicut ceteri ciues faciunt Spalatenses... Et si strent minus de medio anno, non teneantur facere aliquam factionem nec soluere collectas*. – *Statut grada Splita*, knj. NS, gl. 8, str. 810.

²¹⁴ BIRIN, A., "Pravni položaj stranaca", 67.

²¹⁵ Veća otvorenost srednjovjekovnih komuna prema došljacima primjetna je posebno u razdobljima depopulacije gradskog stanovništva, primjerice nakon epidemije kuge i gladi koja ju je neizostavno pratila. Tada su neke apeninske komune nudile građanstvo svim došljacima koji su bili voljni nastaniti se trajnije u gradu. Piza je, primjerice, za podjelu građanstva radikalno skratila period boravka u gradu s čak 25 na samo 3 godine. S druge strane, Modena je, primjerice, novim stanovnicima prodavala građanska prava za 100 libara, kako bi nadoknabila ekonomske gubitke nakon kužne epidemije, a Siena je statutarnim odredbama striktno nalagala distrikualcima, ali i strancima, preseljenje u grad. – WALLEY, D., DEAN, T., *The Italian City-Republics*, 63.-64., 76.

No, da bi neki *habitor*, mogao postati građaninom splitske komune, morao je u gradu posjedovati nekretnine, što znači da su politička prava useljenika bila usko vezana za njihov ekonomski položaj. No, za kupnju nekretnine u Splitu nije bilo dovoljno samo pripadati višem platnom razredu, već je prodaju nekretnine strancu trebala potvrditi većina u gradskom vijeću.²¹⁶ Dakle, stanovnik koji je želio splitsko građanstvo, morao je podnijeti zahtjev Velikom vijeću i osobno doći pred njega, a da bi bio primljen među splitske građane, bila je potrebna suglasnost većine vijećnika.²¹⁷ Međutim, oni došljaci, kojima njihov imovinski status nije omogućavao kupnju nekretnine, trajno su imali pravni položaj stanovnika, bez obzira na to što su mogli već naraštajima živjeti u

²¹⁶ O tome svjedoči statutarna odredba pod naslovom *Quod nulle possessiones uendi possent alicui forensi absque licentia maioris partis consilii*. – *Statut grada Splita*, k. I., gl. 21, str. 364.

²¹⁷ *Item statutum et ordinatum est, quod si qliqui forensis uenerit ad habitandum ciuitatem Spalati et uoluerit effici ciuis Spalatinus, quod debeat offerre petitionem suam in generali consilio dicte ciuitatis et debeat personaliter uenire in ipso consilio ad hoc, ut quilibet consiliarius possit ipsum uidere, si est recipiendus in ciuem ciuitatis Spalati nec ne. Et si maiori parti dicti consilii facto in eo partito ad bussulos et ballotas placuerit, quod recipiatur in ciuem, tunc recipi debeat in ciuem et pro ciue dicte ciuitatis et gaudeat et gaudere debeat beneficiis et honoribus ciuitatis predictae. Et similiter debeat subire et facere onera et obsequia realia et personalia tempore pacis et tempore guerre sicut alii ciues dicte ciuitatis.* – *Statut grada Splita*, knj. VI., gl. 1, str. 748.-750. *Item statutum et ordinatum est, quod si qliqui forensis uenerit ad habitandum ciuitatem Spalati et uoluerit effici ciuis Spalatinus, quod debeat offerre petitionem suam in generali consilio dicte ciuitatis et debeat personaliter uenire in ipso consilio ad hoc, ut quilibet consiliarius possit ipsum uidere, si est recipiendus in ciuem ciuitatis Spalati nec ne. Et si maiori parti dicti consilii facto in eo partito ad bussulos et ballotas placuerit, quod recipiatur in ciuem, tunc recipi debeat in ciuem et pro ciue dicte ciuitatis et gaudeat et gaudere debeat beneficiis et honoribus ciuitatis predictae. Et similiter debeat subire et facere onera et obsequia realia et personalia tempore pacis et tempore guerre sicut alii ciues dicte ciuitatis.* – *Statut grada Splita*, knj. VI., gl. 1, str. 748.-750. U usporedbi s drugim gradovima, Split je prema primanju novih građana bio veoma otvoren. Nasuprot tomu, u šibenskoj je komuni, primjerice, građanstvo smio zatražiti samo onaj stranac koji je u gradu s obitelji boravio 12 godina i u tom roku izvršavao sve općinske obveze. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 46. No, čak je i taj postupak podjele građanstva bio blag u odnosu na ostvarivanje građanskih prava u republičkom centru. U Veneciji su, naime, došljaci tek nakon 10 godina boravka u gradu, uz uvjet ostvarivanja obiteljskih veza, mogli ostvariti polovinu prava (*de intus*) što su ih imali punopravni građani, a tek nakon 25 godina boravka u Veneciji mogli su steći puna prava (*de extra*). Ipak, da bi mogli dokazati svoj status izvornog Mlečanina i po tome se razlikovati od došljaka s dodijeljenim građanstvom, rođeni su se Mlečani (*citadini originari*) popisivali u posebnu knjigu *Libro d'Argento*, po uzoru na plemićku *Libro d'Oro*. Također po uzoru na plemstvo, izvornim su se građanima od druge polovice 16. st. smatrali samo oni koji su službeno mogli dokazati da su im očevi i djedovi bili izvorni Mlečani, rođeni u zakonitim brakovima. – LANE, F. C., *Venice*, 151.-152., 266; PULLAN, B., "Social Hierarchies in the Republic of Venice", 160.; PULT QUAGLIA, A. M., "Citizenship in Medieval and Early Modern Italian Cities", 108.-109.; GRUBB, James S., "Elite Citizens", *Venice Reconsidered: the History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797* (ed. MARTIN, John, ROMANO, Dennis), Baltimore and London, 2000., str. 343., 353. Za razliku od Mlečana koji su popisivali izvorne građane, u Splitu je statut nalagao popisivanje svih novoprimljenih građana. – *Item statutum et ordinatum est, quod per commune Spalati fiat unus liber, in quo scribantur omnia nomina illorum, qui de nouo recipiuntur in ciues Spalati...* – *Statut grada Splita*, knj. VI., gl. 3, str. 750.-752.

Splitu.²¹⁸ Puna politička prava, dakle privilegij civiteta, imali su samo rođeni Splićani i trajno nastanjeni došljaci koji su u gradu posjedovali nekretninu. Koliko je populacije bilo obuhvaćeno tim pravom, teško je utvrditi zbog već spomenutog problema nedostatka demografskih podataka,²¹⁹ no nemoguće je ne primjetiti kako se u arhivskim vrelima kategorija *habitor* spominje znatno češće od izričaja *civis*. Primjerice, od 118 prije spomenutih građana i stanovnika Splita, koje smo uspjeli identificirati u notarskim izvorima iz razdoblja 1443.-1453. g., samo ih je 30 (25,42 %) bilo u statusu građanina, dok je 88 osoba (74,57 %) bilo u statusu stanovnika. Prema toj računici, dakle, tek je svaki četvrti stanovnik Splita zaista bio "građanin," no zbog malog uzroka, ovaj je rezultat samo relativan, iako ujedno i indikativan. Pravni položaj građanina, naime, bilo je teško postići.

3. 5. 1. 2. *Cives* – građanski stalež

U socijalnom, staleškom smislu pojam *cives* određuje zasebnu društvenu grupu, srednji sloj srednjovjekovnog društva koji, zbog zatvorenosti vladajućih struktura, od 30-ih godina 14. st. više nije mogao sudjelovati u obnašanju gradske vlasti, ali se od cjeline pučana izdvajao svojim imetkom, profesijama, obiteljskom strukturom, obrascima ponašanja i statusnim simbolima. Na neki način, bile su to bogate obitelji što su "zakasnile" ući u gradsko vijeće,²²⁰ a time i u patricijski sloj te su se, stoga, u hijerarhijskom smislu morale zadovoljiti mjestom tik ispod plemstva, ali daleko iznad "običnih" pučana. Od pučanskog sloja razvajala ih je redovito velika razlika u imovinskom stanju, dok ih je od plemićkog staleža trajno udaljavala nemogućnost sudjelovanja u obnašanju gradske vlasti. Stoga se, tijekom vremena, ova društvena grupa gotovo staleški izolirala²²¹ osnivanjem građanskih bratovština i pučkih kongrega. U

²¹⁸ Izvjesni je Jakov, primjerice, sin Radne i Radivoja Radoslića, imao isti status gradskog habitatora kao i njegovi roditelji. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 381'

²¹⁹ Usporedbe radi, u Firenzi je početkom 16. st. tek svaki sedmi odrasli muškarac imao građanska prava. – PULT QUAGLIA, A. M., "Citizenship in Medieval and Early Modern Italian Cities", 109.

²²⁰ PEŠORDA VARDIĆ, Z., *Dubrovački Antunini*, 9.

²²¹ U nekim se komunalnim društvima građanstvo zaista staleški utvrdilo osnivanjem pučkih skupština koje su štitile njihove interese. U apeninskim se komunama, primjerice u Veneciji ili Firezi, takav proces može

Zadru su se, primjerice, ugledniji građani okupljali u kongregama škole Sv. Jakova,²²² u Dubrovniku je bratovština Sv. Antuna okupljala "pučku vlastelu"²²³, a u Trogiru se sloj bogatijeg građanstva izdvajao pripadnošću bratovštini Sv. Duha.²²⁴ Nažalost, u splitskim notarskim vrelima i bratovštinskim spisima nisam uspjela pronaći potvrdu o ovakvim okupljanjima i u Splitu, no neki ih izvori ipak potvrđuju. U prvom redu, to je odredba splitskog kneza i kapetana Girolama Veniera o zabrani pučanima da sazivaju svoje skupštine,²²⁵ a znakovita je i primjedba splitskog Velikog vijeća koje se 1472. g. tuži na građane koji u bratovštini Gospe od Zvonika "drže neke sjednice."²²⁶ Iako, međutim, ova srednjovjekovna udruženja građana nisu predstavljala pravi staleški organ, njihovi su ih članovi vješto koristili za reprezentaciju moći u neplemićkom dijelu društva. S vremenom su se tako i terminološki ogradili od ostatka pučanstva prisvojivši naziv građani u staleškom smislu isključivo za sebe.²²⁷ Tako je splitsko kasnosrednjovjekovno društvo postalo trodijelno, što je proces koji se može pratiti i u drugim komunalnim društvima, istočnojadranskim²²⁸ i apeninskim.²²⁹

No, zadržimo se ovdje još malo na građanstvu kao zasebnom društvenom sloju i na pokretljivosti njegovih staleških granica. Vidjeli smo, naime, da je gradski patricijat od

pratiti još od 13. st. Bio je to način etabliranja građanstva u strogom sustavu raspodjele moći u kojem je stvarna vlast i dalje pripadala plemstvu, dok je komunalno građanstvo, okupljeno u svojim udruženjima, u obnašanju vlasti sudjelovalo samo reprezentativno. Tako je naizgled gradska vlast bila ustrojena kao kondominij plemićkih i pučanskih tijela što je plemstvo vješto koristilo za održavanje staleške ravnoteže. Grupe elitnih građana, što su se okupljale u *Scualama Grandi*, već se od kasnog 14. st. opisuju izričajem *nobeli de puovolo*, a od 16. stoljeća već su za čitav građanski sloj sasvim uobičajeni pojmovi *gentilhomini cittadini* i *gentilhuomini popolari*. – LANE, F. C., *Venice*, 104.; PULT QUAGLIA, A. M., "Citizenship in Medieval and Early Modern Italian Cities", 111.; DEAN, T., *The Towns of Italy*, 110.; GRUBB, J. S., "Elite Citizens", 340.; PEŠORDA VARDIĆ, Z., *Dubrovački Antunini*, 73.

²²² RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 59.-61.; FABIJANEC, F. S., "Društvena i kulturna uloga", 74.-76.

²²³ PEŠORDA VARDIĆ, Z., "Pučka vlastela", 215.-237.; ISTA, *U predvorju vlasti*, 141.

²²⁴ BENOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 168.

²²⁵ ... *quod non est nostre intentionis, eo quia in tertio capitulo in quo ipsi petebant congregationes suorum facere posse, nichil diximus, eo quia aliquid innovare non intelleximus. Itaque harum tenore declaramus, quod nostre intentionis minime est, quod fiat talis congregatio, sed servetur prisca consuetudo.* – *Zlatna knjiga*, 318.

²²⁶ NOVAK, G., *Povijest Splita*, I., 574.

²²⁷ PEŠORDA VARDIĆ, Z., "Pučka vlastela", 216.

²²⁸ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 64.; ISTI, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 211.; *Povijest Hrvata*, I, 278.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 39.; JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb-Dubrovnik 1999., str. 231.-232.; PEŠORDA VARDIĆ, Z., *Dubrovački Antunini*, 122.-125.; FABIJANEC, F. S., "Društvena i kulturna uloga", 63.

²²⁹ LANE, C. F., *Venice*, 103.; PULLAN, B., "Social Hierarchies in the Republic of Venice", 152.-153.; GRUBB, J. S., "Elite Citizens", 342.; WALLEY, D., DEAN, T., *The Italian City-Republics*, 23.-30.

30-ih godina 14. st. postao potpuno zatvoren društveni stalež koji u svoje redove više nije primao novo članstvo.²³⁰ Nasuprot tomu građanski je sloj, iako točno omeđen socijalnim statusom i materijalnim prilikama, u svojoj suštini znatno pokretljiviji i otvoreniji. Naime, dok je pripadnost plemićkom sloju bila i formalno određena pravom na obnašanje vlasti, odnosno radom u gradskom vijeću, staleška pripadnost društvenom sloju građana nije bila ni na koji način pravno regulirana.

Istaknula sam već, naime, da je pravna regulacija postojala samo u načinu stjecanja građanskih prava, a ona je prije svega podrazumijevala trajno nastanjivanje i kupnju nekretnine u gradu. To znači da su rođeni Splićani, vlasnici obiteljske kuće u gradu, u pravnom smislu posjedovali civitet, no to ne znači da su ujedno pripadali i uglednom građanskom staležu. Potvrđuje to i primjer drvodjelskog majstora Ivana Petrova za kojeg notar u jednoj ispravi od 14. prosinca 1461. g.²³¹ izričito kaže da je *ciuis et habitator Spaleti*. Radi se, naime, o kupoprodajnom ugovoru kojim majstor Ivan kupuje drvenu kućicu u splitskom predjelu Sv. Duha koja nije niti bila izgrađena na njegovoj parceli, već na čestici koja je pripadala crkvi Sv. Križa *de burgo Spaleti*. Ivan je trošnu kućicu kupio za 150 libara mletačkih malih, koje je platio u dvije rate, a godišnje je plaćao još i 12 solida za najam zemljišta nad kojim je kućica bila podignuta. Dakle, ovaj je Splićanin bez sumnje u pravnom smislu posjedovao civitet, no zbog niskog

²³⁰ Iznimke su, naravno, ipak postojale. U nekim je dalmatinskim gradovima, naime, u razobljima haranja kuge, desetkovano plemstvo jednostavno moralo u svoje redove primiti i neke istaknutije građanske obitelji kako bi se plemićki sloj obnovio. Primjerice, u Šibeniku je u 14. st., u nekoliko kužnih epidemija plemstvo bilo potpuno desetkovano pa je gradskom vijeću nedostajao kvorum. Stoga je u njegove redove bilo primljeno 20 bogatih pučana kako bi rad Vijeća uopće bio moguć. – BUKLIJAŠ, T., *Kuga*, <http://www.matica.hr/HRRevija/revija052.nsf/AllWebDocs/kuga>. Zbog sličnih se razloga promjene uočavaju i u sastavu mletačkog Velikog vijeća gdje su nakon rata za Chioggiu neki zaslužni građani, obično podrijetlom iz nepriznatih i izvanbračnih loza plemićkih rodova, uključeni u rad Vijeća. Istom su se logikom u razobljima depopulacije u gradska vijeća primali i istaknuti građani Kotora i Raba, dok je, pritom, posebnu vrstu iznimke predstavljao Šibenik. U ovoj se komuni, naime, plemićki stalež svake godine obnavljao primanjem jednog novog člana u gradsko vijeće tako je dio građanske elite jednom godišnje imao mogućnost staleškog promaknuća. – FABIJANEC, F. S., "Društvena i kulturna uloga", 62.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 39. Međutim, ovdje valja naglasiti da mogućnost promicanja u patricijski stalež ženidbenim vezama ipak nije postojala. Naime, pojedini su se osiromašeni plemići ženili bogatim građankama kako bi uvećali svoj imetak, no u plemićkom su staležu takvi pojedinci redovito bili marginalizirani. – JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Na margini ili u središtu društva? Razmišljanja o marginalnosti u srednjem vijeku u nekoliko primjera", *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba* (gl. ur. POPIĆ, Tomislav), Zagreb 2004., str. 37.

²³¹ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 52

životnog standarda i beznačajnog društvenog ugleda zasigurno nije pripadao i staležu komunalnog građanstva, već je po svoj prilici bio samo "običan pučanin."

S druge strane, neki su bogatiji i ugledniji stranci u socijalnom smislu pripadali sloju komunalnog građanstva, ali nisu i na pravnoj razini posjedovali civitet pa su trajno ostajali u statusu gradskih stanovnika. Neka ovdje primjerom budu dva stranca, koji su 1446. i 1447. g. bili trajno nastanjeni u Splitu: *ser Marinus Baduario de Venetiis, habitator Spaleti*²³² i *ser Augustinus Micsich de Sibenico, habitator Spaleti*.²³³ Izričaj kojim je notar zabilježio ova dva imena otkrivaju dvije stvari. U prvom redu radi se o uglednim članovima splitskog društva koji nose titulu *ser*,²³⁴ a upravo taj naslov upućuje na zaključak da se ovdje radi o pripadnicima građanskog staleža u socijalnom smislu,²³⁵ iako na pravnoj razini govorimo samo o gradskim stanovnicima. Dakle, ova dvojica splitskih habitatora zasigurno nisu bili plemići jer bi notar to i naznačio izričajem *nobilis vir*, a sigurno nisu bili ni "obični" pučani jer nose titulu *ser*. Možda su bili samo ugledni građani u postupku dobijanja civiteta, no u socijalnom su smislu nesumnjivo pripadali

²³² DAZ SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol 15'

²³³ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 59

²³⁴ Neki povjesničari poistovjećuju naslov *ser* isključivo s plemićkom titulom, no etimologijski gledano ovaj supstantiv može imati više značenja. U prvom redu može se koristiti kao patricijska titula, bez obzira na to je li osoba patricijski status postigla u mjestu svog prebivanja ili van njega. No, u takvim se slučajevim uz titulu, ime i pravni status pojedinca navodi još i njegovo plemenito podrijetlo, primjerice *nobilis vir ser Chomulus de Petracha, ciuis et habitator Spaleti* ili, pak, *nobilis vir ser Michael de Auantio, ciuis Spaleti*. – DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 102'-103; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 181'-182. S druge strane, etimologija izričaja *ser* upućuje na zaključak da se ovaj naslov koristio i kao titula koja naglašava ugled neke osobe pa se tako često pripisivao i osobama neplemičkog podrijetla. Primjerice, tu je titulu nosio prokurator splitske bratovštine Sv. Duha *ser* Petar Martinov, zatim kožarski majstor *ser* Nikola Radonić iz Splita te splitski trgovac *ser* Luka Nikolin. – DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 36; k. 10, sv. 24, fol. 213-213'; k. 11, sv. 25, sveš. 9, fol. 11-11'. Više o etimološkom značenju izričaja *ser* vidi u: FABIJANEC, F. S., "Društvena i kulturna uloga", str. 59., osobito bilješka 20.

²³⁵ Naime, splitski notarski izvori sredine 15. st. višestruko potvrđuju da su imućniji pučani i pripadnici građanskog staleža također nosili naslov *ser*. Primjerice, ta se titula u izvorima pripisuje mesarima Radiši i Arniru, ribaru Cvitanu Novakoviću ili sukнару Mihovilu. – DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš 1, fol. 181', 215-215'; sv. 32, sveš. 1, fol. 62-62', 72. Istu praksu nekoliko desetljeća kasnije potvrđuje i popis splitskih građana i pučana iz 1507. g. u kojem su uglednijim pripadnicima splitskog društva pripisane titule *ser*. Među njima ima i bogatijih obrtnika, primjerice bojadisari tkanina Bernardin i Ciprijan, krojač Damjan ili Luka balistar (izrađivač oružja). – BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, D., "Prilog poznavanju građana i pučana", 170.-171. Također se i iz zadarskog popisa stanovništva iz 1527. g. vidi da su članovi nekih uglednih zadarskih građanskih obitelji nosili naslov *ser*, a i u trogirskim su dokumentima pojedini građani naslovljeni istom titulom. – MADUNIĆ, D., "Mjera grada", 37.-40.; ANDREIS, M., *Trogirsko plemstvo*, 15.; BENYOVSKY LATIN, Irena, "Uloga bratovštine Sv. Duha u Trogiru u srednjem i ranom novom vijeku", Povijesni prilozi, br. 32, Zagreb 2007., str. 50. Naposljetku, slično je bilo i u Veneciji početkom 16. st. – GRUBB, J. S., "Elite Citizens", 348.-350.

sloju uglednih građana. Ipak, pravno gledano, oni su samo stanovnici Splita (*habitatores*). Dakle, trajno su nastanjeni u gradu, odnosno borave ovdje barem 6 mjeseci, ali ne posjeduju, vjerojatno po vlastitom izboru, privilegij civiteta. Teško je, naime, zamisliti da im njihov ekonomski položaj nije omogućavao kupnju neke nekretnine,²³⁶ čime bi se zadovoljio osnovni uvjet i za pravno stjecanje građanstva. Zapravo, mišljenja sam kako su *ser* Marin i *ser* Augustin vjerojatno imali status *habitor* kao prijelaznu fazu od kategorije stranca do stjecanja punog građanstva ili su jednostavno odbijali steći privilegij punopravnog splitskog građanina kako bi zadržali civitet u mjestima svog podrijetla. Naime, pravni status građanina, i sve povlastice koje je on sa sobom donosio, sigurno su imali u svojim gradovima, a u Splitu je njihov društveni status bio neprijeporan i bez obzira na posjedovanje civiteta. Ne vjerujemo da bi se, primjerice, neki sitni obrtnik ili težak, koji je civitet stekao samim rođenjem u obiteljskoj kući u Splitu, u društvenom ugledu mogao mjeriti s ovom dvojicom splitskih građana koji to i nisu bili u pravnom pogledu.

Navedeni primjeri upućuju na zaključak da staleška pripadnost građanskom sloju nije bila ni na koji način formalno određena, pa tako ni privilegijem civiteta i uživanjem političkih prava. Glavni je kriterij ulaska u sloj komunalnog građanstva u prvom redu bila imućnost po kojoj je svaki pojedinac bio socijalno prepoznatljiv, a zatim i druge osobine koje su proizlazile iz razine njegove imućnosti: stil života, stupanj obrazovanja, kultura stanovanja, obrasci ponašanja, društveni ugled, čak i vrsta profesije kojom se pojedinac bavio.²³⁷ Dakle, građanski je sloj svoj uspjeh i ugled zasnivao na osobnoj prodornosti i sposobnosti, a ne, poput plemstva, na naslijeđenom bogatstvu i društvenom statusu.²³⁸ Ukratko, presudan čimbenik koji je određivao pripadnost sloju komunalnog građanstva bila je društvena prepoznatljivost pojedinca, a ne njegov pravni identitet.²³⁹ Taj čimebnik,

²³⁶ Doduše, nemamo podataka kojima bismo mogli ocrtati i ekonomski položaj *ser* Marina i *ser* Augustina, no kako smo vidjeli iz primjera u bilješci 234, titula *ser* uvijek se pridavala uglednijim, a to znači i imućnijim članovima komunalnog društva.

²³⁷ Naime, jedan je kasnosrednjovjekovni milanski kroničar definirao građanstvo kao one koji žive od kupovine i prodaje, a ne od fizičkog rada, kao, primjerice, trgovci čije se materijalno stanje, doduše, ne može nazvati bogatstvom, ali je sigurno daleko od siromaštva. – WALLEY, D., DEAN, T., *The Italian City-Republics*, 141.

²³⁸ STIPIŠIĆ, J., "Inventar zadarskog trgovca", 184.

²³⁹ PEŠORDA VARDIĆ, Z., *Dubrovački Antunini*, 125.

dakle, nije bio i pravno utvrđen, no svaki je pojedinac bio svjestan svoje pozicije na hijerarhijskoj ljestvici društva.²⁴⁰ Tako se, primjerice, neki sitan obrtnik u društvenom ugledu zasigurno ne bi uspoređivao s javnim notarom, isto kao što je i taj notar bio svjestan svog društvenog ugleda koji ga je svrstavao u sloj komunalnog građanstva. Građanski je stalež, dakle, omeđen socijalnim, ali ne i pravnim kriterijima, no usprkos tomu, njegove su granice jasno postavljene.

3. 5. 2. Sastav splitskoga građanstva

Splitskom su građanskom sloju, dakle, pripadali brojni ugledni došljaci što su se razinom svog imetka, obrazovanjem, stilom života, a naposljetku i društvenim ugledom izdvajali iz glavnine pučanskog staleža. Bili su to, primjerice, bogati trgovci što su u Split dolazili radi obavljanja nekog posla, doseljeni plemići što bi u svojim rodnim gradovima pripadali sloju *nobiles cives*²⁴¹ ili, pak, javni notari i drugi općinski dužnosnici što su se u grad doseljavali radi obnašanja svoje službe.

Ipak, iz splitskih arhivskih vrela vidljivo je da se u sloj komunalnog građanstva uključivao i čitav niz "običnih" pučana što je svojim djelatnostima u gradskoj privredi uspio akumulirati znatna finacijska sredstva. Presudna je pritom bila širina njihova poslovanja i razmjerno velika finacijska dobit, a ne samo vrsta profesije kojom su se

²⁴⁰ Da je tako je bilo, svjedoče i zapisi suvremenika. Primjerice, ugledni mletački povjesničar 15. st. Marino Sanudo spominje tri sloja mletačkog društva (*zenthomeni, cittadini i populo menudo*) baš kao i Antonio Milledone 1580-ih. On je, naime, još proširio srednji sloj mletačkog društva unutar kojeg je razlikovao rođene Mlečane (*cittadini originari*) i one koje su građanstvo stekli dužim boravkom u gradu (*cittadini per privilegio*). Kad govorimo o terminologiji, valja reći da talijanski izvori koriste prilično opisne, ponekad i potpuno kontradiktorne pojmove za određivanje srednjeg građanskog sloja: *boni homines de populo, convenienter divites, grandi e possenti popolani, antico e nobile popolano e rico e posente, grandi e nobili popolani, nobiles populares, de melioribus et potentioribus ipsius populi, nobeli de puovolo*. – PULLAN, B., "Social Hierarchies in the Republic of Venice", 152.-153.; GRUBB, J. S., "Elite Citizens", 340., 348.; WALLEY, D., DEAN, T., *The Italian City-Republics*, 24., 142. Trodiobnu su strukturu društva primjećivali suvremenici i u istočnojadranskim komunama pa je tako Serafino Razzi uočio da je i dubrovačko društvo podijeljeno u tri reda. – PEŠORDA VARDIĆ, Z., *Dubrovački Antunini*, 123.

²⁴¹ Plemićke su obitelji, nastanjene u gradovima iz kojih nisu potjecale rodom, i u drugim komunama ulazili samo u skupinu *cives*, a ne i u stalež *nobiles cives*. Primjerice, dvije mletačke kronike (iz 1536. i 1540. g.) na popis elitnih građana uvrštavaju i obitelji koje nisu imale status izvornih građana (*cittadini originari*), već su privilegij civiteta stekle na temelju kvalitativnih standarda, odnosno plemićkim podrijetlom. Znakovito je, pritom, da naslov teksta iz 1540. g. u prijevodu glasi: *Kronika starih i plemenitih obitelji mletačkih građana koje nisu članovi Velikog Vijeća (Chronicle of all the ancient and noble families of Venetian citizens who are not of the Great Council)*. – GRUBB, J. S., "Elite Citizens", 344., 348.

bavili. Toj su skupini pripadali bogati obrtnici umjetničke provenijencije, razni klesari, slikari, drvorezbari i zlatari što su skupo naplaćivali svoj rad ili, pak, oni zanatlije čije su djelatnosti bile na višem stupnju tehnološkog razvoja, a time i profitabilnije poput, primjerice, kalafata, suknara ili bojadisara tkanina. Veća financijska dobit osiguravala im je i veći društveni ugled, što je, kako smo vidjeli, bilo presudno za ulazak u sloj građanske elite. U ovom će odjeljku biti govora o svima njima.

Najpoznatiji primjer pučanina, što se svojom imućnošću uzdigao do razine plemstva, bio je slučaj trgovca Ivana iz Gubija koji se 30-ih godina 15. st. nastanio u Splitu i ovdje ostvario zavidnu poslovnu karijeru.²⁴² Započevši s radom u malenoj trgovačkoj radnji, Ivan uskoro širi svoje poslovanje na kreditnu trgovinu i pomorski izvoz te se tako uključuje u profitabilne tokove splitske privrede 15. st. Do kraja 40-ih god. 15. st. Ivanovo je poslovanje toliko razgranato da posjeduje i niz trgovačkih skladišta u gospodarski najaktivnijim dijelovima grada. Vjerojatno za tu namjenu 23. srpnja 1449. g. kupuje od splitskog drvodjelca Jurja Dragoševića kućicu (*domuncula*) u splitskom predjelu Dobrić,²⁴³ u neposrednoj blizini gradske luke gdje su se i inače okupljali splitski obrtnici, kako se to vidi iz opisa međa u kupoprodajnom ugovoru (*proppe domum Luce marangoni, proppe domum Pauice, vxor condam Pauli calafati, proppe domum Vuche et alios suos confines*). U to vrijeme Ivan sudjeluje i u splitskoj pomorskoj trgovini, o čemu svjedoči, primjerice, jedan ugovor od 08. srpnja 1449. g. kojim kao slugu na jedrenjaku (*ad famulandum et seruiendum ... super eius nauigio*) uzima Splitsanina Antuna Brajanovića.²⁴⁴ Ovako razgranato poslovanje Ivanu je nesumnjivo donosilo veliki profit, a s tim, nezaobilazno, i društveni ugled. No, o razini Ivanove imućnosti danas najbolje svjedoči, u novije vrijeme doduše pregrađena, palača što se smjetila unutar staroga dijela srednjovjekovnog Splita (*civitas vetus*), na samom početku nekadašnjeg carskog karda. Razinu Ivanove imućnosti ocrta već i sama pozicija njegove nekretnine u najskupljem

²⁴² Prilog o njemu objavio je još 1979. g. T. Raukar u časopisu *Mogućnosti*, br. 1, str. 108.-118. (pretisak u: *Studije o Dalmaciji*, 285.-296.

²⁴³ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 328'

²⁴⁴ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 324-324'

dijelu grada.²⁴⁵ Usprkos suvremenoj pregradnji, do danas su veoma dobro sačuvani glavni dijelovi ove palače, njezin trijem, unutarnje dvorište s ložom te portal s obiteljskim grbom u luneti. Raskošnost ove palače, i danas svjedoči o udobnosti Ivanove svakodnevice, a obiteljski grb u luneti portala još uvijek ocrtava želje bogatih građana da i heraldičkim znakovljem slijede tradicije pravog patricijata.²⁴⁶

Slika 1: Luneta portala Palače Augubio s obiteljskim grbom i imenom vlasnika;
<http://www.putovnica.net/galerije-slika/hrvatska/dalmacija/split-slike-galerija>

U to vrijeme uz bok Ivana iz Gubija u građanskom sloju splitske komune stoji i bogati obrtnik i trgovac, ljekarnik *ser* Lapi Zanolijev, građanin i stanovnik Splita (*ser Lappus Zanobii, aromatarius, ciuis et habitator Spaleti*). Lapijev društveni položaj, ugled i utjecaj u svakodnevnom životu splitske komune do sada u historiografiji nisu prepoznati i pobliže istraženi, iako arhivska vrela sredine 15. st. pružaju mnoštvo podataka koji ocrtavaju socijalni status ovog građanina. U notarskim se spisima, naime,

²⁴⁵ U svim su srednjovjekovnim gradovima zemljišne parcele bile najskuplje na području omeđenom gradskim bedemima, dok su građevinske čestice u nezaštićenim predgrađima bile znatno jeftinije. – BENOVSKEY, I., "Trogirsko Prigrađe", 50.

²⁴⁶ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 204.

Lapi Zanobijev pojavljuje razmjerno često, kao glavni protagonist ugovora o sklapanju raznih poslova²⁴⁷ ili pak samo kao njihov svjedok,²⁴⁸ a njegovo se ime često veže i uz *actum* dokumenata,²⁴⁹ s obzirom da su se pojedini poslovi dogovarali u Lapijevim stambenim i poslovnim prostorima. Naime, Lapi je posjedovao dućan u samom centru poslovnog središta Splita, po svoj prilici na samom Trgu sv. Lovre, dakle u gospodarski najfrekventnijem i najatraktivnijem dijelu grada gdje su se obično zaključivali poslovi i sklapali ugovori. Tako se primjerice, kao mjesto sastavljanja jednog dokumenta navodi *actum Spaleti in platea Sancti Laurentii, ad stationem Lappi Zanobii*.²⁵⁰ U istom je predjelu Lapi i stanovao, najvjerojatnije u nekoj većoj kamenoj kući pokraj zgrade komunalne kurije na sjevernoj strani Trga sv. Lovre. Razabiremo to iz jednog dokumenta u kojem se Lapijev dom spominje kao međa neke druge, ovdje nevažne, nekretnine. Izvor kaže da se ta nekretnina nalazila *in ciuitate noua Spaleti ... proppe iura et curiam domus ... proppe muraliam Lappi Zanobii*.²⁵¹ Iako nemamo podataka koji svjedoče o, primjerice, širini Lapijeva poslovanja i u tom smislu o razini njegove materijalne podloge, s obzirom na to da je posjedovao ovako atraktivne nekretnine, s pravom možemo zaključiti da je spadao u red bogatijih i uglednijih splitskih građana. S obzirom na svoju imućnost i društveni status, osobno je radio samo u svom dućanu-ljekarni (*apotecha arromataria*), dok je za rad na agraru uzimao zakupce težake, onako kako je to radilo i splitsko plemstvo i Crkva. Tako je, primjerice, 12. prosinca 1448. g. svoju zemlju na predjelu Smrdećac, u istočnom dijelu Splitskog polja, dao u zakup Katici, supruzi postolara Miglena.²⁵² Iz ovog se ugovora vidi da Lapi svoje prihode od unosnog farmakološkog poslovanja ne mora upotpunjavati i radom na agraru, što nije bio slučaj i s postolarem Miglenom i njegovom suprugom Katicom koji su skroman budžet od svoje obrtne djelatnosti morali nadopunjavati prinosima sa zemlje. Stoga im Lapi svoj posjed daje u zakup, a sredstva koja time stječe služe mu isključivo za akumulaciju kapitala. Razliku u

²⁴⁷ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 149, sveš. 4, fol. 160', sveš. 5, fol. 235', sveš. 8, fol. 352', 355'-356, 369'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 423, sveš. 14, fol. 257-257'

²⁴⁸ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 8, fol. 1-2, 7

²⁴⁹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 205'; k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 187'-188; k. 10, sv. 24, fol. 27-27'; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 222-222', sveš. 8, fol. 29-29'

²⁵⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 205'

²⁵¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 286

²⁵² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 257-257'

imučnosti Lapija Zanobijevog i drugih sitnih obrtnika potvrđuje i jedan ugovor od 14. prosinca 1445. g. kojim Lapi kreditira kožare Gojzlava Bugaraića i Pervinca Brajanovića.²⁵³ Lapiju je njegova imučnost nesumnjivo priskrbila i društveni ugled, a to potvrđuje i činjenica da su ga brojni Splitsani izabirali za izvršitelja svojih oporuka,²⁵⁴ a neki čak i za suca u vankurijalnim nagodbama, gdje je sudio uz bok splitskim plemićima.²⁵⁵ U notarskim se dokumentima nerijetko pojavljuje i kao svjedok prilikom sklapanja raznih poslova i to rame uz rame s gore spomenutim Ivanom iz Gubija.²⁵⁶ No, Lapijev društveni ugled i status cijenjenog građanina možda najbolje pokazuje naslov *ser* koji je, čini se, nosio od početka 50-ih godina 15. st.²⁵⁷ Upravo nam taj naslov daje pravo zaključiti da je Lapi Zanobijev bio jedan od najimućnijih i najuglednijih pripadnika splitskog građanskog sloja u kasnom srednjem vijeku.

Kako vidimo, elitni se sloj komunalnog građanstva redovito isticao posebnošću svojih profesija. Njemu su mogli pripadati pružatelji različitih usluga, primjerice komunalni liječnici ili javni notari te specijaliziranim trgovci skupom robom, poput ljekarnika ili sukna. Kako smo isticali, sloj bogatog građanstva činili su i imućniji obrtnici umjetničkih usmjerenja i drugi zanatlije profitabilnijih djelatnosti.²⁵⁸

Kad govorimo o bogatim obrtnicima, ilustrativan je primjer poznatog i već spominjanog klesarskog majstora Jurja Matijevođ Dalmatinca.²⁵⁹ On je 30. lipnja 1448. g. s prokuratorima splitske katedrale sklopio ugovor o gradnji kapele sv. Staša u splitskoj stolnoj crkvi.²⁶⁰ Prema odredbama ugovora, Juraj je za svoj posao trebao dobiti čak 306 zlatnih dukata, a samo usporedbe radi navedimo ovdje da se u to vrijeme u Veneciji

²⁵³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 369'

²⁵⁴ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 160'; sveš. 8, fol. 352', 355'-356; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 423

²⁵⁵ ... *nobilis vir ser Antonius Cipriani et Lappus Zanobii, arbitri in compromisso inter Iohannis Luce et Antonio Hmelich ...* – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 149.

²⁵⁶ ... *presentibus ser Baptista de Augubio et ser Lappo aromatario ...* – DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 8, fol. 7

²⁵⁷ U notarskim se izvorima Lapi Zanobijev prvi put označava titulom *ser* u jednom ugovoru od 10. lipnja 1453. g. – DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 27-27'. Ipak, to ne znači da spomenuti naslov Lapi nije stekao i ranije, pogotovo imamo li na umu činjenicu da iz razdoblja 1450.-1453. g. nema sačuvanih privatno-pravnih spisa splitske kancelarije.

²⁵⁸ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 176.

²⁵⁹ Juraj Matijev Dalmatinac središnja je ličnost gotičkog klesarskog kruga u Splitu. Najznačajnija literatura o njegovu radu navedena je u bilješci 59 u poglavlju 2.

²⁶⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 202-202'

bogatašem smatrala osoba koja je godišnje zarađivala više od 300 dukata.²⁶¹ Doduše, treba imati na umu da je Juraj od zarađene svote trebao platiti i materijal te pomoćnu radnu snagu, no među sačuvanim vrelima nismo uspjeli pronaći dokument kojim majstor Juraj uzima pomoćnika u ovom poslu. Ipak, zbog složenosti obrta i zahtjevnosti u izvođenju radova pretpostavljamo da na gradnji kapele majstor nije radio sâm. Doduše, na plaću pomoćnika zasigurno nije otpadalo mnogo od Jurjeve naknade, najvjerojatnije samo 4-5 dukata godišnje, koliko je u to doba bilo uobičajeno za poslove obrtničkih šegrta.²⁶² No čak i ako to uzmemo u obzir, Jurjeva primanja i dalje su razmjerno velika i nadmašuju prihode većine ostalih splitskih obrtnika. Neki skromni postolar, naime, sigurno nije mogao tako skupo prodati svoj rad, a čak su i plaće drugih, manje istaknutih kamenoklesarskih obrtnika bile znatno manje. Primjerice, 31. prosinca 1449. majstor Blaž, zidar, sklapa sa splitskim knezom Alexandrom Marcellom i njegovim sucima ugovor *pro fabricare unum saligium de lapide uiuo in via publica*.²⁶³ U ugovoru se određuje da će Komuna dati potreban kamen (*iudicibus promissit dare lapides*), a majstor Blaž za svoj će rad dobiti dva dukata (*ducatos duos auri quod erit solutione dicti laborerii*). Naravno, pri usporedbi naknade majstora Blaža i prije spomenutog Jurja Matijevog, treba uzeti u obzir i količinu posla te složenost njegove izvedbe, no bez obzira na to, očit je velik nesrazmjer u plaćama ove dvojice obrtnika graditeljske djelatnosti. Iz toga je jasno i koji je od ovih klesara bio većeg društvena ugleda i višeg socijalnog statusa.

Prikazane razlike u imućnosti među pojedinim obrtnicima i trgovcima upućuju na duboku socijalnu podijeljenost splitskog pučanskog sloja u 15. st. Naime, pojedine su trgovačke i obrtne struke, poput ovdje prikazanih profesija ljekarništva i

²⁶¹ LANE, F. C., *Venice*, 151.

²⁶² Toliko su, naime, sredinom 15. st. iznosile plaće obrtničkih pomoćnika u Šibeniku i Zadru. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 230; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 267. Sudeći prema primjeru jednog drvodjelskog pomoćnika, visina plaće pomoćnih radnika snage bila je slične i u Splitu. Naime, Toma Vukčić, pomoćnik drvodjelca Antuna Hmelića, zarađuje godišnje 20 libara što iznosi otprilike 4 dukata. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 201'-202. No, naknadu za rad obrtnički pomoćnici nisu primali samo u novcu, već su na kraju svoga službovanja često primali i radni alat te neke odjevne predmete. Više o oblicima naknade za rad obrtničkih šegrta i pomoćne radne snage u kasnosrednjovjekovnom Splitu vidi u: ANDRIĆ, Tonija, "Položaj obrtničkih naučnika i pomoćne radne snage u Splitu sredinom 15. stoljeća", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 29, Zagreb 2011., str. 136.-138., 143.-144.

²⁶³ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 265'-266

kamenoklesarstva, zahtijevale dugotrajnije obrazovanje, svladavanje kompliciranijih tehnoloških vještina te na koncu i posjedovanje talenta pa se poslovanjem u takvim djelatnostima mogla ostvariti i veća financijska dobit. Ona je pojedincu donosila i društveni ugled, odnosno socijalnu prepoznatljivost koja ga je izdvajala iz glavnine pučkanskog sloja. Tako se, kao rezultat imovinske i socijalne diferencijacije u kasnom srednjem vijeku formira novi društveni stalež – komunalno građanstvo, koje se razinom svoje imućnosti i društvenim ugledom ozbiljno približava gradskom patricijatu. Međutim, bez obzira na imućnost, staleška zatvorenost društva znači čvrstu nepropusnost, pa je komunalno građanstvo od patricijskog staleža čitav srednji vijek odvajalo pravo na obnašanje vlasti, odnosno privid tog prava u doba mletačke uprave.²⁶⁴ Stoga elitno građanstvo na hijerarhijskoj ljestvici zauzima mjesto tik ispod gradskog patricijata, dok ostatak stanovništva ostaje na dnu društvene piramide kao "običan puk."

3. 5. 3. "Obični" pučani

Proučavajući društvenu strukturu srednjovjekovnog Splita, najzad dolazimo i do dna hijerarhijske ljestvice gdje se, malo iznad marginaliziranih društvenih skupina,²⁶⁵ smjestio najniži sloj staleškog društva. Bili su to "obični" pučani što su tvorili zaseban stalež komunalnog društva,²⁶⁶ a on se od gradskog plemstva i bogatog građanstva

²⁶⁴ Naime, u doba mletačke uprave u Dalmaciji gradska plemićka vijeća i dalje postoje, no ona jedva da mogu o bilo čemu važnijem odlučivati vezano za politički, gospodarski i društveni život grada. Ipak, njegovi članovi i dalje vješto koriste pripadnost Vijeću kao statusni simbol i presudni činitelj što ih je trajno staleški razdvajao od većine neplemićkog stanovništva. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 204.

²⁶⁵ Marginalizirane su društvene skupine bile one socijalne grupe što su egzistirale na samom rubu (margini) srednjovjekovnih društava. Društvena ih je većina tamo svrstavala zbog određenih različitosti, ali ih nije u potpunosti isključivala zbog samilosti ili potrebe društva za njima. O marginalnim skupinama komunalnih društava više vidi u: KARBIĆ, Damir, "Marginalne grupe u hrvatskim srednjovjekovnim društvima od prve polovine 13. do početka 16. stoljeća: postavljanje problema i pokušaji rješavanja", *Historijski zbornik*, br. XLIV, Zagreb 1991., str. 43.-76.; JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 26, Zagreb 1993., str. 27.-38.; LADIĆ, Z., "O nekim oblicima brige", 1.-27.; *Gradske marginalne skupine kroz srednji vijek i ranomoderno doba. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija održanog 10. prosinca 2003. u Zagrebu* (gl. ur. POPIĆ, Tomislav), Zagreb 2004.; RAUKAR, Tomislav, "Moćni i marginalizirani u hrvatskom srednjovjekovlju", *Rad HAZU*, knj. 500, Zagreb 2008., str. 201.-237. itd.

²⁶⁶ Ovu socijalnu skupinu mletački izvori nazivaju još i *popolo minuto*, doslovce mali narod. – OWEN HUGHES, Daine, "Urban Growth and Family Structure in Medieval Genoa", *Past and Present*, br. 66, Oxford 1975., str. 4.

razlikovao u prvom redu razinom materijalne imućnosti. Iz tog su kriterija socijalne nejednakosti proizlazile i ostale razlike što su pučanski sloj nepremostivo udaljavale od vrha društvene piramide: isključenost iz gradske vlasti, nejednakost pred zakonom, nemogućnost ostvarivanja građanskih prava, razlike u životnom standardu, socijalna sigurnost, razina obrazovanja te općenito stil života i obrasci ponašanja karakteristični za pojedinu društvenu grupu. Drugim riječima, ako su, poslužimo se definicijom suvremenika, bogati građani bili oni koji nisu živjeli od rada, već od kupnje i prodaje,²⁶⁷ pučani su bili upravo taj sloj koji je živio od rada, i to isključivo od fizičkog rada. Dakle, iako su i pučani imali udjela u gospodarskom sustavu komune, ovaj je društveni sloj ipak predstavljao ekonomski slabu socijalnu kategoriju bez ikakvih političkih ovlasti i sa smanjenom razinom socijalnih prava.

U srednjovjekovnim se društvima socijalna nejednakost, odnosno podređenost pučana pred plemstvom i građanima, ispoljavala svakodnevno. O tome danas svjedoče i neke statutarne odredbe prema kojima su pučani prilikom razgovora s plemićima bili obvezni stajati.²⁶⁸ Iako nemamo dokaza da je to zaista tako i bilo, nemamo ni razloga sumnjati u dosljedno provođenje komunalnih propisa. Slično je i sa statutarom odredbom prema kojoj se kao kazna za slučaj ubojstva nekog pučanina od strane plemića predviđa samo novčana globa.²⁶⁹ Čak i da je praksa pokazivala drugačije, pisani propisi pokazuju načelnu podređenosti pučanskog staleža komunalnoj eliti. Naime, srednji vijek ne poznaje socijalnu i pravnu jednakost, a ljudi se prirodno dijele po staležima. Hijerarhijsko je ustrojstvo društva logično i ozakonjeno jer komunalna društva ne poznaju drugačije oblike društvene organizacije.

²⁶⁷ Vidi bilješku 237 iz ovog poglavlja. Ova definicija upućuje na uopćen stav suvremenika kako su sloj bogatih građana činili, zapravo, samo krupni trgovci. No, iako je ovaj primjer poprilično ilustrativan, on ipak znatno pojednostavljuje situaciju. Naime, više je puta naglašeno da su u sloj komunalnog građanstva ulazili i obrtnici profitabilnijih struka poput bojadisara tkanina, klesara, zlatara ili brodograditelja. Većina obrtnika takvih djelatnosti ne samo da nije živjela isključivo od trgovanja, već je svakodnevno obavljala i izrazito teške fizičke poslove. Takvih su djelatnosti bili, primjerice, građevinski radnici ili obrtnici u škveru.

²⁶⁸ *Item statutum et ordinatum est, quod quancumque nobilis haberet colloquium cum aliquo populari dictus popularis teneatur stare pedes, quousque nobilis secum locutus fuerit sub pena quinque soldorum pro qualibet uice communi Spalati soluenda.* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 115, str. 702.

²⁶⁹ *Item statutum et ordinatum est quod si quis nobilis interfecerit aliquem popularem, soluat heredi, uel propinquis ipsius centum libras et tantumdem communitati.* – *Isto*, knj. IV., gl. 18, str. 620.

Pučanski je sloj, dakle, bio najniži stalež srednjovjekovnog društva ispod kojeg su na hijerarhijskoj ljestvici egzistirali samo njegovi marginalizirani članovi.²⁷⁰ No, tko su zapravo bili splitski pučani? Kojim su se djelatnostima bavili? Kakav je bio njihov društveni i materijalni položaj? Iako arhivska vrela, poglavito notarski spisi, pružaju mnoštvo podataka o životu ovog društvenog staleža, pozornost znanstvenika prema "običnom" puku tek treba usmjeriti. Čini se, naime, da je istraživanje socijalne povijesti i svakodnevice pučanskog sloja u dalmatinskim komunama srednjeg vijeka nekako izmaknulo iz vidokruga dosadašnje historiografije. Ipak, sačuvani podaci notarskih knjiga daju nam pravo zaključiti kako je ova društvena skupina, iako bez političkih ovlasti, svakodnevno aktivno sudjelovala u javnom životu grada.

Kako je vidljivo iz sačuvanih vrela, splitski se pučanski sloj uglavnom popunjavao iz redova stanovnika splitskih predgrađa. Bili su to mnogobrojni težaci (*zapatores*), ribari (*piscatores*), mornari (*marinares*), sluge i sluškinje (*famuli* i *famule*), ali i sitni trgovci (*stationares*) te mali obrtnici (*artifices*) i pružatelji najrazličitijih usluga. Svaka je od ovih društvenih grupa u kasnosrednjovjekovnom Splitu imala svoje specifičnosti, svoj životni stil i svakodnevnu rutinu, no međusobno ih je povezivala pripadnost istom društvenom staležu, isti socijalni status i želja za ostvarivanjem više razine društveno-političkih prava. Našu ćemo pozornost ovdje najzad usmjeriti prema sloju sitnih obrtika na čijem ćemo primjeru promatrati društvenu zbilju šireg pučanskog staleža.

3. 5. 3. 1. Sastav splitskog obrtničkog sloja

Splitski su obrtnici u notarskim dokumentima najprepoznatljivija društvena grupa pučanskog i građanskog staleža. Izvor ih, naime, uvijek identificira navodeći struku kojom se bave što nam uvelike olakšava donošenje zaključaka o socijalnom sastavu ove društvene skupine, ali i o brojnosti i stupnju razvijenosti pojedinih obrta u gradu. No, o gospodarskom značenju splitskih obrta više će riječi biti na narednim stranicama, a ovdje

²⁷⁰ Vidi bilješku 265 iz ovog poglavlja.

ćemo se više zadržati na socijalnoj strukturi obrtničkog sloja, uzimajući u obzir i njegov siromašniji, pučanski dio, kao i onaj bogatiji dio što je pripadao građanskom staležu.

Zaključke o socijalnom sastavu obrtničkog sloja u kasnosrednjovjekovnom Splitu temeljit ću na analizi arhivskih podataka što su ostali sačuvani u jednom notarskom svesku kojeg je u razdoblju od studenog 1443. do kraja prosinca 1449. g. sastavio splitski javni bilježnik Dominik de Manfredis.²⁷¹ U njemu je zabilježeno ukupno 6 većih obrtničkih struka u kojima su radili strogo specijalizirani majstori.²⁷² Najveća podjela rada primjetna je u drvodjelskoj struci gdje su zabilježena zanimanja drvodjelaca (*carpentarii, marangoni*),²⁷³ izrađivača balista (*ballistarii*),²⁷⁴ kalafata (*calafati, brodari*),²⁷⁵ drvorezbara (*intagliatores*)²⁷⁶ i škrinjara (*arcarii*).²⁷⁷ U građevinarskoj struci radili su crjepari (*cuppares*),²⁷⁸ klesari (*lapicide*)²⁷⁹ i zidari (*murarii*),²⁸⁰ a u kožarskoj

²⁷¹ Ovdje se zapravo radi o dijelu notarskog sveska privatno-pravnih isprava koje se danas čuvaju u Državnom arhivu Zadar, u fondu Stari splitski arhiv, pod signaturom k. 8-9, sv. 23, sveščić 1-16. Za ovo smo istraživanje koristili samo sveščiće 3-16 zbog toga što su prva dva sveščića oštećena do te mjere da je veći dio teksta nemoguće rekonstruirati. Inače, ovaj je notarski svezak samo dio cjelokupnog registra što ga je notar Dominik de Manfredis sastavio tijekom svoje službe u Splitu.

²⁷² Obrtnička je zanimanja prvi put u domaćoj historiografiji prema strukama podijelio D. Roller još 1951. g., a njegov je princip kasnije preuzeo i J. Lučić. – ROLLER, D., *Dubrovački zanati* (vidi sadržaj); LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 5.-6. Njega sam se u globalu i ja držala ovdje, nadodavši ona zanimanja koja nisu navodili Roller i Lučić, a izostavivši one obrtnike koji nisu obavljali pravu proizvodnu djelatnost, već više uslužnu (primjerice mlinari, vrtlari ili prostitutke).

²⁷³ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101', 102', 115'-116, sveš. 4, fol. 188', 189-189', sveš. 5, fol. 209', 215', sveš. 6, fol. 249', 275-275', 281, sveš. 7, fol. 299', sveš. 8, fol. 362'-363, 371-371', 384'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 393, 423, sveš. 10, fol. 16'-17, 17, 37-37', sveš. 11, fol. 52-52', 55', sveš. 12, fol. 151', 154', 158', 189', 192', sveš. 13, fol. 201'-202, 206-206', 206', 208, sveš. 14, fol. 256-256', 257, sveš. 15, fol. 310', sveš. 16, fol. 361, 364-364', 376' itd.

²⁷⁴ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101'-102, 141', sveš. 4, fol. 166, 171', sveš. 5, fol. 203-203', 225'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 394; sveš. 11, fol. 66', 84, sveš. 14, fol. 266, sveš. 16, fol. 349' itd.

²⁷⁵ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 148', 149, sveš. 4, fol. 160'-161, 183, sveš. 5, fol. 213', 215, sveš. 6, fol. 283, 284', sveš. 7, fol. 316'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 394'-395, sveš. 10, fol. 15, 16'-17, 22, sveš. 11, fol. 65'-66, 66, 76'-77, sveš. 11, fol. 99, sveš. 12, fol. 156', 173', 186, 186', 196-196', sveš. 13, fol. 217', 241', 240, sveš. 14, fol. 273'-274, 289', sveš. 15, fol. 317, sveš. 16, fol. 355, 361 itd.

²⁷⁶ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 202'-203, 203-203', sveš. 14, fol. 290'-291, 291 itd.

²⁷⁷ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 282 itd.

²⁷⁸ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 197-197', 200, sveš. 6, fol. 253, 284', sveš. 7, fol. 325', sveš. 8, fol. 349'; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 11-11', 15'-16 itd.

²⁷⁹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101', 101'-102, sveš. 8, fol. 349', 374'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 437', sveš. 10, fol. 10', sveš. 12, fol. 168, 183', sveš. 13, fol. 202-202', 217', 246, sveš. 14, fol. 256'-257, 277', 289, 296, 301', sveš. 15, fol. 330'-331, sveš. 16, fol. 363, 380'-381, 384'-385 itd.

²⁸⁰ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 265'-266 itd.

struci kožari (*cerdones*),²⁸¹ krznari (*pelliparii*)²⁸² i postolari (*calegarii, calçolari*).²⁸³ U metalskoj proizvodnji radili su kotlari (*caldararii*),²⁸⁴ kovači (*fabri*)²⁸⁵ te strogo specijalizirani kovači mačeva (*spadarii*),²⁸⁶ dok su u tekstilnoj struci radili bojadisari tkanina (*tinctores*),²⁸⁷ klobučari (*cappelaes, clobuçarii*),²⁸⁸ krojači (*sartores*)²⁸⁹ te podstrigači sukna (*cimatores*).²⁹⁰ I naposljetku, od obrtnika umjetničke provenijencije u

²⁸¹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 103', sveš. 4, fol. 189-189', sveš. 5, fol. 210-210', 235'-236', sveš. 6, fol. 259-259', sveš. 7, fol. 321, sveš. 8, fol. 344, 352', 369'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 416, sveš. 11, fol. 89-89', sveš. 12, fol. 175-175', 187'-188, sveš. 14, fol. 275, sveš. 15, fol. 334 itd.

²⁸² Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 120-120', 132', sveš. 4, fol. 170-170', 172-172', 191'-192, sveš. 5, fol. 229', 242', sveš. 6, fol. 246, 255'-256, 262', 273, 277, 277-277', 281-281', sveš. 7, fol. 296, 299', 343', sveš. 8, fol. 378', 383; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 397-397', 420, sveš. 10, fol. 11-11', 16-16', 27-27', 34, 35-35', 37-37', sveš. 11, fol. 57', 60, 60-60', 83, 92, sveš. 12, fol. 157, 170, 171', 175-175', 176', 180'-181, 186, 195'-196, 196, sveš. 13, fol. 203-203', 230', 236-236', 237', 239', 245, sveš. 14, fol. 255', 256, 258'-259, 261', 267, 269'-270, 278', 282', 284', 287', 290', sveš. 15, fol. 314-314', 318, 319', 343-343', sveš. 16, fol. 351', 356'-357, 371, 375, sveš. 16, fol. 381', 384' itd.

²⁸³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101'-102, 103, 119, 127, 132-132', 139, sveš. 4, fol. 155', 177'-178, 191-191', sveš. 5, fol. 215', sveš. 6, fol. 248'-249, 258-258', 275-275', sveš. 7, fol. 297, sveš. 8, fol. 350'-351, 351, 361', 363, 366, 366', 367; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 413-413', 422'-423, 426', sveš. 10, fol. 7, 8, 8-8', 12, 28, 29, 33', 48, sveš. 11, fol. 56'-57, 83', 83'-84, 87-87', 89-89', sveš. 12, fol. 158', 165, 167'-168, 175'-176, 183', 185, sveš. 13, fol. 212', 220, 225', 229-229', sveš. 14, fol. 256'-257, 271', 274'-275, 282, sveš. 15, fol. 308-308', 329, 332'-333, 334, 335'-336, sveš. 16, fol. 362' itd.

²⁸⁴ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 183-183', sveš. 7, fol. 337; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 76'-77, 77, sveš. 12, fol. 166-166' itd.

²⁸⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 161', sveš. 5, fol. 207, 225', 230, sveš. 6, fol. 272'-273, 280, sveš. 7, fol. 303', 316, 323, 326, sveš. 8, fol. 378, 384; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 394-394', 410'-411, 422', sveš. 12, fol. 187', sveš. 13, fol. 228, 239-239', 241, sveš. 14, fol. 277', 289, 299', 300-300', sveš. 16, fol. 355, 358 itd.

²⁸⁶ Vidi npr.: DAZ, SSA; k. 9, ssv. 23, sveš. 12, fol. 198 itd.

²⁸⁷ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 149-149', sveš. 4, fol. 160', 162'-163, 183', sveš. 7, fol. 305, 305', 306; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 32'-33, 33, sveš. 11, fol. 52, 80'-81, sveš. 12, fol. 187-187', 195, sveš. 13, fol. 206', 224, 224-224', 229'-230, sveš. 14, fol. 254-254', sveš. 15, fol. 333, sveš. 16, fol. 351'-352, 352, 383'-384 itd.

²⁸⁸ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 104-104', sveš. 6, fol. 273; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 3, sveš. 14, fol. 267', sveš. 15, fol. 319' itd.

²⁸⁹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 120, sveš. 5, fol. 234, 236-236', 242-242', sveš. 6, fol. 247-247', 250'-251, 278', sveš. 7, fol. 339, sveš. 8, fol. 346'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 399-399', sveš. 10, fol. 32'-33, 33, sveš. 12, fol. 172', 188', sveš. 14, fol. 268-268', sveš. 15, fol. 308-308', 316, 318, sveš. 16, fol. 378'-379, 386 itd.

²⁹⁰ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 156', 170; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 407', 409, sveš. 11, fol. 82'-83, 99, sveš. 12, fol. 151'-152, 172', 175-175', sveš. 15, fol. 317-317', sveš. 16, fol. 386 itd.

navedenom su notarskom svesku zabilježena samo dva zanimanja: slikari (*pictores*)²⁹¹ i zlatari (*aurifices*).²⁹²

Promatrajući gore navedena obrtnička zanimanja ipak valja naglasiti kako u arhivskim vrelima susrećemo još čitav niz zanimanja koja su se u dosadašnjoj historiografiji ubrajala u obrtnu djelatnost, iako bi ona zapravo spadala u sektor uslužne djelatnosti ili specijalizirane trgovine. Takvih su zanimanja, primjerice, bili brijači (*barberes*),²⁹³ mesari (*beccharii*),²⁹⁴ mlinari (*molinari*)²⁹⁵ ili ljekarnici (*arromatarii*).²⁹⁶ Budući da oni nisu obavljali pravu proizvodnu djelatnost, već obrtno-trgovačko poslovanje ili tek uslužnu djelatnost, nisu ni uvršteni na naš popis obrtničkih zanimanja. Ipak, pri razmatranju socijalnog sastava sloja splitskih pučana i građana svakako bismo ih trebali uzeti u obzir.

Zbog nedostatka demografskih podataka, teško je procijeniti koliko je Splitskana u srednjem vijeku bilo uključeno u neki vid obrtne proizvodnje. Takva procjena, naravno, ovisi i o tome što sve smatramo pod pojmom obrtne proizvodnje i koga sve ubrajamo među obrtnike. Danas u historiografiji ne postoji jedinstven stav o tome koje sve proizvodne djelatnosti valja ubrojiti među zanate, no u posljednje vrijeme prihvaćeno je mišljenje da se o obrtnicima kao o posebnom ekonomski i socijalno oblikovanom sloju može govoriti tek onda ako je obrtnička djelatnost nekome osnova egzistencije, a sva ostala djelatnost, primjerice zemljoradnja ili trgovina, samo dodatni izvor prihoda ili

²⁹¹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 108'-109, sveš. 4, fol. 160', sveš. 5, fol. 196', sveš. 6, fol. 283'-284, 288'-289, sveš. 7, fol. 308-308'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 417'-418, 437, 438, 438', sveš. 10, fol. 8, 20', 36-36', sveš. 12, fol. 187-187', sveš. 13, fol. 201-201', 209', sveš. 14, fol. 290'-291, 291, sveš. 15, fol. 308, 309, sveš. 16, fol. 371'-372, 372, 377 itd.

²⁹² Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 105', sveš. 4, fol. 157, 170, 171', 175', 178, 187-187', sveš. 5, fol. 216'-217, 220', 221', 230', 283', sveš. 7, fol. 297', 326, sveš. 8, fol. 361, 383', 386; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 402, 403, 414, 431', sveš. 10, fol. 18, 32-32', sveš. 11, fol. 99'-100, sveš. 13, fol. 203', 228'-229, sveš. 14, fol. 273, 296-296', sveš. 15, fol. 310, 319, 324, sveš. 16, fol. 376' itd.

²⁹³ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 11, sv. 18, fol. 20'; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101', 137, sveš. 4, fol. 186-186', sveš. 5, fol. 209', sveš. 7, fol. 297', 320-320', 327', 332, sveš. 8, fol. 384'; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 59'-60, sveš. 13, fol. 229'-230, 245', 251-251', sveš. 14, fol. 296', sveš. 15, fol. 337', sveš. 16, fol. 386-386'; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 209'-210; k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 3; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 125', 273-273' itd.

²⁹⁴ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 378'-379; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 181', 215-215', 218', 2310-231 itd.

²⁹⁵ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 167, sv. 32, sveš. 1, fol. 62'-63 itd.

²⁹⁶ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 235', sveš. 8, fol. 352'; k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 187'-188, sveš. 14, fol. 257-257'; k. 11, sv. 25, sveš. 8, fol. 1'-2, 7 itd.

posljedica akumulacije kapitala.²⁹⁷ Prema toj bismo definiciji, dakle, u obrtnike trebali ubrojiti i zaposlene u uslužnim djelatnostima, primjerice već spomenute brijače, suknare i mlinare, ukoliko im je to primarni izvor egzistencije. Čini se, ipak, prihvatljivijim stav prema kojem su obrtnici zapravo oni koji nešto proizvode, odnosno od sirovina stvaraju uporabne predmete, a to nije slučaj s brijačima, suknarima ili mlinarima. Pri definiciji bi obrtnika, dakle, glavni kriterij trebala biti vlastita proizvodnja, a ne kategorija primarnog izvora prihoda čime bi se iz sloja obrtničkog stanovništva isključili pružatelji usluga i specijalizirani trgovci.

Dakle, zbog nejasnoća vezanih za pojam obrtnika i obrtništva, procjene su znanstvenika o omjeru broja zanatlija i ostatka gradskog stanovništva često vrlo neujednačene. Takve procjene kretale su se od mršavih 12 %, preko realnih 25 % do iznimno visokih 50 %.²⁹⁸ No, pri pokušaju procjene udjela obrtničkog sloja u ukupnom stanovništvu Splita sredinom 15. st., ovdje ćemo se poslužiti podacima iz navedenog notarskog sveska i pokušati identificirati sve obrtnike koji su u razdoblju 1443.-1449. g. djelovali u Splitu u osnovnim proizvodnim djelatnostima.²⁹⁹ Analizom notarskih dokumenta dolazimo do ovakvih podataka:

²⁹⁷ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 220.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 251.-252.

²⁹⁸ M. Frejdenberg je na temelju spomenutog popisa zadarskog stanovništva iz 1527. g. zaključio da je u Zadru 12,6 % gradskog pučanstva živjelo od obrta, dok J. Kolanović, na temelju oporuka i inventara šibenskih obrtnika, procjenjuje da je u Šibeniku u 15. st. 15-19 % stanovništva bilo uključeno u neki vid obrtne proizvodnje. S druge strane, ubrajajući u obrtnike i sve oblike usluga, T. Raukar zaključuje da je u Splitu sredinom 15. st. obrtnički sloj činilo oko 25 % ukupnog stanovništva grada. Prema istim kriterijima, J. Lučić je smiono zaključio da se u Dubrovniku potkraj 13. st. čak trećina do polovice aktivnog stanovništva grada mogla ubrojiti u obrtnike. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 256.; RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 164.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 171.

²⁹⁹ Točan broj obrtnika po strukama zapravo je nemoguće utvrditi, makar i u jednoj godini. Naime, najveći problem pri identifikaciji obrtnika predstavlja nedosljedno bilježenje vlastitih imena jer notar neke majstore označava samo osobnim imenom (sa ili bez mjesta podrijetla), nekima nadodaje još i patronim, a nekima (i) prezime. Upravo zbog poteškoća s identifikacijom imena, navedeni podaci odnose se na minimalni broj majstora koji su u razdoblju 1443.-1449. g. sigurno djelovali unutar pojedine obrtničke struke. Zbog toga se izneseni podaci ponešto i razlikuju od podataka koje je još 1982. g. objavio T. Raukar. On je, naime, zabilježio sve obrtnike koji se u navedenom notarskom svesku pojavljuju u različitim prilikama, no pri tome se neki od njih zasigurno pojavljuju i više puta u različitim kontekstima. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 164.

Tabela 1: Broj obrtnika i vrste obrta prema splitskim notarskim spisima 1443.-1449. g.

Vrsta obrta	Broj obrtnika	Vrsta obrta	Broj obrtnika
Kovači mačeva	1	Podrstigači sukna	6
Škrinjari	1	Kalafati	8
Zidari	1	Krojači	8
Crjepari	2	Klesari	12
Rezbari	2	Kožari	12
Kotlari	3	Kovači	13
Izrađivači balista	4	Zlatari	17
Bojadisari tkanina	5	Drvodjelci	26
Klobučari	5	Postolari	44
Slikari	5	Krznari	62

Kako se vidi iz priložene tablice, u razdoblju 1443.-1449. g. u Splitu je djelovalo barem 237 obrtnika koji su radili u 20 osnovnih proizvodnih djelatnosti. Tablica je, doduše, samo indikativna jer ako u navedenom razdoblju neki obrtnici nisu imali posla pred javnim bilježnikom, tada nisu ni mogli biti zabilježeni u notarskim dokumentima. No, prikazani podaci dostatni su za donošenje općih zaključaka o strukturi splitskog obrtničkog sloja. Kako vidimo, najbrojniji su obrtnici kožarske struke koji zajedno čine čak 49,78 % svih upisanih obrtnika. Slijede pripadnici drvodjelske struke (17,29 %), zatim zaposleni u tekstilnom obrtu (10,12 %) pa obrtnici umjetničke provenijencije (9,28 %). Nakon njih najbrojniji su pripadnici metalske struke (7,17 %) te na koncu obrtnici zaposleni u građevini (6,32 %). Struktura je obrtničkog sloja bila slična i u drugim dalmatinskim komunama³⁰⁰ gdje je zastupljenost pojedinih zanimanja također ovisila o potrebi građana za određenom vrstom obrta te o općim ekonomskim uvjetima u gradu.

No, osim što priloženi podaci rekonstruiraju sastav obrtnika prema zanimanjima, oni ujedno mogu poslužiti i za procjenu udjela obrtničkog sloja u ukupnom stanovništvu grada. Pritom ćemo se, u nedostatku demografskih podataka za Split sredinom 15. st.,

³⁰⁰ Prema podacima oporuka šibenskih obrtnika iz 2. polovice 15. st. najzastupljeniji obrti u gradu bili su oni kožarske struke (36,6 %). Nakon njih, najviše je bilo zaposlenih u drvodjelskoj i tekstilnoj struci, a najmanje u zlatarskom obrtu. U 15. i 16. st. u Zadru je također bilo najviše obrtnika kožarske struke, a ista je situacija tada bila i u Dubrovniku. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 254.-255.; MADUNIĆ, D., "Mjera grada", 50.; ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 143.

poslužiti podacima koje nudi zadarski popis stanovništva iz 1527. g.³⁰¹ Prema tom popisu, prosječna je zadarska obrtnička obitelj imala 5,12 članova.³⁰² No, taj je koeficijent stoljeće ranije zasigurno bio manji zbog prirodnog slijeda demografskog i urbanog rasta gradova u srednjem vijeku. Ako, dakle, za izračun broja članova splitskih obrtničkih obitelji primijenimo koeficijent 4,³⁰³ zaključit ćemo da je u kasnosrednjovjekovnom Splitu uz osnovne proizvodne obrte bilo vezano 948 osoba. Prihvativši procjenu da je u Splitu toga doba živjelo oko 3500 stanovnika,³⁰⁴ jednostavnom računom dolazimo do zaključka da je u splitsku obrtnu proizvodnju u kasnom srednjem vijeku bilo uključeno 27,08 % ukupne gradske populacije. Priloženi se podaci, prema tome, poklapaju i s već postojećim procjenama kako je otprilike četvrtina stanovništva srednjovjekovnog grada bila uključena u neki vid obrtne proizvodnje. Pridodamo li njima još i sitne trgovce, pomorce, ugostitelje, pružatelje drugih usluga te marginalizirane skupine stanovništva udio se pučanskog staleža u cjelokupnom stanovništvu grada drastično povećava. Iako nema podataka prema kojima bismo mogli procijeniti udio pučanskog staleža u cjelokupnom splitskom društvu, vjerujem da nećemo pogriješiti ako kažemo da je pučanski sloj bio najbrojniji stalež splitskog srednjovjekovnog društva.³⁰⁵ U staleškom su društvu, dakle, brojnost pripadnika pojedinog sloja i razina njihovih društveno-političkih prava, bili obrnuto proporcionalni.

3. 5. 3. 2. Podrijetlo splitskih obrtnika

O etničkoj strukturi srednjovjekovnog splitskog društva do sada je već bilo riječi. Istaknuli smo nekoliko činitelja koji su u srednjem vijeku mogli utjecati na etnički sastav komunalnih društava u Dalmaciji: migracijska gibanja, turska opasnost, epidemijski

³⁰¹ Ovaj je popis relativno pouzdan jer te godine u Zadru nije bilo nikakvih epidemija. Doduše, iz zaključaka Mletačkog senata od 22. travnja 1527. g. vidljivo je da kuga tada hara Splitom, Trogirom i Šibenikom, no u Zadru je izbila tek 1530. g. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 158., osobito bilješka 58.

³⁰² *Isto*, 164., bilješka 75; MADUNIĆ, D., "Mjera grada", 49.

³⁰³ O brojnosti članova obrtničkih obitelji u kasnosrednjovjekovnom Splitu više će govora biti u nastavku.

³⁰⁴ Vidi odjeljak *Demografska slika srednjovjekovnog Splita* u ovom poglavlju.

³⁰⁵ To uostalom potvrđuje i zadarski popis stanovništva iz 1527. g. Prema njemu, gradski je patricijat činilo samo 6,69 % ukupnog stanovništva. Građanskoj je eliti pripadalo 23,59 % cjelokupnog stanovništva, a sloju "običnih" pučana čak 56,96 %. Ostatak je otpadao na crkvena domaćinstva (8,21 %) te civilnu upravu i vojnu posadu (4,55 %). – MADUNIĆ, D., "Mjera grada", 60.

valovi, glad, ratovi i odvođenje u sužanjstvo te naposljetku i trgovačke, kulturne, umjetničke i intelektualne veze dviju jadranskih obala. Djelovanje pojedinog činitelja u određenim je periodima moglo biti izraženije pa ni jedan od njih ne možemo istaknuti kao presudan u oblikovanju etničke strukture splitskog društva u srednjem vijeku.

U ovom ćemo se odjeljku više zadržati na etničkom sastavu splitskog obrtničkog sloja te ćemo, razmotrivši gore navedene činitelje, na temelju podataka sačuvanih u notarskim spisima pokušati odrediti podrijetlo splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku. Dakle, analizom arhivskih dokumenata pokušat ćemo ustanoviti koliko su migracijska gibanja utjecala na strukturu obrtničkog sloja i koliko se došljaka uopće uključivalo u obrtnu proizvodnju, pa će u skladu s tim biti govora i o otvorenosti splitskog društva prema strancima i njihovim poduzetničkim interesima.

Odmah na početku možemo reći da je većina obrtnika u kasnosrednjovjekovnom Splitu bila domaćeg podrijetla. Naime, već i letimičnim prelistavanjem sačuvanih spisa splitskih notara uočavamo stalno ponavljanje izričaja *de Spaleto* pri identificiranju pojedinih obrtnika. To, doduše, nije redovita praksa jer su domaći obrtnici vjerojatno bili poznati svima u gradu, međutim, pri bilježenju imena nekog došljaka, notar uvijek revno navodi i mjesto njegova podrijetla.³⁰⁶ Da bismo i statistički potvrdili naše teze ovdje ćemo analizirati uzorak od 237 obrtnika čija su imena ostala zabilježena u prije spomenutom notarskom svesku iz razdoblja 1443.-1449. g. Sačuvani podaci pokazuju ovakavu strukturu podrijetla obrtničkog sloja:

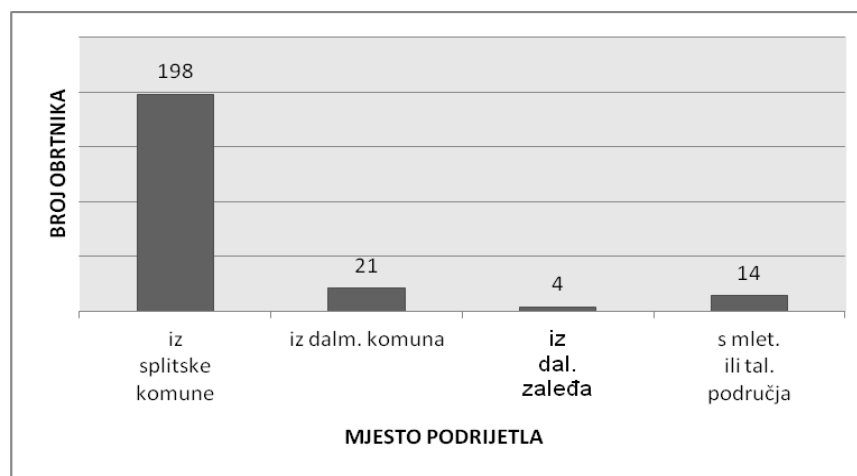
³⁰⁶ Slična je situacija s bilježenjem mjesta podrijetla domaćih stanovnika i doseljenika i u notarskim dokumentima drugih dalmatinskih komuna. Usp.: LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 172.

Tabela 2: Podrijetlo splitskog obrtničkog sloja prema notarskim spisima 1443.-1449. g.

Vrsta obrta	Ukupan broj obrtnika u odabranom notar. svesku	S područja splitske komune	Izvan područja splitske komune	S područja dalmatinskog zaleđa	S mletačkog ili talijanskog područja
Kovači mačeva	1	1			
Škrinjari	1	1			
Zidari	1	1			
Crjepari	2	2			
Rezbari	2	1	1		
Kotlari	3	2			1
Izrađivači balista	4	4			
Bojadisari tkanina	5	3	2		
Klobučari	5	5			
Slikari	5	4	1		
Podrstigači sukna	6	5			1
Brodograditelji	8	8			
Krojači	8	5	1		2
Klesari	12	7	4		1
Kožari	12	8	2		2
Kovači	13	10	3		
Zlatari	17	10	4		3
Drvodjelci	26	25			1
Postolari	44	40		2	2
Krznari	62	56	3	2	1

Iz priložene tablice vidimo da su veći dio obrtničkog sloja (čak 83,54 %) činili domaći majstori, podrijetlom iz grada ili njegova distrikta, a samo je manji dio splitskih obrtnika bio stranoga podrijetla (16,46 %). Pritom su najbrojniji bili došljaci iz susjednih komuna istočnog Jadrana (53,84%), zatim stranci s područja Mletačke Republike i s Apeninskog poluotoka (35,89 %), dok je najmanje obrtnika stizalo iz krajeva dalmatinskog zaleđa (samo 10,25 %). Razlog tomu leži u činjenici što u ruralnim područjima Dalmatinske zagore u srednjem vijeku ne postoji obrtnički sloj koji bi se spuštao u priobalne gradove i ondje izučavao zanat. To, međutim, ne znači da selo hrvatskog srednjovjekovlja ne poznaje obrtnu proizvodnju. Naprotiv, u historiografiji je već utvrđen boravak pojedinih obrtnika na selu, ali oni ondje nisu bili ekonomski

oblikovan društveni sloj, već su djelovali samo kao pojedinci.³⁰⁷ Stoga su u gradove i mogli stizati samo pojedinci, a kako vidimo iz priložene tablice, u razoblju 1443.-1449. g. samo ih je četvero imalo posla pred javim notarom. Podrijetlo splitskih obrtnika sredinom 15. st. zorno prikazuje sljedeći dijagram:

Dijagram 2: Podrijetlo splitskog obrtničkog sloja prema notarskim spisima 1443.-1449. g.

Općenito, možemo zaključiti kako je kasnosrednjovjekovni Split u obrtnoj proizvodnji bio oslonjen uglavnom na vlastite snage. To se može objasniti suženošću lokalnog tržišta koje su domaći obrtnici, očito, u dovoljnoj mjeri opskrbljivali svojim proizvodima. Manjak domaćih majstora iskazuje se samo u tekstilnoj struci. Naime, u razdoblju 1443.-1449. g. čak četvrtinu gradskih krojača činili su stranci iz jakih talijanskih tekstilnih središta trajno nastanjeni u Splitu. Bili su to krojački majstori Jakov iz Prata, inače splitski građanin i stanovnik (*ciuis et habitator Spaleti*)³⁰⁸ te izvjesni Juraj iz Rima, inače najamni radnik (*stipendiarius in Spaletto*).³⁰⁹ Slična je situacija bila i s bojadisarima tkanina. Naime, gotovo polovica bojadisarskih majstora u gradu (40 %) bili su stranci, i to Zadranjci, koji su zbog nerazvijenosti tekstilnog obrta u Splitu ovdje

³⁰⁷ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 220., bilješka 1; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 175; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 248.-249.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 112.

³⁰⁸ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 250'-251'; k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 172', 188', sveš. 16, fol. 378'-379

³⁰⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 399-399', sveš. 15, fol. 316

pronašli tržište za distribuciju svojih proizvoda. Bili su to majstori Lovre Donatov iz Zadra³¹⁰ i Nikola Radušić iz Zadra.³¹¹ Naime, u to vrijeme zadarskoj trgovini u zaleđu sve više prijete turska opasnost pa prodaja sukna distriktualcima i stanovništvu srednjovjekovne Hrvatske i Bosne postaje sve teža i opasnija.³¹² Stoga se dio zadarskih bojadisa sukna seli u Split i opasnu trgovinu u zadarskom zaleđu zamjenjuje unosnim poslovima na splitskom tržištu. Međutim, ostale obrtne struke ne bilježe znatniji broj stranih majstora pa zaključujemo da ograničeno splitsko tržište nije imalo potrebe za većim brojem uvoznih obrtnih proizvoda.

3. 5. 3. 3. Pravni status splitskih obrtnika

Kako smo vidjeli, splitski obrtnik u kasnom srednjem vijeku ima jasno profilirano mjesto u ustroju staleškog društva. Zauzevši dno hijerarhijske ljestvice, netom ispod sloja elitnog građanstva te znatno udaljenijeg staleža gradskog patricijata, srednjovjekovni se pučanin svakodnevno, unutar svojih mogućnosti, nastojao izboriti za što ugodniju egzistenciju. Ona je, kako ćemo vidjeti, ovisila u prvom redu o stupnju imućnosti svakog pojedinca, ali i o razini socijalnih prava što je proizlazila iz nje. I dok će o materijalnom položaju splitskih pučana više govora biti nešto kasnije, ovdje nam je zadatak razložiti pravni status pučanskih masa, odnosno utvrditi razinu njihovih socijalnih prava i društveni položaj u gradu staleškog uređenja. Naravno, ciljane skupina i ove analize bit će sloj splitskih obrtnika koji rade u osnovnim proizvodnim djelatnostima.

Rekli smo već da su u pravnom pogledu svi pripadnici komunalnih društava bili podijeljeni u tri kategorije. Mogli su pripadati skupini komunalnih stranaca (*forenses*), stanovnika (*habitatores*) ili građana (*cives*). Privilegij civiteta, vidjeli smo, imali su uglavnom svi imućniji pripadnici gradskoga društva, a nastojali su ga steći i pojedinci iz pučanskog staleža. Da bismo pokušali procijeniti koliki je dio pučanskog sloja imao puna politička prava opet ćemo se poslužiti notarskim dokumentima iz razdoblja 1443.-1449.

³¹⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 305'

³¹¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 305

³¹² Više o zadarskoj trgovini finim suknama prema balkanskom zaleđu vidi u: RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 254.-256.

g. Identificirajući pojedine splitske obrtnike, uočavamo ovakvu strukturu njihova pravna kategoriziranja:

Tabela 3: Pravna klasifikacija splitskih obrtnika prema notarskim spisima 1443.-1449. g.

Vrsta obrta	Ukupan broj obrtnika u odabranom notar. svesku	Građanin (<i>Civis</i>)	Stanovnik (<i>Habitator</i>)	Stranac (<i>Forensis</i>)	Bez oznake pravnog statusa
Kovači mačeva	1		1		
Škrinjari	1				1
Zidari	1				1
Crjepari	2	1			1
Rezbari	2			1	1
Kotlari	3			1	2
Izrađivači balista	4		1		3
Bojadisari tkanina	5			2	3
Klobučari	5		4		1
Slikari	5			1	4
Podrstigači sukna	6			1	5
Brodograditelji	8		1		7
Krojači	8	1	2	2	3
Klesari	12	1	1	4	6
Kožari	12	6		4	2
Kovači	13	1	7	2	3
Zlatari	17	2	1	5	9
Drvodjelci	26				26
Postolari	44	1	14	4	25
Krznari	62		7	5	50

Iz priložene tablice vidimo da su u notarskim izvorima samo pojedini splitski obrtnici identificirani prema svojem pravnom statusu. Naime, od ukupno 237 obrtnika, koliko ih je najmanje djelovalo u navedenom razdoblju u Splitu, samo je njih 84 pobliže označeno pravnom kategorijom kojoj su pripadali. To znači da u 64,55 % slučajeva notar uopće ne navodi pravni položaj obrtnika što bi moglo značiti da su osobe bez oznake pravnog položaja zapravo bili gradski stanovnici. Naime, kod stranaca i građana primjećujemo dosljedno bilježenje pravnog statusa pa bi nedostatak istog mogao značiti podrazumijevanje one kategorije kojoj su obrtnici najčešće i pripadali. Dobar primjer koji bi mogao potkrijepiti našu tezu predstavlja kožar Ivan Kostadinović. Njega je notar

dvaput, u listopadu 1444. g.³¹³ i u prosincu 1446. g.³¹⁴ označio izričajem *habitor Spaleti*, a već u lipnju 1447. g. uz njegovo ime ne navodi se nikakva oznaka.³¹⁵ Napominjemo pritom da je sva tri dokumenta sastavio isti bilježnik, Dominik de Manfredis, pa (ne)naglašavanje pravnog statusa ne možemo povezati s običajem pojedinog bilježnika. Nadalje, do kolovoza 1449. g. kožar Ivan, čini se, nije imao posla pred javnim notarom jer se njegovo ime i pravni status ne bilježe u sačuvanim vrelima. Što se u to vrijeme događalo s njim, ne možemo utvrditi na temelju dostupnih podataka, no sigurno je da se tada nije iselio iz Splita jer se u kolovozu 1449. g. ponovo spominje u jednom dokumentu i to kao *ciuis et habitator Spaleti*.³¹⁶ Je li već 1446. g. Ivan pokrenuo postupak za stjecanje civiteta te je li možda već iduće godine postao punopravnim građaninom splitske komune, ne možemo sa sigurnošću reći, no možemo opravdano pretpostaviti da je još 1447. g. bio u statusu splitskog stanovnika. U suprotnom bi, naime, notar naglasio njegov civitet, kako je to i bilo uobičajeno kod pravne kategorije građanina te kako je, uostalom, to i napravio u spomenutom spisu iz kolovoza 1449. g. Sličnih primjera ima još, ali u nedostatku više podataka kojima bismo mogli potkrijepiti ovu tezu, ostavljamo je otvorenom samo kao mogućnost.

Osim toga, problem u određivanju pravnog statusa pojedinih obrtnika ne predstavlja njihovo nedosljedno svrstavanje u pojedine kategorije, već i sama njihova identifikacija u izvoru. Naime, neke od promatranih obrtnika notar pobliže označava samo izričajem *de Spaletto*, primjerice zlatara Vuka (*Vuch de Spaletto, aurifex*)³¹⁷ ili im, pak, uz ime navodi još samo i partonim i/ili prezime, kao što je slučaj sa slikarom Ivanom Mikoslavlićem (*Iohannes, filius Duymi Micoslaulich de Spaletto, pictor.*)³¹⁸ Poseban problem predstavljaju oni obrtnici koje notar identificira samo osobnim imenom i zanimanjem obrtnika, poput, primjerice, balistara Petra (*magister Petrus, ballistarius*),³¹⁹ a takav je način identifikacije prisutan posebno kod navođenja svjedoka. Kod ovako

³¹³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 210-210'

³¹⁴ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 28

³¹⁵ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 89-89'

³¹⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 334

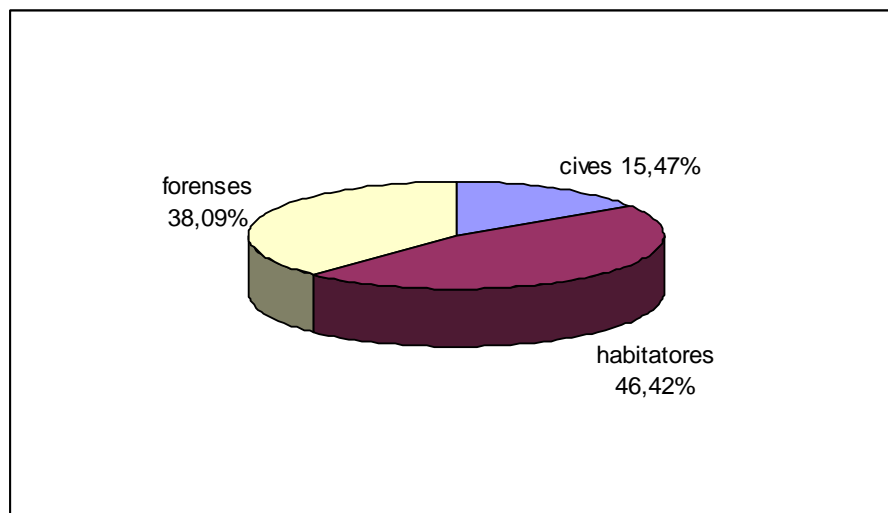
³¹⁷ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, 361

³¹⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 437

³¹⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 66'

identificiranih osoba nemoguće je odrediti njihov pravni status, osim ukoliko on nije preciziran u nekom drugom izvoru.

S druge strane, u notarskom svesku kojeg smo ovdje ispitivali samo je 35,44 % obrtnika pravno kategorizirano. Najviše njih, čak 46,42 %, pripadalo je pravnoj kategoriji gradskih habitatora, a 38,09 % ubrajalo se u skupinu stranaca, dok je samo 15,47 % zabilježenih obrtnika imalo punopravni status građanina. Podaci, doduše, nisu potpuno pouzdani jer je previše zabilježenih obrtnika bez oznake pravnog statusa (čak 64,55 %), no dobijeni su rezultati barem ilustrativni. Na temelju njih pravnu bismo klasifikaciju splitskog obrtničkog sloja iskazali ovako:

Dijagram 3: Pravna klasifikacija splitskog obrtničkog sloja prema notarskim spisima 1443.-1449. g.

Iako su, upozoravali smo već, navedeni podaci samo indikativni, ipak omogućavaju donošenje općih zaključaka o pravnom položaju i socijalnom statusu splitskih obrtnika sredinom 15. st. Prema iskazanim podacima, naime, veći je dio obrtničkog sloja imao samo nekolicinu građanskih prava koja su se u poslovnoj administraciji iskazivala izričajem *habitor*. Bili su to oni obrtnici što su aktivno sudjelovali u društvenom i gospodarskom sustavu splitske komune, ali im njihov materijalni položaj nije omogućavao stjecanje punih građanskih prava. S druge strane,

velik dio obrtničkog sloja činili su i došljaci, stranci koji u Split dolaze na kraće vrijeme, radi obavljanja nekog posla, te pritom nemaju nikakvih prava, ali ni obveza prema Komuni. Stranci se u izvorima uvijek identificiraju imenom mjesta iz kojeg potječu,³²⁰ a ukoliko su trajno naseljeni u gradu tada im se pridodaje i naslov *civis* i/ili *habitor Spaleti*, ovisno već o njihovu pravnu položaju.³²¹ Prema našem uzorku odabranih obrtnika, samo su rijetki (15,47 %) imali puna građanska prava, što zapravo znači da je samo nekolicina obrtnika imala takav materijalni status koji im je omogućavao kupnju nekretnine u gradu. Kupnja je nekretnine, rekli smo, donosila viši stupanj socijalnih prava, a time i višu razinu društvenog ugleda, no, zanimljivo je, ni jedan od ovih obrtnika, koji su radili u osnovnim proizvodnim djelatnostima, nije nosio naslov *ser*. To znači da se ni jedan od ovih zanatlija, bez obzira na viši socijalni status koji mu je donosilo stjecanje civiteta, u razini imućnosti i društvenom ugledu nije mogao mjeriti s krupnim obrtnicima koji su pripadali sloju komunalnog građanstva. "Obični" su pučani, dakle, bez obzira na pravni status, društvenim ugledom uvijek zaostajali za građanstvom i napose plemstvom.

3. 5. 3. 4. Društveni položaj splitskih obrtnika

Ipak, bez obzira na siromaštvo, neugledni su pučani svakodnevno aktivno sudjelovali u društvenom i gospodarskom životu grada. Srednjovjekovni su obrti, vidjet ćemo u nastavku, uz agrarnu privredu činili glavninu proizvodne snage srednjovjekovnog grada pa se tako splitski obrtnik svakodnevno uključuje i u monetarno-fiskalni sustav komune. U prvom redu on trguje svojim proizvodima i plaća Komuni određene poreze. Tako, primjerice, zlatar Petar, znakovitog nadimka Girica, 31. ožujka 1449. g. ugovara izradu i prodaju jedne srebrne pokaznice rizničarima splitske katedrale *ser* Nikoli Maričiću i *ser* Janciju Nikolinom.³²² Isto tako i klesari Andrija Aleši i Nikola

³²⁰ Primjerice, *Michael de Ragusio, sartor*. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 318

³²¹ Primjerice, *magister Iacobus de Prato, sartor, ciuis et habitator Spaleti*. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 378'-379

³²² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 293-293'

Firentinac³²³ 30. studenog 1472. g. ugovaraju sa zastupnicima splitske katedrale neke radove na zvoniku Sv. Duje za plaću od 90 zlatnih dukata.³²⁴ Osim toga, u novčarskom sustavu Komune, obrtnici sudjeluju i trgovanjem drugim proizvodima, nekretninama i pokretninama koje ili kupuju, odnosno prodaju ili iznajmljuju, odnosno unajmljuju. Tako, primjerice, kožar Matija Bogdašić prodaje 03. siječnja 1475. g. drugom kožaru Filipu, sinu majstora Antuna Kuparića, polovicu svoje kamene kuće,³²⁵ a krznar Marko Sanković, primjerice, 09. travnja 1448. g. daje u najam kožaru Petru Jurjevom kuću s pripadajućim zemljištem.³²⁶ U monetarni sustav Komune obrtnici se uključuju i davanjem kredita ili uzimanjem zajmova. Kako ćemo vidjeti, zajmove uzimaju uglavnom radi podmirivanja osnovnih egzistencijalnih potreba, primjerice za osiguravanje krova nad glavom, za davanje miraza kćerki ili, pak, za kupnju obrtničkih sirovina. S druge strane, kreditne zajmove daju samo oni obrtnici koji su dodatnim radom akumulirali višak financijskih sredstava. Drvrezbar Ivan Budislavić, primjerice, 01. srpnja 1448. g. uzima kredit od splitskog krznara Radana Milakovića samo kako bi osigurao miraz kćerki Jakovici,³²⁷ a *ser* Jeremija Franjin daje zajam postolaru Marku Skropčiću samo kako bi ovaj mogao kupiti osnovne sirovine za rad – nekoliko bivolskih koža.³²⁸

Osim sudjelovanja u monetarno-fiskalnom sustavu gradske ekonomije, aktivnost splitskih obrtnika u javnom životu grada potvrđuju i brojni dokumenti u kojima ih

³²³ Drački klesar Andrija Aleši i Firentinac Nikola središnje su ličnosti gotičko-renesansnog klesarskog kruga u Dalmaciji. Više o njima vidi u: FISKOVIĆ, Cvito, PRIJATELJ, Krno, *Albanski umjetnik Andrija Aleši u Splitu i u Rabu*, Split 1948.; FISKOVIĆ, Cvito, "Aleši, Firentinac i Duknović u Trogiru", *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU*, br. VII, Zagreb 1959., str. 20.-43.; GOSS, Vladimir P., "Prilog radionici Nikola Firentinac-Andrija Aleši", *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, br. 10-11, Zagreb 1967.-1968., str. 59.-64.; IVANIŠEVIĆ, Milan, "Andrija Aleši u Splitu 1448. godine", *Kulturna baština*, br. 11-12, Split 1981., str. 15.-23.; MUTNJAKOVIĆ, Andrija, *Andrija Aleši*, Zagreb 1998.; HILJE, Emil, "Nikola Firentinac u Šibeniku 1464. godine", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 26, Zagreb 2002., str. 7.-18.; FISKOVIĆ, Igor, "Renesansne skulpture", *Hrvatska renesansa*, Zagreb 2004., str. 247.-261.; HILJE, E., "Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo", 43.-56.; ŠTEFANAC, Samo, *Kiparstvo Nikole Firentinca i njegova kruga*, Split 2006.; BUŽANČIĆ, Radoslav, "Prilozi za Nikolu Firentinca u Splitu i u Trogiru", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 41, Split 2007., str. 301.-314.; HILJE, Emil, "Andrija Aleši u Zadru", *Umjetnički dodiri dviju jadranskih obala u 17. i 18. stoljeću*, Split 2007. str. 93.-107.; JOSIPOVIĆ, Ivan, "Nikola Firentinac i Alešijeva krstionica Trogirске katedrale", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 33, Zagreb 2009., str. 47.-66.; BUŽANČIĆ, Radoslav, *Nikola Ivanov Firentinac i trogirska renovatio urbis*, Split 2012. itd.

³²⁴ DAZ, SSA, k. 15., sv. 31, sveš. 1, fol. 178'

³²⁵ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 67

³²⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 175-175'

³²⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 203-203'

³²⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 212'

nalazimo kao prokurate (procuraciones) nečije imovine. Ti su se zastupnici imovine u srednjem vijeku obično postavljali kad su u pitanju neki trgovački poslovi. Naime, mnogi kreditori nisu stalno boravili u gradu pa su, da bi im se trgovački poslovi uredno izvršavali, imenovali u gradu svoje zastupnike.³²⁹ Pritom su se za zastupnike trgovačkih interesa najčešće imenovala osobe istog podrijetla kojima se u stranom gradu, očito, najviše vjerovalo ili pak osobe iste struke koje su mogle i najbolje voditi takvo poslovanje. Tako je, primjerice, Ratko Stanislavlić iz Poljica za zastupnika svojih poslova u Zadru imenovao zadarskog stanovnika Vučića Cvitanovića, također iz Poljica,³³⁰ dok je interese dubrovačkog zlatara Mikše Alegretijevog i Franje iz Pergama, inače nastanjenih u Splitu, u Dubrovniku trebao zastupati zlatar Milan.³³¹

Osim u *procuratio* dokumentima, splitske obrtnike često nalazimo i kao izvršitelje pokojnikovih oporuka (*comissares testamenti, executores*).³³² Oni su najčešće su bili članovi oporučiteljeve obitelji ili, pak, njegovi kolege iz iste obrtničke djelatnosti. Tako se, primjerice, kao izvršitelji oporuke bojadisara tkanina Tvrdislava Vulkasinovića pojavljuju njegova supruga Milica i njegova brat Radoje, također bojadisar tkanina,³³³ dok je naučnik krznarskog obrta Ivan Tomašić za izvršitelja svoje oporuke imenovao majstora kod kojeg je i naukovao, splitskog krznara Tomu.³³⁴

U društveni i gospodarski život grada, splitski se obrtnici svakodnevno uključuju i na brojne druge načine. Susrećemo ih nerijetko kao svjedoke sklapanja različitih poslova što znači da je njihov, iako ograničen, socijalni status ipak jamčio pravnu vjerodostojnost. Obrtnici su najčešće svjedočili sklapanju poslova u vlastitoj branši. Tako su, primjerice, drvodjelci Radan i Ivan navedeni kao svjedoci u ispravi kojom drugi drvodjelci Ivan Francuski i Mihovil iz Splita dogovaraju zajednički posao,³³⁵ dok, primjerice, kalafat Dujam svjedoči sklapanju ugovora kojim se splitski drvodjelac i kalafat Antun Hmelčić

³²⁹ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 219.

³³⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 253-253'

³³¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 220'

³³² Naime, prilikom sastavljanja oporuka, testator je uvijek određivao tko će raspolagati njegovom imovinom. Bili su to izvršitelji oporuka (*comissares testamenti*) koji su dijelili pokojnikovu imovinu prema njegovu nalogu, a za to su odgovarali pokojnikovoj obitelji.

³³³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 4'-5

³³⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70'-71

³³⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 10'

obvezuje sagraditi brod Ivanu Lukinom Pervojeviću.³³⁶ Kožar se Pavle Papričić, primjerice, pojavljuje kao svjedok u ugovoru o donaciji drugog kožara Šimuna Stankovića,³³⁷ dok krznar Ivan Radašinović svjedoči uzimanju krznarskog naučnika kod majstora Pavla Mezofrata.³³⁸

I naposljetku, o društvenom angažmanu splitskih obrtnika svjedoče i brojni dokumenti koji ih spominju kao članove pojedinih bratovština. Tako se, primjerice, krznari Marin Matijević i Radosal Mikovilić spominju kao bratimi i župani splitske bratovštine Svih Svetih,³³⁹ dok je maločas spomenuti drvodjelac Antun Hmelić u arhivskim spisima ostao zabilježen kao prokurator imovine splitske bratovštine Sv. Duha.³⁴⁰ Uostalom, i iz popisa članova u matrikuli splitske bratovštine Sv. Staša vidljivo je da su njezini pripadnici bili pojedini splitski obrtnici.³⁴¹ No, o splitskim će obrtnim bratovštinama više govora biti u nastavku.

3. 5. 3. 5. Materijalni položaj splitskih obrtnika

Kako smo vidjeli na primjeru obrtničkog sloja, pojedini su se splitski pučani u kasnom srednjem vijeku razlikovali svojim pravnim statusom i razinom društvenog ugleda, a te su razlike, rekli smo, proizlazile u prvom redu iz financijskih mogućnosti svakog pojedinca. Stoga nam je u ovom poglavlju zadatak utvrditi upravo tu razinu materijalnog stanja splitskih pučana, odnosno kvalitetu njihova životnog standarda, koju ćemo procijeniti proučavajući, opet, skupinu splitskih obrtnika.

Odmah na početku treba reći da nije moguće utvrditi neku godišnju zaradu splitskog obrtnika. Naime, prilikom prodaje obrtničkih proizvoda nije se sastavljala nikakva isprava pred javnim notarom, osim u slučaju ugovaranja nekog većeg posla poput, primjerice, izgradnje neke kuće ili, pak, izrade crkvenih umjetnina. Razlog tomu

³³⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 148'

³³⁷ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 39-39'

³³⁸ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 57'-58

³³⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 157

³⁴⁰ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 34-34'; k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 34-34'

³⁴¹ Na popisu članova iz 1442. g. nalazi se samo postolar Stipan, no broj članova obrtnika raste u sljedećim desetljećima pa ih je 1550. g. bilo čak 10: kalafati Radivoj, Pavle i Jakov, postolari Matij i Novak, krznari Jakov i Cvitan, krojači Martin i Ivan Tolišić te zlatar Jakov. – NAS, KAS, 216, fol. 0, 5'-6'

bila je statutarna odredba prema kojoj su se notarske isprave trebale sastavljati samo za poslove vrijednosti iznad 20 libara mletačkih malih.³⁴² Zbog toga je moguće izračunati, primjerice, godišnja primanja nekog klesara ili brodograditelja, no nije moguće utvrditi razinu prihoda nekog postolara ili kovača. Ipak, prema podacima sačuvanima u notarskim spisima čini se da prosječni splitski obrtnik, koji je radio u osnovnoj, neprofitabilnoj djelatnosti, nije mogao živjeti samo od obrtne proizvodnje i trgovine svojim proizvodima. Zbog toga je dio zanatlija bio prisiljen svoj budžet popunjavati radom u drugim gospodarskim djelatnostima, napose u agrarnoj privredi. To potvrđuje već i letimičan pogled na sačuvanu arhivsku građu.

Uzmimo, na primjer, već promatrani notarski svezak iz razdoblja 1443.-1449. g. U njemu je sačuvano točno 100 ugovora u kojima se splitski obrtnici na neki način vezuju uz zemlju, bilo da je kupuju (*emptio*), prodaju (*venditio*), mijenjaju za drugu imovinu (*permutatio*), zakupljuju je (*cessio, concessio*), daju u najam (*locatio*) ili se naprosto radi o kreditnim zadužnicama (*confessio se debitorem esse*) ili o ispravama o isplati duga (*quietatio*) zbog kupnje neke zemlje.³⁴³ Pogledajmo nekoliko primjera.

Dana 19. listopada 1444. g. već spominjani kožar Ivan Kostadinović kupuje od Splitsanina Ivana Količića vinograd (*vnam vineam*) u Splitskom polju (*in campo Spaleti*),³⁴⁴ nadajući se da će tako sebi i svojoj obitelji osigurati dodatni izvor prihoda. S druge strane, u nemogućnosti da kupi zemljišnu parcelu, postolar Marko Grubanović 18. studenog 1445. g. unajmljuje od izvjesnog Fernanda jedno zemljište na Marjanu (*vnam terram positam in Mergnano*) koje obećava zasaditi i obrađivati (*ad laborandum et pastinandum*) uz davanje godišnje naknade od polovice prinosa sa zemlje (*omni anno medietatem de fructibus*).³⁴⁵ U sličnoj je situaciji i postolar Juraj Vranijević koji 29. studenog 1445. g. sklapa s gospođom Beticom, opaticom samostana Sv. Benedikta *extra*

³⁴² *Item statutum et ordinatum est, quod de omnibus conuentionibus, uenditionibus, debitis et de omnibus aliis contractibus et alienationibus, excepto de possessionibus et hereditatibus indiuisis a xx librarum Venetorum paruorum supra fiat et fieri debeat publicum instrumentum, alias uenditio et alienatio et contractus non ualeat ipso iure.* – Statut grada Splita, knj. III., gl. 17, str. 482. Slično je bilo i u Dubrovniku. Tamo su se, prema odredbama statuta, isprave sastavljale za sve poslove čija je vrijednost prelazila 10 perpera. – LUČIĆ, J. *Obrti i usluge*, 185.

³⁴³ Iz uzorka su izostavljeni ugovori o darivanju (*donatio*) i oporučnom ostavljanju zemlje (*testamento*) jer oni, zapravo, ne pokazuju svojevrijedno vezivanje uz rad u agrarnoj privredi.

³⁴⁴ DAZ, SSA, k. 8., sv. 23, sveš. 5, fol. 210-210'

³⁴⁵ DAZ, SSA, k. 8., sv. 32, sveš. 8, fol. 362

muros Splaleti, ugovor o trajnom najmu (*in perpetuum*) crkvene zemlje (*vnam terram dicti monasterii*) uz plaćanje godišnje rente od trećine ukupnih prinosa (*omni anno tertiam partem de fructibus*).³⁴⁶

Dakle, bez obzira na vrstu pravnog čina koji se ispravom bilježi, svi navedeni ugovori pokazuju svojevrijedno vezivanje obrtnika za zemlju kako bi, očito je, skromnu zaradu od obrtne djelatnosti popunili prinosima s agrara. Da to nije bila rijetkost, svjedoči i podatak da je u navedenom notarskom svesku otprilike svaki peti dokument, koji spominje nekog od splitskih obrtnika, ustvari ugovor kojim se jedan od njih vezuje uz zemlju s ciljem poboljšanja svog materijalnog položaja. Međutim, ako bolje pogledamo strukturu obrtnika koji kupuju ili uzimaju u zakup poljoprivredna zemljišta, vidjet ćemo da najmanje ugovora sklapaju obrtnici koji se bave umjetničkim djelatnostima ili tehnološki razvijenijim zanatima. Takvih je ugovora, naime, samo 22,22 % pa se čini da su razlike u profitabilnosti pojedinih obrtničkih zanimanja i ovdje došle do izražaja. No, o udjelu obrtničkog sloja u agrarnoj privredi Splita više će govora biti u nastavku, a ovdje ćemo se još malo zadržati na razlikama u imućnosti pojedinih obrtnika.

3. 5. 3. 5. 1. Razlike u imućnosti

Razlike u imućnosti pojedinih splitskih obrtnika nisu bile i formalno, pravno određene. One su proizlazile iz životne svakodnevice srednjovjekovnog svijeta, iz obiteljskog naslijeđa, razine obrazovanja i poslovne vještine te, naposljetku, iz osobne sposobnosti svakog pojedinca da sebi i svojoj obitelji osigura što ugodniju egzistenciju. Ilustracije radi, ovdje ćemo navesti nekoliko primjera koji odražavaju slojevitost situacije, a koji su ostali zabilježeni u dokumentima splitske notarske kancelarije s polovice 15. st.

Prije svega, razlike u životnom standardu pojedinih obrtnika zrcale njihovi inventari dobara, odnosno u njima zabilježena imovina obrtnika. To se ponajprije odnosi na interijere njihovih stambenih prostora i udobnost svakodnevice. Naime, dok majstori profitabilnijih struka svoje stanove popunjavaju vrijednim komadima namještaja i

³⁴⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 365

luksuznim predmetima, siromašni zanatlije jedva posjeduju osnovne životne potrepštine. Tako se, primjerice, iz inventara bogatog brijača Antuna Petrovog vidi da je on posjedovao, između ostalog, skupocijeni krevet (*leto grande*), vrijedni nakit (2 *par de cerceli, vera d'argento*), srebrni pribor za jelo (*pironi d'argento*) i ušteđevinu od 129 libara malih (*129 libras de monede*).³⁴⁷ Isto tako i inventar zlatara Vlatka Petkovića Sankovića također održava udobnost njegove svakodnevice.³⁴⁸ Na tom se popisu dobara, naime, mogu pronaći razni luksuzni predmeti (*par de prenostii de argento, lanzoni de vna charpita e chouertor, chortina*), komadi skupog namještaja (*leto de piuma, credença de legno*), vrijedni nakit (*chadena, rubin*) i odjeća (*gonela de panno azzuro, vesta de panno nigro fudrada con piliçoni*) te nešto gotova novca (*libre 150 in do chasse de botega*). Navedimo, također, da je uz vrijedne pokretnine zlatar Vlatko posjedovao još i 2 zemljišta u Splitskom polju (*terra posita in campo de Spaletto in logo chiamato Firule et altra terra al Barcagno*) te čak 5 vinograda zasađenih na tuđim zemljištima (*vigna al Gripe, altra vigna al Mertouliach, altra vigna al Brux, altra vigna ad Podchilie, altra vigna a Laureto*). S druge strane, inventar siromašnog krznara Luke zvanog Turketi bilježi samo nekoliko jednostavnih odjevnih predmeta (*bareta grossa de panno, çornea fronata, çornea de panno nigro cum zbare rosse, mantelina de fostrano, chamisa*) te par osnovnih komada namještaja (*chassa, bancho, chapuzo, altra chasola*) i uporabnih predmeta (*linzoli, chanune vechie, braça, balestra, spada*).³⁴⁹ Dakle, nesrazmjer u vrijednosti obrtničkih nekretnina i razlike u udobnosti stanovanja svjedoče o dubokoj socijalnoj podijeljenosti unutar pučanskog sloja splitskog društva u 15. st.

Razlike u imućnosti obrtničke elite i običnih zanatlija mogu se očitovati i visinom miraza koje pojedinci izdvajaju za udaju svojih kćeri. Primjerice, kalafat Petar Matijev za miraz svoje kćerke Vesele (*in dote et nomine dotis Vessele*) može izdvojiti srebra i pokretnina u vrijednosti od čak 300 libara malih (*libras 300 denariorum paruorum in argento et in pecuniis*).³⁵⁰ Usporedbe radi, navedimo ovdje primjer zabilježen dvije godine ranije, uz naznaku da u tom razdoblju cijene nekretnina nisu padale. Naime, tada

³⁴⁷ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

³⁴⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'

³⁴⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11

³⁵⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 16'-17

je svota od 300 libara bila dovoljna za kupnju reprezentativne kamene kuće u elitnom dijelu grada (*domus de muro cum scallis lapideis posita in ciuitate ueteri Spaleti*).³⁵¹ Međutim, u isto vrijeme krznar Dragiša za miraz svoje kćerke Nikolote (*pro dotis Nicolote, filie Dragisci*) može izdvojiti gotovo šest puta manje, samo 55 libara i 14 solida u srebru i drugim dobrima (*libras 55 et solidos 14 paruorum in argento et aliis bonis*).³⁵² Ilustracije radi, navedimo ovdje i dva primjera na koja su još pred nekoliko desetljeća upozorili C. Fisković i T. Raukar. G. 1439. splitski plemić Nikola Alberti daje svakoj od svoje tri kćerke miraz od 300 dukata,³⁵³ a 1447. g. plemić Mihajlo Franin de Avantio izdvaja za miraz svoje kćerke čak 600 dukata, povećavajući ga dvije godine kasnije na čak 800 dukata.³⁵⁴ Kako vidimo, vrijednosti miraza obrtničkih kćeri neusporedivi su s mirazima u patricijskim obiteljima, ali i nesrazmjeri u vrijednosti miraza kćeri pojedinih zanatlija također svjedoče o velikim imovinskim razlikama unutar tog pučanskog sloja.

Mnogo je i drugih primjera koji potvrđuju razlike u stupnju imućnosti i socijalnom statusu pojedinih splitskih obrtnika. Te se razlike veoma jasno očituju, primjerice, prilikom uzimanja kreditnih zajmova. Neka ovdje primjerom bude kreditno poslovanje splitskih obrtnika 1445. g. Iz te je godine, naime, do danas ostalo sačuvano čak 30 dokumenata o kreditiranju splitskih obrtnika, od čega 11 kreditnih zadužnica (*confessio se debitorem esse*)³⁵⁵ te 19 isprava o vraćanju novačanih dugova (*quietatio*),³⁵⁶ s tim da se splitski obrtnici u njima pojavljuju i kao vjerovnici (*creditores*) i kao dužnici (*debitores*). Ukupno 18 splitskih obrtnika uzima zajam, a 16 obrtnika daje kredit. No, ako bolje promotrimo strukturu dužnika, vidjet ćemo da u većini slučajeva (66,66 %) zajmove uzimaju obrtnici slabijeg imovinskog stanja, tj. oni koji se bave manje profitabilnim djelatnostima: 4 krznara, 4 postolara, 2 crjepara te po 1 brijač i škrinjar. Tako je,

³⁵¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 177'-178

³⁵² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 15'-16, 16'-17

³⁵³ FISKOVIĆ, Cvito, "Splitska renesansna sredina", *Mogućnosti*, br. 3-4, Split 1976., str. 358., bilješka 17

³⁵⁴ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 287., bilješka 8. Inače, porast patricijskih i građanskih miraza bilježi se od prve četvrtine 15. st. i u drugim komunalnim društvima. Tako su, primjerice, u 15. st. prosječni mirazi dubrovačkih građanskih kćeri, uz opremu i nakit, iznosili čak 1000 perpera, odnosno oko 330 dukata. – PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 129., bilješka 764.

³⁵⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 245, 247-247', 277, 283', 288'-289, sveš. 7, fol. 316', 317', 324', sveš. 8, fol. 344, 361, 369'

³⁵⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 242-242', 250'-251, 253, 253', 253'-254, 258-258', 259, 262', 281', 282, 284', sveš. 7, fol. 305, 305', 306, 326, 336', 339', sveš. 8, fol. 350'-351', 355'-356

primjerice, za kupnju jedne kuće kredit od 100 libara uzeo i splitski postolar Marko Melsini, kako se to vidi iz sačuvane potvrde o vraćanju tog duga, izdane 25. siječnja 1445. g.³⁵⁷ Osim toga, u to su doba kreditni dužnici bili i splitski krznari Marko Vlatkov i Marin Brajanović. Oni su, zaključujemo iz njihove zadužnice od 20. ožujka 1445. g.,³⁵⁸ uzeli kredit od Jurja, pokojnog Petra Dartulića iz Splita kako bi kupili lisičje kože potrebne za rad (*pro pellibus vulpinarum*). S druge strane samo se u 33,33 % slučajeva kao dužnici pojavljuju obrtnici profitabilnijih djelatnosti i to 4 puta zlatari te po jednom slikar i bojadar tkanina. Pri tome treba imati na umu da se bogatiji obrtnici uglavnom zadužuju za veće iznose i to više čak i od 100 libara, a vjerovnici su im redovito gradski patriciji ili imućni građani. Iznimka je pritom jedino zlatar Vuk koji zajedno s jednim majstorom manje platežne moći, postolarom Petrom, uzima kredit od 61 libre za kupnju nekog vinograda (*pro precii unius vinee*).³⁵⁹ Ovi podaci navode na zaključak da su obrtnici umjetničke provenijencije i zanatlije tehnološki naprednijih djelatnosti ostvarivali dovoljno prihoda za lagodan život³⁶⁰ te stoga nisu značajnije sudjelovali u uzimanju kredita. S druge strane, obrtnici koji su se bavili osnovnim proizvodnim djelatnostima nisu od svojih prihoda mogli zadovoljiti temeljne egzistencijalne potrebe pa su bili prisiljeni uzimati zajmove. To se, uostalom, vidi i iz razloga zaduženja. Dok bogatiji obrtnici uzimaju zajmove da bi si prijuštili luksuz (*pro unum cingulum de sirico argento*),³⁶¹ siromašniji zanatlije zajmovima uglavnom pokrivaju ono osnovno – krov nad glavom (*pro precio unius domus empte*)³⁶² ili sirovine za rad (*pro pellibus vulpinarum*).³⁶³ S druge strane, situacija s davanjem zajmova izgleda nešto drugačije: zajmove češće daju siromašniji obrtnici (62,5 %), a rjeđe oni boljeg imovinskog stanja (37,5 %), no ipak s razlikom u visini novčanih zajmova. Naime, obrtnici slabijeg

³⁵⁷ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 253'

³⁵⁸ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 277

³⁵⁹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 259

³⁶⁰ Tako je bilo i drugdje, primjerice u srednjovjekovnom Trogiru. Socijalna topografija grada, naime, pokazuje kako su obrtnici profitabilnijih djelatnosti stanovali kamenim kućama u centru grada, dok su siromašni zanatlije uglavnom posjedovali samo drvene kućice u trogirskom prigradu. – BENYOVSKY, I., "Gospodarska topografija Trogira", 32.-33.

³⁶¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 281'

³⁶² DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 253

³⁶³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 277

imovinskog stanja u pravilu izdaju znatno niže iznose (uglavnom između 18 i 50 libara s jednom iznimkom od 100 libara) od onih koje daju imućniji obrtnici (čak do 300 libara).

Na kraju razmišljanja o strukturi srednjovjekovnog splitskog društva možemo zaključiti kako proces socijalne stratifikacije, započet još tijekom razvijenog srednjeg vijeka, u kasnijim stoljećima nije zaustavljen. Naprotiv, podaci sačuvanih spisa splitskog notarijata pokazuju kako splitsko društvo u 15. st. zahvaća sve ubrzaniji proces daljnje imovinske diferencijacije pa osim raslojavanja u gornjem dijelu hijerarhijske ljestvice primjećujemo i duboku socijalnu podijeljenost među pučanima na dnu društvene piramide. Društvo se tako do kraja staleški ustrojilo, a mogućnost promjene postala je još manjom.

3. 6. Društvene promjene i mletačka vlast u 15. st.

Rekli smo već da je uspostavom mletačke vlasti u Dalmaciji (1409.-1420.)³⁶⁴ završeno razdoblje splitske komunalne autonomije. Istaknuli smo, također, i čitav niz promjena što ih je nova vlast unijela u brojne sastavnice gradskog života. Pri tome je naša pažnja najvećim dijelom bila usmjerena na socijalne promjene što su pod novim vrhovništvom restrukturirale sastav splitskog društva. No, osim promjena u raslojavanju društvenih struktura, utjecaj je mletačke vlasti primjetan i u migracijskim gibanjima, koja su od sredine 15. st. sve izraženija na čitavom Mediteranu. Pod novim je vrhovništvom, splitsko društvo u 15. st. sve pokretljivije, sve je otvorenije prema strancima, ali je i samo sklono migracijama. S novom vlasti u grad stiže i mnoštvo mletačkih poduzetnika koji na teritoriju nove stečevine traže novo tržište. Osim njih, splitske ulice u 15. st. preplavljuje i čitav niz useljenika iz bosanskog zaleđa, izbjeglica što su pod okriljem mletačkog lava tražili zaštitu od osmanlijske opasnosti. Novi stanovnici i nova gradska vlast u Split donose i promjene u jezičnoj integraciji pa se talijanski jezični izričaj sve češće pojavljuje

³⁶⁴ *The Oxford Illustrated History of Medieval Europe* (ed. HOLMES, George), Oxford 1990., karta na str. 275.; ČORALIĆ, Lovorka, *Venecija. Kraljica mora s lagunarnih sprudova. Povijest Mletačke Republike*, Samobor 2004., str. 66.-67.; ORTHALI, Gherardo, CRACCO, Giorgio, COZZI, Gaetano, KNAPTON, Michael, *Povijest Venecije*, sv. I, Zagreb 2007., str. 277.; LANE, Frederic C., *Povijest Mletačke Republike*, Zagreb 2007., str. 11.

u dokumentima poslovne svakodnevice, a najvjerojatnije i u svakodnevnoj jezičnoj komunikaciji. Naposljetku, ne smijemo zaboraviti ni one promjene što ih mletačka vlast donosi na polju kulture i umjetnosti, a što će u velikoj mjeri oblikovati književni krug renesansnog Splita. Razmotrimo, stoga, поближе spomenute utjecaje nove mletačke vlasti na kasnosrednjovjekovno splitsko društvo.

3. 6. 1. Promjene u gradskoj upravi

Dakle, ključne promjene u društveno-političkim odnosima splitske komune nastale su početkom 15. st. kao posljedica priključivanja Splita i ostatka Dalmacije Mletačkoj Republici. Od tada, naime, Mletačka Dalmacija ima novu upravnu strukturu koja se posve uklopila u mletački državni aparat.³⁶⁵ Na čelu pokrajinske uprave u Dalmaciji od tada je stajao mletački generalni providur sa sjedištem u Zadru koji je obnašao svu upravnu, sudsku i vojnu vlast u Dalmaciji.³⁶⁶ Na čelu Splita, pak, od 1420. g. stajao je gradski knez kojeg je također postavljala izravno mletačka vlast. On je obnašao funkciju vrhovnog vojnog zapovjednika te vrhovnu sudsku vlast, a bio je odgovoran i za gospodarsko poslovanje komune.³⁶⁷ Knez je jedini imao pravo sazivati gradsko vijeće i odobravati njegove zaključke, a u pitanjima koja su se odnosila na sigurnost grada i zaštitu mletačkih interesa, vrijedile su samo smjernice središnje vlade. Na kraju svoje službe knez je podnosio podroban izvješaj središnjoj vlasti u Veneciji.³⁶⁸

³⁶⁵ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 151.; ŠUNJIĆ, Marko, *Dalmacija u 15. stoljeću*, Sarajevo 1967., str. 98.

³⁶⁶ O'CONNELL, Monique, *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's maritime state*, 42.; ČORALIĆ, L., *Venecija*, 68.

³⁶⁷ ŠUNJIĆ, M., *Dalmacija u 15. st.*, 99. Tako su se poslovi generalnog providura i pojedinih gradskih knezova i kapetana preklapali, što znači da su u osnovi bili jednaki po časti, odgovornosti i plaći. – O'CONNELL, M., *Men of Empire*, 42.

³⁶⁸ Situacija je bila jednaka i u drugim mjestima mletačke *Terraferme* i njezinog *Stato da Mar*. Venecija, naime, u tim gradovima nije značajnije zadirala u lokalnu upravu, ali je na čelo gradova postavlja svoje ljude. – LANE, F. C., *Venice*, 226.-227.; BRATCHEL, M. E., *Medieval Lucca and the Evolution of the Renaissance State*, New York, 2008. str. 164.; *The New Cambridge Medieval History*, vol. VII (c. 1415-c.1500) (ed. ALLMAND, Christopher), Cambridge 2008., str. 554. Više o sličnostima u funkcioniranju mletačke uprave na *Terrafermi* i njezinom *Stato da Mar* vidi u: O'CONNELL, Monique, "Individuals, Families and the State in Early Modern Empires: the case of the Venetian *Stato da Mar*", *Zgodovinski časopis*, br. 67, Ljubljana 2013., str. 16.-17. Točan popis svih gradova nad kojima je Venecija između

No, osim novog čelnika grada, Split je dobio i čitav niz novih, stranih službenika koje je mletačka vlada birala na točno određeni rok i postavljala ih na pojedine funkcije u gradskoj upravi i vojnoj službi. Bili su to razni kapetani, konzuli, baili, savjetnici, provizori, komornici, blagajnici, kaštelani, tumači, kancelari, časnici, vojnici i drugi službenici mletačke civilne i vojne uprave.³⁶⁹ Neki od njih spominju se i u splitskim notarskim spisima sredine 15. st. Tako je, primjerice, 1430-ih godina u Splitu boravio i kaštelan (*castelanus*) *ser* Gulielmo della Ianina, zvan Grk,³⁷⁰ a 1435. g. u splitskim se notarskim spisima spominje i rizničar (*camerarius*) *ser* Danijel iz Venecije.³⁷¹ Kao niži upravni službenici u vojsci (*stipendiarii*) u vrijeme mletačke vlasti u Splitu su boravili i Antun Kristijanov iz Apulije,³⁷² Franjo Ivanov iz Verone,³⁷³ Martin iz Mantove,³⁷⁴ Jeronim iz Belminija³⁷⁵ ili, primjerice, Ivan iz Brescie³⁷⁶ koji se spominju u ovdje proučavanim spisima. No, pri imenovanju visokih upravnih i vojnih dužnosnika, mletačka je vlada posebno favorizirala promletački sloj patricijata koji je svoj ugled i temeljio na suradnji s novom vlasti.³⁷⁷ Naime, podobnim je plemićima gradsko vijeće, prema uputama središnje vlade u Veneciji, često dodjeljivalo soprakomitske časti, a lojalnost Republici išla je do te mjere da su prestižne funkcije zapovjednika na mletačkoj galiji postajale nasljedno pravo pojedinih obitelji.³⁷⁸ Izboru na te važne funkcije pridonosile su, osim bezuvjetne lojalnosti, i ženidbene veze lokalnih patricijki sa

1380. i 1540. g. uspostavila svoju vlast na čelu s mletačkim upravnim službenicima vidi u: ISTA, *Men of Empire*, 161.-164.

³⁶⁹ PEDERIN, Ivan, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.-1797.)*, Dubrovnik 1990., str. 18.; O'CONNELL, M., *Men of Empire*, 42.

³⁷⁰ DAZ, SSA, k. 5, sv. 18, fol. 22'

³⁷¹ DAZ, SSA, k. 5, sv. 18, fol. 20'

³⁷² DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 234-234', sveš. 6, fol. 262'

³⁷³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 337

³⁷⁴ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 245'

³⁷⁵ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 8, fol. 27'

³⁷⁶ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 139'

³⁷⁷ O'CONNELL, M., *Men of Empire*, 43.-44.

³⁷⁸ Takav je slučaj, primjerice, bio sa zadarskom obitelji Detrico ili trogirskom obitelji Cipiko. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 204.; BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 36. Međutim, u dostupnim mi izvorima mletačkog arhiva (radi se o dokumentima objavljenima na internetskim stranicama Državnog arhiva u Veneciji: <http://www.archivodistatovenezia.it/divenire/collezioni.htm>) nisam pronašla potvrdu o nasljeđivanju soprakomitske časti i u splitskim patricijskim obiteljima, iako je i ovdje, nesumnjivo, postojao sloj komunalne elite što je sudjelovao u strukturama mletačke vlasti. Više o obiteljskom nasljeđivanju državnih službi na mletačkom *Stato da Mar* vidi u: O'CONNELL, M., *Men of Empire*, 50.-56.

službenicima mletačke vlasti, a one, čini se, nisu bile rijetkost na čitavom području *Stato da Mar*.³⁷⁹

Ipak, bez obzira na promjene u vrhu gradske uprave, Venecija nije znatnije zadirala u unutarnju politiku Splita. Na snazi su i dalje bile postojeće statutarne odredbe, a privid nekadašnje komunalne autonomije odražavalo je i gradsko plemićko vijeće te druga upravna tijela, upotpunjena, kako smo rekli, novim funkcijama mletačkih činovnika. Tako je splitsko plemićko vijeće zasjedalo i nakon 1420. g., ali ono je u to doba bilo organ bez stvarnih ovlasti i jedva da je o bilo čemu važnijem moglo odlučivati.³⁸⁰ Sve važnije odluke u upravljanju gradom donosila je isključivo mletačka vlast, no bez obzira na nove prilike, splitski se patricijat ne odriče svog, doduše sada samo nominalnog, prava na obnašanje gradske vlasti. Pripadnost Vijeću za plemstvo je oduvijek predstavljalo statusni simbol koji ga je izdvajao kao vodeći sloj komunalnog društva, pa i u doba mletačke uprave gradski patricijat mora održavati svoj status na društvenoj ljestvici, makar i samo reprezentativno. Kako smo vidjeli, neki poduzetniji pripadnici građanskog sloja, mogli su se razinom svoje imućnosti približiti, pa čak i izjednačiti u bogatstvu sa slojem patricijata, ali ih je od pripadnika komunalne elite i dalje nepremostivo izdvajala upravo pripadnost gradskom vijeću. Stoga, iako svjesno svoje nemoći, plemstvo brižljivo čuva ostatke nekadašnjih privilegija te održava iluziju stare moći što ga je, uostalom, poticala i sama *Serenissima*.³⁸¹

3. 6. 2. Širenje gospodarskih veza

Međutim, društvene promjene što ih je mletačka vlast donijela u kasnosrednjovjekovni Split rezultat su ponajviše gospodarskih dodira i poslovne

³⁷⁹ Najpoznatiji primjer takvog povezivanja s kraja 15. st. bio je brak "balkanskog lorda" Zorzija Crnojevića i mletačke patricijske kćeri Isabette Erizzo. On ne samo da je ujedinio dvije obitelji, već je osigurao provođenje mletačkih interesa na rubnim područjima države. Smatra se da je u razdoblju 1380.-1540. g. sklopljeno preko 500 takvih brakova. – *Isto*, 62.-64.

³⁸⁰ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 181. Iste prilike bile su u to doba i u Zadru, Šibeniku i Trogiru. Naime, sve odluke gradskih vijeća podlijegale su potvrdi mletačkog Senata, čime se uloga ovih plemićkih tijela zapravo svela na savjetodavnu. – PEDERIN, I., *Mletačka uprava, privreda i politika*, 21.; ŠUNJIĆ, M., *Dalmacija u 15. st.*, 98.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 45.; RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 58.; BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 36.

³⁸¹ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 204.

komunikacije Splita s republičkim centrom i drugim mjestima Mletačke Republike. Naime, trgovačke odnose iz predmletačkog razdoblja³⁸² nova vlast obogaćuje vezama po cijelom Sredozemlju, pa mnogobrojni trgovci proširuju društvene obzore i donose u Split nove poslovne ideje.³⁸³ Tako je, primjerice, u splitskim notarskim izvorima 1444. g. zabilježen stranac Lovre Martinov *de Venetiis* koji je radio kao *mercator in Spaletto*.³⁸⁴ No, osim trgovaca u Split dolaze i drugi poduzetnici s ciljem širenja svoje poslovne djelatnosti. Tako, primjerice, 10. siječnja 1449. g. Marko Nikolin Toscario ugovara posao s jednim splitskim krznarom te mu posuđuje 30 zlatnih dukata za kupnju manjeg broda (*pro una barcha empti*).³⁸⁵ U novoj poduzetničkoj atmosferi u Splitu 15. st. djeluje i dio mletačkih obrtnika koji ovdje pronalaze novo tržište za svoje proizvode. Primjerice, 1445. g. u Splitu se pojavljuje i postolar majstor Juraj Ivanov, inače stanovnik Venecije (*habitor Venetiarum*), koji posluje s uglednim članovima splitske političke i crkvene elite.³⁸⁶ Iako notar ne bilježi točan razlog njegovog dolaska u Split, možemo zaključiti kako je ovdje zasigurno pronašao tržište za distribuciju svojih proizvoda, a s pravom možemo pretpostaviti i da ovaj postolar u Split donosi i mletačke modne trendove te, po svoj prilici, i suvremene tehnike izrade obuće. U razdoblju 1444.-1448. g. u splitskim se notarskim sveščićima dva puta pojavljuje i kotlar Vital Ivanov, inače mletački građanin (*ciuis et habitator Venetiarum*), za kojeg notar izričito kaže da je ujedno i *mercator in Spaletto*.³⁸⁷ G. 1448. u notarski spisi spominju i Vitalova sina Franju³⁸⁸ što svjedoči o širenju obiteljskog poslovanja. Iako notar ni ovdje ne bilježi razlog njihova dolaska u

³⁸² Split se veoma rano, već u 12. st., uklapa u gospodarski razvoj istočnog Jadrana uspostavom trgovačkih veza s gradovima Apeninskog i Balkanskog poluotoka, a u 13. i 14. st., pak, dolazi do pravog "cvata splitske trgovine" (G. Novak). Tako već 1169. g. Split sklapa trgovački ugovor s Pisom, a 1274. g. i s Napuljom. Potkraj 12. st. sklopljen je i trgovački sporazum sa srpskim vladarem Stefanom Nemanjom, a početkom 14. st. i bribirski privilegij o slobodi trgovanja u Hrvatskoj i Bosni. – NOVAK, Grga, *Split u svjetskom prometu*, Split 1921., str. 25.-26.; ISTI, *Povijest Splita*, II., 810.; RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 92. Na sličan su način i druge komune istočnog Jadrana širile svoju ekonomsku aktivnost na stranim tržištima. Primjerice, odnosi Dubrovnika i Venecije u 13. i 14. st. temeljito su prikazani u sintezi: KREKIĆ, Bariša, *Unequal Rivals: Essays on Relations Between Dubrovnik and Venice in the 13th and 14th Centuries*, Zagreb-Dubrovnik 2007.

³⁸³ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 211.

³⁸⁴ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 172-172'

³⁸⁵ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 269'-270

³⁸⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 350'-351, fol. 351

³⁸⁷ DAZ, SSA, k. 8., sv. 23, sveš. 4, fol. 183-183'; k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 166-166'

³⁸⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 166-166'

Split, očito je da su ovi Mlečani odlučili u Splitu se nastaniti trajnije jer ih izvor bilježi kao glavne protagoniste jednog ugovora o prokuraciji imovine. G. 1447. u Splitu se spominje i Marija pokojnog Jakova Contarena iz Venecije, sada kao supruga splitskog krznara Martina Vukića.³⁸⁹ Čini se, dakle, da su veze Splita i Venecije u 15. st. toliko čvrste da su se čak uspostavljali i obiteljski odnosi među građanima rubnih područja Republike i onih u samoj središnjici.

Međutim, u to doba Splićani ne održavaju ekonomske veze samo s poduzetnicima iz republičkog centra. Naprotiv, mletačka vlast utječe i na proširenje suradnje s drugim gradovima talijanske provenijencije pa u Splitu boravi i sve više došljaka iz drugih gradova susjednog, Apeninskog poluotoka. Primjerice, u dokumentima splitskog notarijata sredine 15. st. zabilježeni su Antun iz Apulije te njegov imenjак iz Forlija,³⁹⁰ zatim majstor Juraj, krojač iz Rima,³⁹¹ pa kožar Benedikt Jurjev, građanin Ancone³⁹² i dr. Neki su od njih ovdje bili i trajno nastanjeni, primjerice već spomenuti *ser* Ivan iz Gubija, *mercator in Spaletto*.³⁹³ Njegovu ugovaranju posla s poznatim splitskim slikarom Dujmom Marinovim³⁹⁴ svjedoči još jedan stranac, Lovre Zapijev iz Firenзе.³⁹⁵ Pojačana prisutnost niza poduzetnika iz prekojadranskih komuna u Splitu sredinom 15. st. navodi na zaključak da je upravo mletačka vlast utjecala na proširenje gospodarskih veza po čitavom Jadranu. Osim toga, pod novim vrhovništvom ostvaruju se ekonomski dodiri i s drugim krajevima Republike pa tako, primjerice, u Splitu 1449. g. boravi majstor Manolo

³⁸⁹ DAZ, SSA, k. 9., sv. 23, sveš. 11, fol. 88'-89'

³⁹⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 234-234', sveš. 6, fol. 262'

³⁹¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 399-399', sveš. 15, fol. 316

³⁹² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 187'-188

³⁹³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 196'; k. 9, sv. 223, sveš. 15, fol. 324-324', 328'; k. 10, sv. 24, fol. 36-36', 76'-77'; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 154', 164', 192-192', 223-223', sveš. 8, fol. 7, sveš. 9, fol. 44'-45; k. 12, sv. 26, sveš. 12, fol. 48-48', sv. 27, sveš. 2, fol. 4-4', 52', 60'-61; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 30'-31; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 11, 186', sv. 32, sveš. 1, fol. 94'-95, 115-115'

³⁹⁴ Dujam Marinov Vušković (ili Vučković) jedna je od poznatijih ličnosti splitskog slikarskog kruga sredine 15. st. Njegov životni put i slikarski opus do sada nisu ostali nezamijećeni u radovima povjesničara umjetnosti. Više o Dujmu vidi u: DOMANČIĆ, Davor, "Freske Dujma Vuškovića u Splitu", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 11, Split 1959. str. 41.-58.; BELAMARIĆ, Joško, "Nove potvrde za Dujma Vuškovića", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 36, Split 1996., str. 31.-42.; DE MARCHI, Andrea, "Un polittico spalatino di Dujam Vušković a Hermitage", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 36, Split 1996., str. 19.-29.; HILJE, Emil, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Zagreb 1999., str. 122.-123.; ISTI, "Dva popisa dobara splitskih slikara iz 15. st.", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 49, Zadar 2007., str. 291.-304.

³⁹⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 196'

s Krete koji ovdje sklapa ugovor o uzimanju obrtničkog naučnika.³⁹⁶ Kako vidimo, utjecaj Republike primjetan je u brojnim aspektima gradskog života, a to nije nužno uvjetovalo i zastoj svih njegovih sastavnica, napose onih ekonomskih.

3. 6. 3. Utjecaj migracijskih gibanja

Migracijskih tokova bilo je, doduše, i u obrnutom smjeru. Naime, osim što u gradovima istočnog Jadrana borave brojni stranci s područja Mletačke Republike i iz apeninskih komuna, nova poduzetnička klima također dovodi i brojne Dalmatince u republički centar.³⁹⁷ Među njima je bilo i SPLICANA, a njihova najizrazitija nazočnost zabilježena je u gradu sv. Marka upravo u drugoj polovici 15. st., dok je ona u prethodnim razdobljima bila izrazito manja.³⁹⁸ Razlog tomu nije bila samo nadolazeća osmanlijska opasnost što je već početkom 15. st. počela ugrožavati trgovačke putove u unutrašnjosti, a koja će nakon pada Bosne znatno suziti prostor trgovine sa zaleđem. Dolazak je u republičko središte nakon 1420. g. za brojne trgovce postala nužnost jer se, zahvaljujući mletačkim ekonomskim odredbama, ondje razvilo glavno tržište agrarnih proizvoda iz Dalmacije.³⁹⁹ No, dok neki trgovci u Veneciji ostaju samo do zaključenja posla zbog kojeg su i doputovali, drugi se poduzetnici ondje nastanjuju trajno. Potvrđuju to i mletački izvori,⁴⁰⁰ ali i gradski toponimi koji još i danas podsijecaju na prisutnost

³⁹⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 381'

³⁹⁷ U novije vrijeme ova je tema relativno dobro istražena zahvaljujući ponajviše radovima L. Čoralić. Vidi npr.: ČORALIĆ, Lovorka, *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb 2001.; ISTA, *Šibenčani u Mlecima*, Šibenik 2003.; ISTA, "Hrvatski useljenici u Mlecima i Scuola grande S. Rocco", *Croatica Christiana periodica*, br. 33, Zagreb 2009., str. 65.-76.; ISTA, "Hrvatski iseljenici i mletačka Scuola grande S. Marco", *Povijesni prilozi*, br. 28, Zagreb 2009., str. 9.-22.; ISTA, "Prilog poznavanju djelovanja duhovnih osoba iz Splita u Mlecima (15.-18. st.)", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 52, Zagreb-Zadar 2010., str. 189.-203.; ISTA, "Hrvatski iseljenici u Mlecima, crkva S. Sepolcro i barski nadbiskup Ambroz Antun Kapić (16. st.)", *Croatica Christiana periodica*, br. 36, Zagreb 2012., str. 1.-9.; ISTA, "Hrvatski useljenici i njihove veze s bratovštinom Santa Maria della Misericordia (tragom oporučnih spisa)", *Croatica Christiana periodica*, br. 36, Zagreb 2012., str. 35.-47. itd.

³⁹⁸ ISTA, "SPLICANI u Veneciji od 14. do 18. st.", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije, (Božić-Bužančić Zbornik)*, br. 12, Split 1996., str. 110.-111.

³⁹⁹ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 196.

⁴⁰⁰ Doseljenici iz Splita u mletačkim se izvorima redovito bilježe navođenjem oznake grada iz kojeg dolaze (*de Spalato, Spalatinus, Spalatio*). – ČORALIĆ, L., "SPLICANI u Veneciji", 113.

Dalmatinaca u Mlecima.⁴⁰¹ No, čini se da su iseljeni Splićani i nakon preseljenja u republički centar nastavili održavati veze s domovinom. Zaključujemo to iz dokumenata splitskih notara koji iseljene Splićane uvijek poblizje označavaju mjestom svog podrijetla, ali i trenutnim mjestom pribivanja. Primjerice, u jednom dokumentu od 14. siječnja 1445. g. spominje se brijač Petar, sin Milivoja iz Splita, inače mletački stanovnik (*habitor Venetiarum*).⁴⁰² On je, čini se, poslovno došao u Split te je tom prilikom sa Splićankom Marislavom, suprugom pokojnog drvodjelca Jakova, također mletačkog stanovnika, sklopio ugovor o prokuraciji neke imovine u Veneciji na koju je Marislava, očito, još uvijek polagala pravo. Ovaj je primjer znakovit, napose kad govorimo o migracijama na relaciji Split-Venecija. Naime, brijač Petar, Splićanin, iako trajno nastanjen u Veneciji održava poslovne veze s rodnim mjestom, a nekadašnja mletačka useljenica Marislava, također podrijetlom Splićanka, nakon smrti supruga napušta Veneciju i vraća se u rodni grad. Pritom za zastupnika svoje imovine u Veneciji ne bira Mlečanina, već došljaka podrijetlom iz Splita. Kako vidimo, povezanost Splita i Venecije prisutna je u svim aspektima društvenog života, a migracijska su gibanja, vidjeli smo, tek jedan od njih.

No, osim gibanja stanovništva smijerom Split-Venecija i Venecija-Split, migracije se odvijaju i u zaleđu dalmatinskih gradova, napose nakon osmanlijskog osvajanja Bosne, kada stanovništvo dalmatinskog zaleđa traži sigurnost u gradovima Mletačke Dalmacije.⁴⁰³ U tranzitu do krajnjeg odredišta, dio se izbjeglog stanovništva u gradovima istočne obale Jadrana zadržavao samo kratko pa stoga nije ni ostao zabilježen u spisima javnih bilježnika, no dio se došljaka ovdje nastanjivao trajno. Naime, splitski notarski izvori sredine 15. st. bilježe velik broj useljenika iz Bosne, koji u potrazi za boljim

⁴⁰¹ Najpoznatiji od njih znamenita je *Riva degli Schiavoni*. – ČORALIĆ, L., *U gradu sv. Marka*, 115.; ISTA, *Venecija*, 158.-159. Više o hrvatskim prinosima mletačkoj toponomastici vidi u: ISTA, "Prisutnost doseljenika sa istočnojadranske obale u Veneciji od 13. do 18. stoljeća", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 26, Zagreb 1993., str. 74.-75.; ISTA, "Tragovi Hrvata u Mlecima", *Matica, časopis Hrvatske matice iseljenika*, god. XLV, br. 2, Zagreb 1995., str. 32.-34.; ISTA, "Ballarini – hrvatska staklarska obitelj u Muranu", *Matica, časopis Hrvatske matice iseljenika*, god. XLVI, br. 10, Zagreb 1996., str. 32.-33.; ISTA, "Hrvatska zajednica u Mlecima i Bratovština Sv. Jurja i Tripuna (Scuola degli Schiavoni)", *Marulić*, god. XXX, br. 2, Zagreb 1997., str. 336.-337.

⁴⁰² DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 247'

⁴⁰³ Više o utjecaju osmanlijskog pritiska na promjene u svakodnevnom životu stanovnika dalmatinskih komuna u 15. i 16. stoljeću vidi u: KUNČIĆ, Meri, *Od pošasti sačuvaj nas. Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 2008., str. 48.-63., 82.-123.

životom dolaze u Split i tu se nastanjuju uglavnom kao sluge i sluškinje, pomoćni radnici ili obrtnički naučnici. Primjerice, 1445. g. Radić iz Glamoča sklapa četverogodišnji ugovor o šegrtovanju kod krznara Marina Brajanovića.⁴⁰⁴ Iste godine notar je zabilježio još jednog stranca iz Glamoča i to izričajem *Paulus Petcouich de Glamoç, ciuis et habitator Spaleti*.⁴⁰⁵ Iz te je sintagme vidljivo da Pavle već dulje vrijeme boravi u Splitu, ovdje posjeduje nekretnine te suladno tomu ima i određeni društveni i pravni status. Također, ugovor o služenju u Splitu 1448. g. sklapa i Petar Grubišin Sirčić iz Bosne,⁴⁰⁶ a nedugo potom i Milutin Radojević iz Bosne.⁴⁰⁷ Oni, očito, u Splitu namjeravaju trajnije boraviti jer sklapaju poslovne ugovore na 3 i 4 godine. Osim njih, u Splitu dulje ostaje i Vid Stančić iz Kovnice, *partim Bosne*, koji se ženi Šibenčankom Katarinom i početkom 1449. g. u Splitu sastavlja ugovor o mirazu.⁴⁰⁸ Uz održavanje poslovnih odnosa, čini se, strani su useljenici u novome gradu ostvarivali i obiteljske veze što su ih još trajnije uključivale u strukture splitskog srednjovjekovnog društva.

No, osim prebjega pred osmanlijskom opasnosti, u kasnosrednjovjekovni Split slijevale su se i skupine došljaka što su nastojale izbjeći određene prirodne nepogode, u prvom redu glad. Spisi splitskih notara sredine 15. st. zabilježili su mnoštvo useljenika s područja Dalmatinske zagore koji trbuhom za kruhom dolaze u grad te ondje postaju sluge i šegrti. Najviše je useljenika, čini se, stizalo iz Poljica,⁴⁰⁹ a brojni su bili i Imočani⁴¹⁰ te stranci iz Cetinske⁴¹¹ i Sinjske krajine.⁴¹² Pri tome ne treba zanemariti ni gibanja distrikturnog stanovništva koje u potrazi za boljim životom napušta ruralne sredine te se seli u gradsko središte komune. Prema notarskim spisima sredine 15. st.

⁴⁰⁴ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 296

⁴⁰⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 258.-258'

⁴⁰⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 165

⁴⁰⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 167'-168

⁴⁰⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 274'-275

⁴⁰⁹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 161', 187-187', sveš. 7, fol. 316; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 32'-33, 33; sveš. 13, fol. 230'; sveš. 15, fol. 335'-336. Osim stranaca nižeg društvenog statusa, u gradu su boravili i ugledniji Poljičani, primjerice *nobilis vir comitis Matheus Drasoeuich de Politio*. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 29'

⁴¹⁰ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 6, fol. 259-259'; sveš. 9, fol. 423'

⁴¹¹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 235', sveš. 8, fol. 363; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 8, 8-8', sveš. 13, fol. 240

⁴¹² Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 367

najviše ih je, čini se, dolazilo iz susjednog Klisa,⁴¹³ ali i iz otočnog dijela distrikta – sa Šolte.⁴¹⁴ Kako se u sačuvanim dokumentima najčešće pojavljuju kao kupci/prodavači nekretnina, kao sluge i obrtnički naučnici ili kao glavni protagonisti sklapanja ugovora o mirazu ili o vraćanju/uzimanju kredita, zaključujemo kako su i distriktualci dulje boravili u Splitu te su se ovdje, vjerojatno, i trajno nastanjivali. Osim toga, pojačane migracije prema Splitu posebno su primjetne 1453./1454. g. nakon velike gladi koja je zahvatila Bosnu.⁴¹⁵ Tada je u notarskim spisima, u samo 4 mjeseca, od srpnja do listopada 1453. g., zabilježeno čak 26 ugovora u kojima se kao glavni protagonisti pojavljuju došljaci iz Bosne. Pri tome je sklopljen samo jedan ugovor o šegrtovanju kod obrtnika, dok se ostali odnose na služenje u kućanstvu.⁴¹⁶ Očito je strancima Split bio privlačan iz više razloga, kao novo tržište, ali i kao mjesto boljeg života. Ipak, u uvjetima demografske prenapučenosti grad jednostavno ne može prihvatiti rijeku izbjeglica što se slijevala prema njegovu teritoriju, pa Splitska komuna 1454. g. otprema 176 "siromaha Bosanaca" prema Apuliji i Markama.⁴¹⁷

I napokon, u razmišljanjima o migracijskim gibanjima što ih je uspostava mletačke vlasti uvjetovala na istočnom Jadranu ne smijemo zanemariti ni veze što su ih dalmatinski gradovi pod zajedničkim vrhovništvom ostvarivali međusobno. Ekonomske veze, uspostavljene još u predmletačkom razdoblju, nisu u 15. st. prekinute centralističkom politikom Venecije u Dalmaciji. Naprotiv, usprkos pojačanim gibanjima prema republičkom centru, primjetna je i pokretljivost stanovništva prema drugim istočnojadranskim gradovima, napose prema susjednim komunama. Splitski notarski spisi sredine 15. st. bilježe živu djelatnost stranih trgovaca, obrtnika i drugih poduzetnika što su iz susjednih gradova Dalmacije poslovno doputovali u Split. Najbrojniji su, naravno,

⁴¹³ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 282, sveš. 8, fol. 368'-369; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 47, sveš. 13, fol. 299-299', 232'-233, 241', sveš. 14, fol. 299, sveš. 15, fol. 334

⁴¹⁴ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 200, sveš. 6, fol. 197-197', 284', sveš. 7, 325., sveš. 8, 349'; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 69, sveš. 12, fol. 156', sveš. 15, fol. 308, 309

⁴¹⁵ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 155.

⁴¹⁶ *Isto*, 155.

⁴¹⁷ STIPETIĆ, V., VEKARIĆ, N., *Povijesna demografija*, 64.

oni iz susjednih komuna, poglavito iz Trogira⁴¹⁸ i s Brača,⁴¹⁹ no zabilježena je i prisutnost došljaka iz nešto udaljenijih gradova poput Zadra,⁴²⁰ Šibenika⁴²¹ ili iz Dubrovnika.⁴²² Osim poslovnih odnosa, neki su došljaci ostvarivali u Splitu i obiteljske veze, ulazeći trajno u strukture splitskog društva i upotpunjujući njegove redove svježom krvlju.

Na kraju možemo zaključiti kako je uklapanje Splita u upravnu, političku, društvenu i gospodarsku organizaciju Mletačke Republike bio postupan proces koji se može pratiti sve do kraja mletačke uprave u Dalmaciji. Jasno, društvene promjene što ih je uvjetovala nova vlast najizraženije su u prvim desetljećima mletačke dominacije, a najvidljivije su bile u centralizaciji nove uprave i imovinskoj diferencijaciji društva. U izmijenjenim političkim i ekonomskim okolnostima, naime, nova vlast usmjerava sva društvena gibanja s temeljnim ciljem održavanja staleške ravnoteže.⁴²³ Venecija, doduše, patricijatu oduzima političke ovlasti, ali kao aristokratska republika dosljedno održava njegov društveni položaj i staleški ugled. U načelu, čuva objektivnost prema svim društvenim skupinama, ali u prvom redu štiti vlastite interese na istočnoj obali Jadrana.⁴²⁴

⁴¹⁸ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8., sv. 23, sveš. 4, fol. 160'-161, 182'-183, sveš. 5, fol. 197', sveš. 6, fol. 272'-273, 280, sveš. 8, fol. 374', k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 413-413', sveš. 11, fol. 60, 60-60', 80'-81, sveš. 13, fol. 202'-203, 206', sveš. 14, fol. 277', 290'-291, 299', sveš. 15, fol. 330'-331, 355, 358, sveš. 16, fol. 355, 358

⁴¹⁹ Vidi npr.: DAZ, SSA, sv. 23, sveš. 7, fol. 316'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 394, sveš. 10, fol. 47, sveš. 14, fol. 289', sveš. 15, fol. 310', sveš. 16, fol. 363

⁴²⁰ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 161', sveš. 6, fol. 288'-289, sveš. 7, fol. 305, 305', sveš. 8, fol. 384, sveš. 9, fol. 416, sveš. 14, fol. 253-253', 271'-272, sveš. 15, fol. 317

⁴²¹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 407-407', sveš. 12, fol. 165, sveš. 14, fol. 299, sveš. 15, fol. 319, 324, sveš. 16, fol. 376'

⁴²² Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 220', sveš. 7, fol. 321; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 18, sveš. 15, fol. 318

⁴²³ O tome svjedoči i jedna mletačka dukala izdana 08. kolovoza 1460. g. Njome se nalaže *quod nobiles et populares sedatis omnibus discordiis inter sese pacifice vivere debeant*. – Zlatna knjiga, 250.

⁴²⁴ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 209.-210.

4. EKONOMSKA DJELATNOST SPLITSKIH OBRTNIKA U 15. ST.

Promatrajući popis literature koja istražuje ekonomsku povijest srednjovjekovne Dalmacije dolazimo do zaključka da se domaća medijevistika za gospodarske teme, napose u doba mletačke uprave u Dalmaciji, zanimala znatno više nego za druge probleme hrvatskog srednjovjekovlja. Naime, već je starija historiografija s početka 20. st. pokazivala veliko zanimanje za ekonomska pitanja srednjovjekovne Dalmacije,⁴²⁵ a i danas je gospodarska povijest predmetom novih istraživanja, uz nove pristupe i nove metode.⁴²⁶ Stoga nam u ovom poglavlju nije cilj baviti se utjecajem mletačkog državnog aparata na dalmatinsku privredu, a još manje cilj nam je ponavljanje već utvrđenih

⁴²⁵ NOVAK, G., *Split u svjetskom prometu*, 12.-83.; ISTI, "Quaternus izvoza iz Splita 1475.-1476. g.", *Starohrvatska prosvjeta*, N.S. II, Zagreb 1928., str. 92.-102.; ISTI, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb, 1944. (pretisak: Split 2004., sv. I., str. 185.-186.); ROLLER, Dragan, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od 13. do 15. stoljeća*, Zagreb 1955.; FREJDENBERG, Maren M., "Srednjovjekovna trgovina u Dalmaciji: problemi i argumenti", *Historijski zbornik*, br. XXIII-XXIV, Zagreb 1970.-1971., str. 391.-410. itd.

⁴²⁶ ČOLAK, Nikola, "Proizvodnja i pomorska trgovina paškom soli do pada Paga pod mletačku vlast g. 1409.", *Pomorski zbornik*, br. 1, Zadar-Zagreb 1963., str. 477.-515.; RAUKAR, Tomislav, "Prilog poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u 14. stoljeću", *Historijski zbornik*, br. XXI-XXII, Zagreb 1968-1969., str. 343.-370.; ISTI, "Zadarska trgovina solju u 14. i 15. stoljeću", *Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest*, br. 7-8, Zagreb 1969.-1970., str. 19.-79. (pretisak u: *Studije o Dalmaciji*, 297.-356.); ISTI, "O nekim obilježjima trgovine dalmatinskih gradova u srednjem vijeku", *Historijski zbornik*, br. XXIII-XXIV, Zagreb 1970.-1971., str. 411.-442.; ISTI, "Prilozi o trgovačkom životu u Zadru 15. stoljeća", *Spomenica Josipa Matasovića (1892.-1962.)*, Zagreb 1972., str. 163.-179.; ISTI, "Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u 15. i 16. stoljeću", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, br. 10, Zagreb 1977., str. 203.-225.; ISTI, "Srednjovjekovna trgovina dalmatinskih gradova – istraživačka dostignuća i problemi", *Historijski zbornik*, br. XXXI-XXXII, Zagreb 1978.-1979., str. 347.-357.; KOLANOVIĆ, Josip, "Izvori za povijest trgovine i pomorstva srednjovjekovnih dalmatinskih gradova s osobitim obzirom na Šibenik (*contralitterae*)", *Adriatica maritima*, br. 3, Zadar 1979., str. 63.-150.; FABIJANEC, Sabine Florence, "Od tržnice do luke. Trgovačka svakodnevnica kasnoga srednjega vijeka", *Kolo – časopis Matice hrvatske*, br. 4, Zagreb 1996., str. 188.-228.; RAUKAR, Tomislav, "Splitska kreditna trgovina 14. stoljeća", *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, br. 12 (Božić-Bužančić zbornik), Split 1996., str. 65.-91. (pretisak u: *Studije o Dalmaciji*, 263.-283.); FABIJANEC, Sabine Florence, "Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca u 14. i 15. stoljeću", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 17, Zagreb 1999., str. 31.-60.; ISTA, "Pojava profesije mercator i podrijetlo trgovaca u Zadru u 14. i početkom 15. st.", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 19, Zagreb 2001., str. 95.-123.; ČORALIĆ, Lovorka, "Prilog poznavanju prisutnosti i djelovanja hrvatskih trgovaca u Mlecima (15.-18. st.)", *Povijesni prilozi*, br. 21, Zagreb 2002., str. 41.-73.; FABIJANEC, Sabine Florence, "Multidisciplinarno proučavanje trgovine kao dijela ekonomske povijesti srednjeg vijeka u Dalmaciji", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 37, Zagreb 2005., str. 47.-53.; BENYOVSKY, I., "Gospodarska topografija Trogira", 23.-45. itd.

trgovačkih zabrana što ih je centralizirana mletačka uprava nametala dalmatinskim gradovima od početka 15. st.

U središtu našeg zanimanja i u ovom poglavlju bit će sloj splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku, no naše će istraživanje ovdje biti usmjereno prvenstveno na utjecaj obrtnika u cjelokupnom ekonomskom sustavu grada. Njihovu glavnu gospodarsku djelatnost, obrtnu proizvodnju, za sada ćemo ostaviti po strani, a naše će se istraživanje usmjeriti prema drugim ekonomskim djelatnostima: agrarnoj privredi, stočarstvu, trgovini te pomorstvu i brodogradnji. Kako smo već isticali, spisi splitskih notara otkrivaju da se obrtnički sloj u Splitu nije bavio samo zanatom, već je aktivno sudjelovao u cjelokupnoj gradskoj privredi. Osim toga, pokazali smo da su splitski obrtnici u kasnom srednjem vijeku imali i udjela u monetarno-fiskalnom aspektu ekonomskog sustava pa je jasno da oni velikim dijelom sudjeluju u kreiranju cjelokupnog gospodarstva splitske komune.

No, u kojima su od navedenih djelatnosti splitski obrtnici najviše sudjelovali? Koje su im privredne grane donose najviše profita? Je li im, pored obrta, sudjelovanje u drugim ekonomskim djelatnostima omogućavalo dodatnu akumulaciju kapitala ili tek puko preživljavanje? Što to govori o životnom standardu nižih staleža u cjelini? Što o cjelokupnom gospodarstvu srednjovjekovnog Splita? Barem dio odgovora na ova pitanja donijet će, nadam se, stranice koje slijede.

4. 1. Agrarna privreda

Preuzevši vlast nad Splitom 1420. g., Mletačka je Republika preuzela vlast i nad svim posjedima što ih je ova komuna stjecala u procesu stvaranja svog distrikta.⁴²⁷ Najplodniji dio, pak, tog izvangradskog pojasa bilo je Splitsko polje (*campus Spaleti*), prostor koji se prostirao od rijeke Žrnovnice na istoku do sredine Kaštelanskog polja na zapadu (Dilat). Osim ovog relativno malog područja kopnenog dijela distrikta, splitska komuna nije posjedovala ni veći otočni distrikt. Od svih otoka u splitskom arhipelagu u sastav splitske srednjovjekovne općine ulazio je tek otok Šolta te polovica otoka Čiova

⁴²⁷ KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 75.

što su ga Splitsani dijelili s Trogiranima.⁴²⁸ S obzirom na ograničenost splitskog distrikta dviju susjednim komunama, Trogirom i Poljicima, te na suženost obradivog pojasa što su ga sa sjevera zatvarala brda Kozjak i Mosor, svaka obradiva površina Splitsanima je bila dragocjena. Prinosi s agrara bili su temelj ekonomskog opstanka gotovo svih stanovnika komune, a upravo je veličina zemljišnog posjeda bio odlučujući kriterij prema kojem se društvo imovinski i socijalno diferenciralo.

Osnovna vlasnička struktura splitskog agrara ostala je ista i nakon prihvaćanja mletačkog vrhovništva.⁴²⁹ To znači da je jedan dio zemljišnog posjeda i dalje bio u vlasništvu Komune, a drugi u posjedu crkvenih ustanova, dok je dio agrara pripadao splitskom plemstvu i građanima te u manjem dijelu ostalim stanovnicima komune. Takvu vlasničku strukturu odražavaju knjige splitskih srednjovjekovnih notara, prvenstveno dokumenti o prometu zemljišnim česticama, ali i sačuvani popisi dobara zemljovlasnika. Svatko je, dakle, imao mogućnost stjecanja zemlje i to kupnjom (*emptio*), zakupom (*concessio, locatio*) ili nasljeđivanjem (*donatio, dos*). Ipak, ovdje ćemo se orjentirati u prvom redu na sloj splitskih obrtnika što su se, rekli smo, velikim dijelom uključivali u gradsku agrarnu privredu. Kako je izgledala struktura njihova posjeda, koje su kulture najčešće uzgajali te u kakve su proizvodne odnose stupali vezivanjem uz zemlju, pokušat ćemo ocrtati u idućim odjeljcima.

4. 1. 1. Zemljoposjed splitskih obrtnika

Da bismo prikazali strukturu obrtničkog vlasništva nad dijelovima splitskog agrara te odredili učestalost vezivanja obrtnika uz zemlju, ovdje ćemo analizirati sačuvane inventare splitskih zanatlija iz razdoblja 1436.-1458. g. Doduše, kronološki okvir analiziranog uzorka dokumenata veoma je sužen, no bez obzira na to što se radi o sitnom vremenskom isječku, podaci iz promatranog razdoblja ipak mogu ocrtati sliku

⁴²⁸ BABIĆ, I., *Prostor između Trogira i Splita*, 15.; RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 152., ISTI, *Studije o Dalmaciji*, 82.

⁴²⁹ Opseg mletačkog utjecaja na gospodarske djelatnosti bio je razmjern važnosti te djelatnosti u cjelokupnom ekonomskom sustavu Mletačke Republike. Kako se on temeljio prvenstveno na trgovini, agrarna je privreda, barem što se tiče raspodjele zemljoposjeda, ostajala izvan neposredna utjecaja *Serenissime*. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 160.

uobičajenih vlasničkih odnosa nad zemljom. Međutim, u navedenom je razdoblju ostalo sačuvano samo 19 obrtničkih inventara u 5 različitim notarskih knjiga,⁴³⁰ no i ovaj će uzorak biti dostatan da procijenimo koliko se zanatlija, uz obrtnu proizvodnju, bavilo još i agrarnom privredom.

Dakle, analizom navedenih inventara dolazimo do zaključka da je čak 14 od promatranih 19 obrtnika posjedovalo barem jednu obradivu česticu ili, pak, zasađeni vinograd na tuđoj zemlji. Naime, prema srednjovjekovnom pravu težak koji je podignuo vinograd na unajmljenoj zemlji posjeduje uzgojenu lozu (*ius emphiteuticum*),⁴³¹ dok zemlja i dalje ostaje u posjedu prvog vlasnika kojem težak plaća zemljarinu (*cum terratico*).⁴³² U slučaju spora, komuna je štitila vlasnika loze.⁴³³ Dakle, koliko možemo zaključiti iz podataka sačuvanih inventara čak je 73,68 % obrtnika u kasnosrednjovjekovnom Splitu stvaralo zemljoposjed te se tako uključivalo u neki vid

⁴³⁰ Radi se o knjigama notara Dominika de Manfredis, Gašpara Jakovljević iz Verone, Antonia Campolonga iz Padove, Gašpara de Casellis iz Treviza te o jednoj knjizi građanskih parnica – DAZ, SSA, k. 5 i 6, sv. 21; k. 10, sv. 24; k. 11, sv. 25; k. 12, sv. 26

⁴³¹ Institucija emfiteuze je pojam prvenstveno vezan za rimsko pravo, a označavao je dugoročni i nasljedni zakup carskih, municipalnih i crkvenih zemljišta, pri čemu je emfiteuta bio dužan plaćati godišnju daću u novcu ili u naturi (*canon*). Prema notarskim formularima emfiteuza je u srednjem vijeku doista označavala davanje crkvene imovine u trajni zakup, ali se on zapravo tretirao kao feud te mu je cilj bilo osiguravanje lojalnosti odnosa zakupnika prema davatelju zakupa tj. Crkvi. – GRBAVAC, Branka, "Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između formulara i prakse", *Acta Histriae*, br. 19, Koper 2011. (preuzeto iz rukopisa, str. 4.) No, emfiteutsko se pravo u srednjem vijeku primjenjivalo i u civilnim vlasničkim odnosima, a ono je označavalo u prvom redu određene stvarnopravne ovlasti najmoprimca (nasljednost, davanje u podnajam, založno pravo) nad nasadima koje je podigao vlastitim radom na unajmljenom zemljištu. – MARGETIĆ, Lujo, MARŠAVELSKI, Magdalena A., *Hrvatsko srednjovjekovno pravo – vrela s komentarom*, Zagreb 1999., str. 129.-131.; BENYOVSKY LATIN, I., ZELIĆ, D., *Knjige nekretna*, 26.

⁴³² KOLANOVIĆ, J., Šibenik, 112., PEDERIN, I., *Mletačka uprava, privreda i politika*, 176. Slična su prava vlasnici vinograda na tuđem zemljištu imali i u drugim dalmatinskim komunama. Takvo pravo na uzgojenu lozu imali su šibenski i zadarski težaci dok se Trogiranima, uz pravo na nasad, priznavalo i pravo na polovicu obrađene zemlje. Na taj je način trogirski komuna nastojala privući težake u vrijeme kad je u ostalim dalmatinskim gradovima ponuda takve radne snage bila sve veća. – MARGETIĆ, Lujo, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo. Stvarna prava*, Zagreb 1983., str. 101. Kotorski izvori također spominju postojanje slična načina pogodbe pri nasadijanju vinograda s tim da se obrađivaču na kraju davala samo trećina obrađene zemlje. Korčulani su, pak, baš kao i Trogirani, pri sklapanju ugovora o podizanju vinograda na zakupljenoj zemlji, stjecali vlasništvo nad polovicom obrađene zemlje. – DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 74.

⁴³³ Ovakve vlasničke odnose nad zakupljenom zemljom potvrđuju odredbe Splitskog statuta pod nazivom *De plantante uineam et eam possidente per XXⁱⁱ annos* i *Quod dominus non possit accipere terram laboratori*. – *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 107., str. 566.-568., knj. IV., gl. 104, str. 694.-696.

agrarne proizvodnje.⁴³⁴ Samo se za njih 5-oricu ne navodi da imaju vlastiti zemljoposjed, no promotrimo li bolje strukturu tih zanatlija vidjet ćemo da se radi o najsiromašnijim skupinama obrtničkog sloja kojima materijalni status najvjerojatnije nije ni omogućavao stjecanje zemljoposjeda. No, više govora o njima bit će u nastavku. Pogledajmo sada detaljnije podatke sačuvanih inventara:

Tabela 4: Zemljoposjed splitskih obrtnika prema inventarima 1436.-1458. g. Brojevi izvan zagrada označavaju zemljišne čestice, a brojevi u zagradama površinu u vretenima, ako je izvor navodi.

Vlasništvo nad zemljom			Posjed kulture na tuđoj zemlji		
Zemljište	Vinograd	Vrt	Zemljište	Vinograd	Vrt
	1 (13)				
				3	
1	2				
				1 (3)	
2	1 (4)	1		1 (15)	
	1				
				4 (42)	
	1				
				2	
2 (10)				5 (52)	
				1	
				1 (23)	
				2	
2 (1)	1 (4)				

Dakle, primjećujemo da je polovica obrtnika čiji su inventari sačuvani u navedenom razdoblju imalo mali zemljoposjed, bilo da se radi o vinogradu (*vinea*), vrtu (*ortus*) ili zemljištu za uzgoj drugih kultura (*terra, terrenum, terrena tam culta quam inculta*), no samo je jedan obrtnik posjedovao vinograde i na vlastitom i na tuđem zemljištu. Ostatak obrtnika posjedovao je samo vinograde podignute na tuđim terenima.

⁴³⁴ Usporedbe radi navedimo ovdje da je prema izračunu J. Lučića u Dubrovniku krajem 13. st. u agrarnu proizvodnju bilo uključeno samo 11,5 % obrtničkog sloja. No, iako se udio dubrovačkih obrtnika u zemljišnom posjedu Republike čini znatno manjim u odnosu na stanje u Splitu, to zapravo i nije iznenađujuće. Trgovina je u Dubrovniku, naime, osnovna ekonomska djelatnost svih društvenih skupina, pa tako i obrtnika, a pridodamo li tomu jači razvitak pojedinih obrtničkih djelatnosti u Dubrovniku, primjerice suknarski ili klesarski, jasno je zbog čega se dubrovački obrtnici nisu uključivali u zemljišnu proizvodnju u onolikoj mjeri koliko su splitski. Štoviše, Lučić čak zaključuje da je posjedovanje zemlje dubrovačkim obrtnicima više bio izraz osobnog imovinskog ugleda, nego način privređivanja radi poboljšanja materijalnih uvjeta života. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 207.

Zajedničko obilježje svih ovih zemljoposjeda je njihova usitnjenost. Naime, splitski obrtnici ne raspolažu većim sredstvima koja bi mogla uložiti u posjede većih površina, a čak i oni imućniji rijetko uspijevaju kupiti velike, cjelovite površine obradiva zemljišta.⁴³⁵ Zato se zadovoljavaju kupnjom većeg broja malenih zemljišnih čestica u različitim dijelovima Splitskog polja. Primjerice, krznar Ratko Galković posjeduje čak 3 vinograda na rascjepkanim zemljišnim česticama.⁴³⁶ Od toga su dva na brdu Marjan, a jedan na otoku Šolti.

Iz priložene tablice vidljivo je, također, da su se splitski obrtnici u 15. st. najradije bavili uzgojem vinove loze. To je zapravo i logično jer je loza uz sol, stoku i žito najvažniji proizvod dalmatinskih komuna u srednjem vijeku.⁴³⁷ Naime, svi su od promatranih obrtnika zemljoposjednika uzgajali vinovu lozu, bilo na vlastitom, bilo na tuđem zemljištu, što je, naposljetku, i bilo najisplativije.⁴³⁸ Prosječna površina vinograda iznosila je 10-ak vretena⁴³⁹ iako je bilo i onih manjih, površine 3-4 vretena,⁴⁴⁰ dok je najveći vinograd zabilježen u promatranim inventarima bio površine čak 28 vretena.⁴⁴¹ Spomenimo ovdje da su sličnih površina bila i pučanska zemljišta u distriktu drugih dalmatinskih komuna.⁴⁴² Primjećujemo, međutim, da su u Splitu, kao uostalom i

⁴³⁵ Tako je bilo i u drugim dalmatinskim komunama, primjerice u Dubrovniku. Naime, većina je dubrovačkih obrtnika, koji su se uključivali u agrarnu proizvodnju, spadala u red malih zemljoposjednika s imanjima manjim od 5 ha. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 207.

⁴³⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7

⁴³⁷ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 156.

⁴³⁸ *Isto*, 156.

⁴³⁹ Odnosno 8522,09 m² ili 0,85 ha. Naime, u starijoj se historiografiji smatralo da su metričke vrijednosti splitskih mjera uglavnom jednake venecijanskim mjerama, no u novije je vrijeme dokazano da nije tako bilo. Split je u razdoblju 15.-19. st. koristio dvije mjere za površinu, vreteno i rozgu, a sredinom 15. st. vreteno se koristi isključivo kao mjera za površine vinograda, oranica i drugih zemljišta. Naziv te mjere je hrvatski i vjerojatno vuče podrijetlo iz razdoblja ranog srednjeg vijeka, a u pisanim izvorima pojavljuje se još od 11. st. Krenuvši od poznatih podataka o mjerama 19. st., metodom dedukcije, dokazano je da je splitsko vreteno u 15. st. otprilike jednako trogirskom vretenu ili šibenskom gonjaju, a iznosilo je 852,209 m² ili 0,08 ha. – ZANINOVIĆ-RUMORA, Marija, "Stare mjere Splita od 15. do 19. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 52., Zadar 2010., str. 185.-186.

⁴⁴⁰ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 6, sv. 21., sveš. 2, fol. 67'-68, fol. 70 ili DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol.

15'

⁴⁴¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81'-82

⁴⁴² U Šibeniku su, primjerice, vinogradi pučana zauzimali površine od 8 do 12 gonjaja. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 94. To odgovara splitskom prosjeku, a slično je bilo i u Trogiru. Naime, prema matrikuli trogirске bratovštine Sv. Duha i redigiranu popisu njezinih dobara iz 1442. g. vidljivo je da je bratovština posjedovala 60-ak zemljišnih čestica u gradskom distriktu, prosječne površine 10-12 vretena. – BENYOVSKY LATIN, I., "Uloga bratovštine Sv. Duha", 45., bilješka 139.

drugdje, manji vinogradi s pripadajućim zemljištima uglavnom bili u vlasništvu obrtnika, dok su tereni s posađenom lozom veće površine uglavnom pripadali Crkvi ili gradskom patricijatu.

Osim vinograda, četvrtina promatranih obrtnika posjeduje i druga zemljišta. Inventari, nažalost, nigdje ne navode koje su se kulture na njima uzajale, no možemo pretpostaviti da su to bile uvijek potrebne žitarice (*frumentum*)⁴⁴³ te ostale mediteranske kulture, poput maslina (*oliua*)⁴⁴⁴ ili smokava (*ficus*)⁴⁴⁵ koje se spominju u kupoprodajnim ugovorima o transakciji zemljišnim česticama. Tako se, primjerice, splitski kovač mačeva Pavle u ugovoru kojim unajmljuje zemljište *ser* Marina Masarića obvezuje da će *dictam terram bene laborare, plantare ac pastinare bonis uitibus ficibus et oliuis ac arboribus fructiferis*,⁴⁴⁶ a potpuno istu obvezu preuzima i kalafat Radojevica unajmljujući zemljište splitskog arhiđakona Marina de Bilsa.⁴⁴⁷ O tržišnoj vrijednosti smokve govori i činjenica da je njome prometovao i jedan od najimućnijih poduzetnika svoga doba, već spominjani *ser* Ivan iz Gubija.⁴⁴⁸ Osim ovih kultura, dokumenti splitskog notarijata neke zemljišne

⁴⁴³ Žito je navažniji prehrambeni proizvod u srednjovjekovnom svijetu. Prema F. Braudelu od 3500 do 4000 kalorija potrebnih u dnevnoj prehrani čovjeka, 60 % u srednjem vijeku činile su žitarice. – BRAUDEL, Fernand, *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća*, Zagreb 1992., str. 104.-106. Nedostatak žita neke su apeninske komune nastojale nadoknaditi eksploatacijom gradova južne Italije i gotovo ih kolonatski vezati uz sebe. Venecija je, primjerice, svoj ekonomski rast temeljila na takvoj eksploataciji Ferrare i Ravenne, a Milano na iskorištavanju Pavie i Cremona. – DEAN, T., *The Towns of Italy*, 110.-111. O važnosti, pak, žitarica u splitskoj komuni svjedoči više statutarnih odredbi. Njima se zabranjuje izvoz žita iz Komune te se obvezuje na skladištenje svih viškova u gradu pod prijetnjom novčane globe. – *Statut grada Splita*, knj. V., gl. 20-39, str. 731.-741. Jedino je splitski nadbiskup od 1424. g. imao posebnu dozvolu mletačkog dužda Francesca Foscarina za izvoz žita u bilo koje mjesto Dalmacije ako Split njime u tom trenutku ne oskudijeva. – *Zlatna knjiga*, 121.

⁴⁴⁴ Na važnost uzgoja maslina i proizvodnje maslinovog ulja također upozorava Splitski statut. Njegove odredbe propisuju da svi zakupci zemlje radi podizanja vinograda također moraju zasaditi i obrađivati 6 stabala maslina po vretenu. Kasnijim reformacijama taj je broj nešto smanjen. – *Statut grada Splita*, knj. NS, gl. 11, str. 812.-814., knj. R, g. 13, str. 860. Slične je odredbe, u svrhu rentabilnosti obrade zemlje, propisivao i Zadarski statut, a tako je, čini se, bilo i u Šibeniku i u Trogiru. – *Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563.* (prir. KOLANVIĆ, Josip, KRIŽMAN, Mate), Zadar 1997., knj. III, gl. 83, str. 326.; *Statut grada Trogira*, I. knj. R, gl. 12, str. 173.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 153.; PERIČIĆ, Šime, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, Zagreb-Zadar 1999., str. 78.

⁴⁴⁵ U splitskim notarskim knjigama ne pronalazimo ugovore o zasebnoj sadnji maslina ili smokava, već se zakupci zemlje radi podizanja vinograda ujedno obvezuju i na sadnju ovih dviju kultura. Izgleda da je želja za profitom uvijek davala prednost vinogradima pa je sadnja maslina trebala biti komunalno regulirana. Ista je situacija bila i u šibenskoj komuni. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 155.

⁴⁴⁶ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 65'-66

⁴⁴⁷ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 72

⁴⁴⁸ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 196'

parcele označavaju i kao oranice (*terre arratorie*)⁴⁴⁹ što znači da su se na njima uzgajale i različite žitarice, poput pšenice, ječma, prosa i dr. Iako ih notarski izvori ne navode poimenice,⁴⁵⁰ upravo te kulture spominje Splitski statut,⁴⁵¹ a koje su od njih splitski obrtnici najviše sijali, na temelju dostupnih podataka ne možemo utvrditi. Doduše, bilo bi logično pretpostaviti da su siromašniji slojevi najčešće sijali ječam jer je njegov prinos bio čak 4 puta veći od prinosa pšenice⁴⁵² pa su se, kako kaže Braudel, pšenicom hranila samo gospoda i mala djeca, dok je ječam bio glavna žitarica u prehrani običnog puka.⁴⁵³

U uzorku promatranih obrtnika samo je jedan od njih posjedovao kuću s vrtom za uzgoj voća i povrća. Čista je slučajnost, a ne iznimka, da više obrtnika čiji su inventari sačuvani u promatranom razdoblju nije posjedovalo i vrt jer se u ugovorima o transakcijama nekretninama splitskih obrtnika često spominju kuće s vrtovima. Primjerice, kuću s vrtom u splitskom je predgrađu posjedovao drvodjelac Antun Hmelić,⁴⁵⁴ isto kao i kovač Ivan Gladević⁴⁵⁵ ili, primjerice, kožar Blaž kojem je kućicu s vrtom u miraz donijela supruga Ruža.⁴⁵⁶ Koje su se kulture u tim vrtovima uzgajale notar, nažalost, nigdje ne bilježi.

4. 1. 2. Vrste zakupa

Iz svega navedenog očito je, dakle, da su se splitski obrtnici u 15. st. uključivali u agrarnu privredu ili kao vlasnici zemljoposjeda ili kao njegovi zakupci. Kako smo vidjeli, samo je nešto više od polovice splitskih obrtnika imalo vlastiti zemljoposjed, dok je ostatak zanatlija sudjelovao u agrarnoj privredi zakupom zemlje.

U kakve su vrste proizvodnih odnosa pritom stupali, pokušat ćemo ocrtati analizom sačuvanih ugovora o zakupu praznih zemljišta ili, pak, zemljišta s postojećim

⁴⁴⁹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 130-130', sveš. 5, fol. 236-236', 242', sveš. 7, fol. 323 itd.

⁴⁵⁰ Karakteristika je to težačkih ugovora i u drugim komunama. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 158.

⁴⁵¹ *Ad hoc ut copia bladi scilicet frumenti, ordeii, spelte, milei et alterius cuiuscumque bladi...* – *Statut grada Splita*, knj. V., gl. 20, str. 730.

⁴⁵² DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 90.

⁴⁵³ BRAUDEL, F., *Strukture svakidašnjice*, 114.-120.

⁴⁵⁴ DAZ, SSA, k. 15, sv. 23, sveš. 1, fol. 18'

⁴⁵⁵ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 199-199'

⁴⁵⁶ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 17-17'

nasadima.⁴⁵⁷ U razdoblju 1428.-1475. g. sačuvana su 32 ugovora o zakupu splitskih obrtnika koji bilježe dvije vrste ugovornih odnosa. U prvom slučaju obrtnik je mogao zakupiti zemlju i na njoj zasaditi i uzgojiti neku kulturu, najčešće vinovu lozu (*concessio ad pastinandum*), a ako bi je u posjedu držao neprekinuto 20 godina bez spora i zahtjeva za vraćanjem, zakupac je stjecao trajno i nasljedno pravo na zasađenu lozu.⁴⁵⁸ Takva je legislativa omogućavala zakupcima vlasništvo nad prinosima sa zemlje koju zapravo i nisu posjedovali pa ne čudi što je među ugovornim oblicima obrade zemlje čak 78,12 % ugovora ovakve vrste. U drugom slučaju obrtnik je zakupljivao već obrađeno zemljište (*locatio ad laborandum*) za koje je, ovisno o odredbama ugovora, plaćao novčanu ili naturalnu rentu te se obvezivao da će nastaviti s uzgojem već zasađenih kultura.⁴⁵⁹ Ovakav je vid zakupstva kratkoročno bio povoljniji jer je zakupnik već prve godine mogao ubirati prinose sa zemlje, no u konačnici nije stjecao nikakvo vlasništvo. Možda je upravo to razlog što se samo 21,87 % splitskih obrtnika u 15. st. odlučivalo za ovakav vid zakupstva. No, promotrimo detaljnije sačuvane ugovore o zakupu.

⁴⁵⁷ Naime, prema jednom od najpoznatijih formulara o umijeću sastavljanja notarskih isprava, *Ars notarie*, koji je između 1214. i 1216. g. sastavio Rajnerije iz Perugije, postoje dvije osnovne skupine notarskih ugovora. U prvu skupinu spadaju oni dokumenti u kojima jedan prodaje ili prepušta drugome vlasništvo nad nekom stvari u trajni posjed, a to bi bili, primjerice, kupoprodajni ugovori, isprave o darivanju, dokumenti o zamjeni imovine i sl. Drugu skupinu čine oni ugovori u kojima se vlasništvo nad imovinom ne prenosi na drugu osobu, nego joj se ona daje u zakup. Takve su ispave, primjerice, ugovori o zakupu nekretnina, životinja i drugih pokretnina. Više o tipologiji i strukturi notarskih ugovora vidi u: GRBAVAC, Branka, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 2010., str. 81.-89.

⁴⁵⁸ *Item statutum et ordinatum est, quod si quis plantaverit vineam aliquam, suo nomine in possessione alicuius et ipsam possessionem tenuerit per XXⁱⁱ annos continuos sine lite et questione ... sed ipsam vineam teneat et possideat eo modo.* – *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 107., str. 566.-568.

⁴⁵⁹ Tipovi zakupa *ad pastinandum* i *ad laborandum* odavno su poznati u hrvatskoj historiografiji. O takvim je poljodjelskim odnosima na dubrovačkom području pisao D. Roller još prije više od pola stoljeća, a 20-ak godina kasnije sličnu je analizu za zadarsko područje napravio i T. Raukar. U novije doba J. Kolanović obradio je zakupe *ad pastinandum* i *ad laborandum* za područje šibenske, a S. Dokoza za područje korčulanske komune. – ROLLER, D., *Agrarno-proizvodni odnosi*, 60.-66.; RAUKAR, T. *Zadar u 15. st.*, 151.- 165; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 120.-130.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 71.-82.

4. 1. 2. 1. Zakup *ad pastinandum*

Kako je već rečeno splitski su pučani, a među njima i brojni obrtnici, podizali nasade na zemlji koju su uzimali u zakup i tako stjecali emfiteutsko pravo na nasad.⁴⁶⁰ U pravnom smislu to je značilo da su ostvarivali stvarno pravo na tuđoj stvari (*iura in re aliena*).⁴⁶¹ Sačuvani podaci o takvom zakupu ovdje su prikazani tablično:

Tabela 5: Ugovori splitskih obrtnika o zakupu zemlje radi podizanja nasada (*ad pastinandum*) 1428.-1475. g.

Godina	Veličina zemljišta (u vretenima)	Vrijeme za podizanje nasada (u godinama)	Renta (u dijelovima prinosa)
1428.	29		1/3
1444.	2		1/3
1444.	15		1/2
1445.	8		1/3
1445.	9		1/3
1445.	16		1/3
1445.			1/2
1446.	16		1/2
1446.	10		1/3
1448.	4	2	1/3
1449.	18		1/3
1449.	7		1/3
1449.	8		1/3
1453.	28	13	1/3
1454.		3	225 dukata
1454.	7		1/3
1454.	20		1/3
1454.	4		1/3
1461.	4		2/5
1461.	10	3	1/3
1467.			1/2
1470.	4		1/3
1474.	2		1/3
1475.			1/4
1475.	8		1/5

⁴⁶⁰ Vidi bilješke 431 i 432 iz ovog poglavlja.

⁴⁶¹ Rimsko je pravo poznavalo 4 tipa stvarnih prava na tuđim stvarima: služnosti, emfiteuzu, *superficies* i založno pravo. – CVITANIĆ, Antun, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Split 2002., str. 146.

Rekli smo, uzimanje zemlje u zakup radi podizanja nasada splitskim je obrtnicima u kasnom srednjem vijeku omogućavalo dodatne prihode. Što je zemljišna parcela bila veća, bilo je i više posla, no istovremeno je više zemlje davalo i više prinosa. Prosječna površina nasada što su ih splitski obrtnici podizali na zakupljenim terenima iznosila je, vidjeli smo, 10-ak vretena,⁴⁶² no kako se vidi iz priložene tablice, pojedini su obrtnici podizali nasade gotovo triput veće površine. Tako je, primjerice, postolar Rusko zakupio teren za podizanje nasada površine čak 29 vretena,⁴⁶³ a kalafat Radojevica teren površine 20 vretena, obvezavši se pritom da će svake godine zasaditi 2 vretena zemlje sve dok čitava površina ne bude zasađena i obrađena (*donec tota dicta terra fuerit pastinata et laborata*).⁴⁶⁴ Zakupljena se zemlja, vidimo, mogla i postupno obrađivati, a to je, pak, ovisilo o ugovornim klauzulama. Ako uzmemo u obzir veličinu zemljišta i vremenski rok u kojem su se zakupci obvezivali podignuti vinograd, vidimo da je prosječni splitski obrtnik, sada u svojstvu težaka, morao godišnje zasaditi barem 2 vretena zemlje.⁴⁶⁵ No, naglasimo ipak da je ovaj prosjek izračunat samo na temelju 3 ugovora (12 %) koji bilježe veličinu zemljišta i ugovoreni rok za podizanje nasada. Inače se taj vremenski rok u većini ugovora ne navodi, a razlog tomu leži u činjenici da je objema ugovornim stranama odgovaralo što skorije podizanje nasada kako bi se što prije došlo do prihoda, tim više što je zakupac imao obvezu podavanja i za vrijeme dok zemlja ne počne davati ploda.⁴⁶⁶

Iz odredaba sačuvanih ugovora vidljivo je da zakupac zemlje *ad pastinandum* na sebe preuzima obvezu sađenja loze i drugih stabala (*bonis uitibus et arboribus fructiferis*)

⁴⁶² Dakle, 8522,09 m² ili 0,85 ha. Usporedbe radi, Šibenčani su podizali nasade vinove loze na površinama nešto većim od 6 gonjaja, odnosno otprilike 5112 m² ili 0,51 ha. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 122.

⁴⁶³ DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 18

⁴⁶⁴ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 72

⁴⁶⁵ Usporedbe radi, u korčulanskoj je komuni težak obično nasađivao nešto manje od gonjaja godišnje, a u zadarskoj komuni otprilike 1 gonjaj. – DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 78.; RAUKAR, T. *Zadar u 15. st.*, 188. Korčulanski je gonjaj u 15. st. iznosio 915,240 m² ili 0,09 ha, a zadarski 2369,54 m² ili 0,23 ha. – ZANINOVIĆ-RUMORA, Marija, "Korčulanske mjere za dužinu i površinu u razdoblju od 15. do 19. st.", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 27, Zagreb 2009., str. 117.; RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 298. Ako bismo te mjere pretvorili u suvremeni metrički sustav ispalo bi da je korčulanski težak nasađivao godišnje gotovo dvaput manju površinu od splitskog težaka, u našem slučaju obrtnika, te dva i pol puta manju površinu od one što ju je godišnje nasađivao zadarski težak.

⁴⁶⁶ KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 124.

te obvezu obrađivanja na vlastiti trošak i prema pravilima koja je propisivao Statut. Ona su točno određivala kada se loza treba okopavati te kada vinograd treba obrezivati,⁴⁶⁷ a novčana globa prijetila je onima koji se ne bi pridržavali propisanih pravila. U tom je slučaju vlasnik zemlje čak mogao oduzeti zakupcu i cijeli prihod.⁴⁶⁸

Zakupac je zemljoposjedniku davao rentu i to najčešće u naturi, odnosno određeni dio prinosa sa zemlje.⁴⁶⁹ Cijena zakupa ovisila je o količini uloženog. Tako je, primjerice, krznar Juraj Dragosijev za zakup zemlje svake godine vlasniku morao davati *tertiam partem de fructibus*,⁴⁷⁰ baš kao i drvodjelac Petar Milivojev za zakup zemlje samostana Sv. Benedikta.⁴⁷¹ Oni su, dakle, bili vlasnici nasada kojeg su podigli i obrađivali ga vlastitim sredstvima. Međutim, nije uvijek tako bilo. Ponekad su vlasnici zemlje ulagali i dodatna sredstva pa su sebi uzimali i veći dio prinosa. Tako je, primjerice, postolar Radoj za rentu davao čak *medietatem de fructis omni anno*,⁴⁷² a krojač Mihael Ivanov *duas partes de quinquas de omnibus fructibus*.⁴⁷³ Ipak, zakupci su za nasade zasađene na tuđoj zemlji najčešće davali samo trećinu prihoda iako se, neovisno o dodatnim ulaganjima vlasnika zemlje, od polovine 70-ih godina 15. st. primjećuje smanjvanje davanja, prvo na četvrtinu prihoda, a zatim i na petinu.⁴⁷⁴ No, s obzirom na mali broj sačuvanih ugovora iz tog razdoblja, ne možemo sa sigurnošću utvrditi je li ta praksa zaista bila uobičajena ili se ovdje radi samo o iznimkama.

Ponekad su vlasnici zemlje kao dio prirodne rente od zakupaca tražili još štogod. Tako je, primjerice, kovač Marko Petanović kao rentu za zakup zemlje svake godine

⁴⁶⁷ ... *prima feditura et zappatura fiat de mense Marcii et Aprilis, secunda vero fiat per totum mensem Iunii et quod putare fiat per totum mensem Februarii* ... – Statut grada Splita, knj. III., gl. 106., str. 564.

⁴⁶⁸ ... *quod si quis laborator acceperit terram alicuius ad pastinandum et non laborat eam sicut conuenit ... alias ammittat fructus ipsius anni, qni deueniant in dominum terre et soluat quatuor libras, medietatam communi, aliam medietatem domino terre.* – Isto, 564.-566.

⁴⁶⁹ Smatralo se, naime, da se prihod sastoji od 4 dijela: jedan je pripadao vlasniku nasada, drugi vlasniku zemlje, treći obrađivaču, a četvrti onomu tko je uložio sredstva. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 186.-187.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 71.

⁴⁷⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 317

⁴⁷¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 324'-325

⁴⁷² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 432'-433

⁴⁷³ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 31-31'

⁴⁷⁴ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 81-81' ili fol. 114. Slično je bilo i u zadrskoj komuni gdje su krajem 15. i veći dio 16. st. težaci davali kao rentu 1/4 ili 1/5 prinosa sa zemlje, ovisno o utanačenoj pogodbi. – PERIČIĆ, Š., *Razvitak gospodarstva Zadra*, 70.

morao davati *tertiam partem de fructibus*, ali uz to još i *medietatem tinačii musti*.⁴⁷⁵ Isti je dodatak, ali uz rentu od čak polovice prinosa, morao davati i kovač Vučić svom zakupodavcu *ser* Antunu Lukinom Zukoviću.⁴⁷⁶ Osim toga, primjećujemo i da u jednom od analiziranih ugovora postoji i obveza novačanog davanja rente, no on je po svojim odredbama veoma specifičan. Njime, naime, splitski trgovac Matija Radovanov Gerlić bojadisar u tkanina Mihovilu Markovom daje u zakup zemlju koju dijeli s Jurjem Matejevim Bubanićem i s ostalim nasljednicima pokojnog *ser* Šimuna Bubanića.⁴⁷⁷ Stoga je ovdje novčano plaćanje rente određeno vjerojatno zbog lakše raspodjele profita.⁴⁷⁸

Dakle, zakup tuđe zemlje u svrhu podizanja nasada, najčešće vinograda, splitskim je obrtnicima u 15. st. donosio dodatne prihode. S obzirom na velik broj sačuvanih ugovora koji pokazuju da su nasade na zakupljenim zemljištima podizali i drugi splitski pučani, možemo zaključiti da je to bio obrazac prema kojem su, na obostranu korist ugovornih strana, poslovali više-manje svi društveni slojevi. Ipak, oni manje imućni nisu bili u mogućnosti podizati vlastite nasade te plaćati rentu u vrijeme dok zemlja još nije davala ploda. Oni su bili prisiljeni uzimati u najam već podignute vinograde, obrađivati ih i otplaćivati rentu te se samo nadati da će ostvariti i osobni profit.

4. 1. 2. 2. Zakup *ad laborandum*

Rekli smo već da je prema srednjovjekovnom pravu zakup *ad laborandum* značio uzimanje već podignutog nasada na obrađivanje. Pritom je zakupac bio dužan vlasniku plaćati daću ili rentu u dijelu prinosa sa zemlje. Najčešće su se na obradu davali vinogradi, ali i ostali posjedi, poput oranica ili vrtova. Tako je, primjerice, kožar Nikola Cvitanović, splitski građanin i stanovnik, uzeo na obrađivanje vrt samostana Sv. Klare uz plaćanje novčane rente od 4 libara godišnje.⁴⁷⁹ Ovakva je praksa bila karakteristična za

⁴⁷⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 323

⁴⁷⁶ DAZ, SSA, k. 12, sv. 28, sveš. 2, fol. 11'-12

⁴⁷⁷ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 9, fol. 46'-47

⁴⁷⁸ Ipak, u nekim je dalmatinskim komunama, primjerice u Dubrovniku, pri uzimanju zemlje u zakup bilo uobičajeno plaćanje samo novčane rente (*ad afflictum*). Zauzvrat je obrtnik-težak obrađivao vlasnikovu zemlju te sâm ubirao prinose. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 205.

⁴⁷⁹ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 68'-69

sve slojeve splitskog društva iako su razlozi davanja nasada na obradu bili raznovrsni. Za gradski patricijat, Crkvu ili imućnije građane to je bio samo jedan od oblika ekonomske djelatnosti koji je donosio kapital. S druge strane, neki stanovnici komune, primjerice starije osobe ili udovice, davali nasade u zakup zbog toga što nisu bili sposobni sami ih obrađivati. Tako, primjerice, gospođa Katarina, udovica Hvaranina Petra Grifčića daje na obradu svoju zemlju splitskom kalafatu Blažu uz obvezu davanja četvrtine plodova godišnje.⁴⁸⁰ Na taj je način spomenuta Katarina mogla bez fizičkog rada uživati u dijelu plodova sa svoje zemlje, dok je kalafat Blaž radom na agraru popunjavao svoj budžet od obrtne proizvodnje. Obostrana korist bila je zajamčena.

No, promotrimo li pomnije sačuvane ugovore o zakupu nasada, vidjet ćemo da splitski obrtnici u 15. st. nisu bili skloni uzimanju zakupa *ad laborandum*. Naime, u razdoblju 1428.-1475. g. ostalo je sačuvano samo 7 takvih ugovora što čini svega 21,87 % svih sačuvanih ugovora o zakupu zemlje splitskih obrtnika.⁴⁸¹ Stoga zaključujemo da su se vinogradi i drugi nasadi na splitskom području podizali većinom na temelju ugovora *ad pastinandum*,⁴⁸² no potreba za novcem ponekad je prisiljavala težake da već podignute nasade daju u zakup. Takvi ugovori splitskih obrtnika prikazani su u sljedećoj tablici:

Tabela 6: Ugovori splitskih obrtnika o zakupu zemlje s već podignutim nasadima (*ad laborandum*) 1428.-1475. g.

Godina	Veličina zemljišta (u vretenima)	Duljina ugovora (u godinama)	Renta
1438.	18	3	1/3 prinosa
1449.	18		1/3 prinosa
1453.		3	8 dukata
1462.	3		4 libre
1466.	10		3 dukata
1474.	1/3 zemljišta	16	dodatna ulaganja
1474.	12	6	1/4 prinosa

⁴⁸⁰ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 33'-34

⁴⁸¹ Razlog manjem broju sačuvanih ugovora *ad laborandum* može biti i u tome što nije bilo uobičajeno da se pri uzimanju tuđih nasada na obradu o tome načini i dokument. – ROLLER, D., *Agrarno-proizvodni odnosi*, 57.-58.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 80.

⁴⁸² Tako je, čini se, bilo i u zadarskom i u šibenskom distriktu. – RAUKAR, T. *Zadar* u 15. st., 154.; KOLANOVIĆ, J. *Šibenik*, 120.

Kako vidimo, zakupljeni nasadi uglavnom su se nalazili na česticama većim od 10 vretena što znači da je prosječni zemljoposjednik mogao sâm sa svojom obitelji obraditi do 10 vretena vlastitog zemljišta godišnje,⁴⁸³ dok je veće površine davao na obradu.⁴⁸⁴ Izuzmemo li iz priložene tablice jedan ugovor u kojem nije precizirana veličina zemljišta, preostaje samo jedan slučaj davanja na obradu nasada na manjoj površini. Tim se ugovorom zakupljuje već spomenuti vrt samostana Sv. Klare (*vnum ortum dicti monasterii, vreteni trium*)⁴⁸⁵ pa je i logično da se ovdje radi o manjoj obrađenoj površini. Kako su se vinogradi i oranice redovito sadili na većim površinama, zaključujemo da su se upravo ti nasadi najčešće i davali na obrađivanje.

Zakupci su uzimali nasade na određeno vrijeme, ali, kako se vidi iz sačuvanih dokumenata, duljina ugovora nije uvijek bila precizirana. To zapravo nije bilo ni potrebno jer je prema odredbama Splitskog statuta vlasnik mogao raskinuti ugovor ukoliko zakupac ne bi obrađivao nasad prema propisanim pravilima, a pritom bi zakupac gubio čitav prinos.⁴⁸⁶ Ipak, dugotrajni je nasljedni zakup za zakupca bio znatno povoljniji i sigurniji, no i kod kratkoročnog su zakupa ugovorne strane bile zaštićene. Tu je zaštitu, naime, garantirala Komuna statutarnom odredbom *Obrađivač ne smije prevariti zakupodavca i obratno*.⁴⁸⁷

Pri zakupu već podignutog nasada zakupac se vlasniku obvezivao na plaćanje rente u dijelu prinosa sa zemlje ili u novcu. Kao i kod ugovora *ad pastinandum*, iako na malom uzorku ugovora, i ovdje primjećujemo da su naturalna davanja veća na početku 15. st. dok se od polovice 70-ih godina 15. st. ona smanjuju. Suprotno praksi kod zakupa

⁴⁸³ Prema izračunu T. Raukara, prosječni je Zadrani mogao obraditi najviše 4 gonjaja vinograda godišnje, dakle 9478,16 m² ili 0,94 ha. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 194. Takva se procjena čini realnom, a poklapa se i s površinom koju je godišnje mogao obraditi prosječni Splitsanin (10 vretena = 8522,09 m² ili 0,85 ha).

⁴⁸⁴ Čini se, pritom, da su šibenski težaci bili upola manje opterećeni jer su im se na obradu davala zemljišta prosječne površine 5 gonjaja, odnosno otprilike 4260 m² ili 0,42 ha. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 122.

⁴⁸⁵ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 68'-69

⁴⁸⁶ *Item statutum et ordinatum est, quod su quis laborator acceperit terram alicuius ad pastinandum et non laborat eam sicut conuenit ... alias ammittat fructus ipsius anni, qui deueniant in dominum terre ...* – *Statut grada Splitsa*, knj. III., gl. 106., str. 564.-566. Slične su odredbe postojale i u drugim dalmatinskim komunama, primjerice u Trogiru ili u Zadru. – *Statut grada Trogira*, knj. II, gl. 75, str. 102.-103.; *Zadarski statut*, knj. III, gl. 68, 70, str. 314., 316. Međutim, zadarski statut navodi i razloge koji opravdavaju težaka ako nije obrađivao vinograd kako je bilo ugovoreno (smrt, bolest, glad i sveopća nerodica). – *Isto*, knj. III, gl. 69, str. 316.

⁴⁸⁷ *Quod laborator non decipiat conductorem, nec e contra.* – *Statut grada Splitsa*, knj. IV., gl. 105, str. 696.

zemlje radi podizanja vlastitih nasada, pri uzimanju u zakup već postojećih nasada ugovarala se i novčana renta.⁴⁸⁸ Tako već spomenuti postolar Nikola Cvitanović obrađuje crkveno dobro uz rentu od 4 libre godišnje,⁴⁸⁹ podstrigač sukna Mihovil Karipčić daje zakupodavcu *ser* Ivanu iz Gubija 8 dukata godišnje,⁴⁹⁰ dok zlatari Juraj i Marko Fusti obrađuju vinograd hospitala Sv. Duha uz rentu od 3 dukata godišnje.⁴⁹¹ Ipak, s obzirom na to da su u promatranom razdoblju sačuvana samo 3 ugovora u kojima splitski obrtnici uzimaju u zakup nasade za novčanu rentu, ne možemo pozdano zaključiti na temelju čega se određivala visina zakupnine.⁴⁹² Po svemu sudeći ona je ovisila u prvom redu o veličini unajmljenog nasada, zatim o vrijednosti obrađivačeva rada te o duljini ugovora. Uz to, primjećujemo da se u samo jednom od analiziranih ugovora ne traži davanje novčane ili prirodne rente vlasniku nasada, već se od zakupca traži dodatno ulaganje u zemlju.⁴⁹³ Čini se da je razlog tomu uzimanje u zakup nasada na nepodijeljenom zemljištu.

4. 1. 3. Struktura obrtnika zemljoposjednika

Da bismo detaljnije promotrili strukturu obrtnika koji su se uključivali u tokove splitske agrarne privrede ovdje ćemo ponovo analizirati inventare 19-orice zanatlija sastavljene u razdoblju od lipnja 1436. do listopada 1458. g. Evo tabelarnog prikaza sačuvanih podataka o njihovoj zemljoposjedu:

⁴⁸⁸ Novčana renta kod dugoročnijih zakupa nije bila neuobičajena ni u Dubrovniku. – ROLLER, D., *Agrarno-proizvodni odnosi*, 67.-69.

⁴⁸⁹ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 68'-69

⁴⁹⁰ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 36-36'

⁴⁹¹ DAZ, SSA, k. 13, sv. 29, sv. 2, fol. 110'-111

⁴⁹² Kako pokazuju dokumenti zadarskih notara, i u ovoj se komuni prirodna renta ponekad pretvarala u novčanu. U takvim slučajevima zakupnik obično nije neposredni obrađivač, već on vlasniku zemlje samo plaća zakupninu, a ugovore o brađivanju posebno sklapa s težacima. Profit zakupca sastoji se u razlici zakupnine i prinosa sa zemlje. Prema izračunu T. Raukara na početku 15. st. vrijednost zakupnine na 1 gonjaj iznosila je 5 libara, a vrijednost proizvodnje na jedan gonjaj 20 libara. Budući da je zakupnina gotovo redovito iznosila 1/4 prinosa, vrijednost naknade vlasniku za uloženi 1 gonjaj zemljišta iznosi 5 libara, dok vrijednost obrađivačeva rada na jednom gonjaju u toku jedne godine iznosi 15 libara. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 185.-186.

⁴⁹³ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 32'

Tabela 7: Struktura obrtnika-poljoprivrednika prema inventarima 1436.-1458. g. Brojevi u zagradama označavaju površine zemljišta u vretenima ako ih izvor navodi.

Godina	Vrsta obrtničke struke	Zemljoposjed		Zakup zemlje	
		Vrsta čestice	Broj čestica	Vrsta čestice	Broj čestica
1436.	bojadisar	vinograd (13)	1		
1436.	krznar			vinograd	3
1436.	krznar				
1436.	krznar				
		zemljište	1		
		vinograd	2		
1437.	krojač				
1437.	kožar			vinograd (3)	1
		vinograd (4)	1	vinograd (15)	1
		zemljište	3		
		vrt	1		
1437.	krznar	vinograd	1		
1437.	krojač				
1437.	postolar			vinograd (42)	4
1438.	kovač	vinograd	1		
1448.	drvodjelac			vinograd	2
1449.	zlatar	zemljište (10)	2	vinograd (52)	5
1449.	postolar			vinograd	1
1454.	postolar			vinograd (23)	1
1454.	krznar				
1456.	krznar			vinograd	2
		vinograd (4)	1		
		zemljište (1)	2		

Već smo rekli da je prema podacima sačuvanih inventara čak 73,68 % splitskih obrtnika imalo udjela u gradskoj agrarnoj privredi, bilo posjedovanjem zemlje ili samo zakupom zemlje i/ili nasada. To znači da se samo nešto više od četvrtine (26,31 %) obrtničkog sloja nije uključivalo u neki vid agrarne proizvodnje. Iz priložene tablice vidi se da su to redovito bili pripadnici nisko profitabilnih obrtničkih struka, u našem slučaju 3 krznara⁴⁹⁴ i 2 krojača.⁴⁹⁵ Iz popisa njihovih dobara vidi se da su to bili izrazito siromašni članovi splitskog srednjovjekovnog društva jer osim par odjevnih i nekoliko uporabnih

⁴⁹⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11, fol. 19-19'; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁴⁹⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 48', fol. 77

predmeta nisu posjedovali gotovo ništa. Od njih petero samo su krojač Juraj i krznar Luka zvan Turketi stanovali u vlastitoj kući, a nitko, pak, od njih nije posjedovao vlastitu radionicu s dućanom pa su vjerojatno radili kao pomoćnici kod drugih majstora svoje struke. Suočeni s takvim imovinskim (ne)prilikama, ovi obrtnici ni na koji način nisu mogli steći zemljoposjed i pokrenuti vlastitu agrarnu proizvodnju. Jedino što im je preostajalo bila je mogućnost uzimanja u zakup već podignutog vinograda kako bi se, uz davanje rente, opskrbljivali barem dijelom prinosa sa zemlje. No, ugovore *ad laborandum* ove 5-orice zanatlija nisam uspjela pronaći.

Pogledajmo sada strukturu obrtnika koji su imali vlastiti zemljoposjed. Iz priložene tablice vidi se da su vinogradi i ostala zemljišta bila u vlasništvu pojedinaca različitih obrtničkih djelatnosti. Naime, u inventarima koje smo analizirali kao zemljoposjednici pojavljuju se po dva zlatara i kovača te po jedan bojadisar tkanina, krznar i obučar, a kao zakupci vinograda na tuđim zemljištima pojavljuju se krznari, kožari, kovači, postolari i zlatari. Međutim, primjećujemo da krznari, kovači i postolari, kao pripadnici manje profitabilnih struka, imaju izrazito usitnjene posjede, upravo iz razloga što najčešće nemaju dovoljno kapitala da nabave više zemljišta.⁴⁹⁶ S druge strane, ekonomski ojačani obrtnici imaju mnogo veće posjede. U našem slučaju najveći zemljoposjed ima jedan zlatar te jedan bojadisar tkanina: zlatar Marko Petković Sanković posjeduje dvije zemljišne čestice veličine ukupno 10 vretena te čak 5 vinograda na tuđim zemljištima ukupne površine 52 vretena,⁴⁹⁷ a bojadisar tkanina Tvrdislav Vulkasinović posjeduje 13 vretena vlastite zemlje u Kopilici.⁴⁹⁸ Da su se ovi obrtnici svojom imućnošću izdvajali od glavnine obrtničkog sloja pokazuju i druga dobra koja su posjedovali. Spomenuti zlatar Marko, primjerice, uz uobičajene predmete posjeduje i dosta nakita, što i nije neuobičajeno za jednog zlatara, no u njegovoj su radionici pronađena i dva kovčežića s novcem ukupnog iznosa od čak 150 libara (oko 25 dukata). S druge strane, bojadisar Tvrdislav nema vrjednijih dragocjenosti, ali se na popisu njegovih dobara nalazi i kutijica s 9 zlatnih dukata, a ta ga ušteđevina izdvaja od većine

⁴⁹⁶ Iste se skupine obrtnika kao izrazito mali zemljoposjednici ili kao oni koji uopće ne posjeduju zemlju susreću i u zadarskim notarskim izvorima 15. st. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 134.-135.

⁴⁹⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'

⁴⁹⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5

ostalnih obrtnika koji, kako svjedoče sačuvani inventari, nisu raspolagali gotovim novcem. Vidimo, dakle, da su imućniji obrtnici, po uzoru na gradski patricijat, višak sredstava ulagali u zemljoposjed, a ovaj najsigurniji i najtrajniji način ulaganja kapitala slijedili su i manje imućni pojedinci iz obrtničkog sloja.

4. 1. 4. Akumulacija kapitala

Kad govorimo o ulaganju kapitala u zemljišni posjed, treba istaknuti da su pojedini splitski obrtnici iz reda imućnijih građana kapital akumulirali i različitim malverzacijama na tržištu nekretnina. Ugledajući se na sloj gradskog patricijata, stvarali su zemljoposjed kojeg su poput plemićkog patrimonija mogli oporučno prenositi na mlađe naraštaje svoje obitelji. Gomilanjem zemljišnih čestica i kulturom stanovanja oponašali su plemićki stil života,⁴⁹⁹ pri čemu je upravo veličina njihova zemljišnog posjeda definirala i razinu njihova društvenog ugleda. Posjedovanje zemlje, naime, neprijeporan je simbol društvenog statusa.

Međutim, nisu svi imućniji građani uvećavali zemljoposjed samo radi stjecanja društvenog ugleda. Neki su pojedinci s viškom kapitala, pak, gomilali zemljišne parcele zbog uvećavanja prinosa s agrara i povećanja poljoprivrednog poslovanja. Drugi su, pak, kupovali zemljišne čestice da bi ih, u za to povoljnom trenutku, prodavali po skupljoj cijeni, a sve s ciljem izvlačenja dobiti. Takvi su slučajevi ostali zasnježeni u sačuvanoj notarskoj građi, a bilježe se redovito kod onih zanatlija što su se bavili profitabilnijim obrtničkim djelatnostima.

Neka ovdje primjerom bude još jedan splitski zlatar imenom Vuk. Naime, prema podacima sačuvanih dokumenata o transakcijama zemljišnih parcela izgleda da se Vuk uključivao u preprodaju zemljišta poput suvremenih trgovaca na tržištu nekretnina. Tako je, primjerice, u nešto više od godine dana, od početka lipnja 1444. do kraja lipnja 1445. g. kupio čak 4 zemljišne čestice, od toga 3 u omiškom distriktu⁵⁰⁰ i jednu na lokalitetu

⁴⁹⁹ Potvrđuju to, primjerice, i inventari prije spomenutih obrtnika, bojadisara Tvrdislava Vulkasinovića i zlatara Vlatka Petković Sankovića. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, sveš. 4, fol. 277-277'

⁵⁰⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 23, sveš. 4, fol. 166'; sveš. 6, fol. 267'; sveš. 8, fol. 308-308'

Dulge u splitskom distriktu.⁵⁰¹ Da je zemljišni posjed uvećavao kupnjom čestica na istom mjestu vidi se iz međa jedne od parcela: *in confinibus et territoribus Almissii prope quocumque suos confines*. To nas neodoljivo navodi zaključak da Vuk zemljišni posjed gomila zbog dodatne akumulacije kapitala, a to mu je, naposljetku, osiguravalo i veći društveni ugled. Iako nemamo dokaza o tome da Vuk nije osobno radio na agraru te da je svoj posjed davao na obrađivanje težacima, malo je vjerojatno da se ovaj zlatar zaista bavio zemljišnom privredom. Naime, zbog zahtjevnosti njegove struke, ali i udaljenosti zemljišnih parcela, zasigurno nije osobno obrađivao sve 4 zemljišne čestice. Stoga ta velika površina zemljišta ne postaje Vukov zemljoposjed u poljoprivrednom smislu. Taj je posjed zapravo dobro uloženi kapital koji će mu u povoljnoj prilici donijeti profit.

Pored zlatara Vuka, kao izrazito spretan trgovac nekretninama od 60-ih godina 15. st. pojavljuje se i poznati klesarski majstor Andrija Aleši iz Drača.⁵⁰² Osim što se, na sreću suvremenih Splićana, uspješno bavio graditeljskim poslovima, profit od obrtne proizvodnje uvećavao je i malverzacijama na tržištu nekretnina. Trgovao je i kućama,⁵⁰³ ali u nešto većoj mjeri i zemljišnim parcelama. Pogledajmo nekoliko primjera. Dana 20. svibnja 1466. g. Andrija kupuje od gospođe Radice pokojnog Ivana Parnokvića vrt površine jednog vretena za 260 libara malih.⁵⁰⁴ Nakon toga Andrija se idućih 8 godina u sačuvanim notarskim spisima ne pojavljuje kao protagonist zemljišnih transakcija. No, 4. lipnja 1474. g. ponovo započinje njegova aktivnost na polju trgovanja nekretninama.⁵⁰⁵ Toga je dana, naime, sa *ser* Matijom Kotanovićem mijenjao oranicu na udaljenom Kamenu za već podignuti vinograd na bližem predjelu Splitkog polja zvanom Firule. Kao naknadu *ser* Matiji je isplatio 100 libara te obećao da će mu na njegov zahtjev isplatiti još toliko. Je li zaista tako i bilo, ne znamo, no prinosi s novostečenog vinograda Andriji su ubrzo vratili uloženi kapital.⁵⁰⁶ Dana 29. ožujka 1475. g. Andrija prodaje vinograd na predjelu Sučidar u Splitskom polju Ivanu Petrovom Balestariću, inače najmoprimcu svoje

⁵⁰¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol 205'

⁵⁰² Najznačajnija literatura o njemu navedena je u bilješci 323.

⁵⁰³ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 15, sv. 31., sveš. 1, fol. 164'; sv. 32, sveš. 1, fol. 90-90' itd.

⁵⁰⁴ DAZ, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 101

⁵⁰⁵ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 20'-21

⁵⁰⁶ Prema izračunu T. Raukara prinosi s vinograda bili su čak 10 puta veći, odnosno 10 puta isplativiji od onih s oranica. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 156.

supruge Maruše, za 52 zlatna dukata,⁵⁰⁷ a zatim mu ga, pod nerazjašnjenim okolnostima, još istoga dana i za posve istu svotu novca vraća.⁵⁰⁸ Što je Andriju nagnalo da se predomisli oko ove kupnje, nije jasno iz sačuvanih spisa, no znakovito je da kupljeni vinograd s pripadajućim zemljištem vraća uz uvjet da se u iduće tri godine ne može prodavati drugima. Možda je u nedostatku novca Andrija ipak htio na neki način rezervirati ovaj vinograd za sebe. Osim toga, da ovog klesara zemljoposjed zanima isključivo kao oblik ulaganja kapitala, a ne kao gospodarski subjekt, dokazuje i idući primjer. Naime, 3. svibnja 1475. g. već spomenuti Matij Kotanović Andriji vraća dug od 101 libre nastao pri kupnji jednog zemljišta na splitskom Mertojaku.⁵⁰⁹ Kako bi vratio dug, Matij nekoliko dana prije prodaje vinograd na lokalitetu Longaro kojeg Andrija, očito, nije htio prihvatiti kao zamjenu za novčani dug. Sve ovo svjedoči o učestaloj i profitabilnoj trgovini nekretninama ovoga poznatog dračkog klesara. Tomu u prilog idu i neki oporučni legati što ih je Andrija Aleši ostavio splitskoj bratovštini Sv. Duha, a radi se, naravno, opet o nekretninama. Naime, toj je bratovštini, čiji je i sâm bio član, 30. kolovoza 1504. g. Andrija oporučio teren površine 15 vretena na lokalitetu Jame, zatim drugi teren od 7 vretena na brdu Marjan te jedno zemljište površine 4 vretena na lokalitetu Smrdečac u Splitskom polju. Uz to, Andrija bratovštini oporučno ostavlja i neke nekretnine u gradu, u predjelu Sdorija, koje je on već prije dao u trajan zakup, a koji se od sada trebao plaćati spomenutoj bratovštini.⁵¹⁰ Dakle, iz svega navedenog možemo zaključiti kako je majstor Andrija Aleši bio bogati zemljoposjednik iako u nedostatku njegova inventara dobara ne možemo točnije odrediti veličinu tog posjeda. Ipak, česta preprodaja obradivih parcela, kao uostalom i stambenih objekata,⁵¹¹ daje nam naslutiti da je gomilanje zemljoposjeda za Andriju bio samo oblik ulaganja kapitala koji će mu se na kraju višestruko isplatiti.

⁵⁰⁷ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 89

⁵⁰⁸ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 89

⁵⁰⁹ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 107

⁵¹⁰ Ti su zakupci bili potomci Mihovila Favra, zatim potomci njegova pokojnog brata Martina te potomci pokojnog Luke Balestarića. – BENYOVSKY, I., BUKLIJAŠ, T., "Bratovština i hospital Sv. Duha", 637.-638.

⁵¹¹ Vidi bilješku 503 iz ovog poglavlja.

Da je uvećavanje zemljišnog posjeda zaista bio najisplativiji i najtrajniji oblik ulaganja viška kapitala svjedoči i primjer poznatog splitskog slikara Dujma Marinovog.⁵¹² On je, naime, u razdoblju 1445.-1461. g. kupio više zemljišnih čestica da bi zatim neke od njih preprodavao po skupljoj cijeni. Tako je, primjerice, 23. travnja 1445. g. spomenuti Dujam od *ser* Marina Franinog Masarića za 65 libara malih kupio vinograd (*terra vineata*) na površini od jednog i 1/4 vretena.⁵¹³ Zatim 12. svibnja 1446. g. kupuje još 5 vretena oranice (*terra arratoria*) na predjelu Splitskog polja zvanom Kocunar,⁵¹⁴ a nedugo potom kupuje i drugu oranicu površine 4 vretena.⁵¹⁵ Međutim, 8. studenog 1446. g. Dujam prodaje Splitsčaninu Ruzeriju Budakoviću isto zemljište koje je godinu i pol ranije kupio od *ser* Marina Masarića, ali sada po cijeni od 79 libara malih! Dakle, samo na preprodaji nešto više od jednog vretena vinograda Dujam je zaradio 14 libara čistog profita, a tomu treba pridodati i rentu koju je te godine dobio u dijelu prinosa vinograda. No, tu njegova aktivnost na polju trgovanja nekretninama ne prestaje. Dana 25. lipnja 1448. g. Dujam prodaje 4 vretena oranice koja je kupio dvije godine ranije, no ovoga puta za jednaku svotu novca.⁵¹⁶ Kako mešetar njegova kalibra zasigurno ne bi propustio priliku za dodatnom zaradom zaključujemo da ga je vjerojatno potreba za gotovim novcem natjerala na prodaju bez neposredne zarade. No, 1455. g. Dujam je opet u akciji. Prvo u ožujku kupuje od gospođe Margarite i njenog supruga Emanuela zvanog Grk polovicu jednog imanja (*medietatem vnius possessionem*) uz uvjet da će ga njihovi težaci nastaviti obrađivati,⁵¹⁷ no ubravši svoj dio prinosa, već nakon tri mjeseca on im ga vraća i to po neznatno nižoj cijeni.⁵¹⁸ I naposljetku, Dujam još iste godine nastavlja širiti svoj zemljoposjed i to na račun propalog bojadisara tkanina Mihovila Markovog kojeg je poslovanje s već spominjanim *ser* Ivanom iz Gubija dovelo na rub financijske propasti.⁵¹⁹

⁵¹² Literaturu o njemu vidi u bilješci 394 u poglavlju 3.

⁵¹³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 283'-284

⁵¹⁴ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 417'-418

⁵¹⁵ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 438

⁵¹⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 201-201'

⁵¹⁷ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 152'-153

⁵¹⁸ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 188-188'

⁵¹⁹ Naime, bojadisar Mihovil dugovao je trgovcu *ser* Ivanu poveću svotu novca za guado koji je koristio u bojenju tkanina, a kojim ga je dotični *ser* Ivan opskrbljivao. Na kraju je Mihovil postao toliko financijski ovisan o *ser* Ivanu da mu je ovaj oduzeo radionicu i zatim mu je opet iznajmljivao. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 289.-290.

Zbog potrebe za gotovinom u kolovozu 1455. g. Mihovil prodaje Dujmu za 20 libara malih po vretenu još neizmjerenu zemljišnu parcelu u Splitskom polju,⁵²⁰ a dva mjeseca kasnije po istoj cijeni prodaje mu i cjelokupno imanje površine 50 vretena s kućom, vinogradom i dijelom zemlje na kojem nije bilo nasada.⁵²¹ Ovaj posljednji ugovor možda i najbolje svjedoči o težnji imućnijih splitskih pučana da veličinom zemljoposjeda iskažu svoje bogatstvo. Tako je i bojadisar Mihovil u doba poslovnog uspjeha širio svoje imanje, no zapavši u novčane dugove morao ga je prodati imućnom slikaru Dujmu Marinovom.

Vidimo, dakle, da su svi društveni slojevi težili stvaranju što većeg zemljoposjeda kao najvidljivijeg i najtrajnijeg temelja njihova društvenog statusa. Takvu je praksu u stoljećima razvijenog srednjeg vijeka provodio gradski patricijat, ali i Splitska crkva, no u 15. st. njihov primjer slijede i imućniji pučani. Tako se ekonomski standard pojedinca iskazivao u prvom redu veličinom njegova zemljišnog posjeda, a time je, nesumnjivo, rastao i njegov društveni ugled.⁵²²

4. 1. 5. Rasprostranjenost poljodjelskih kultura

U dosadašnjem izlaganju utvrdili smo kako su splitski obrtnici u kasnom srednjem vijeku najčešće kupovali ili uzimali u zakup vinograde te u manjoj mjeri oranice i vrtove. U ovom odjeljku zadatak nam je prikazati rasprostranjenost pojedinih poljodjelskih kultura u gradskom distriktu te, koliko je moguće na temelju sačuvanih podataka, utvrditi njihov omjer. Naime, u nekim se dalmatinskim komunama s većim distriktom, primjerice u Zadru, mogu pratiti tri glavna pojasa poljoprivrednih kultura što su uvjetovana usitnjenošću zemljoposjeda i zemljovlasnikovom težnjom da izvuče što veći profit. Tako, primjerice, loza i maslina dominiraju na zadarskoj astareji i otocima, dok oranice predvladavaju na terenima podalje od grada. Vrtovi se, pak, i manji vinogradi podižu u

⁵²⁰ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 199'-200

⁵²¹ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš., 5, fol. 220-220'

⁵²² Društveni se ugled u srednjem vijeku, osim veličinom zemljoposjeda, iskazivao i brojem nekretnina u gradu, u prvom redu kuća, ali i konoba, dućana, radionica, skladišta pa čak i brodova i drugih rentabilnih nekretnina i pokretnina. Ipak, pitanje akumulacije kapitala kupovanjem nekretnina u gradu ovdje ostavljamo po strani jer ta tema nema veze sa strukturom obrtničkih zemljoposjeda i udjelom obrtnika u poljodjelstvu grada.

blizini grada zbog načina i mogućnosti obrađivanja.⁵²³ Međutim, podaci splitskog notarijata koji se odnose na zemljoposjed obrtničkog sloja suviše su nesustavni i ne daju pravu sliku razmještaja poljodjelskih kultura i njihova omjera iz jednostavnog razloga što isključuju posjede plemstva, Crkve, imućnijih trgovaca ili običnih težaka. No, prikupljene podatke o zemljoposjedu obrtničkog sloja ovdje ćemo iskoristiti kao uzorak kojim ćemo pokušati ocrtati stvarnu rasprostranjenost poljodjelskih kultura u splitskom distriktu.

Ako pažljivije analiziramo dokumente o transakcijama zemljišnim česticama ili pak ugovore o uzimanju u zakup zemlje i/ili nasada, uočiti ćemo da splitski srednjovjekovni notari upotrebljavaju različite toponime kojima lociraju pojedine zemljišne parcele. Neki od njih nalaze se u neposrednoj blizini gradskih zidina, u predgrađima, a neki pak u bližem prigradskom pojasu udaljenom od središta Komune svega nekoliko kilometara. Lociramo ih s lakoćom jer su ti isti toponimi danas suvremene četvrti modernog Splita, poput Sućidra, Mertojaka ili Žnjana.⁵²⁴ No, kako svjedoče notarski spisi, pojedine su se parcele splitskih obrtnika nalazile daleko od grada, u djelovima Splitskog polja udaljenim više kilometara od gradskog recinkta. Evo primjera.

Rekli smo već da povijesni izvori potvrđuju najveću rasprostranjenost vinove loze uopće na Mediteranu, pa tako i u Splitu.⁵²⁵ Od svih ugovora kojima se splitski obrtnici na neki način vezuju uz zemlju, najveći dio navodi vinograde i to u sva tri maločas spomenuta pojasa gradskog distrikta. Tako, primjerice, u ožujku 1444. g. postolar Pavle Ostojić prodaje Radiši Bogišiću *unam eius vineam positam in suburbio*,⁵²⁶ a u svibnju 1472. g. krznar Lovre Carević prodaje ser Antunu de Albertis *vnam suam vineam positam in burgo Spaleti in contrata Manus*.⁵²⁷ Vinogradi su se, dakle, podizali i u neposrednoj

⁵²³ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 155.-157.

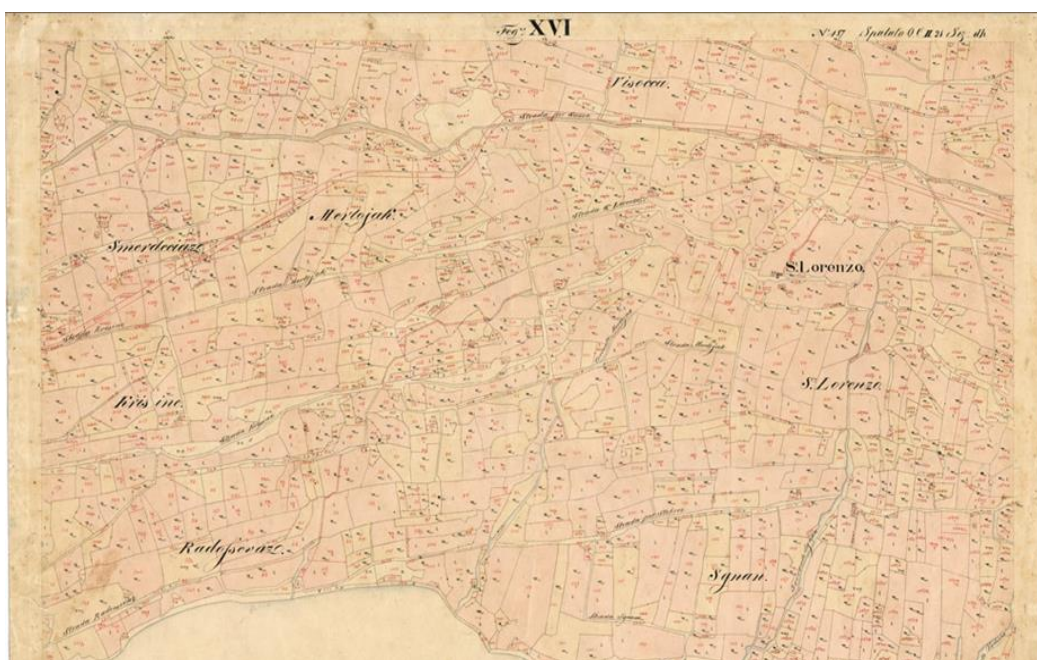
⁵²⁴ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 130-130', sveš. 5, fol. 231, 242'; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 67'; k. 10, sv. 24, fol. 98'; k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 72-72', sveš. 4, fol. 89-89'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 16'-17'; k. 15, sv. 32., sveš. 1, fol. 89 itd.

⁵²⁵ Uzgoj vinove loze u dalmatinskim gradovima možemo potvrditi notarskim izvorima tek od 13. st., kada se jače razvija ustanova notarijata, no to nipošto ne znači da vinogradarstvo na ovim područjima nije bilo rasprostranjeno i tijekom ranog srednjeg vijeka, pa i ranije. Uostalom, već su i antički pisci (Katon, *De agricultura*) spominjali vinovu lozu kao najunosniju poljodjelsku kulturu. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 156.; LISIČAR, P., *Grci i Rimljani*, 394. Zbog toga već tijekom ranog srednjeg vijeka nije bilo niti jedne europske regije u kojoj nije zabilježena barem nekakva trgovina vinom. – RAVANČIĆ, Gordan, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb 2001., str. 22.

⁵²⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 139

⁵²⁷ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 132'-133

blizini gradskog recinkta što nije neuobičajeno s obzirom na to da je svaki stanovnik grada želio stići do svog agrara u što je moguće kraćem roku. Stoga se loza primarno uzgajala na područjima čije su se udaljenosti mogle svakodnevno prevaljivati, a to vrijedi i za lokalitete udaljene 3-4 km od gradskog središta.⁵²⁸ Tako se kao lokaliteti na kojima su bili podignuti vinogradi splitskih obrtnika spominju predjeli Bol,⁵²⁹ Visoka,⁵³⁰ Mertojak,⁵³¹ Kocunar,⁵³² Dragovode,⁵³³ i druge četvrti današnjeg grada te, naravno, brdo Marjan⁵³⁴ čije su strme padine bile idealne za uzgoj vinove loze.

Slika 2: Zemljišne čestice Splitskog polja na katastarskom planu prve izmjere Dalmacije (1817.-1838.). Vide se predjeli Visoka, Smrdečac, Firule, Mertojak, Žnjan i dr.

Državni arhiv Split, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju;
http://www.das.hr/registar_fondova.php?a=opchine_view&ID=587

⁵²⁸ Ista je situacija bila i u zadarskom distriktu. Naime, na područje zadarske astareje, na kojoj se i nalazi glavina vinograda, u promjeru od oko 4 km nema naselja, a razlog tomu je što vinograde obrađuju gradski *habitatores*. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 156.-157. I u šibenskom je distriktu bilo jednako. Ni tamo u neposrednoj blizini grada nije bilo naselja jer se u poljoprivrednu proizvodnju i težačke odnose uključuje gradsko i prigradsko stanovništvo. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 152.

⁵²⁹ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 11'-12

⁵³⁰ DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 49

⁵³¹ DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 17-17'

⁵³² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 55'-56

⁵³³ DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 18'

⁵³⁴ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 35'-36; sv. 27, sveš. 1, fol. 39-39', sveš. 3, fol. 116'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 184; sv. 32, sveš. 1, fol. 16' itd.

No, splitski obrtnici u 15. st. podižu vinograde i van tog prigradskog pojasa, na udaljenim lokalitetima kao što su Dilat, Vranjica ili čak na otocima. Tako je, primjerice, splitski kovač Jakov posjedovao vinograd na samom zapadnom rubu Splitskog polja, u Dilatu,⁵³⁵ baš kao i zlatari Juraj i Marko Fusti,⁵³⁶ dok je bojadisar tkanina Matij posjedovao vinograd u, doduše nešto bližem, ali za srednjovjekovno doba također udaljenom, Vranjicu.⁵³⁷ Notarski dokumenti spominju vinograde čak i na otoku Šolti,⁵³⁸ no malo je vjerojatno da su njih osobno obrađivali splitski obrtnici. Zbog udaljenosti zemljišta i opsega obrtničkog posla, vjerojatnije je da su ih davali u zakup. Prema tome, izvori potvrđuju da su se vinogradi u srednjem vijeku podizali i na područjima udaljenim od urbanih središta, a ne samo u neposredoj blizini gradova,⁵³⁹ kako je to smatrala starija historiografija.⁵⁴⁰ Posebno je to karakteristično za splitsku komunu koja nije, poput zadarske, imala veliki distrikt na čijim su se rubovima obrađivale oranice i podizala kmetska selišta.

U splitskom su distriktu, čini se, oranice također obrađivali težaci jer je to uvjetovala u prvom redu suženost obradivog pojasa. Splitsko su polje, rekli smo, sa sjeverne strane zatvarale planine Kozjak i Mosor tako da Splicićani nisu mogli, poput Zadrana, značajnije prodirati u dubinu svog distrikta te ondje u kmetskim proizvodnim odnosima saditi žitarice.⁵⁴¹ Naprotiv, oranice malenih površina nalazile su se u 15. st., kao i vinogradi, razasute po svim predjelima Splitskog polja ili, bolje rečeno, tamo gdje je

⁵³⁵ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 289

⁵³⁶ DAZ, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 110'-111

⁵³⁷ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 120

⁵³⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, svš. 11, fol. 69

⁵³⁹ U 15. st. vinova loza uzgaja se također i na čitavom području šibenskog distrikta, a zasigurno je tako bilo i u ostalim komunama. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 152.

⁵⁴⁰ Svojevremeno je M. Frejdenberg smatrao da je u komunalnim districima postojala čvrsta granica između pojasa na kojem su se podizali vinogradi i predjela na kojima su se sijale žitarice, no to je opovrgavao J. Lučić. – FREJDENBERG, Maren M., "Vranski zakonik, novi spomenik hrvatskog običajnog prava", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, br. 18, Zadar 1971., str. 330.; LUČIĆ, Josip, "O počecima kmetstva u dubrovačkoj astareji (s osvrtom na zadarsko područje)", *Arhivski vjesnik*, br. 15, Zagreb 1972., str. 277.

⁵⁴¹ Kmetske odnose na selištima u zaleđu dalmatinskih komuna ovdje ostavljamo po strani jer oni nisu karakteristični za gradski obrtnički sloj. O problematici kmetstva u Dalmaciji vidi u: ROLLER, D., *Agrarno-proizvodni odnosi*, str. 108.-127.; HERKOV, Zlatko, *Grada za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, sv. II, Zagreb 1956., str. 38.-42.; KLAJIĆ, Nada, "Problem kmetstva na području dubrovačke astareje (prilog problematici dalmatinskog agrara)", *Arhivski vjesnik*, br. 14, Zagreb 1971., str. 237.-273.; LUČIĆ, J., "O počecima kmetstva", 265.-296., RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 151.-196., KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 130.-149.

to dozvoljavala konfiguracija terena. Splitski je drvodjelac Antun Hmelić, primjerice, posjedovao 5 vretena oranica na Marjanu,⁵⁴² a uz njegovu se parcelu tamo nalazila i oranica drvodjelca Radana Radanovića.⁵⁴³ Oranica je bilo i na Kocunaru,⁵⁴⁴ Žnjanu,⁵⁴⁵ Rogaču⁵⁴⁶ te na drugim lokalitetima Splitskog polja koje izvor ne bilježi imenom. Tako je, primjerice, u lipnju 1448. g. slikar Dujam Marinov prodao *ser* Petru Dujmovom 4 vretena oranice za koju notar bilježi samo da je *proppe uiam publicam a duobus lateribus, proppe terram ser Thome de Papalis et proppe terram monasterii S. Benedicti*.⁵⁴⁷ Vidimo, dakle, da su se žitarice sijale na svim raspoloživim parcelama oko grada gdje je to dozvoljavala veličina zemljišne čestice i mogućnost njezina obrađivanja. S obzirom na usitnjenost obrtničkog zemljoposjeda, ali i na veću profitabilnost vinove loze, nije neobično da izvori bilježe mnogostruko više vinograda od oranica.⁵⁴⁸ Stoga je i u Splitu, kao i u drugim komunama toga doba, sveprisutna potreba za žitom.

Vrtovi splitskih obrtnika bili su, pak, smješteni u neposrednoj blizini grada.⁵⁴⁹ Voće i povrće što se ondje uzgajalo trebalo se svakodnevno obrađivati, a osim toga veće količine voća i povrća bilo je moguće prodati samo u gradu.⁵⁵⁰ Kako notarski izvori svjedoče, u Splitu 15. st. većina se vrtova nalazila u predgrađima. Tako je i splitski kožar Radoslav posjedovao *vno orto in burgo Spaleti*,⁵⁵¹ isto kao i kožar Blaž koji svojoj kćeri

⁵⁴² DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 19

⁵⁴³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 384'

⁵⁴⁴ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 417'-148

⁵⁴⁵ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 98'

⁵⁴⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 436'

⁵⁴⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 201-201'

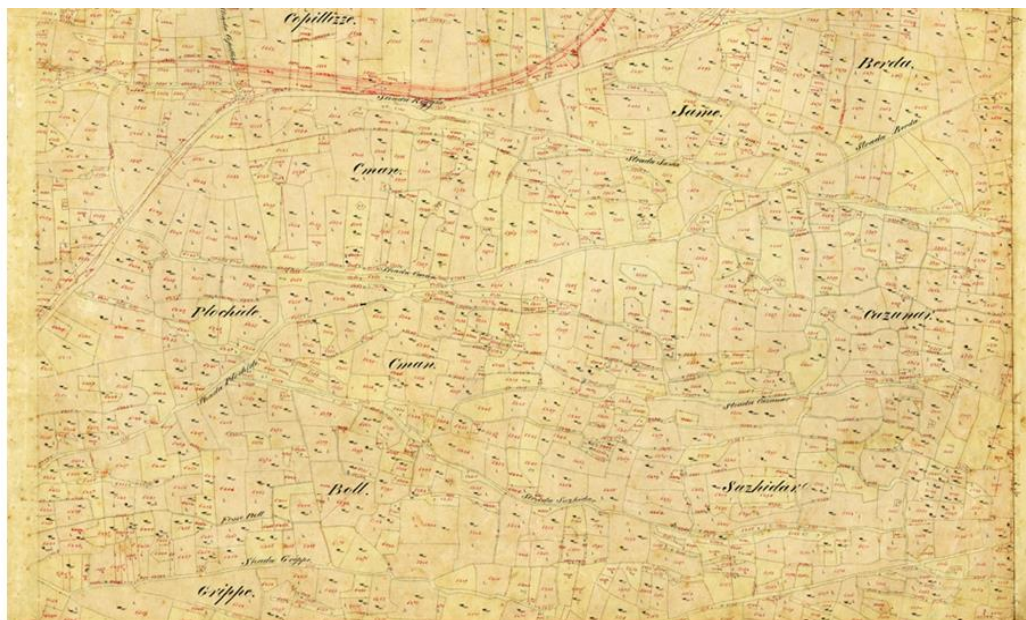
⁵⁴⁸ Da je u Splitu bilo više vinograda nego oranica potvrđuje i činjenica da su SPLICANI žito morali uvoziti, a vino ne. O zabrani izvoza žita sa splitskog područja i obvezi njegova skladištenja u gradu već je rečeno u bilješci 443 u ovom poglavlju. S druge strane, o mogućnosti proizvodnje dovoljne količine vina za lokalne potrebe svjedoči odredba splitskog kneza i kapetana Pietra Foscarena iz 1490. g. o zabrani uvoza vina. Ona je donešena nakon žalbe splitskih plemića da zbog uvoznog vina ne mogu prodati domaće kojeg su imali u izobilju. – *Zlatna knjiga*, 327. Usp.: PERIČIĆ, Š, *Razvitak gospodarstva Zadra*, 77.

⁵⁴⁹ Slično je bilo i u srednjovjekovnom Trogiru. Vrtovi Trogirana, naime, u 15. su se st. nalazili sjeverno i južno od grada, na kopnu i na otočiću Čiovu. – PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, Ana, *Gotička stambena arhitektura grada Trogira* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 2010., str. 44. S druge strane, u Dubrovniku je, primjerice, vrtova bilo čak i unutar grada, na području oko Sv. Marije, ulice Od Kaštela, ne predjelu Margarite i Pustjerne. – LUČIĆ, J., *Obri i usluge*, 205.

⁵⁵⁰ BABIĆ, I., *Prostor između Trogira i Splita*, 92. Kako su se vrtovi nerijetko davali i u zakup, u gradskim i prigradskim područjima razvija se poseban sloj obrađivača vrtova. Izvori ih nazivaju (*h*)*ortulani*. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.* 155.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 157.-158.

⁵⁵¹ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 189

Ruži za miraz daje *unam domunculam cum orto, positam in burgo Spaleti*.⁵⁵² No, ponekad notari ne preciziraju lokaciju spomenutih vrtova. Tako se, primjerice, u ugovoru od 10. siječnja 1458. g., kojim krojač Mihovil Benediktov prepušta Ivanu Nojeviću i Ankonitancu Nikoli Jurjevom *omnia sua iura que habet in vno orto*, navode samo međe dotične parcele (*posito super [terreno] ecclesie S. Cecilie et super terreno Benedicti, fratri canonicati*).⁵⁵³ No, sudeći prema lokaciji drugih vrtova, mora da se i ovaj nalazio u prigradskom pojasu. U suprotnom, teško bi Mihovil uz svakodnevne obveze u krojačkoj radnji bio u mogućnosti uzgajati voće i povrće. Od svih vrtova splitskih obrtnika koje spominju notarski spisi s polovice 15. st. najudaljeniji je bio onaj drvodjelca Filipa Zazarovića,⁵⁵⁴ a nalazio se na komunalnom zemljištu na brdu Marjan.

Slika 3: Zemljišne čestice Splitskog polja na katastarskom planu prve izmjere Dalmacije (1817.-1838.). Vide se predjeli Gripe, Plokite, Bol, Brda, Kman, Kocunar i dr. Državni arhiv Split, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju; http://www.das.hr/registar_fondova.php?a=opline_view&ID=587

⁵⁵² DAZ, SSA, 15, sv. 31, sve. 1, fol. 17-17'

⁵⁵³ DAZ, SSA, 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 9

⁵⁵⁴ DAZ, SSA, 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 362'-363

Iz svega navedenog možemo zaključiti kako je razmještaj poljodjelskih kultura u splitskom ageru ovisio u prvom redu o uvjetima potrebnima za njihov uzgoj te o isplativosti pojedinih kultura. Usitnjenost zemljišnog posjeda splitskih obrtnika, kao i mnogostruko veća profitabilnost vinove loze naspram žitarica, uvjetovali su rasprostranjenost vinograda po čitavom splitskom distriktu. Žitarice su se, pak, sadile na zemljišnim parcelama veće površine, ali samo u slučajevima kada vlasnik zemlje ne bi uspio pronaći težaka koji na takvoj površini želi podignuti vinograd. Stoga i oranice nalazimo razasute po svim dijelovima Splitskog polja, ali je njihova brojnost neusporedivo manja u odnosu na vinograde. I naposljetku, splitski su obrtnici u vrtovima uzgajali i voće i povrće. Zbog načina i mogućnosti obrađivanja, oni su se obično nalazili u gradskim predgrađima ili u prigradskom području koje je bilo moguće obilaziti svaki dan. Tako su splitski obrtnici uz rad u dućanu i radionici bili u mogućnosti svakodnevno ubirati svježe plodove iz svojih vrtova.

4. 2. Stočarstvo

Stočarstvo je jedna od najvažnijih gospodarskih grana u srednjem vijeku. U prvom redu, meso, mesne prerađevine i stočarski proizvodi sastavni su dio prehrane stanovništva, iako ne u tolikoj mjeri kao žitarice.⁵⁵⁵ O važnosti mesa u prehrani srednjovjekovnih Splitskana danas svjedoči i gradski statut koji je svojim odredbama regulirao prometovanje stočarskim proizvodima. Tako, primjerice, Splitski statut zabranjuje izvoz goveda, krava, svinja, ovnova i bravi na otok Hvar u vrijeme njihove najveće potražnje.⁵⁵⁶ Ta je odredba ujedno i odraz stvarne važnosti stoke u trgovačkoj razmjeni Splita i drugih dalmatinskih komuna, no o toj će problematici više govora biti nešto kasnije. Međutim, osim za prehranu stanovništva i izvoz, stoka ima i mnogo šire gospodarsko značenje. Tegleća marva koristi se redovito kod radova u polju, posebice

⁵⁵⁵ Vidi bilješku 443 iz ovog poglavlja.

⁵⁵⁶ *Item statutum et ordinatum est, quod nullus de ciuitate Spalati audeat uel presumat portare et portari facere de ciuitate Spalati uel suo districtu carnes uiuas, scilicet boues, uacchas, porcos, castratos uel montones ad insulam Huarre a festo omnium sanctorum usque ad carnis priuium...* – Statut grada Splita, knj. IV., gl. 108, str. 706.

volovi i to najčešće kod oranja, a i odlazak težaka u vinograde nezamisliv je bez magarca na kojem će se prevoziti alat ili prinosi sa zemlje. Usto, stočarski su proizvodi veoma važne sirovine nekim obrtnicima, primjerice postolarima, kožarima i krznarima. Proizvodnja sukna i bojenje tkanina također ovise o važnom stočarskom proizvodu – vuni, a u proizvode životinjskog podrijetla u srednjem vijeku ubrajaju se i voštane svijeće. Vosak se, naime, tada dobijao iz loja. Ako tomu pridodamo i važnost kônja u svakodnevnom prometu ili pri obrani Komune, vidimo da je stočarstvo veoma važan dio cjelokupne gradske privrede.⁵⁵⁷ Naposljetku, o važnosti stoke svjedoče i statutarne odredbe kojima se propisuju visoke kazne za one koji naude tuđoj stoci. Tako su za ubojstvo konja, magaraca, volova ili krava bile propisane novčane globe od čak 100 libara, dok su nešto manje kazne bile predviđene za oštećivanje sitne stoke ili peradi.⁵⁵⁸ No, koliko su udjela u stočarskoj proizvodnji zapravo imali splitski obrtnici, pokazat će sljedeći reci.

4. 2. 1. Vlasnici stoke

Struktura vlasnika stada stoke neraskidivo je povezana sa strukturom vlasnika zemljišnih posjeda i to najviše zbog uloge pašnjaka koji su bili glavni preduvjet za uzgoj stoke.⁵⁵⁹ To znači da su u razvijenom i kasnom srednjem vijeku najznatniji vlasnici stoke bili pripadnici gradskog patricijata i Crkve,⁵⁶⁰ dok u toj raspodjeli u nešto manjem udjelu sudjeluju i pučani. Ipak, pučane koji su bili vlasnici stoke ne pronalazimo među gradskim stanovništvom, već se uglavnom radi o distriktualcima koji u grad dolaze samo zbog

⁵⁵⁷ KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 174.

⁵⁵⁸ *Item statutum et ordinatum est, quod si quis de die iniuriose et malo modo occiderit animal alicuius, prout est equus, equa, roncinus, somerius, bos uel uacha: puniatur in centum soldis; pro ouibus, pecudibus et similibus puniatur in xx^{ti} soldis; pro ansere, anete, glina, uel similibus puniatur in quinque soldis et damnum emendet sine aliqua tarditate.* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 51, str. 650. Međutim, u korčulanskoj su komuni kazne za oštećivanje tuđe stoke bile mnogo drastičnije. U Korčulanskom se statutu vrijednost konja izjednačavala s vrijednosti ljudskog života pa bi se onaj tko je naudio tuđem konju kažnjavao smrću! Za ubojstvo volova bile su predviđene kazne odsijecanja udova. – DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 103.

⁵⁵⁹ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 198.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 101.

⁵⁶⁰ Dobar primjer uspješnog poduzetnika koji se bavio i uzgojem stoke bio je *ser* Ciprijan Zaninov, splitski plemić druge polovice 14. st. On je, osim velikog zemljoposjeda, bio vlasnikom i stada stoke "sitnog zuba" s najmanje 200 grla koje je davao na ispašu (*ad pascendum*). – ANČIĆ, M., "Ser Ciprijan Zaninov", 51.

trgovanja stokom i stočarskim proizvodima. Naime, zbog specifičnog načina uzgoja stoke odvođenjem na ispašu gradskom je sloju pučana, a prema tome i obrtnicima, nemoguće uz svakodnevne poslove u gradu i, kako smo vidjeli, na agraru uzgajati veći broj grla. Stoga je bavljenje stočarstvom glavno obilježje distriktualnog stanovništva koje, ukoliko ne posjeduje vlastitu, stoku uzima u zakup. Obrazac je to prema kojem su se gospodarski odnosi u stočarstvu uspostavljali u više-manje svim srednjovjekovnim komunama.⁵⁶¹ U nekim dalmatinskim gradovima zakupci uzimaju stada stoke u najam čak i od gradskih obrtnika,⁵⁶² no u knjigama splitskih notara nisam uspjela pronaći podatke o obrtnicima koji su bili vlasnici stada stoke. Razlog tomu može biti običaj da se, kao i kod drugih već spomenutih gospodarskih grana, dogovori ne zapisuju.⁵⁶³

Pored stoke, distriktualci su u najam uzimali i pašnjake, pogotovo ako su posjedovali nešto vlastitih grla, a nisu imali mogućnost ispaše. No, pašnjaka je u ograničenom splitskom distriktu bilo razmjerno malo pa je njihovim gospodarenjem upravljala Komuna. Tako je statutom bilo određeno da se stoka može odvoditi na ispašu samo na brdo Marjan,⁵⁶⁴ dok je dio distrikta između rijeke Žrnovnice i rijeke Jadro bio rezerviran isključivo za parcele obrađene zemlje.⁵⁶⁵ S obzirom na relativno malu površinu pašnjaka kojima je raspolagala splitska komuna, možemo zaključiti kako je udio stočarstva u ekonomiji grada bio obrnuto proporcionalan njegovoj važnosti u cjelokupnoj gradskoj privredi. Stoga mora da je vlasnicima stada stoke i pašnjaka njihovo davanje u zakup bila samo dodatna ekonomska djelatnost, a ne primarni izvor prihoda.

Kako svjedoče notarski izvori, čini se da su splitski obrtnici veoma rijetko posjedovali stada stoke ili manji broj grla za vlastite potrebe. Kako smo vidjeli, naime, na posjedima izvan grada uglavnom su uzgajali vinovu lozu ili žitarice pa tu nisu mogli timariti stoku, a i držanje stoke u gradu strogo je zabranjivao Splitski statut. Prema

⁵⁶¹ Usp.: RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 202.; PERIČIĆ, Š., *Razvitak gospodarstva Zadra*, 81.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 182.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 103.

⁵⁶² Potvrđuju to, primjerice, šibenski notarski izvori sredine 15. st. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, tablica na str. 183.

⁵⁶³ DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 100., 108.

⁵⁶⁴ ... *quod omnes ciues possint pascere cum bestiis bouinis, equis et asinis a festo omnium sanctorum usque ad sanctum Georgium in monte Serande...* – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 96, str. 884.

⁵⁶⁵ ... *captum fuit, quod alicuis ciuis et habitator Spalati uel forensis non audeat pascere animalia sua a flumine Badi usque ad flumen Salone.* – *Isto*, knj. R, gl. 51, str. 856.

njegovim odredbama, naime, u potpunosti je bilo zabranjeno držanje svinja,⁵⁶⁶ no kasnijim reformacijama taj je propis ublažen dopuštanjem držanja svinja u ograđenom kućnom dvorištu.⁵⁶⁷ Goveda su se, čini se, držala van gradskih zidina, u luci, jer je i to statutarnom reformacijom kasnije bilo zabranjeno.⁵⁶⁸ Stoga su splitski obrtnici, kako svjedoče notarski izvori, držali samo magarce koje su koristili za rad u vinogradima, no i to je, izgleda, bio luksuz koji si nije mogao svatko osigurati. Naime, sredinom 15. st. magarac košta nešto više od 6 libara,⁵⁶⁹ a za tu se svotu u otprilike isto vrijeme moglo kupiti, primjerice, čitavo vreteno već obrađene zemlje.⁵⁷⁰ Stoga i ne čudi što smo u notarskim spisima sredine 15. st. uspjeli pronaći samo 3 obrtnika koji su bili vlasnici magarca. Bio je to već spomenuti drvodjelac Ivan Jurjev,⁵⁷¹ zatim bojadisar tkanina Tvrdislav Vulkasinović⁵⁷² te krojač Ostoja Utišenović.⁵⁷³ No, to, naravno, ne znači da i drugi splitski obrtnici u to vrijeme nisu posjedovali magarce i/ili drugu tegleću marvu. Upravo suprotno. S obzirom na važnost stoke u svakodnevnom životu pretpostavljamo da

⁵⁶⁶ *Item statutum et ordinatum est, quod nullus in ciuitate Spalati nec in burgo audeat tenere aliquem porcum uel porcam...* – Isto, knj. IV., gl. 68, str. 668. Slične je odredbe propisivao i Korčulanski statut s tim što je držanje svinja u gradu bilo dozvoljeno u vrijeme svinjokolje, tj. od blagdana Sv. Mihovila do Božića. – DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 101.-102.

⁵⁶⁷ *Captum est, quod aliquis non teneat porcos et porcas in ciuitate Spalati et si tenere uoluerit, teneat in domo sub pena solidorum xl^{ia} pro quolibet porco...* – Statut grada Splita, knj. R, gl. 7, str. 856. I u srednjovjekovnom je Zadru bilo zabranjeno držati životinje u gradu, a iznimku su predstavljale jedino "svinje Sv. Antuna." Naime, prema hagiografiji Sv. Antuna pustinjaka, dotičnog su opsjedali razni zli demoni, poprimivši među ostalim i oblik svinje. Međutim, Sv. je Antun uspio savladati svinju i vratiti joj njezinu miroljubivu prirodu. Stoga su te svinje u srednjovjekovnim gradovima imale posebnu ulogu. Čistile su ulice jedući gradsko smeće, a ubijale bi se u vrijeme kolinja. Njihovo meso dijelilo se gradskoj sirotinji, a potom bi se izabrale nove čistače svinje. – FABIJANEC, Sabine Florence, "Od tržnice do luke. Trgovačka svakodnevica kasnoga srednjega vijeka", *Kolo* – časopis Matice hrvatske, br. 4, Zagreb 2006.; preuzeto s: http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke. Međutim, od sredine 15. st. odlukom zadarskog kneza broj stoke u zadarskom recinktu bitno je smanjen. – PERIČIĆ, Š., *Razvitak gospodarstva Zadra*, 80.

⁵⁶⁸ *... captum fuit, quod animalia bouina nunquam teneantur de nocte ad ripam maris super portu sub pena solidorum xxⁱⁱ pro quolibet animali et uice qualibet.* – Statut grada Splita, knj. R, gl. 106., str. 924.

⁵⁶⁹ Cijena je preuzeta iz jednog ugovora od 13. lipnja 1454. g. kojim splitski drvodjelac Ivan Jurjev kupuje magarca od distriktualca Mateja Radoslavlića iz Ogorja po cijeni od 6 libara i 18 soldi. – DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš 10., fol. 10'

⁵⁷⁰ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš 5, fol. 216'-217; k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 142', sveš. 8, fol. 12'; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 10'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 292 itd.

⁵⁷¹ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš 10., fol. 10'

⁵⁷² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5

⁵⁷³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 281-281'

je svaka obitelj koja se bavila težačkim poslovima posjedovala barem jednog magarca,⁵⁷⁴ samo o tome danas nemamo sačuvanih zapisa. Ipak, kako splitski notarski izvori ne bilježe obrtnike kao vlasnike većih stada stoke, smijemo zaključiti da se splitski zanatlije u 15. st. nisu značajnije bavili uzgojem i trgovinom stoke.

4. 2. 2. Opskrba mesom

Opskrba Splita mesom odvijala se u srednjem vijeku preko mesnica koje su se nalazile pod komunalnim nadzorom. Trgovina mesom, naime, davala se u zakup, a takvu je praksu preuzela i kasnija mletačka vlast, ne mijenjajući pritom odredbe koje su se odnosile na regulaciju prometa mesom.⁵⁷⁵ Tako su mesnice i dalje bile pod nadzorom zakupnika daće za meso (*datium becharie*), a njih su, pak, nadzirali posebni komunalni službenici.⁵⁷⁶ Zadržane su i druge statutarne odredbe kojima se, primjerice, utvrđivala cijena mesa te propisivao način mjerenja i prodaje mesa u gradu,⁵⁷⁷ određivale izvozne carine za meso⁵⁷⁸ ili se, pak, nalagalo da mesari moraju opskrbljivati kupce mesom u dovoljnoj količini.⁵⁷⁹

Zakupnik daće brinuo se za svakodnevno funkcioniranje mesnice. Zapošljavao je mesare i isplaćivao im plaću, brinuo se za opskrbu mesnice te je u ime Komune vodio cjelokupni posao.⁵⁸⁰ To se, izgleda, odnosilo i na brigu o interijeru mesnice, kako se to

⁵⁷⁴ Ukoliko nije, mogla ga je uzeti u najam, kako svjedoče statutarne odredbe *De eo, qui conducit boues uel somerios alienos ad arandum* i *De remis datis ad conturam*. – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 110, str. 698.; knj. VI., gl. 30, str. 770.

⁵⁷⁵ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 162.

⁵⁷⁶ Nadzornike mesnica izabirao je načelnik iz redova plemića okupljenih u Velikom vijeću, a na svojim dužnostima izmjenjivali su se svaka 3 mjeseca. U početku ih je bilo 4, po jedan iz svake gradske četvrti, no taj je broj statutarним reformacijama smanjen na 2. Ti komunalni službenici morali su u dane kada se kolju životinje i priprema meso za prodaju češće posjećivati mesnice i provjeravati vrši li se sve prema zakonu. Za prijestupnike je bila određena novčana kazna, baš kao i za same nadzorike koji bi počinili kakav propust tijekom službe. – *Statut grada Splita*, knj. II., gl. 57, str. 432.; knj. R, gl. 27, str. 874. S druge strane, u Dubrovniku je, primjerice, služba nadzornika mesnice bila potpuno drugačije organizirana. Mesari su sami bili dužni na kraju godine učiniti obračun i predočiti ga gospodinu knezu, a ako to odbiju, tada je račun bio dužan učiniti knežev zamjenik. – *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272*. (prir. ŠOLJIĆ, Ante, ŠUNDRICA, Zdravko, VESELIĆ, Ivo), Dubrovnik 2002., knj. I, gl. 29, str. 119.

⁵⁷⁷ *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 117., str. 704.; knj. R, gl. 18-21, str. 864.-866.

⁵⁷⁸ *Isto*, knj. VI., gl. 40, str. 776.; knj. R, gl. 28-29, str. 874.-876.

⁵⁷⁹ *Isto*, knj. R, gl. 26, str. 874.

⁵⁸⁰ Tako je, primjerice, bilo i u srednjovjekovnom Šibeniku. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 187.

vidi iz jednog notarskog zapisa od 15. srpnja 1454. g.⁵⁸¹ Njime se utvrđuje iznos od 6 libara malih koje se trebaju isplatiti splitskom drvodjelcu Ivanu Petrovom i njegovim suradnicima i naučnicima (*socii et famuli*) kao plaću za poslove u komunalnoj mesnici (*pro eorum mercede laboreriorum factorum in beccaria communis*). Notar, nažalost, nigdje ne navodi koje je točno poslove ovaj drvodjelac obavljalo u mesnici, no s obzirom na njegovu struku, zaključujemo da je vjerojatno radio na stolarskom inventaru mesnice. To nam pokazuje, dakle, da je zakupnik daće za meso morao voditi računa o cjelokupnom poslovanju.

U mesnici se, naravno, prodavalo meso, ali tu su se vršile i različite predradnje. U prvom redu treba reći da su se ondje dovodile žive životinje, a potom su se tu klale te bi im se onda oderala koža, a potom se meso parceliralo i konačno prodavalo.⁵⁸² Bilo je tu različitih vrsta mesa, o čemu nas podrobno izvještava Splitski statut: peradi, govedine, svinjetine, jarčevine, kozetine, ovčetine i mesa druge sitne stoke, pa čak i divljači, poput jelenjeg mesa, zečetine ili jarebica, a prodavalo se i usoljeno meso, u prvom redu svinjetina.⁵⁸³ U inventaru mesnice trebala se nalaziti i ispravna željezna vaga za mjerenje mesa koje se prodavalo po težini. Vaga je trebala biti smještena podalje od mesarskog stola, no tako da i kupac može vidjeti izmjerenu težinu kako bi se spriječila mogućnost

⁵⁸¹ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš 12, fol. 4

⁵⁸² Klanje i prodaja mesa na sličan su se način odvijali i drugdje u zapadnoj Europi. – LACROIX, P., *Manners, Customs and Dress During the Middle Ages and During the Renaissance Period*, <http://www.gutenberg.org/files/10940/10940-h/10940-h.htm>. Slično je bilo i u drugim komunama istočnog Jadrana. U Šibeniku se, primjerice, deranje kože trebalo obaviti prije jutarnje zvonjave crkve Sv. Jakova pa su i nadzornici već u zoru morali biti prisutni u mesnicama. – FABIJANEC, S. F., "Od tržnice do luke", http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke

⁵⁸³ *Item statutum et ordinatum est, quod carnes animalium et uolatilium isto modo uendantur: imprimis libra carniū bouinarum pro duobus denariis, de ceruo pro duobus denariis, de mascelo pro quatuor denariis, et quod libra carniū salitarum de porco uendatur pro sex denariis, de scropha uero pro quinque denariis datur. Quarta castroni pro uno grosso detur, de montone, capra, pecude uel de aliis pecoribus quarta pro uiginti octo denariis, uenter pecudis pro duodecim denariis, intramina pro sex denariis caput pro sex denariis. Quarta agni uel capreti pro octo denariis par perdicum magnarum pro sexdecim denariis, paruarum pro duodecim denariis; lepus pro quadraginta denariis, par columbarum magnarum pro quinque denariis, paruarum pro quatuor denariis.* – Statut grada Splita, knj. IV., gl. 117., str. 704. Iste vrste mesa prodavale se su i u mesnicama drugih dalmatinskih komuna. – FABIJANEC, S. F., "Od tržnice do luke", http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke, tabela 4.

prevare.⁵⁸⁴ Meso se trebalo prodavati javno i otvoreno te, izričito nalaže statut, samo u komunalnoj mesnici.⁵⁸⁵

A komunalna je mesnica u kasnom srednjem vijeku, bila smještena van gradske jezgre, najvjerojatnije u splitskoj luci ili drugdje uz morsku obalu. Naime, istaknuli smo već da su se u svim dalmatinskim komunama zanati koji su proizvodili nečist, buku ili su povećavali opasnost od požara, smiještali van gradskog recinkta, najčešće u blizini mora kako bi odvodnja otpadnih voda bila što jednostavnija i lakša.⁵⁸⁶ Da je tako bilo i u Splitu, potvrđuju knjige splitskih notara. Primjerice, *actum* jedne isprave od 7. veljače 1471. g. izričito navodi da je dokument sastavljen *apud bechariam ... qua est ad ripam maris*.⁵⁸⁷ No, gdje je to točno bilo, nažalost, notar nigdje ne bilježi.

Nemoguće je dati bilo kakav pouzdan podatak o tome koliko je stočarstvo splitskog distrikta moglo zadovoljavati potrebe stanovništva čitave komune za mesom, no prema statutarnim odredbama čini se da je u splitskoj mesnici uvijek bilo dovoljno mesa. Podsjetimo ovdje opet na odredbu prema kojoj su mesari dužni prodati kupcu onoliko mesa koliko on i traži.⁵⁸⁸ Također je, na temelju dostupnih podataka, nemoguće utvrditi koliki su bili prihodi splitske mesnice te koliko je profita ubirao zakupnik daće za meso. I visina plaće splitskih mesara ostaje nepoznanicom,⁵⁸⁹ iako se prema nekim notarskim zapisima čini kako su oni ipak pripadali redu imućnijih pučana. Naime, izvori sredine 15.

⁵⁸⁴ *Quilibet autem becharius, qui uult uendere carnes, habeat balancias de ferro iustas et legales ad ponderandum carnes, que uenduntur ad pondus seu ad libram, quas balanceas ponat longe a bancha uno pede, ad hoc, ut dicte balancee non incomodantur in aliquo loco, quando ponderantur carnes cum eis.* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 117., str. 704. Međutim, da je prevara ipak bilo, svjedoče i statuti drugih dalmatinskih komuna. Tako, primjerice, Korčulanski statut navodi da se na otoku često mjeri neispravnim vagama pa određuje kaznu o ispati daće u dvostruko većem iznosu. Isto su tako i u Skradinu, primjerice, prevarantski prodavači trebali kupcima nadoknaditi gubitak dvostrukim iznosom te još i općini platiti kaznu od 30 libara. U Šibeniku je kazna za prevaru bila znatno blaža, a iznosila je samo 5 libara. – FABIJANEC, S. F., "Od tržnice do luke", http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke

⁵⁸⁵ *Et ipsas carnes uendat publice et palam ad beccharias et ad banchas beccharie et non priuate, nec alibi, nisi ad dictam becchariam.* – *Isto*, knj. IV., gl. 117., str. 704. I u drugim dalmatinskim gradovima meso se smjelo prodavati isključivo u komunalnoj mesnici, a mesarima nije bilo dozvoljeno niti oderanu kožu nositi izvan mesnice, osim za svoje privatne potrebe ili ukoliko sve nije bilo prodano do navečer. – FABIJANEC, S. F., "Od tržnice do luke", http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke

⁵⁸⁶ BENYOVSKEY, I., "Gospodarska topografija Trogira", 37.

⁵⁸⁷ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 33'

⁵⁸⁸ ... *captum fuit, quod quilibet beccariorum siue becharius et douanarius, uenditores carnum teneantur et debeant dare et uendere carnes ad sufficientiam cui libet ...* – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 26, str. 874.

⁵⁸⁹ Poznata je plaća šibenskih mesara pa metodom analogije možemo pretpostaviti da je tako otprilike bilo i u Splitu. Naime, šibenski mesari mogli su zaraditi i do 18 dukata godišnje iako su plaće u prosjeku bile nešto manje. Sve do početka 16. st. dnevnicama mesara iznosila je 10 soldi. – KOLANOVIĆ, J. *Šibenik*, 187.

st. spominju mesare *ser* Radišu i *ser* Arnira,⁵⁹⁰ a te su titule, vidjeli smo, bile rezervirane isključivo za ugledne i imućnije članove srednjovjekovnog društva.⁵⁹¹ Smatramo, stoga, da je i zakupnik daće za meso ostvarivao u najmanju ruku nemali profit, dio kojega je otjecao i u komunalnu blagajnu.

4. 2. 3. Stočarski proizvodi u obrtnoj proizvodnji

Iako splitski obrtnici u kasnom srednjem vijeku nisu imali većeg udjela u uzgoju stoke ili u trgovini živim grlima, notarski izvori bilježe razgranatu aktivnost obrtnika pri razmjeni stočarskih proizvoda. Naime, već je rečeno da su stočarski proizvodi neizostavne sirovine nekih obrtnih djelatnosti, posebice u kožarstvu, krznarstvu i sukmarstvu pa stoga ne čudi što velik dio obrtnika tih strûka u svojim radionicama i domovima posjeduje mnoštvo proizvoda životinjskog podrijetla. Pogledajmo nekoliko primjera.

Prilikom sastavljanja inventara dobara krznara Jurka Vališića u radionici ovog obrtnika pronađeno je više stotina komada crnog i bijelog janječeg krzna (*agneline negre e bianche da peliça*)⁵⁹² koji nesumnjivo dokazuju trgovačku razmjenu između gradskog obrtničkog sloja i stočara iz splitskog distrikta. Iz sačuvanih inventara vidljivo je da su i drugi obrtnici posjedovali mnoštvo stočarskih proizvoda i drugih artikala životinjskog podrijetla koje su koristili kao sirovine u proizvodnji. Tako je, primjerice, postolar Ostoja Hrvatinić u svojoj radionici posjedovao čak 98 komada kože goveda (*pelle bouine*), 59 komada magareće kože (*pelle multonine*) i 193 komada kozje kože (*pelle beconine*), dok se na *Giudechi*⁵⁹³ sušilo još 10 komada konjske kože (*pelle caualine*) i još 30 komada

⁵⁹⁰ DAZ, SSA, k. 15. sv. 31, sveš. 1, fol. 181', 215-215'

⁵⁹¹ Vidi bilješku 234 iz poglavlja 3. Ipak, mesarskim poslom bavili su se samo imućniji građani i pučani jer se ta djelatnost nikako nije smatrala primjerenom za ugladene plemiće. Tako je, primjerice, Splitski statut izričito zabranjivao članovima Velikog vijeća da se bave mesarskim poslom, a takvu je zabranu propisivao i statut Dubrovnika. – *Statut grada Splita*, knj. II, gl. 36, str. 406.-408.; *Statut grada Dubrovnika*, knj. VIII, gl. 92, str. 502.

⁵⁹² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'

⁵⁹³ Zbog neugodnih mirisa što su se širili prilikom prepariranja i sušenja kože, kožarske, krojačke i krznarske radionice bile su udaljene iz gradske jezgre (*extra muros*) i smještene na *Giudechu* u blizini gradske luke. – Vidi odjeljak *Ekonomska topografija grada* u poglavlju 2. Uostalom, to potvrđuje i naredba mletačkog dudža Francesca Foscara iz lipnja 1447. g. kojom se određuje da spomenuti krznari, kožari i

jareče kože (*pelle capretine*).⁵⁹⁴ Krznar Marin Radanov posjedovao je, između ostalog, i 35 komada janjeće i jareče kože (*pelle agneline e capretine*),⁵⁹⁵ a postolar Ivan Vlahi više komada kože sitne stoke (*pelle sottile*).⁵⁹⁶ Iz svega navedenog zaključujemo da su splitski obrtnici u kasnom srednjem vijeku, iako ne izravno, ipak imali udjela u stočarstvu, ili preciznije, u trgovini stokom i stočarskim proizvodima koji su stizali iz distrikta, a koji su služili kako za prehranu, tako i za izradu svakodnevnih uporabnih predmeta. Kupovanjem stočarskih sirovina direktno kod "proizvođača" obrtnici su izbjegavali posredništvo, kupovali su sirovine po nižoj cijeni te naposljetku ostvarivali i veću dobit.⁵⁹⁷ Sudjelovanje obrtnika u trgovini sirovinama stočarskog podrijetla vidljivo je i iz sačuvanih oporuka, ugovora o mirazu i drugih dokumenata splitskih obrtnika koji bilježe razne proizvode životinjskog podrijetla, poput vunениh tkanina (*panne lanee*),⁵⁹⁸ odjeće od raše (*gonella de rassa, mantelina de rassa*)⁵⁹⁹ ili, pak, krznenih ovratnika (*pellica*).⁶⁰⁰ Očita je, dakle, važnost stoke i stočarskih proizvoda u svakodnevnom životu gradskog stanovništva.

No, navedene su obrtne djelatnosti kao sirovine koristile i druge proizvode životinjskog podrijetla koji nisu nužno stočni, ali ukazuju na razmjenu životinjskih proizvoda između stočarskih distriktualaca i gradskih obrtnika. U tom je smislu posebno zanimljiv inventar već spomenutog krznara Jurka Vališića sastavljen 4. kolovoza 1436. g.⁶⁰¹ Na popisu njegovih dobara nalazi se, između ostalog, i jedna gotova podstava od lisičjeg krzna (*fodra di volpe*) te još 7 prepariranih komada lisičje kože (*pelle di volpe*), zatim čak 92 komada crno-bijelog jazavičjeg krzna (*piliçe da tassoni negre e bianche*) te

krojači moraju sudjelovati u radovima na izgradnji ili popravku zidina iako su nastanjeni izvan vrata od Pisture (*extra portam Pistorii*). – *Zlatna knjiga*, 207.-209.

⁵⁹⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81'-82

⁵⁹⁵ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁵⁹⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-278

⁵⁹⁷ Takva tehnika rada podsijeća na ustaljenu trgovačku praksu u zapadnoeuropskim gradovima koja se kasnije zabranjivala od strane komunalnih vlasti jer je u konačnici dovodila do porasta cijena, u prvom redu živežnih namirnica. – FABIJANEC, S. F., "Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca", 52.

⁵⁹⁸ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 24-24'; k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 178; k. 10, sv. 24, fol. 38; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 50.; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 215 itd.

⁵⁹⁹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 32, sveš. 2, fol. 48', sveš. 4, fol. 277-278; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14' itd.

⁶⁰⁰ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', sveš. 2, fol. 75'-76'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14' itd.

⁶⁰¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'

naposljetku i 10 komada mačje kože (*pelle di gate*). Iako nemamo pisanih tragova o tome da je Jurko nabavljao krzna divljih životinja od stočara u splitskom distriktu, mora da je surađivao s njima jer je lisičje i jazavičje krzno bilo nemoguće nabaviti u gradu. No, navedimo ovdje i primjer splitskog krznara Dragića za kojeg možemo pouzdano utvrditi da je krzna lisica nabavljao u splitskom distriktu. Naime, prema spisima gospodarskih parnica, Dragić je dugovao Marku Santeliju s Klisa 130 libara malih *pro vulpis venditis*, a dug je utjeran sudskim putem, no srećom po dužnika, u dvije rate.⁶⁰² Stoga i ovaj primjer potvrđuje neraskidivu povezanost urbanog središta s distriktualnim predjelima komune u trgovačkim razmjenama bilo kakve vrste.⁶⁰³

4. 3. Trgovina

Kako je dosadašnja historiografija već utvrdila, trgovina je, pored zemljišne proizvodnje, bila druga najvažnija gospodarska grana srednjovjekovnog Splita.⁶⁰⁴ Međutim, arhivska su istraživanja o splitskoj trgovini u 15. st. poprilično skromna, a i provođena su uglavnom u sklopu općenitih istraživanja gospodarske povijesti dalmatinskih komuna u razvijenom i kasnom srednjem vijeku. Stoga u ovom odjeljku neće biti moguće prikazati udio trgovine obrtničkog sloja u cjelokupnoj izvozno-uvoznj trgovini Splita, kako je to prvotno bilo zamišljeno. Naime, dosadašnja saznanja o opsegu splitske izvozne trgovine u 15. st. veoma su oskudna ponajviše zbog nedostatka izvorne arhivske građe. Popisi izvoznih dozvola (*contralittere* ili *bulette*) koji mogu prikazati najpouzdaniju sliku opsega trgovačkog prometa, sačuvani su za Split samo za razdoblje od 1475. g. do sredine 16. st.⁶⁰⁵ pa o trgovačkoj dinamici Splita prije tog razdoblja možemo malo toga reći. No, proučavanje trgovine srednjovjekovnog grada

⁶⁰² DAZ, SSA, k. 5, sv. 18, fol. 4

⁶⁰³ Za razliku od splitskih obrtnika koji su, kako smo vidjeli, sirovine dobavljali uglavnom od domaćeg stanovništva u distriktu, dubrovački su obrtnici, čini se, više koristili uvozne sirovine. Naime, prema J. Lučiću trgovački su ugovori, koje je Dubrovnik sklapao s drugim dalmatinskim i apeninskim komunama, sadržavali i klauzule o nabavi sirovina. – LUCIĆ, J., *Obrti i usluge*, 184. Iako takvu mogućnost ne isključujemo i u Splitu, sačuvani notarski spisi, a kako ćemo vidjeti i opseg obrtne proizvodnje, svjedoče suprotno.

⁶⁰⁴ *Splitski bilježnički spisi*, IX.

⁶⁰⁵ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 168.-169.

podrazumijeva istraživanje svih čimbenika koji utječu na ekonomski razvoj neke sredine, primjerice geoprivredne značajke, agrarna proizvodnja, organizacija društva i sl.,⁶⁰⁶ pa ćemo u sljedećem tekstu donositi zaključke na temelju notarskih spisa koji su neizravno vezani uz gradsku trgovinu. U ovom ćemo se odjeljku, dakle, usmjeriti u prvom redu na one obrtnike koji se bave lokalnom trgovinom, neovisno o eventualnom izvozu obrtničkih proizvoda. Pokušat ćemo utvrditi kakvom robom trguju splitski zanatlije sredinom 15. st., odnosno radi li se samo o obrtničkim proizvodima ili i o drugoj robi. Stupaju li, pritom, u još kakav vid poslovnih odnosa i imaju li udjela u trgovačkim društvima, kakva su u to doba postojala u više-manje svim mediteranskim komunama? Ukratko, sljedeći će tekst pokušati prikazati trgovački promet splitskih obrtnika sredinom 15. st.

4. 3. 1. Obrtnik trgovac

Trgovina je, uz primarnu obrtnu proizvodnju, druga važna ekonomska djelatnost koju svakodnevno obavlja gotovo svaki obrtnik.⁶⁰⁷ Naime, u srednjem vijeku zanatlije ne samo da proizvode obrtne proizvode, već ih ujedno i prodaju, a samo u iznimnim slučajevima na tržište ih plasiraju trgovci posrednici.⁶⁰⁸ Stoga svaki obrtnik u sklopu

⁶⁰⁶ FABIJANEC, S. F., "Multidisciplinarno proučavanje trgovine", 50.

⁶⁰⁷ Općenito o trgovačkoj djelatnosti u srednjem vijeku vidi u: PIRENNE, Henri, *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton, New Jersey 1980., str. 77.-129.; LOPEZ, Robert S., RAYMOND, Irving W., *Medieval Trade in the Mediterranean World*, West Sussex 2001.; GREIF, Avner, *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade*, Cambridge 2010., str. 103.-123.; HOWARD, Michael C., *Transnationalism in Ancient and Medieval Societies. The Role of Cross-Border Trade and Travel*, Jefferson, North Carolina 2012., str. 102.-168.; GOLDBERG, Jessica L., *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean. The Geniza Merchants and their Business World*, Cambridge 2012., str. 31.-119. itd.

⁶⁰⁸ Usporedbe radi, u Dubrovniku se svi obrtnici nisu bavili obrtnom proizvodnjom. Neki su od njih samo držali dućan i u njemu prodavali robu svoje obrtničke struke. Primjerice, pojedini kožari i krznari često su samo prodavali kožu i krzna i njihove prerađevine, a da ih nisu sami i proizvodili. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 180.-181.

svoje radionice posjeduje i mali dućan (*statio*),⁶⁰⁹ a ako ne, nastoji ga unajmiti na najfrekventnijim pozicijama u gradu.⁶¹⁰

U dosadašnjem izlaganju već je bilo govora o gospodarskom prostoru Splita u srednjem vijeku. Zaključili smo da je gospodarski najfrekventnije područje grada bio poslovni centar oko Trga sv. Lovre, a njegova žila kucavica bila je glavna gradska komunikacija koja je spajala Morska vrata i Vrata od Pisture.⁶¹¹ Upravo se na tom području nalazio i najveći broj obrtničkih dućana, kako se to može zaključiti iz dokumenata o prometu nekretninama u kojima se uvijek navode i međe određene nekretnine. Primjerice, 19. ožujka 1447. g. brijač Miladin unajmljuje radionicu (*unam suam stationem*) u poslovnom dijelu grada blizu mletačkog kaštela (*proppe castelum*),⁶¹² a 08. srpnja 1455. g. splitski bojadisar tkanina Mihovil Markov kupuje od *ser* Ivana iz Gubija *vnam domum seu stationem tinctorie* koja se također nalazila u poslovnom centru, odnosno *proppe domum Iuduche, proppe vias publicas, proppe mare salsum*.⁶¹³ Osim toga, i brojne su isprave sastavljane u pojedinim dućanima, a oni se redovito nalaze pokraj Trga sv. Lovre. Tako je, primjerice, jedna potvrda o vraćanju duga od 06. svibnja 1444. g. sastavljena *in platea S. Laurentii, ad stationem Laurentii cimatoris*,⁶¹⁴ a jedan je ugovor o uzimanju pomoćne radne snage od 14. svibnja 1448. g. sklopljen *supra platea S. Laurentii, ad stationem Lappi aromatarii*.⁶¹⁵

Dakle, u tim su dućanima obrtnici prodavali svoje proizvode pa su zanatlije zapravo ujedno bili i trgovci. Osim u frekventnom dijelu grada, dućani su trebali biti smješteni i na pristupačnim mjestima, pa su se redovito nalazili u prizemljima kuća u

⁶⁰⁹ Termin *statio* obuhvaća prostor široke namjene, od bilježničkog ureda do skladišta, od obrtničke radionice do običnog dućana s različitim proizvodima. – FABIJANEC, S. F., "Od tržice do luke", http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke

⁶¹⁰ Ista je situacija bila i u drugim dalmatinskim komunama, primjerice u Zadru ili Dubrovniku. Osim toga, u Dubrovniku su obrtnici također unajmljivali i štandove te su svoju robu izlagali i na tržnici. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 21.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 181.; FABIJANEC, S. F., "Društvena i kulturna uloga", 77.-80.

⁶¹¹ Vidi odjeljak *Ekonomska topografija grada* u poglavlju 2.

⁶¹² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 59

⁶¹³ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 192-192'

⁶¹⁴ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 170

⁶¹⁵ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 187'-188

kojima su obrtnici nerijetko i stanovali.⁶¹⁶ Tako je, primjerice, splitski krznar Dragić Budimilić stanovao u istoj kući u kojoj je i radio, kako se to može zaključiti iz *actuma* jednog dokumenta od 18. listopada 1446. g. sklopljenog na tom mjestu (*actum Spaleti in statione domum habitatione dicti Dragich*).⁶¹⁷ Obrtnici su svoje proizvode kupcima izlagali u svojevrsnom "izlogu" koji se nalazio u sklopu ulaza u dućan. Naime, prizemlja romaničkih kûća u Dalmaciji najčešće su se koristila kao gospodarske prostorije, a imala su tzv. "vrata na koljeno" s proširenom jednom stranom koja je služila za izlaganje obrtničkih proizvoda što su se unutra prodavali.⁶¹⁸ Kako je izgledala unutrašnjost pojedinih obrtničkih dućana i radionica, nije moguće sasvim detaljno ocrtati, no neki sačuvani inventari⁶¹⁹ spominju razne alate, neizostavne vage, obrtne sirovine te kućni namještaj i uporabne predmete tipične za onodobne interijere.⁶²⁰ Obrtnički dućani bili su otvoreni radnim danom do sumraka,⁶²¹ a nedjeljom su i blagdanima bili zatvoreni.

⁶¹⁶ Isti tip stambeno-radnih prostora nalazimo u to doba i u drugim dalmatinskim gradovima, primjerice u Dubrovniku, Stonu, Zadru i Trogiru. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 180.; PLANIĆ LONČARIĆ, Marija, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb 1980., str. 144.-147.; GRUJIĆ, Nada, "Kuća 'savršenog trgovca' po Benediktu Kotruljeviću", *Dubrovnik: časopis za književnost i znanost*, god. VI. (nova ser.), br. 4, Dubrovnik 1995., str. 199.; FABIJANEC, F., "Od tržnice do luke", http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke.; PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 262. Do stambenih prostorija u gornjem dijelu kuće dolazilo se obično vanjskim stubištem kako stanari ne bi ometali poslovanje u dućanu. – FISKOVIĆ, C., "Romaničke kuće", 136., 152.; PLANIĆ LONČARIĆ, Marija, "Ceste, ulice i trgovi srednjovjekovnog Dubrovnika", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 29, Split 1990., str. 161. Takvo je stubište, primjerice, imala kuća postolara Jurka iz Splita (*domus de muro cum scalis lapideis*), a iste je konstrukcije bila i kuća drvodjelca Antuna Hmelića (*vna muralia cum loco et scalla lapidea*). – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 177'-178; k. 12, sv. 24, sveš. 1, fol. 19. Ipak, ponekad se u stambene prostore ulazilo upravo preko poslovnih jer su vanjska stubišta bila dozvoljena samo u manje prometnim uličicama ili unutar dvorišta. – FISKOVIĆ, Igor, *Dalmatinski prostori i stari majstori*, Split 1990., str. 167.

⁶¹⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 15'-16

⁶¹⁸ FISKOVIĆ, C., "Romaničke kuće", 137.; PLANIĆ LONČARIĆ, M. *Planirana izgradnja*, 147.; BENYOVSKEY, I., "Gospodarska topografija Trogira", 29.

⁶¹⁹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', sveš. 2, fol. 70, 77, 81'-82, k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14' itd. Više o interijerima srednjovjekovnih poslovnih prostora vidi u: FABIJANEC, Sabine Florence, "Dva trgovačka inventara kao pokazatelji ekonomskog i kulturnog života u Zadru u 14. stoljeću", *Povijesni prilozi*, br. 25, Zagreb 2003., str. 104.-105.

⁶²⁰ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 181.; FABIJANEC, S. F., "Od tržnice do luke", http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke

⁶²¹ Slično je, primjerice, bilo i u Trogiru, dok se u Dubrovniku radilo sve do 22 sata. Tada je na prestanak svih ekonomskih aktivnosti pozivao treći znak zvona s tornja dubrovačke katedrale. – BENYOVSKEY, I., "Gospodarska topografija Trogira", 30.; JANEKOVIĆ-RÖMER, Zdenka, "Post tertiam campanam – dubrovački noćni život u srednjem vijeku", *Otium*, br. 1, Zagreb 1993.; preuzeto s: <http://bib.irb.hr/datoteka/39724.campanam.DOC>, str. 1. Usporedbe radi, u Engleskoj su srednjovjekovni obrtnici u početku radili i noću, no zbog nedostatka dnevnog svjetla, sve se češće radilo samo po danu. Regulacija noćnog rada varirala je od obrta do obrta oviseći o tehničkim finesama koje je pojedini obrt

Splitski je statut, naime, izričito zabranjivao nedjeljom "držati otvorene dućane, radnje postolara ili drugih obrtnika", a prekršitelji su riskirali novačnu globu.⁶²²

Osim u radionicama i dućanima, prodaja se obrtničkih proizvoda odvijala i na tržnicama te na ulicama, na raznim štandovima i drugim pokretnim konstrukcijama koje su obrtnici iznosili ispred svojih dućana.⁶²³ To, doduše, nije bilo dozvoljeno jer je splitski statut izričito branio zaposijedanje komunalnih putova⁶²⁴ i gradnju bilo kakvih konstrukcija nad javnim ulicama,⁶²⁵ no upravo te odredbe daju naslutiti da je takva praksa zapravo postojala.

Dakle, prema potrebi srednjovjekovni se obrtnik povremeno pretvarao i u trgovca. To nas navodi na zaključak da su obrtnici valjda bili pismeni te da su svakako trebali vladati osnovnim računskim operacijama kako bi svoje proizvode mogli naplaćivati. Istim su vještinama, stoga, morali podučavati i svoje naučnike koji, dakle, nisu morali svladati samo vještinu izrade obrtničkih proizvoda, već i umijeće trgovanja.⁶²⁶ Trgovina je, dakle, imala velik značaj u životu srednjovjekovnih obrtnika, a čime su sve splitski obrtnici trgovali sredinom 15. st. i koliki je bio opseg njihove trgovine, vidjet ćemo u nastavku.

zahtijevao. Primjerice, londonski su kovači napustili noćni rad 1296. g., a kotlari 1344. g. Upravo zbog toga neki su obrti godinu dijelili na dulja ljetna radna razdoblja i kraća zimska radna razdoblja. Tako su, primjerice, u 14. st londonski kovači između studenog i siječnja radili od 6 do 20 sati, a ostatak godine do 21 sat. – CHERRY, J., *Medieval crafts*, 7.

⁶²² *...quod nullus ciuis uel forensis, qui habitat in ciuitate Spalati audeat uel presumat in diebus dominicis, in festo natiuitatis, festiuitatibus quatuor beate uirginis Marie et sanctorum XII apostolorum tenere apertas stationes mercharorum, calegarij, aut aliorum artificum, uel uendere aliquid, seu aliquam mercachanciam aut aliquod laborerium artificiale facere...* – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 67, str. 898. Slično je tada bilo i u drugim komunama istočnog Jadrana, primjerice u Trogiru. – BENYOVSKY, I., "Gospodarska topografija Trogira", 30.

⁶²³ Zaposjedanje javnog prostora privatnim štandovima i drugim konstrukcijama Komuna je nastojala spriječiti posebnim regulacijama, no nekoliko je takvih klupa još i danas sačuvano ispred trogirskih kuća. – *Isto*, 30. Isto je tako i u Šibeniku, primjerice, obrtnicima i trgovcima bilo zabranjeno postavljati štandove na ulice jer su time ometali promet. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 27.

⁶²⁴ *Item statutum et ordinatum est quod quicumque possederit iuxta uiam publicam communis Spaleti et iuxta ipsam uiam fecerit aliquam fossatum, uel ipsam uiam cauauerit, ita quod dictam uiam deuastauerit uel ipsam occupauerit, uel occupatam detinuerit, in centum soldis communi condemnetur et restituat ipsam.* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 60, str. 658.

⁶²⁵ *Item statutum et ordinatum est, quod nullus ponat solarium nec ligna super uiam publicam, nec proiciat stercora, nec aquam, nec aliud in uiam publicam.* – *Isto*, knj. V., gl. 6, str. 722.

⁶²⁶ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 222.-224. Osim što su šegrte primali obrtnički majstori, u nauk su mlade pomoćnike uzimali i trgovci, o čemu se redovito sastavljao ugovor pred javnim notarom. Prije stupanja u službu bilo je potrebno da naučnici znaju pisati, čitati, zbrajati te govoriti strane jezike. – FABIJANEC, S. F., "Kulturna i društvena uloga", 102.

4. 3. 2. Trgovanje nekretninama splitskih obrtnika

Trgovačko poslovanje obrtničkog sloja sredinom 15. st. može se pratiti u raznim spisima splitskih notara, a među njima najuočljiviji je svakako promet nekretninama i tzv. pokretnim objektima. Takvim pokretninama smatrale su se, u pravnom smislu, drvene kućice (*domuncule, camarde*) podignute na tuđem zemljištu koje je vlasnik parcele, ukoliko je želio tu česticu za sebe, mogao lako razmontirati ili srušiti.⁶²⁷ To znači da je splitsko srednjovjekovno pravo poznavalo rimski princip *superfices solo cedit* prema kojemu sve ono što se sagradi na tuđoj zemlji postaje vlasništvom vlasnika te zemlje.⁶²⁸ Kako ćemo vidjeti, ti su se pravni postulati ostvarivali i u praksi.

Iz razdoblja 1428.-1475. g. zabilježeno je čak 368 notarskih dokumenta koji svjedoče o nekretninskoj trgovini splitskih obrtnika. Radi se uglavnom o kupoprodajnim ugovorima (*venditio, emptio*) te o potvrđama o isplati dugova (*quietatio*) nastalih zbog kupnje nekretnina, a naposljetku pronalazimo i isprave o ponovnom otkupu prodane robe (*rescatatio*). Pogledajmo nekoliko primjera.

U ožujku 1445. g. splitski klobučar Ivan Petrović kupuje od *ser* Andrije Markovog, inače tutora sinova pokojnog krznara Jurja Valešića, jedan vinograd u Splitskom polju (*unam vineam positam in campo Spaleti*) po cijeni od 32 libre (*pro precio libras 32 paruorum*) koje mu je isplatio u dvije rate (*venditor recepisse ducati 3 auri et resto hinc ad festum S. Michaelis de mensis Septembris*).⁶²⁹ Samo nekoliko dana kasnije jedan vinograd (*unam vineam*) kupuje i splitski drvodjelac Antun Kladijev i to od drugog obrtnika, postolara Pavla Andrijaševića, plativši mu za to 4 zlatna dukata (*ducati 4 auri*).⁶³⁰ O obrtničkoj trgovini nekretninama svjedoči, primjerice, i jedan ugovor iz svibnja 1444. g. kojim splitski bojadisar tkanina Mihovil Markov prodaje Nikoli, sinu *ser* Marina Bilšića iz Splita, neku zemljišnu česticu (*unum locum uacuum*) smještenu u

⁶²⁷ Iako Splitski statut to ne naglašava izričito, poput primjerice Dubrovačkog (*quod nullum laborerium lignaminis habeat possessionem vel terminum stabilem. – Statut grada Dubrovnika*, knj. V., gl. 11.), iz nekih se odredbi o udaljavanju najmoprimca s tuđeg zemljišta ipak daje zaključiti kako drveni objekti ni u Splitu nisu bili smatrani trajnim strukturama, već pokretninama. – *Statut grada Splita*, knj. VI, gl. 26, str. 768.

⁶²⁸ MARGETIĆ, L., *Srednjovjekovno hrvatsko pravo. Stvarna prava*, 163.; CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 148.-149.

⁶²⁹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 273

⁶³⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 275-275'

starome gradu (*positum in ciuitate ueteri Spaleti*) po cijeni od čak 20 dukata (*ducati 20 auri*).⁶³¹ Pritom mu je kupac odmah isplatio 10 dukata, a ostatak je trebao nešto kasnije, na zahtjev prodavatelja (*ad presens 10 ducati auri et resto ad omnem requisitionem dicti Michaeli*). I naposljetku, dobar primjer obrtničkog prometa nekretninama bilježi još jedan Mihovilov ugovor iz srpnja 1455. g. o prodaji bojadisarnice (*vnam domum seu stationem tinctorie*) splitskom plemiću *ser* Mihovilu Lovrinom po cijeni od 150 zlatnih dukata (*ducati 150 auri*).⁶³²

Obrtničko trgovanje potleušicama i drvenim kućama zasvjedočeno je također u većem broju notarskih isprava. Kako su se vlasnici zemljišnih parcela obično smatrali i vlasnicima objekata podignutih na njihovim zemljištima,⁶³³ pokretni su se objekti mogli prodavati ili unajmljivati samostalno, odnosno sa ili bez zemljišta nad kojim su bili sagrađeni, pri čemu se kupac/najmoprimac obvezivao plaćati najamninu vlasniku zemljišne čestice. Tako, primjerice, 14. prosinca 1461. g. majstor drvodjelac Ivan Petrov, inače splitski stanovnik i građanin, kupuje od Ostoje Mikokvića iz sela Kosica u splitskom distriktu jednu drvenu kuću podignutu na zemljištu crkve Sv. Križa (*domus de lignamine supper terreno ecclesie S. Crucis de burgo Spaleti*) po cijeni od 150 libara malih (*pro precio librarum 150 paruorum*).⁶³⁴ Prema ugovornim klauzulama drvodjelac Ivan obvezao se plaćati i godišnji najam spomenutoj crkvi u visini od 12 solida malih (*solidos 12 paruorum pro anno quolibet scripte ecclesie*), a kad je iduće godine Ivan tu istu kuću prodao *ser* Baldasaru pokojnog Radivoja, inače splitskom građaninu, i novi se kupac također obvezao plaćati godišnji najam vlasniku zemljišta, odnosno spomenutoj crkvi Sv. križa (*solidos 12 paruorum in anno quolibet scripte ecclesie S. Crucis*).⁶³⁵ Na taj su način stvarna prava na tuđoj zemlji pružala nevlasniku pravo koristiti se tuđom stvari.⁶³⁶

⁶³¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 162'-163

⁶³² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 193

⁶³³ MARGETIĆ, L., *Srednjovjekovno hrvatsko pravo. Stvarna prava*, 163.

⁶³⁴ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 52

⁶³⁵ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 83'

⁶³⁶ CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 149.

Dakle, ako pomnije promotrimo sačuvane podatke splitskih notara vidjet ćemo da se nekretni promet obrtničkog sloja uglavnom odnosio na stambene⁶³⁷ i poslovne prostore,⁶³⁸ gospodarske objekte,⁶³⁹ vinograde⁶⁴⁰ te druga poljoprivredna⁶⁴¹ i građevinska zemljišta,⁶⁴² a tek manjim dijelom i na trgovinu pokretnim objektima.⁶⁴³ Udio pojedinih vrsta nekretnina u tom prometu prikazan je sljedećim dijagramom.

⁶³⁷ Kao stambene objekte ovdje navodimo samo kamene strukture koje su i pravno bile smatrane nekretninama. DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 11; k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 10; k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 177'-178, 182'-183, sveš. 5, fol. 197', 200, 235'-236, 242-242', , sveš. 6, fol. 248'-249, 249', 253, 253', 258-258', 262', 271-271', 283, 284', sveš. 7, fol. 297', 325', sveš. 8, fol. 352', 355'-356, 366, 368'-369, 384; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 407-407', 414-414', sveš. 10, fol. 37-37', sveš. 11, fol. 79'-80, 87-87', 99'-100, sveš. 12, fol. 175-175', 196-196', sveš. 13, fol. 202'-203, 232'-233, 236-236', 239-239', 251-251', sveš. 14, fol. 271'-272, 277', 282', 287', sveš. 15, fol. 308-308'; k. 10, sv. 24, fol. 76'-77, 96-96'; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 656', sveš. 3, fol. 36-37', 40', 55-55', 68, sveš. 4, fol. 80-80', 105'-106, 109', sveš. 5, fol. 169', 172, 174-174', 180-180', 192-192', 193, 204'-205, 209'-210, 220-220', 223-223', sveš. 8, fol. 11', 14', 35, sveš. 9, fol. 25, 26'-27, 29'-30, 33-33', 44'-45; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 18, sveš. 2, fol. 22'-23, sv. 27, sveš. 1, fol. 2'-3, 43, 70'-71, 96'-97, sv. 28, sveš. 2, fol. 4-4', 9'-10, 10'-11, 13-13'; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 39', 90-90'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 1', 20'-21, 30, 35'-36, 162', 164', 165, 166, 199-199', 221, 222, 233', 273', 285, sv. 32, sveš. 1, fol. 5', 18', 38, 42', 46, 46', 47, 60'-61, 62'-63, 67, 76'-77, 91', 95

⁶³⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 59, sveš. 12, fol. 172'; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 154'

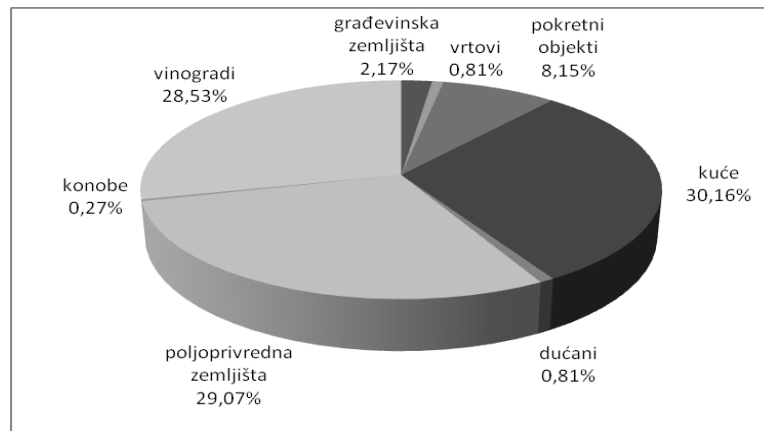
⁶³⁹ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 90-90'

⁶⁴⁰ DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 36; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 103', 104-104', 108'-110, 120, 132-132', 139, 149-149', sveš. 4, fol. 191-191', sveš. 5, fol. 205', 210-210', 225', 230, 238, sveš. 6, fol. 259, 269-269', 273, 275-275', 283'-284, sveš. 7, fol. 332, 334', sveš. 8, fol. 383'; k. 9, sveš. 9, fol. 434-434', sveš. 10, fol. 15, 20', sveš. 11, fol. 54, sveš. 11, fol. 52'-53, 67', 69, sveš. 12, fol. 177, sveš. 13, fol. 225, sveš. 14, fol. 255'-256, 256, 258', 266, 267', 289, 296', sveš. 15, fol. 319', 322, 334, 337', sveš. 16, fol. 364-364'; k. 10, sv. 24, fol. 42-43, 80-80', 98', 108'-109; k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 72-72', sveš. 4, fol. 89-89', 112-112', 119'-120, 134', 142', 138, sveš. 5, fol. 195', 203', 227'-228, 237', 238, 238', 239', sveš. 8, fol. 12', 19, 28-28', 34'-35, 38, 40; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 9', 10', 14', 15, 17-17', 23, 39', sveš. 2, fol. 6, 18', 24'-25, 26-26', 31', sv. 27, sveš. 1, fol. 11'-12, 12'-13, 17-18, 55'-56, 86'-87, sveš. 3, fol. 111; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 18, 28-28'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 132'-133, 184, 200, 276, 291', 306, sv. 32, sveš. 1, fol. 16', 44-44', 62-62', 89, 100'

⁶⁴¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 120', 130-130', 140', 144', sveš. 4, fol. 156', 157, 157', 166', sveš. 5, fol. 197', 203-203', 205, 216'-217, 242', sveš. 6, fol. 267', sveš. 7, fol. 308-308', 326, sveš. 8, fol. 366', 384', 386, sveš. 9, fol. 407', 417'-418, 438, sveš. 10, fol. 32'-33, sveš. 11, fol. 60, 60-60', 66', sveš. 12, fol. 166, 192'-193, sveš. 13, fol. 201-201', 228'-229, sveš. 14, fol. 292, 293', sveš. 16, fol. 368', 373'-374; k. 11, sv. 25, sveš. 2, fol. 43, sveš. 5, fol. 152'-153, 181', 181'-182, 188-188', 189, 190-190', 199'-200, 220-220', sveš. 8, fol. 18, 33', sveš. 9, fol. 36'-37, 45-46; k. 12, sv. 25, sveš. 1, fol. 9, 19, 35'-36, 48', 49, sveš. 2, fol. 16'-17, 61'-61, 93, sveš. 3, fol. 112; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 30'-31, 88'-89, 89, 101; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 47-47', 176', 184-184', 198, 292, 294, 300', sv. 32, sveš. 1, fol. 20'-21, 69, 83', 91'-92, 98'-99

⁶⁴² DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 162-163'; k. 10, sv. 24, fol. 102'-103, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 167'; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 42; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 97'-98; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 204'

⁶⁴³ DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 9, 38', 56', 77; k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 8, 11; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 106', sveš. 4, fol. 189-189', sveš. 5, fol. 197-197', 234-234', 235', sveš. 6, fol. 253'-254, 281', 291, sveš. 7, fol. 299'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 398, 420, sveš. 10, fol. 28, sveš. 12, fol. 179, sveš. 13, fol. 202-202', 228', sveš. 14, fol. 265'-266, 279, 279', 284, 293-293', sveš. 15, fol. 328', 333-333', 343-343', sveš. 16, fol. 377, 386'; k. 10, sv. 24, fol. 15'-16; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 643-643', sveš. 3, fol. 39'-40, sveš. 5, fol. 161', 173, 191, 235', sveš. 8, fol. 29-29', 34', sveš. 9, fol. 10'-11; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 6, 12, 19, 36-36', 44, 44', sv. 27, sveš. 2, fol. 52, 56, 56', 65', 83', sv. 28, sveš. 2, fol. 6'-7; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 78, 86'-87; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 178', 198', 211, 301', sv. 32, sveš. 1, fol. 24-24', 24'-25, 46, 92

Dijagram 4: Udio nekretnina u trgovačkoj razmjeni splitskih obrtnika prema notarskim spisima 1428.-1475. g.

Dakle, iz notarskih spisa vidljivo je kako obrtnički sloj kasnosrednjovjekovnog Splita najčešće trguje različitim tipovima stambenih objekata: *domus*, *domus de muro*, *muralia*, *domus partim de muro et partim de lignamine*, *pavimentum*. Međutim, učestalo se trgovalo i drugim nekretninama, bilo građevinskim česticama unutar grada (*locus uacuus*), bilo poljoprivrednim zemljištima: vinogradima (*vinea*), vrtovima (*ortus*), oranicama (*terra arratoria*) i drugim zemljišnim parcelama u Splitskom polju (*terra, terrenum*). Bile su to, dakle, one *res immobiles* što su prema stvarnom pravu Splitskog statuta i bile predviđene za trgovanje (*res in commercio*).⁶⁴⁴ Tako, primjerice, postolar Marko Šoštarić, splitski stanovnik i građanin, kupuje 21. prosinca 1444. g. natkrivenu kamenu kuću (*unam domum de muro, copertam*) u novome dijelu grada (*positam in ciuitate noua Spaleti*) za 85 zlatnih dukata (*pro precio ducatorum 85 auri*) koje će isplatiti u tri rate (*ora libras 300 paruorum et resto in duobus terminis*).⁶⁴⁵ Isto tako i splitski krznar Pervinac kupuje 17. ožujka 1449. g. od drugog krznara Mihovila Alegretijevog polovicu jedne trokatnice s konobom i dućanom (*medietatem unius domus cum tribus suis pauimentis, vnam canipam et vnam apotecam*) u novome gradu (*positam in ciuitate noua Spaleti*) za 650 libara malih (*pro precio libras 650 denariorum*

⁶⁴⁴ CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 129.-130. S druge strane, splitske su nekretnine bile *extra commercium* samo u odnosu prema strancima jer je Splitski statut izričito nalagao *quod nulle possessiones uendi possent alicui forensi absque licentia maioris partis consilii*. – *Statut grada Splita*, knj. I, gl. 21, str. 364.-366.

⁶⁴⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 235'-236

paruorum).⁶⁴⁶ No, trgovalo se čak i samo pojedinim katovima kuća o čemu svjedoči, primjerice, jedna potvrda o vraćanju duga koju je trogirski kanonik don Ivan Marinov izdao splitskom krzнару Marinu Brajanoviću pri isplati dijela cijene (*pro parte solutione precii*) jednog kupljenog kata (*unius pauimenti sibi uenditi*) što se nalazio između katova u vlasništvu pokojne gospođe Slave (*in medio pauientorum olim Slaue*).⁶⁴⁷

Međutim, osim stambenim i poslovnim prostorima, splitski su obrtnici sredinom 15. st. trgovali i građevinskim zemljištima i to onima s već podignutim objektima, ali i onima praznima. Iako u zgusnutoj gradskoj jezgri i nije bilo suviše praznih parcela, ponekad se neko građevinsko zemljište ipak moglo pronaći na splitskom tržištu nekretnina. Tako je, primjerice, 13. svibnja 1466. g. splitski kožar Marin kupio od izvršitelja oporuke pokojne Lucije, supruge Marina Cigajdića, dva zemljišta (*duo loci*), od čega jedno prazno, a drugo pod drvenom kućom Šimuna Pavića (*vnum vacuum et aliam sub domo de lignamine Symonis Pauich*).⁶⁴⁸ Isto tako, u listopadu 1472. g. krznar Stipe Dudić iz Splita unajmljuje od plemića *ser* Jancija de Albertis također *vnum locum uacuum* i to *pro faciendo domum*,⁶⁴⁹ što znači da je splitski krzar želio graditi na tuđem zemljištu uz plaćanje godišnje najamnine. Dakle, nekretninama se trgovalo uglavnom zbog zadovoljenja osnovnih egzistencijalnih potreba, a ponekad su imućniji obrtnici kupovali kuće i zemljišta koja su kasnije preprodavali po skupljoj cijeni, no o tomu je već prije bilo riječi.⁶⁵⁰

4. 3. 3. Trgovina obrtničkim proizvodima, poslovima i sirovinama

Trgovina obrtničkim proizvodima, poslovima i sirovinama znatno je manje zastupljena u cjelokupnoj obrtničkoj razmjeni od prije analiziranog nekretninskog prometa. Naime, među sačuvanim javnobilježničkim spisima splitske kancelarije s polovice 15. st. uspjeli smo pronaći svega 14 dokumenata o prometovanju obrtničkim

⁶⁴⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 287'

⁶⁴⁷ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 182'-183

⁶⁴⁸ DAZ, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 97'-98

⁶⁴⁹ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 167'

⁶⁵⁰ Vidi odjeljak *Akumulacija kapitala* u ovom poglavlju.

proizvodima. Ipak, s tim podatkom valja biti oprezan jer se prilikom prodaje većeg dijela obrtničkih proizvoda nisu sastavljale isprave pred javnim bilježnicima. Tako, primjerice, u knjigama splitskih notara ne možemo pronaći ugovore postolara o prodaji cipela ili, pak, zapise krojača o prodaji kaputa. Razlog tomu bila je već navedena statutarna odredba prema kojoj su se notarske isprave trebale sastavljati samo za poslove vrijednosti iznad 20 libara mletačkih malih.⁶⁵¹ Kako je obrtnička proizvodnja više-manje bila jeftina i masovna, sačuvani spisi o kupoprodaji obrtničkih proizvoda odnose se uglavnom na skuplje artikle, najčešće na one zlatarske.

Tako su, primjerice, 05. lipnja 1445. g. izvršitelji oporuke pokojnog Ivana de Barbante naručili od majstora Nikole Cvitkovog, zlatara iz Splita, izradu jednog srebrenog i pozlaćenog kaleža (*vnum calicem argenti et aureati*) uz naknadu majstoru od 25 solida (*solidos 25 paruorum*).⁶⁵² Iako se u ugovoru točno opisuje kako naručeni kalež treba izgledati (*cum figuris sanctorum et cum aliis smantulinis sex in groppo*), notar nažalost nigdje ne bilježi kome je ovaj vrijedan kalež bio namijenjen. S obzirom da su ga naručili izvršitelji jedne oporuke, moguće da je rađen za neku crkvu, prema legatu spomenutog pokojnika Ivana de Barbante.⁶⁵³ Osim toga, o trgovanju obrtničkim proizvodima danas svjedoči i jedan ugovor od 31. ožujka 1449. g. kojim rizničari crkve Sv. Dujma, *ser* Nikola Maričić i *ser* Zanin Nikolin, naručuju od majstora Petra Girice, zlatara iz Splita, jedan srebrni kovčežić za pohranu hostija (*tabernacula argenta*) koji je majstor trebao izraditi do blagdana Sv. Dujma (*hinc ad festum S. Duymi*).⁶⁵⁴ Ugovorom je određena i plaća zlatara od 34 solida (*solidos 34 paruorum*), dok su materijal za rad trebali dati spomenuti rizničari (*thesaurarii promixerunt dare argentum et aurorum pro dicto laborerio*).

⁶⁵¹ Vidi bilješku 342 u poglavlju 3.

⁶⁵² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 9, fol. 10'-11

⁶⁵³ Naime, u 15. je st., kao rezultat tzv. "demokratizacije u sastavljanju oporuka", ostavljanje legata u pobožne svrhe (*ad pias causas*) bilo uobičajeno u svim slojevima komunalnog društva. Više o tom procesu vidi u: LADIĆ, Z., "O nekim oblicima brige", 4.; ISTI, "Labinsko društvo u ranom novom vijeku u zrcalu bilježničkih dokumenata bilježnika Bartolomeja Gervazija", *Historijski zbornik*, god. LXI, br. 1, Zagreb 2009., str. 49.-50. Uostalom, o tome danas svjedoče i brojne sačuvane oporuke. Tako je, primjerice, splitski krojač Juraj Jurgenić u svojoj oporuci od 13. svibnja 1437. g. oporučio po 30 libara crkvama Sv. Frane i Sv. Katarine za izradu misnog kaleža, dok je imućni splitski podstrigač sukna Lovre Pribanov oporučio 1447. g. crkvi Sv. Dujma čak 40 dukata za izradu dva kaleža te još toliko i samostanu Sv. Benedikta, također s istom namjenom. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 72'-73, sveš. 4, fol. 253-253'

⁶⁵⁴ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 293-293'

No, osim uporabnih predmeta što su ih svakodnevno izrađivali splitski obrtnici, u knjigama je splitskih notara s polovice 15. st. ostalo sačuvano i nekoliko dokumenata o ugovaranju obrtničkih poslova. Njih smo pri razmatranju obrtničke trgovine u srednjem vijeku svrstali u zasebnu kategoriju jer nam se činilo kako se gradnja nekog odvodnog kanala ili raskošne mramorne kapele ipak ne bi mogla svrstati u istu skupinu obrtničkih proizvoda s, primjerice, crkvenim posuđem zlatara. Evo, dakle, i nekoliko primjera koji ocrtavaju takve zanatske poslove.

Dana 09. ožujka 1438. g. prokurator i gvardijan crkve Sv. Frane te gradski knez ugovaraju s drvodjelcem Ivanom Francuskim, tada splitskim stanovnikom, posao izrade drvenog kora crkve Sv. Frane (*chorus ecclesie S. Francisci de lignamine*) za 200 zlatnih dukata (*ducati 200 auri*).⁶⁵⁵ Nekoliko mjeseci kasnije, 22. srpnja 1438. g., spomenuti drvodjelac Ivan sklapa sa slikarom Martinom, bivšim naučnikom majstora Blaža, ugovor o oslikavanju 28 korskih ploča nevedene crkve (*tabulas 28 pro choro S. Francisci de burgo Spaleti*) za plaću od 3 libre i 4 solida po svakoj ploči (*libras 3, solidos 4 paruorum pro singula tabula*).⁶⁵⁶ Ovaj slučaj dočarava kako su splitski klesari i slikari prodavali svoje proizvode. S potencijalnim kupcem ugovarali su posao prilikom kojeg su po potrebi koristili i obrtničke usluge drugih zanatlija, a naposljetku su kupcu isporučivali gotov proizvod, u našem slučaju drveni crkveni kor. Sličan je i primjer poznatog klesara Jurja Matijevoog s kojim su prokurator crkve Sv. Dujma 30. lipnja 1448. g. ugovorili posao gradnje kapele Sv. Staša u splitskoj katedrali (*una capella ad honorem S. Anastasii in ecclesia S. Dujmi*) i to za čak 306 zlatnih dukata (*ducati 306 auri*), a na rok od 2 godine (*hinc ad 2 annos*).⁶⁵⁷

Dakle, među sačuvanom notarskom građom nema podataka o prodaji jeftinijih obrtničkih proizvoda pa učestalost trgovanja takvom robom ne možemo pouzdanije utvrditi. Možemo samo pretpostaviti da se u Splitu sredinom 15. st., kao uostalom i drugdje, svakodnevno trgovalo najrazličitijim obrtničkim proizvodima: tkaninama, već skrojenom odjećom, obućom, uporabnim predmetima, nakitom i sličnim sitnicama koje

⁶⁵⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 8

⁶⁵⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 11

⁶⁵⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. sveš. 13, fol. 202-202'

su izrađivali gradski obrtnici. Međutim, detaljnijih podataka o količini i cijeni takve robe, nažalost, nema.

Iznenaduje, međutim, što je među sačuvanim dokumentima o trgovini splitskih obrtnika veoma malo onih koji se odnose na trgovanje obrtničkim sirovinama. Naime, među splitskom notarskom građom iz razdoblja 1428.-1475. g. uspjeli smo pronaći samo 6 dokumenata koji bilježe promet obrtnim sirovinama. Stoga zaključujemo kako se pri sklapanju takvih poslova nije uvijek sastavljala isprava pred javnim notarom jer je i nju, naposljetku, valjalo platiti.⁶⁵⁸ Vidjeli smo u prethodnom odjeljku da su splitski obrtnici sirovine stočarskog podrijetla nabavljali uglavnom direktno kod distriktualnih uzgojivača stoke, no izgleda, također, da su se preprodajom životinjskih proizvoda i preradevina bavili i pojedini obrtnici iz grada.

Zaključujemo to, naime, iz nekih sudskih sporova koji spominju trgovačko poslovanje sirovinama među obrtnicima iste struke. Pritom su posebno zanimljive odluke suda od 25. studenog 1434. g. kada se donose tri presude u gospodarskim parnicama. U prve su dvije krznari Miladin pokojnog Alegretija i Toma pokojnog Henrika trebali podmiriti troškove za krzna kupljena kod drugih krznara, Marka Vlašića i Jurja Valešića.⁶⁵⁹ U trećoj je parnici odlučeno da spomenuti krznari Marko Vlašić i Juraj Valešić trebaju podmiriti dug izvršiteljima oporuke pokojnog krznara Vladislava Badalića *pro pellibus agnelinis et capretinis emptis*.⁶⁶⁰ Iz spisa ovih parnica može se zaključiti da su krznari Marko i Juraj kupovali sirovine kod krznara Vladislava te ih dalje preprodavali drugim splitskim majstorima od kojih su ostali zabilježeni krznari Miladin i Toma. Pritom se baratalo razmjerno velikim svotama. U prva dva slučaja radilo se o 75 libara i 16 solida, a u potonjem o čak 355 libara mletačkih malih i 5 solida. Podsjetimo li se da se u to doba živi magarac mogao nabaviti za kojih 6 libara,⁶⁶¹ postaje očito su se Marko i Juraj bavili veoma unosnim poslovima preprodaje obrtničkih sirovina životinjskog podrijetla.

⁶⁵⁸ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 185.

⁶⁵⁹ DAZ, SSA, k. 5, sv. 18, fol. 5'

⁶⁶⁰ DAZ, SSA, k. 5, sv. 18, fol. 6

⁶⁶¹ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 10, fol. 10'

4. 3. 4. Trgovina ostalim proizvodima

Osim nekretninama te zanatskim proizvodima, poslovima i sirovinama, obrtnički je sloj u kasnosrednjovjekovnom Splitu prometovao i drugim artiklima, uglavnom brodovima i vinom te nešto rjeđe stokom. Iz cjeline trgovačke robe kojom su obrtnici najčešće prometovali ovdje smo posebice izdvojili brodove zbog toga što se nije trgovalo samo onima novoizgrađenima, koje bismo mogli smatrati obrtničkim proizvodima kalafata, već su starije brodove u svojem vlasništvu prodavali su i drugi obrtnici. Tako je, primjerice, krznar Mihovil Alegretijev 17. veljače 1447. g. prodao splitskom stanovniku Stašu iz Rame polovicu svoga broda (*medietatem unius sue barche marciliane*⁶⁶²) za 17 zlatnih dukata (*ducati 17 auri*),⁶⁶³ dok se majstor Dujam Brajanović, primjerice, 30. ožujka 1472. g. obvezao brijaču Jurju iz Splita i trgovcu Šimunu Jakovljevom *de Calamota* izgraditi potpuno nov brod (*promissit facere de nouo unum nauigium*).⁶⁶⁴ I ovi primjeri, dakle, svjedoče o trgovačkim razmjenama u koje su se splitski obrtnici svakodnevno uključivali.

Nešto manji udio u trgovini splitskih obrtnika u 15. st. imaju agrarni proizvodi. Naime, od svih dokumenata koje smo ovdje proučavali, samo u 4 slučaja zabilježena je obrtnička trgovina vinom. U prvom slučaju zlatar Vuk i kožar Blaž kupuju od *ser* Nikole Albertijevog vino od njegove polovice prinosa sa zemlje (*illam medietatem introitum musti*) za 50 solida po kaci (*solidos 50 pro siungula chacia musti*),⁶⁶⁵ a u drugom slučaju *ser* Juraj Matijev, prokurator zemljišta crkve Sv. Duha, prodaje kožaru Matiji Avantiju vino od čitavog prinosa sa zemlje (*totum introitum musti*) za 49 solida po bačvi (*solidos 49 pro singulo tinatio musti*).⁶⁶⁶ Ta se trgovina nesumnjivo isplatila jer je kupnja vina direktno od vlasnika zemlje i prinosa zasigurno bila jeftinija. Stoga se tako kupljeno jeftino vino moglo dalje distribuirati po znatno skupljim cijenama.⁶⁶⁷ Druga dva slučaja trgovanja vinom zapravo su dvije potvrde o vraćanju dugova. Prvu potvrdu izdaje kožar

⁶⁶² O marsilianama i drugim tipovima brodova u srednjem vijeku više će govora biti u nastavku.

⁶⁶³ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 51'

⁶⁶⁴ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 125'

⁶⁶⁵ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 190'

⁶⁶⁶ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 201'

⁶⁶⁷ Više o mogućnostima malverzacije na srednjovjekovnim tržištima vinom vidi u: RAVANČIĆ, G., *Život u krčmama*, 23.-25.

Radoje iz Splita, upravitelj imovine Ivana Dominkuševića, majstoru Paulu, također kožaru iz Splita, nakon što je ovaj vratio dug od kupnje vina (*pro introitibus musti ab eo empti*).⁶⁶⁸ U drugom slučaju podstrigač sukna Marin Milošević izdaje potvrdu o plaćanju duga za vino drugom majstoru Marinu Veselkoviću (*pro resto et saldo uini quod ipse Marinus Milloseuich uendidit dicto Marinu Uesellcouich*).⁶⁶⁹ Zbog čega su splitski obrtnici kupovali vino, za osobnu upotrebu ili za preprodaju, ne može se utvrditi na temelju sačuvanih dokumenata. S druge strane, čini se da neki zakupodavci nisu bili zadovoljni primanjem naturalne rente pa su svoj dio prinosa sa zemlje prodavali kako bi došli do gotova novca. Kako bilo, izgleda da obrtnici-težaci koji su obrađivali tuđe vinograde nisu imali dovoljno prinosa i za plaćanje rente i za osobne potrebe i za prodaju vina. Izgleda, zapravo, da im je nakon plaćanja rente vlasniku zemlje ostajalo taman toliko grožđa, odnosno vina, koliko je bilo potrebno za osobnu upotrebu. Da bi došli do gotovine, nešto su grožđa (ili vina) trebali kupiti i zatim ga dalje preprodati, a tako stečeni kapital ponovo su mogli ulagati u proizvodni proces.⁶⁷⁰

I naposljetku valja opet napomenuti da među sačuvanim spisima splitskih notara nisam uspjela pronaći ugovore u kojima se obrtnici pojavljuju kao kupci ili prodavači stoke. Pronašla sam tek jedan, već prije analizirani, ugovor o kupnji jednog magarca.⁶⁷¹

4. 3. 5. Opseg trgovačke razmjene

Naglašeno je već da je opseg splitske izvozne trgovine, u kojoj je zasigurno sudjelovao i obrtnički sloj, u kasnom srednjem vijeku teško utvrditi ponajviše zbog toga što kontralitere, odnosno popisi izvoznih dozvola, nisu sačuvane za razdoblje prije 1475. g.⁶⁷² No, poznati podaci za razdoblje 1481.-1484. g., usprkos malom uzorku, ipak pokazuju da su splitski obrtnici izvozili dio svojih proizvoda. Radilo se o raznim vrstama

⁶⁶⁸ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 214

⁶⁶⁹ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 181'

⁶⁷⁰ Međutim, mali proizvođači koji nisu imali dovoljno sredstava da bi održavali lozu do berbe, morali su posuđivati novac. S druge strane, njihovi su kreditori bili itekako zainteresirani za takvo poslovanje jer su uvijek mogli naplatiti dug od sljedeće berbe. – RAVANČIĆ, G., *Život u krčmama*, 23.-24.

⁶⁷¹ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 10, fol. 10'. Obrtnici koji se kao vlasnici magaraca spominju u bilješkama 572 i 573 nisu zabilježeni u kupoprodajnim ugovorima, već u sačuvanim inventarima i oporukama.

⁶⁷² RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 168.-169.

kože, sklavinama (pokrivačima od grubog sukna), odjevnim predmetima, noževima, kotlovima, drvenim bačvama i raznim drugim uporabnim predmetima što su ih splitski obrtnici izrađivali u svojim radionicama.⁶⁷³ Međutim, izvoz tih proizvoda obuhvaćao je samo mali dio zanatske proizvodnje što pokazuje da je obrtnički rad prije svega bio usmjeren prema podmirivanju lokalnih potreba.⁶⁷⁴

Iako, dakle, Split sredinom 15. st. ne izvozi organizirano veće količine obrtničkih proizvoda, to dakako ne znači da nije bilo pojedinačnih primjera trgovačke razmjene obrtnika iz Splita sa strancima. U prvom redu to se odnosi na trgovačke dodire s republičkim centrom, ali i na druge komune mletačkog *Stato da Mar* te naposljetku i na trgovačke veze s prekojadranskim komunama Apeninskog poluotoka. Tako je u knjigama splitskih notara, primjerice, ostala sačuvana jedna zadužnica od 13. kolovoza 1454. g. kojom upravitelji imovine i izvršitelji oporuke podstrigača sukna Matija Paskovog iz Splita, inače stanovnika Venecije, priznaju dug Splicićanima Benediktu Cambiju i Luki Lovrinom za neke pamučne tkanine što ih je Matij u Veneciju dopremao iz Splita.⁶⁷⁵ Da je dug naposljetku i bio isplaćen, svjedoči sačuvana potvrda o vraćanju duga sastavljena 08. veljače 1462. g.⁶⁷⁶

O pojedinačnom izvozu nekih obrtničkih proizvoda u susjedne komune svjedoči i još nekoliko primjera. U prvom redu, čini se da su splitski kalafati ponekad brodove prodavali i strancima, kako zaključujemo iz jednog ugovora o gradnji broda za Trogirana Ivana Ostakovića⁶⁷⁷ ili iz potvrda o isplati pune cijene broda Nerežišćaninu Nikoli Radojeviću⁶⁷⁸ te drugom Bračaninu Jakovu Iliću.⁶⁷⁹ Osim toga, izgleda da su stranci u Splitu kupovali i druge obrtničke proizvode. Tako, primjerice, mletački stanovnik Alegretus Viriacus u Splitu 30. studenog 1443. g. kupuje 5 brodskih pokrivala

⁶⁷³ *Isto*, tablica na str. 164.-165.

⁶⁷⁴ *Isto*, 165. Tako je bilo i u drugim dalmatinskim komunama, osim u Dubrovniku gdje su obrtnici mogli razviti proizvodnju većih razmjera i na taj način zadovoljiti ne samo komunalno tržište, nego i proizvoditi za izvoz. Kako je dubrovačko zaleđe bogato sirovinama, a siromašno gotovim obrtničkim proizvodima više kvalitete, razumljivo je da dubrovački obrtnici i tamo usmjeravaju svoju razmjenu. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 184.-189.

⁶⁷⁵ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 9, fol. 40-40'

⁶⁷⁶ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 65'

⁶⁷⁷ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 160'-161

⁶⁷⁸ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 316'

⁶⁷⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 289'

(*quinque celegi*),⁶⁸⁰ a bratimi trogirске bratovštine Svih Svetih u travnju 1445. g. dolaze u Split nabaviti jednu veliku ikonu (*vna liconia magna*),⁶⁸¹ dok Tomica, opatica samostana Sv. Margarite s Brača u Splitu nabavlja i vunu (*certa lana*), kako se vidi iz spisa gospodarskih parnica od 08. travnja 1458. g.⁶⁸² S obzirom da organiziranog izvoza većeg dijela obrtničkih proizvoda nije bilo, očito se isplatilo po neke artikle i osobno doći u Split.

No, među spisima splitskih notara ima i obrnutih primjera koji bilježe uvoz pojedinih obrtničkih proizvoda ili, pak, sirovina iz drugih komuna u Split. Posebno se to odnosi na skuplje proizvode i sirovine kojih u Splitu nije bilo, a naručivali su ih i u grad uvozili samo bogati obrtnici. Za njih je, naime, to zapravo bio oblik ulaganja kapitala jer su prerađene sirovine ili čak uvezene gotove proizvode dalje plasirali na splitsko tržište gdje su ih kupovali imućniji pojedinci, pripadnici staleža plemstva i bogatijeg građanstva, pri čemu su obrtnici-trgovci višestruko zarađivali. O tome svjedoči, primjerice, i jedna potvrda o vraćanju duga koju je splitskom bojadisaru tkanina *ser* Ivanu Mihovilovom izdao Firentinac *ser* Andrija Nikolin kad mu je ovaj vratio dug za 38 bačava guada potrebnog pri bojenju tkanina.⁶⁸³ Dakle, bojadisar tkanina *ser* Ivan nabavljao je iz Firence guado potrebno u postupku bojenja tkanina, a njih je kasnije prodavao ili izravno kupcima ili suknarima koji su tkanine prodavali u svojim dućanima. Isto je tako, čini se, i podstrigač sukna Lovre iz Splita nabavljao tkanine u Apuliji, kako možemo zaključiti na temelju jednog ugovora od 23. listopada 1428. g.⁶⁸⁴ U njemu se izričito kaže da *ser* Stanko iz Apulije *potuit cum suo nauigio leuare suas mercantias in Apulea et portare Spalatum*. Uvozne su tkanine u Split možda stizale i iz Prata, na što upućuje jedan sačuvani ugovor kojim krojač Jakov Ivanov iz Prata, inače splitski građanin, isplaćuje kalafatu Radivoju ostatak cijene za ranije kupljenu navu.⁶⁸⁵ Naime, Prato je u to doba

⁶⁸⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 106'

⁶⁸¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 280

⁶⁸² DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 28

⁶⁸³ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 92

⁶⁸⁴ DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 25

⁶⁸⁵ DAZ, SSA, 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 124'

jedno od glavnih središta tekstilnog obrta u Europi,⁶⁸⁶ a nave su, kako ćemo vidjeti u nastavku, veliki jedrenjaci namijenjeni dugoj plovidbi. Sudeći po tome, Ivan je nesumnjivo sudjelovao u nekoj vrsti trgovačke razmjene sa suknarima u Pratu.⁶⁸⁷ Robu iz Venecije dobavljaio je, primjerice, i splitski drvodjelac Antun Hmelić koji 12. travnja 1473. g. uvaženom gospodinu Frani Leonu vraća dug *pro expensas omnibus factis Venetiis per dictum magistram Antoniam*.⁶⁸⁸

Osim razmjene obrtničkih proizvoda sa strancima iz susjednih i prekojadranskih komuna, trgovački dodiri splitskih obrtnika zabilježeni su i sa strancima iz splitskog zaleđa. Tako, primjerice, maločas spomenuti splitski građanin krojač Jakov iz Prata, nabavlja prototip dužinske mjere (*morellus*) od nekog Radovana Radoksalavića iz Cetinske krajine,⁶⁸⁹ a Klišanin Ratko Neperstalović, pak, u Splitu nabavlja rašu od krznara Marka Bavalića.⁶⁹⁰ No, pravci trgovine splitskih obrtnika išli su, čini se, još dublje u zaleđe pa tako u svibnju 1454. g. kožar Ivan iz Jajca izvozi iz Splita 34 bačve vina i uz to još i jedan srebrni i pozlaćeni prsten.⁶⁹¹ No Ivan se, izgleda, i dulje zadržava u Splitu, širi svoje poslovanje te se već iduće godine upušta i u kreditnu trgovinu, dajući zajam splitskom trgovcu Matiju.⁶⁹²

Iz navedenih primjera zaključujemo, dakle, da splitski obrtnici nisu svojim proizvodima značajnije sudjelovali u splitskoj izveznoj trgovini 15. st., no trgovačke veze

⁶⁸⁶ DEAN, T., *The Towns of Italy*, 116.; *Medieval Italy: an Encyclopedia* (ed. KLEINHENZ, Christopher), New York 2004., str. 930.; BECATTINI, Giacomo, BELLANDI, Marco, DEI OTTATI, Gabi, SFORZI, Fabio, *From Industrial Districts to Local Development: an Itinerary of Research*, Cheltenham 2003., str. 63. Više o tekstilnom obrtu apeninskih komuna u srednjem vijeku vidi u: MARSHALL, Richard K., *The Local Merchants of Prato: Small Entrepreneurs in the Late Medieval Economy*, London 1999.; MAZZAOUI, Maureen Fennel, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages (1100-1600)*, Cambridge 1981.; *Money, Markets and Trade in Late Medieval Europe* (ed. ARMSTRONG, Lawrin, ELBL, Ivana, ELBL, Martin M.), Leiden 2007.

⁶⁸⁷ Izrazita koncentracija trgovačkog kapitala prisutna je u trgovini tkaninama i u drugim dalmatinskim komunama. Prema spisima zadarskih notara, čini se da su i zadarski obrtnici-trgovci nabavljali tkanine iz Italije. Tako, primjerice, zadarski trgovac suknom Nikola Mihajlov posluje krajem 14. st. s Tomom Bectonom iz Padove. Petar Nassi nabavlja tkanine iz Firence preko trgovca Antonija Petra, a Zadrani Juraj Rosa kupuje tkanine od trgovca Antonija Marana iz Venecije. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 277., bilješka 97. Međutim, od svih dalmatinskih komuna u srednjem vijeku jedino je Dubrovnik uspio prihvatiti i dalje razvijati talijansku tehnologiju u proizvodnji otmjenih i skupih vunjenih tkanina (*ars lanæ*) pa domaći sukarni nisu morali uvoziti tkanine s Apeninskog poluotoka. – ISTI, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 159.-160.

⁶⁸⁸ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 217'-218

⁶⁸⁹ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 45'

⁶⁹⁰ DAZ, SSA, k. 5, sv. 18, fol. 21'

⁶⁹¹ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 11, fol. 3

⁶⁹² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 159'-160

s drugim komunama ipak su održavali. Smjerovi te trgovine protezali su se uglavnom uzduž istočnojadranske obale, do republičkog centra ili do susjednih dalmatinskih komuna, no pojedini primjeri ukazuju i na trgovački smijer istok-zapad, odnosno na plasiranje obrtničkih sirovina ili već gotovih proizvoda na tržišta apeninskih komuna te u mjesta Splitskog zaleđa, čak i u bosanske gradove. Količina izvezenih proizvoda ne može, doduše, utjecati značajnije na razvoj cjelokupne gradske privrede, no i ovi primjeri trgovanja ipak svjedoče o kvaliteti splitskih obrtničkih proizvoda koji su svoja mjesta pronalazili i na udaljenijim tržištima.

4. 3. 6. Trgovačka udruženja obrtnika

Osnivanje trgovačkih udruženja veoma je čest način poslovanja u svim dalmatinskim i općenito mediteranskim komunama srednjeg vijeka.⁶⁹³ Naime, za pojedine obrtnike bio je to jedan od načina da se roba plasira na tržište, ali i da se dođe do viška kapitala koji će se ponovo uložiti u proizvodnju.⁶⁹⁴ S druge strane, bogatiji su pojedinci u trgovačka udruženja ulagali slobodni kapital kojeg su, ponekad čak i bez ikakvog rada, višestruko uvećavali. U ovom odjeljku koncentrirat ćemo se u prvom redu na trgovačka udruženja koja su sklapali neki od splitskih obrtnika sredinom 15. st.

Srednjovjekovni je obrtnik, ako nije imao početnog kapitala, do novca mogao doći na dva načina: sklapanjem trgovačkih udruženja ili uzimanjem kredita.⁶⁹⁵ U historiografiji su do sada poznata dva tipa trgovačkih udruženja. Prvi je kompanija

⁶⁹³ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 270. Takve se organizacije prvi put pojavljuju u komunama Apeninskog poluotoka u 2. polovici 12. st. (*corporazioni di arti e mestieri*). Obuhvaćale su obrtnike različitih djelatnosti i trgovce koji su djelovali kao partneri u poslu (*socii, laborantes*). Glavni cilj bilo im je širenje poslovanja u susjedne komune ili u udaljenije krajeve istočnojadranske obale. Obrtnici su u trgovačko društvo uglavnom ulagali vlastiti rad, a trgovci kapital, no ako im je nedostajalo gotova novca, posuđivali bi ga od drugih poduzetnika i tako širili krug poslovnih partnera. Više o trgovačkim udruženjima talijanskih obrtnika, kao i o trgovinskoj politici apeninskih komuna vidi u: LUZZATTO, Gino, *Ekonomska povijest Italije*, sv. I: stari i srednji vijek, Zagreb 1960., str. 212.-219. Više o sličnim korporacijama drugdje u zapadnoj Europi vidi u: *The Cambridge Economic History of Europe: Trade and Industry in the Middle Ages*, vol. II (ed. POSTAN, Michael M., MILLER, Edward), Cambridge 1987., str. 333.-378.; LACROIX, Paul, *Manners, Customs and Dress During the Middle Ages and During the Renaissance Period*, <http://www.gutenberg.org/files/10940/10940-h/10940-h.htm>

⁶⁹⁴ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 190.

⁶⁹⁵ *Isto*, 190.

(*societas*), a drugi kolegancija (*collegantia*),⁶⁹⁶ no ni splitski notari ni gradski statut uglavnom ne razlikuju ta dva pojma. Splitski notari, naime, na marginama ugovora o sklapanju trgovačkih društava uvijek bilježe izraz *societas* bez obzira na to radi li se o stvaranju kompanije ili kolegancije,⁶⁹⁷ a razlike u tipu partnerstva vidljive su tek iz ugovornih klauzula. S druge strane, i Splitski statut govori o kolegancijama ili o kompanijama ne razlikujući bitnije ta dva načina poslovanja.⁶⁹⁸ No, bez obzira na to, osnovne razlike među kompanijama i kolegancijama proizlaze iz načina poslovanja ovih društava. U prvom slučaju članovi udruženja (*socii*) ulažu i kapital i rad pri čemu je bitno da svi članovi stvarno sudjeluju u trgovačkim poslovima. Ostvarena dobit pritom se dijelila na dva jednaka dijela. U drugom slučaju, jedan od partnera ulaže samo rad, dok drugi partner ulaže kapital pa se ovdje zapravo radi o jednostranom investiranju u trgovinu. Podjela dobiti ovsila je o odnosu između uložena rada i uložena kapitala, pri čemu bi kreditoru pripadao ili jednak ili veći dio dobiti nego izvršiocu posla.⁶⁹⁹

Notarske knjige sredine 15. st. odražavaju aktivno poslovanje splitskih trgovačkih društava, no prema sačuvanim podacima, čini se da splitski obrtnici nisu imali većeg udjela u njima. Naime, među dokumentima iz razdoblja 1428.-1475. g. uspjela sam pronaći samo 3 ugovora kojima splitski obrtnici sklapaju poslovna udruženja.⁷⁰⁰ S obzirom na tako mali broj sačuvanih ugovora, nemoguće je donositi sigurnije zaključke o načinu funkcioniranja trgovačkih udruženja splitskih obrtnika, no na temelju dostupnih podataka pokušat ćemo, barem načelno, ocrtati temeljne značajke ovakvog načina poslovanja u kasnosrednjovjekovnom Splitu.

Promotrimo, dakle, поближе sačuvane dokumente. Prvi primjer čini notarski ugovor u kojem splitski podstrigač sukna Lovre ulaže čak 100 zlatnih dukata u trgovačko

⁶⁹⁶ STIPIŠIĆ, J., "Inventar zadarskog trgovca Mihovila", 185.; RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 269.-270.

⁶⁹⁷ DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 25; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 125'; k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 8-8'

⁶⁹⁸ ... *quod si quis receperit pecuniam in collegantiam, uel in societatem ... – Statut grada Splita*, 534. Usporedbe radi, i zadarski notari, također, koriste formulu *in colligantia et societate, ad lucrum et dampnum*, ali se iz teksta ugovora uvijek točno razabire o kojoj je vrsti pogodbe riječ. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 269., bilješka 64.

⁶⁹⁹ *Isto*, 268.-270.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 193. U početku su osobe zaposlene u ovakvim trgovačkim društvima najčešće pripadale istoj obitelji. Imale su zajedničke interese, a uz ostvarenje istih, moglo se računati i na besprijekorno ponašanje i poštivanje časti. S razvojem posla, duštvu je obično bila potrebna intervencija vanjskog kapitala što je omogućilo otvaranje udruženja prema novim djelatnicima. – FABIJANEC, S. F., "Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca", 55.

⁷⁰⁰ DAZ, SSA, k. 5, sv. 17., fol. 25; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 125'; k. 12, sv. 27., sveš. 1, fol. 8-8'

društvo kojeg sklapa s apulijskim trgovcem *ser* Stankom, a u svrhu dobavljanja tkanina iz Apulije.⁷⁰¹ *Ser* Stanko u posao ulaže brod (*suo nauigio*) i preuzima odgovornost za prijevoz robe. Ugovor je sklopljen na godinu dana, a nakon njegova isteka svaka od ugovornih strana dobit će polovicu profita. Je li zaista tako i bilo, ne možemo pouzdano utvrditi jer se o ispunjenim obvezama ugovora nisu sastavljale posebne notarske isprave.⁷⁰² O prekidu posla obavještavaju nas jedino marginalne bilješke poništenih ugovora, no njih u ovom slučaju nema. U drugom primjeru sklapanja trgovačkog društva splitski se kožar Šimun Milatović udružuje s nekim najamnim radnikom Lukom Paulijevim *in societate arte calçolarie*.⁷⁰³ Spomenuti Luka uložiti će 90 libara malih u otvaranje dućana (*vna apotecha*) u kojem će raditi oba trgovca (*ambo mercarii*). Ugovor je sklopljen na dvije godine, a nakon njegova isteka Luki će se vratiti uložena sredstva te će se ostvarena dobit podijeliti napola. U trećem slučaju trgovačko društvo osnivaju splitski krznar Mihovil Milošević i izvjesni Benedikt Cambi koji u posao zajednički ulažu 730 libara malih s tim da *ipsas partes possint et valeant traficcare mercari et negotiari*.⁷⁰⁴ Ugovor je sklopljen na godinu dana, a dobit se opet trebala dijeliti napola. Međutim, izgleda da je posao obavljen i prije ugovorenog roka jer se iz marginalne bilješke vidi da je ugovor krznara Mihovila i spomenutog Benedikta poništen već nakon 9 mjeseci i da su pritom obje strane bile zadovoljne odrađenim poslom.

Navedeni slučajevi tipični su primjeri trgovačkih društava u kojima partneri u posao ulažu novac ili rad, a neki od njih i oboje, s ciljem izvlačenja čistog profita. Splitski primjeri potvrđuju da se dobit najčešće dijelila napola, iako zasigurno nije uvijek bilo tako.⁷⁰⁵ No, ono što najviše iznenađuje kad govorimo o trgovačkim udruženjima splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku jest činjenica da danas imamo veoma malo sačuvanih *societas* ugovora, a to nas navodi na zaključak da su se splitski obrtnici zapravo veoma rijetko uključivali u ovakav vid poslovanja. Još je neobičnije i to što u ova tri poznata

⁷⁰¹ DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 25

⁷⁰² RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 272.

⁷⁰³ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 8-8'

⁷⁰⁴ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 125'

⁷⁰⁵ Kako je rečeno, dobit je ovisila o količini uloženog, s tim da je vrijednost kapitala obično bila veća od vrijednosti uloženog rada. Stoga se dobit ponekad dijelila u omjerima 1:2 u korist ulagača kapitala. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 271.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 191.-192.

slučaja udruživanja obrtnici ne posuđuju novac, već ga ulažu.⁷⁰⁶ Očito se posuđivanje novca češće izvršavalo podizanjem kredita, dok se ulaganje kapitala odvijalo kroz instituciju kolegancije. Podsjetimo pritom da podstrigač sukna Luka u trgovačko društvo ulaže čak 100 zlatnih dukata što je respektabilan iznos čak i za imućnije pojedince. Kako splitski obrtnici u pravilu nisu raspolagali većim svotama gotova novca, zaključujemo da su ova tri primjera obrtničkih kolegancija zapravo samo iznimke. Štoviše, čini se da su bogatiji splitski obrtnici višak kapitala radije ulagali u zemljoposjed, nego u širenje poslovanja ulaganjem u trgovačka društva. To zapravo i nije iznenađujuće uzme li se u obzir činjenica da se ulaganjem u kolegancije zapravo preuzimao i rizik od propadanja posla, dok je ulaganje u zemljišni posjed jamčilo trajan odraz društvenog i ekonomskog statusa svakog pojedinca.

4. 4. Pomorstvo i brodogradnja

Na razvoj pomorstva u bilo kojem povijesnom razdoblju utječu u prvom redu geoprivredne značajke nekog kraja. Stoga je, s obzirom na primorski položaj srednjovjekovnih dalmatinskih komuna, upravo logična i posve prirodna njihova usmjerenost na more.⁷⁰⁷ O važnosti mora u životu Splitskana svjedoče brojne odredbe gradskog statuta,⁷⁰⁸ no valja reći da se njima uglavnom regulira trgovačko poslovanje u pomorstvu, ali ne i razvoj brodarstva. Kako je pomorska trgovina znatno širi pojam od

⁷⁰⁶ S druge strane, u Dubrovniku su, primjerice, prilikom sklapanja trgovačkih udruženja veoma rijetki slučajevi u kojima obrtnici ulažu novac. Mnogo češće oni ulažu svoj rad, a pozajmljuju novac ili robu s pomoću kojih trguju i ostvaruju dobit. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 191. Također, i iz zadarskih se ugovora o sklapanju kolegancija vidi da obrtnici od svih društvenih slojeva ulažu najmanje sredstava u ovakav vid poslovanja. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, tablica na str. 263.

⁷⁰⁷ O značaju pomorstva u srednjem vijeku do sada je dosta pisano. Vidi npr.: NOVAK, Grga, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, Split 2004., str. 201.-214.; TADIĆ, Jorjo, *Organizacija dubrovačkog pomorstva u 16. veku*, Beograd 1949.; DUJMOVIĆ, Frane, "Staro pomorstvo Šibenika od 11. do 16. stoljeća", *Pomorski zbornik*, br. 4, Rijeka 1966., str. 337.-353.; PRYOR, John H., *Geography, Technology and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571*, Cambridge 1988.; LEWIS, Archibald R., RUNYAN, Timothy J., *European Naval and Maritime History (300-1500)*, Indiana 1990.; LUETIĆ, Josip, *Brodari i pomorci Dubrovačke Republike*, Zagreb 1997.; ROSE, Susan, *Medieval Naval Warfare (1000-1500)*, New York 2005.; *The Oxford Encyclopedia of Maritime History*, vol. 1 (ed. HATTENDORF, John B.), Oxford 2007. itd.

⁷⁰⁸ *Statut grada Splita*, knj. VI., gl. 42-73, str. 776.-794.

samog pomorstva,⁷⁰⁹ a o njoj je, uostalom, već nešto i ranije rečeno, u ovom ćemo odjeljku razmatrati značaj pomorstva, ali i brodarstva u životu splitskog obrtničkog sloja sredinom 15. st. Pritom će u središtu našeg zanimanja biti kalafati, drvodjelci i drugi obrtnici čija zanatska proizvodnja podrazumijeva gradnju brodova i brodske opreme, no pokušat ćemo, usto, ocrtati važnost mora i plovidbe u svakodnevnom životu ostatka obrtničkog sloja. Poznato je, naime, da u srednjovjekovnom svijetu sigurnost pruža posjedovanje proizvodnih sredstava u bilo kojem obliku, primjerice stvaranje zemljoposjeda ili, pak, posjedovanje brodova i ribarskih mreža.⁷¹⁰ U kojoj su mjeri splitski obrtnici sudjelovali u pomorstvu, koje su se skupine obrtnika najviše uključivale u taj vid privrede te što je more općenito značilo u životu srednjovjekovnog čovjeka, pokušat ćemo odgonetnuti u nastavku. No, pogledajmo prvo gdje se odvijao lučki promet u srednjovjekovnom Splitu.

4. 4. 1. Gradska luka

Jedno od najvažnijih predjela gospodarskog prostora svake dalmatinske komune u srednjem vijeku bila je njezina gradska luka. Bilo je to središte pomorskog i trgovačkog poslovanja u gradu jer su u luku uplovljavali veliki brodovi nakrcani trgovačkim teretom, ali i oni manji koji su služili samo za transport ljudi ili za ribolov.⁷¹¹

Prema podacima koji su nam do danas ostali sačuvani, čini se da je splitska komuna imala barem dvije luke. Splitski statut, naime, spominje solinsku luku te zabranjuje nakrcavanje i/ili iskrcavanje brodova u njoj ili bilo gdje drugdje u distriktu.⁷¹² I stranci i splitski građani uplovljavati su mogli u splitsku komunu jedino u luci Sv. Nikole koja je bila smještena uz južno pročelje nekadašnje Dioklecijanove palače. Površinom je to bila jedna od manjih luka u dalmatinskim gradovima. Prostirala se od

⁷⁰⁹ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 257.

⁷¹⁰ KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 240.

⁷¹¹ Više će govora o vrstama brodova u splitskoj luci biti u nastavku.

⁷¹² *Item statutum et ordinatum est, quod de cetero aliquae naues parvae uel magne cuiuscumque conditionis existant, non debeant in portu Salone conduci ad onerandum uel exonerandum, nec alibi in districtu Spalati, nisi in portu Sancti Nicolai ciuitatis Spalati, nec per ciues, nec per forenses.* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 122, str. 708.

jugoistočne kule nekadašnje Palače (*turris archiepiscopatus*) do tzv. Morskih vrata (*Porta marine*). Dužina obale na tom je prostoru iznosila svega 200-ak metara, a najveća širina luke iznosila je 100-ak metara.⁷¹³ S obziroma na ovakvu skučenost gradske luke nije teško zamisliti kolika je gužva vladala na splitskim dokovima za pristajanje brodova. Navedimo ovdje i podatak da je u razdoblju od 17 mjeseci između 1475. i 1476. g. bilo prijavljeno čak 169 isplovljavanja iz Splita, ne računajući pritom krijumčarska plovila ili, pak, ona oslobođena od plaćanja carine.⁷¹⁴

Slika 4: Tlocrt Splita i gradske luke, grafika iz 1695. g.;
http://arhinet.arhiv.hr/_DigitalniArhiv/GrafikeHrvatstkihMjesta/Split9.htm

S obzirom na gospodarsko značenje splitske luke, Komuna je pažljivo vodila računa o njezinom stanju i održavaju, a statutarnim je odredbama regulirala i cjelokupno pomorsko poslovanje. U prvom redu, bilo je zabranjeno u luku bacati smeće, balast,

⁷¹³ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 269. Više o razvoju splitske luke u urbanističkom smislu vidi u: KEČKEMET, Duško, "Urbanistički razvoj splitske luke", *Pomorski zbornik*, br. 2, Zagreb-Zadar 1962., str. 1393.-1438.

⁷¹⁴ Podatak je, naime, preuzet iz prijavnica za pomorsku carinu. – FABIJANEC, S. F., "Od tržnice do luke", http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke

kamenje ili druge štetne tvari, a u slučaju nepoštivanja ovih odredbi lučki su nadglednici bili ovlaštteni propisivati globe.⁷¹⁵ Osim toga, luku je povremeno valjalo dupsti te popravljati po slobodnoj procjeni lučkih nadglednika, a ti su se poslovi financirali iz lučkih prihoda i kazni što su ih naplaćivali prije spomenuti nadglednici.⁷¹⁶ Posebnom odredbom bilo je propisano da novac koji je namijenjen za gradsku luku nije dozvoljeno koristiti za druge svrhe.⁷¹⁷

Osim kazni što su se plaćale za nepoštivanje komunalnih pravila u gradskoj luci, lučki su se prihodi sastojali i od carina na svu robu koja se pomorskim putem uvozila u Split.⁷¹⁸ Osim toga, Komuna je nalagala i plaćanje izvoznih carina na meso i živu stoku.⁷¹⁹ Visina carine nije se određivala prema pojedinim uvezenim/izvezenim predmetima, već globalno prema nosivosti broda. Po prijavi robe i plaćanju carine, gradski je kancelar izdavao *buletto*, potvrdu o plaćanju carine, ili još i *contraliterru*, odnosno potvrdu da roba nije bila krijumčarena,⁷²⁰ što je također bilo regulirano posebnom statutarnom odredbom.⁷²¹

Osim što je ubirala svoj dio od lučkih pristojbi, Komuna je do najsitnijih detalja propisivala i cjelokupno trgovačko poslovanje u gradskoj luci. Tako je, primjerice, splitska komuna određivala režim krcanja brodova,⁷²² uređivala međusobne odnose paruna i mornara,⁷²³ utvrđivala način obračuna štete u slučaju havarije,⁷²⁴ propisivala odredbe o zakupu brodova,⁷²⁵ utvrđivala količine hrane koje su se iz grada smjele iznijeti

⁷¹⁵ Vidi odredbe *De sauorna non proicienda in portu*, *De letamine non tenendo*, *De nauigiis non dimitendis in terra super portu* i *De penis imponendis per procuratores portus*. – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 55-57, 59, str. 892.-894.

⁷¹⁶ Vidi obredbe *De lapidibus conducendis*, *Quod portus cauetur*, *De introitibus portus et non scribendis i De penis imponendis per procuratores portus*. – *Isto*, knj. R, gl. 59, 61, 63, 66, str. 894.-896.

⁷¹⁷ *Item captum fuit, quod pecuniam distribuendam in dicto portu non liceat expendere in aliis necessitatibus communis*. – *Isto*, knj. R, gl. 62, str. 896.

⁷¹⁸ Vidi odredbe *De comerciis communis Spalati* i *De comercio soluendo per naues et barchas*. – *Isto*, knj. VI., gl. 34, str. 772.; knj. NS, gl. 13, str. 820.

⁷¹⁹ Vidi odredbu *De douana bestiarum*. – *Isto*, knj. VI., gl. 40, str. 776.

⁷²⁰ FABIJANEC, S. F., "Od tržnice do luke",

http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke

⁷²¹ Vidi obredbu *De bulletis faciendis*. – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 47, str. 884.

⁷²² *Isto*, knj. R, gl. 84, str. 908.

⁷²³ *Isto*, knj. VI., gl. 42, str. 776.

⁷²⁴ *Isto*, knj. VI., gl. 46, str. 778.

⁷²⁵ *Isto*, knj. VI., gl. 48, str. 780.

na putovanja⁷²⁶ ili je, primjerice, propisivala kazne brodskoj posadi za štete nanesene vlasniku broda.⁷²⁷ Općinsko uplitanje u poslovanje pomoraca i trgovaca išlo je čak toliko daleko da se propisivala i isplata plaće poginulim mornarima!⁷²⁸ Ipak, mišljenja sam da upravo te do najsitnijih detalja razrađene odredbe pomorskog prava zapravo najbolje ocrtavaju važnost ove gospodarske grane u svakodnevnom životu srednjovjekovnih Splitskana.

4. 4. 2. Brodograditelji

Kao graditelji splitskih brodova u srednjem vijeku arhivska vrela, poglavito notarski spisi, najčešće spominju gradske kalafate (*calafati*).⁷²⁹ Njihov je glavni zadatak bio rad na trupu broda, odnosno na spajanju brodskih rebara i oplata te popunjavanju šupljina katranom kako u brod ne bi prodiralo more. Katran se dobijao topljenjem pakline, krute organske tvari koja se dobijala kuhanjem srži bora. U procesu izgradnje broda u katran se umakala stupa (kučina, ostaci konoplje ili lana i sl.), a zatim se ta smjesa nabijala u uski prozor između dasaka broskog trupa.⁷³⁰ Osim toga, kalafati su i čitav brod premazivali smolom koja je sprječavala gnjilenje drva i produžavala vijek trajanja broda. Dobra izvedba ovih poslova bila je veoma važna jer se, prema statutarnim odredbama, šteta nastala na trgovačkoj robi zbog "lošeg kalafatanja" trebala nadoknađivati vlasniku robe.⁷³¹

Knjige splitskih notara sredine 15. st. veoma često spominju gradske kalafate. U jednom notarskom svesku iz razdoblja 1443.-1449. g. ostalo ih je zabilježeno čak 8 što naravno ne znači da tada u Splitu nije djelovalo i više kalafata, samo o njima danas

⁷²⁶ *Isto*, knj. VI., gl. 50, str. 780.-782.

⁷²⁷ *Isto*, knj. VI., gl. 54., str. 784.

⁷²⁸ *Isto*, knj. VI., gl. 59, str. 786.

⁷²⁹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 160'-161sveš. 7, fol. 316'; k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 186'; k. 12, sv. 25, sveš. 1, fol. 9, 48'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 195'257' itd.

⁷³⁰ DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 124.-125., 158. Paklina je Mlečanima bila neophodno potrebna u gradnji i održavanju brodova pa je dužd Francesco Foscari u kolovozu 1441. g. izdao naredbu kojom se zabranjuje izvoz pakline iz Dalmacije u sva mjesta osim u Veneciju. – *Zlatna knjiga*, 167.

⁷³¹ *Item statutum et ordinatum est, quod si aliquod damnum euenerit in mercibus permanentibus in aliquo lembo propter malam calcaturam, siue in frumento, siue in sale, siue in quacumque alia re, quod totum illud damnum patronus lembo damnum passo integraliter debeat emendare.* – *Statut grada Splita*, knj. VI., gl. 45, str. 778.

nemamo sačuvanih zapisa.⁷³² Dakle, u navedenom razdoblju splitske su brodove gradili Antun Hmelić,⁷³³ neki Bili (*Bianco*),⁷³⁴ Cvitko Radoponić,⁷³⁵ Dujam Meljakvić,⁷³⁶ Ivan Novosić,⁷³⁷ Juraj Vilковиć,⁷³⁸ Marin Vladimović iz Gorice, inače splitski stanovnik,⁷³⁹ Petar iz Splita i sin mu Jakov,⁷⁴⁰ Radivoj Jurgenić⁷⁴¹ te Toma Vukčić iz Podstrane, inače splitski građanin i stanovnik.⁷⁴² Neke od njih notari bilježe samo kao kalafate, a druge, koje češće susrećemo kao protagoniste sklapanja različitih poslova, i kao drvodjelce.⁷⁴³ Primjerice, Splićanin Antun Hmelić veoma se često u izvorima označava i kao *calafatus* i kao *marangonus*,⁷⁴⁴ a nerijetko se tako označava i Dujam Meljakvić.⁷⁴⁵ Za Marina Vladimovića, primjerice, notar izričito kaže da je on *calafatus siue marangonus*.⁷⁴⁶ Razlog tomu veoma je spora diferencijacija unutar drvodjelske struke u Splitu tijekom 15. st.,⁷⁴⁷ pa izgleda da su kalafati izrađivali i unutrašnji dio broda, ali ujedno i brodski namještaj.⁷⁴⁸ Ako navedenim kalafatima pridodamo i još nekoliko obrtničkih naučnika te

⁷³² Usporedbe radi, polovinom 15. st. u Kotoru i Perastu djelovalo je oko 15 brodograditelja što se smatralo znatnom pomorskom aktivnošću. U Zadru je, pak, u isto vrijeme radilo 30-ak brodograditelja. – VEKARIĆ, Stjepan, *Naši jedrenjaci*, Split 1997., str. 73.; PERIČIĆ, Š., *Razvitak gospodarstva Zadra*, 112.

⁷³³ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 149, sveš. 5, fol. 238, 242'

⁷³⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 252'

⁷³⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5'

⁷³⁶ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8., sv. 23, sveš. 5, fol. 213'; k. 9., sv. 23, sveš. 11, fol. 65'-66; k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 98 itd.

⁷³⁷ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 394'-395, sveš. 11, fol. 99, sveš. 12., fol. 173', 186' itd.

⁷³⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 156'

⁷³⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 361

⁷⁴⁰ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4., fol. 160'-161, sveš. 5, fol. 222; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 76'-77, sveš. 13., fol. 240, sveš. 15, fol. 317 itd.

⁷⁴¹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 22, sveš. 14, fol. 273'-274 itd.

⁷⁴² DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 4, fol. 158'-159

⁷⁴³ Na slične probleme u identifikaciji pojedinih obrtničkih zanimanja nailazili su i drugi istraživači, a sve zbog nedosljednosti notara u bilježenju nekih obrtnih struka. Tako se, primjerice, osim kalafata i drvodjelaca, u notarskim spisima često miješaju *murarii*, *lapicide* i *marmarii*. – PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 241.

⁷⁴⁴ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 377'-378; k. 11, sv. 25, sveš. 2, fol. 28, sveš. 8, fol. 28-28'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 188'-189 itd.

⁷⁴⁵ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 10, fol. 14'-15; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 181, 188'-189 itd.

⁷⁴⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 361

⁷⁴⁷ Međutim, u dobro organiziranom mletačkom arsenalu vladala je stroga podjela rada i specijalizacija obrtnika drvodjelske struke. Primjerice, kalafati su se dijelili u dvije skupine. Prvu su činili *calafati da figger* koji su postavljali drvene oplata na brodski trup, a drugu *calafati da maggio* što su ispunjavali praznine između trupova kudeljom. Uz njih, na gradnji brodova radili su i druge skupine majstora: pilari (*segadori di legna*), veslari (*remeri*), izrađivači jarbola i jedara (*arboranti*, *veleri*), kovači (*fabri*) i dr. – ČORALIĆ, L., *Venecija*, 41.

⁷⁴⁸ Za razliku od Venecije, u drugim je komunama istočnojadranske obale diferencijacija obrtnika drvodjelske struke tekla veoma sporo. – ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 117.-118.; LUČIĆ, J., *Obrti i*

pomoćnih radnika što su radili pod nadzorom svakog pojedinog kalafata, dolazimo do zaključka da je u kasnosrednjovjekovnom Splitu djelovalo nekoliko desetaka brodograđevnih majstora i radnika koji su u potpunosti mogli zadovoljavati potrebe lokalnog tržišta. Potvrđuju to, uostalom, i notarske knjige u kojima nema dokaza da su Splitsani masovnije kupovali brodove kod stranaca.⁷⁴⁹

Međutim, uz kalafate su u gradnji brodova zasigurno sudjelovali i drugi obrtnici. To su u prvom redu bili razni drvodjelci što su izrađivali dijelove brodske opreme (vesla, kormila, jarbole i sl.) te brodski namještaj (stolove, klupe, sjedalice i sl.). Uz njih, na opremanju broda mora da su radili i razni kovači, kotlari i drugi metalci što su izrađivali metalne dijelove brodske opreme (lance, sidra, utore za vesla i sl.) ili, pak, tekstilni radnici, krojači i suknari, koji su izrađivali jedra, pokrivala za brodve, brodsku užad i sl. No ipak, glavni majstor u procesu izgradnje broda uvijek je bio kalafat jer, koliko možemo zaključiti iz sačuvanih ugovora o narudžbama, upravo je kalafat dogovarao sav posao, sklapao ugovor pred javnim bilježnikom te na naposljetku okupljao suradnike i pomoćnu radnu snagu.⁷⁵⁰ Tako je, primjerice, kalafat Petar iz Splita 20. svibnja 1447. g. sklopio s kotlarom Petrom Martinovim ugovor o izradi broskih kormila (*timoni*) i lanaca (*chadene*) po cijeni od 5 zlatnih dukata,⁷⁵¹ a naknadno upisana marginalna bilješka svjedoči da je tražena oprema zaista i bila isporučena kalafatu Petru. Da je kalafat bio glavni majstor u procesu izgradnje broda potvrđuje i činjenica da se u svim ugovorima o prodaji brodova kao prodavači pojavljuju upravo kalafati, iako neke ugovorne klauzule mogu spominjati i njegove pomoćnike. Tako se, primjerice, u jednom ugovoru kojim dvojica pučana naručuju brod od kalafata Radivoja točno utvrđuje ukupna plaća svih brodograditelja te dio koji pripada majstoru Radivoju.⁷⁵² Stoga notar bilježi da *pro eius*

usluge, 44. Tako su najvjerojatnije i drvodjelci izrađivali kosture i druge drvene dijelove brodova, no pored toga bavili su se i čisto tesarskim poslovima, primjerice, gradnjom drvenih kuća, izradom kućnog namještaja i sl. – ČOLAK, Nikola, "Pomorstvo zadarske komune od dolaska Hrvata na Jadran do pada Mletačke Republike", *Pomorstvo grada Zadra*, Zagreb 1963., str. 23.

⁷⁴⁹ Tako je, čini se, bilo i u drugim dalmatinskim komunama jer je dosadašnja historiografija već utvrdila da su vlasnici brodova najčešće uzimali brodove iz vlastita kulturološka okruženja. – KOZLIČIĆ, Mithad, *Hrvatsko brodogradnja*, Zagreb 1993., str. 81.

⁷⁵⁰ Tako je bilo i u drugim dalmatinskim komunama, primjerice u Dubrovniku. – HARRIS, Robin, *Povijest Dubrovnika*, Zagreb 2006., str. 179.

⁷⁵¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 76'-77

⁷⁵² DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 195'

labore et socii teneantur ipsi patroni dare ipsi magistri Radiuoi libras 215 et vnum porcum ductum de Apulea, ali izričito kaže i da *ipse magister Radiuoi recepisse libras 50 de dicta suma*. Ova formulacija notara točno ocrtava način organizacije posla oko izgradnje broda. Majstor Radivoj je, dakle, voditelj i nadzornik cjelokupnog procesa, dok njegovi suradnici odrađuju svaki svoj dio posla. Podjela rada nesumnjivo je veoma važna.

4. 4. 3. Vrste i vrijednost brodova

Iako u Splitu, za razliku od Venecije,⁷⁵³ Zadra⁷⁵⁴ ili Dubrovnika,⁷⁵⁵ nije postojao tako veliki arsenal u kojem su se sustavno i organizirano gradili domaći brodovi, to ne znači da u ovoj dalmatinskoj komuni nije bilo razvijeno brodarstvo. Štoviše, knjige splitskih notara sredine 15. st. odražavaju živu aktivnost domaćih kalafata i drvodjelaca u gradnji brodova različite veličine, namjene i nosivosti, a sačuvane podatke možemo najviše zahvaliti običaju da se pri sklapanju posla o gradnji broda načini i notarski dokument. Stoga su knjige notarskih imbrevijatura iz sredine 15. st. pune podataka o

⁷⁵³ Mletački je arsenal osnovan još 1104. g. u četvrti *Terranova* uz obalu oko Trga sv. Marka, no ondje se u početku proizvodila samo brodska oprema, dok su se brodovi sve do 13. st. proizvodili na drugome mjestu. Tako u izvorima s kraja 13. st. *arsana* označava skup škverova razasutih u više dijelova grada. U 14. st. sjedište se arsenala seli u istočni dio grada, u predio *Castello*. S vremenom ovaj arsenal postaje najmoderniji centar za gradnju brodova mletačke trgovačke i ratne flote. U 2. polovici 16. st. doživljava vrhunac svojih proizvodnih mogućnosti. Tada je zapošljavao čak 16000 radnika koji su u 40-ak dana, od početka veljače do polovice ožujka 1570. g., uspjeli izgraditi čak 100 galija. – LANE, F. C., *Venice*, 48.; ČORALIĆ, L., *Venecija*, 39. Više o mletačkom arsenalu vidi u: LANE, Frederic C., *Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1992.; str. 192.-216.; DAVIS, Robert C., *Shipbuilders of the Venetian Arsenal*, Baltimore 2007.; SURHONE, Lambert M., TENNOE Mariam T., HENSSONOW, Susan F., *Venetian Arsenal*, New York 2010.

⁷⁵⁴ Zadarski je arsenal, pak, nesumnjivo postojao početkom 12. st., a možda i ranije, no svoj uspon doživljava tek nakon što je mletačka vlada 1310. g. dozvolila Zadranima gradnju brodova. Svojom veličinom i tehnološkim dosezima zadarski arsenal nije mogao konkurirati mletačkom, ali je u to doba proizvodio kvalitetne trgovačke brodove koji su plovili čitavim jadranskim bazenom, pa i dalje, sve do obala sjeverne Afrike. Vrhunac u razvoju pomorstva i brodogradnje Zadar dostiže u razdoblju između Zadarskog mira 1358. g. i gubitka samostalnosti 1409. g. Tako od sredine 30-ih god. 15. st. Zadar postaje baza za popravak mletačkih ratnih brodova, a zadarski arsenal od tada funkcionira kao filijala mletačkog arsenala. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 261.; PEDERIN, I., *Mletačka uprava, privreda i politika*, 123.; NOVAK, G., *Jadransko more u sukobima i borbama*, 211.; ČOLAK, N., "Pomorstvo zadarske komune", 20., 26.

⁷⁵⁵ Glavno je dubrovačko brodogradilište do kraja 15. st. bilo smješteno u gradskoj luci, no ona je uskoro postala premalena za njegov ubrzan razvoj. Stoga je škver početkom 16. st. premješten u Gruž gdje je bilo dovoljno prostora za širenje i sidrenje velikih brodova. Tada dubrovačka brodogradnja doživljava veliki uspon, a domaći brodovi postaju konkurentni čak i naspram mletačkih. – HARRIS, R., *Povijest Dubrovnika*, 179.

splitskim brodovima. Splićani, naime, često kupuju i prodaju brodove, a istodobno se gradi i mnogo novih brodova, što upućuje na velik broj različitih brodograđevnih majstora. Osim u kupoprodajnim ugovorima, podatke o brodovima i brodovlasnicima možemo pronaći i u raznim zadužnicama, potvrdama o vraćanju dugova nastalih zbog kupnje brodova, ugovorima o najmu brodova, dokumentima o uzimanju famula na brodove i sl. Međutim, sačuvani podaci, nažalost, suviše su nepotpuni da bismo prema njima mogli donositi sigurnije zaključke o brojnosti, vrijednosti i veličini, odnosno o nosivosti brodova koje su izrađivali ili kupovali splitski obrtnici sredinom 15. st. Stoga ćemo u sljedećoj tablici prikazati samo one podatke koji sa sigurnošću potvrđuju gore navedene karakteristike splitskih brodova u kasnom srednjem vijeku:

Tabela 8: Vrste splitskih brodova prema notarskim spisima 1444.-1475. g.

Godina	Vrsta broda	Cijena broda ⁷⁵⁶	Karakteristike broda
1444.	barkozij	32 dukata	izrađen od drva, nosivosti 200 stara ⁷⁵⁷
1447.	marsiliana	34 dukata	s jedrima, teretom i svom pripadajućom opremom
1447.	barkozij	38 dukata	s jedrima, teretom i svom pripadajućom opremom
1448.	barka	≈ 11 dukata	ribarska barka
1449.	barka	4 dukata	ribarska barka s jedrima i svom pripadajućom opremom
1449.	barka	30 dukata	
1454.	barkozij	22 dukata	sa svom pripadajućom opremom
1454.	barkozij	≈ 23 dukata	sa svom pripadajućom opremom
1458.	barka	13 dukata	plovidbena barka
1471.	nava	66 dukata u dvije rate	potpuno nova, izrađena u splitskom arsenalu, sa svom pripadajućom opremom (kormila, jarboli, vesla, užad)
1474.	nava	163 dukata i 30 solida	trup broda s jedrima, veslima i jarbolima
1475.	nava		nosivosti 1000 stara i više

Kako vidimo iz priložene tablice, notarski spisi pažljivo klasificiraju vrste brodova⁷⁵⁸ kojima su splitski obrtnici sredinom 15. st. prometovali. U tri se slučaja

⁷⁵⁶ Cijene brodova istaknute su u dukatima, a preračunate su prema približnom tečaju sredine 15. st. od 6 libara za 1 dukat. Naime, u jednoj ispravi od 14. veljače 1455. g. točno se navodi tečaj mletačkog dukata u odnosu na libre: *librarum sex, solidorum quatuor pro singulo ducato*, a isti tečaj donose i još dva dokumenta iz 1475. g. – DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 139'; k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 80'-81, 115. Dozvoljavajući manja odstupanja nekoliko godina ranije, a i zbog lakšeg računanja, ovdje smo tečaj dukata u odnosu na libre zaokružili na 1:6. Zbog toga su cijene brodova preračunate iz libara označene znakom približno jednako (≈).

⁷⁵⁷ Star je mletačka mjera za tekućine i za sitne krute tvari. Jedan star zahvaćao je 83,33 l što odgovara težini od oko 63 kg. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 260.

⁷⁵⁸ O vrstama srednjovjekovnih brodova iz domaćih škevrova postoji obilna literatura. Vidi npr.: LUČIĆ, Josip, "Prilog brodogradnji Dubrovnika u drugoj polovini 14. stoljeća", *Historijski zbornik*, br. 4, Zagreb 1951., str. 133.-140.; MILOŠEVIĆ, Milivoj, "Bokeljski jedrenjaci građeni u Kotoru i Perastu u periodu od 1397. do 1455. godine", *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, br. 9, Kotor 1960., str. 7-17.; VEKARIĆ, Stjepan, "O gradnji dubrovačkih brodova u 14. stoljeću", *Pomorski zbornik*, br. 1, Rijeka 1963., str. 465.-

spominje nava (*nauigium*),⁷⁵⁹ zatim u četiri slučaja barkoziji (*barchosius*),⁷⁶⁰ također i četiri barke (*barcha*), od kojih su dvije okarakterizirane kao ribarske (*barcha piscarossa*)⁷⁶¹ i jedna kao plovidbena (*barcha naualiçata*),⁷⁶² te samo jedna marsiliana (*barcha marciliana*).⁷⁶³ Međutim, iako su svi navedeni brodovi ujedno i poblize opisani, samo se za rijetke navodi nosivost,⁷⁶⁴ a upravo bismo prema njoj mogli donositi zaključke o veličini splitskih brodova, stupnju razvoja kalafatskog zanata u Splitu te o opsegu splitskog pomorstva u kasnom srednjem vijeku.⁷⁶⁵ Naime, samo se za dva broda prikazana u priloženoj tabeli navodi i njihova nosivost,⁷⁶⁶ no samo je za jednog od njih navedena i cijena pa je donošenje zaključaka o vrijednosti brodova komparacijom njihove cijene i nosivosti onemogućena.

Ako, dakle, izuzmemo ove ugovore koji navode točnu nosivost brodova, onda kao jedini pokazatelji veličine brodova ostaju njihove cijene, no i s tim valja biti oprezan. Na vrijednosti brodova je, osim njegove veličine, zasigurno utjecao i stupanj očuvanosti

476.; FISKOVIĆ, Cvito, "Stara korčulanska brodogradilišta", *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, br. 20, Kotor 1972., str. 75.-103.; FREJDENBERG, Maren M., "Kakvim su brodovima plovili Dalmatinci u 13.-15. vijeku", *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, br. 22, Kotor 1974., str. 27.-39.; KOZLIČIĆ, Mithad, *Brod istočne obale Jadrana u starom i srednjem vijeku* (katalog izložbe), Kaštel Novi 1991. itd. O vrstama brodova drugih europskih flôta vidi: RUNYAN, Timothy J., "The Organization of Royal Fleets in Medieval England", *Ships, Seafaring and Society. Essays in Maritime History* (ed. RUNYAN, Timothy J.), Detroit 1987.; GIGGAL, Keneth, *Great Classic Sailing Ships*, London 1988.; LEWIS, A. R., RUNYAN, T. J., *European Naval and Maritime History*, 62.-85.; LANE, Frederic C., *Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, 1.-53.; MORRISON, John, GARDINER, Robert, *The Age of the Galley: Mediterranean Oared Vessels Since Pre-Classical Times*, London 1995. itd.

⁷⁵⁹ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 25-25'; sv. 32, sveš. 1, fol. 5, 109

⁷⁶⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 160'-161; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 80'-81; k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 99, 103'

⁷⁶¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 186', sveš. 15, fol. 318

⁷⁶² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 10, fol. 11-11'

⁷⁶³ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 51'

⁷⁶⁴ Općenito uzevši, nave i barkoziji spadali su u skupinu jedrenjaka velike nosivosti, a bile su namijenjene tzv. dugoj plovidbi po Sredozemlju. Manji barkoziji i marsiliane spadali su u red brodova srednje veličine, i bili su namijenjeni plovidbi uz vlastitu obalu (tzv. mala plovidba), dok su barke redom bile male nosivosti, namijenjene lokalnoj plovidbi. – PERIČIĆ, Š., *Razvitak gospodarstva Zadra*, 114., KOZLIČIĆ, M., *Hrvatsko brodogradništvo*, 68., 113.

⁷⁶⁵ O tome koliko je bila važna nosivost broda, odnosno proračun njegove zapremnine, svjedoče brojne rasprave pisane u 16. st. U jednoj od njih, naslovljenoj *Del Mondo di Mesurare*, dubrovački kapetan Nikola Sagri kritizira venecijanski način izračuna nosivosti broda umnoškom njegove širine, duljine i visine te predlaže vlastiti način proračuna nosivosti uvažavajući polujajasti volumen broda. – ZANINOVIĆ-RUMORA, Marija, "Mjere dalmatinskih luka u priručnicima 16. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 45, Zagreb-Zadar 2003., str. 133.

⁷⁶⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 160'-161; k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 109

broda⁷⁶⁷ pa stoga notari veoma vrijedno bilježe u kakvom su stanju brodovi kojima se prometuje. Često se navodi i da je brod bio novoizgrađen (*facta de nouo*) jer je i to zasigurno bio veoma važan element njegove prodajne i uporabne vrijednosti.⁷⁶⁸ Dakle, iz priložene tablice vidimo da su najjeftiniji, a sukladno tomu i najmanji brodovi bile barke koje su se mogle nabaviti u prosjeku za 10-ak dukata.⁷⁶⁹ No, vjerojatno je i među njima postojala razlika u veličini i kvaliteti jer kako inače objasniti najnižu zabilježenu cijenu od 4 dukata⁷⁷⁰ naspram najviše zabilježene cijene od čak 30 dukata?⁷⁷¹ Barkoziji su se mogli nabaviti u prosjeku za 30-ak dukata,⁷⁷² no prema notarskim spisima čini se da su nave ipak bile najveće i najvrjednije. Na splitskom primjeru vidimo da su nave mogle prevoziti terete težine i više od 1000 stara, odnosno terete teže od 60 tona,⁷⁷³ a mogle su doseći vrijednost i do par stotina dukata.⁷⁷⁴ Tako su, primjerice, drvodjelac Antun Hmelić i kalafat Radivojica procijenili navu Tome pokojnog Alegretija na ukupno više od 163 dukata od čega je samo trup broda (*corpus nauigii*) procijenjen na čak 150 dukata, a pripadajuća oprema (*corredos, vella, antenas et fogonum*) na još 13 dukata i 30 solida.⁷⁷⁵ Iz sačuvanog dokumenta, doduše, nije jasno kakve je poslove obavljao ovaj brod, ali prema njegovim karakteristikama, nesumnjivo je odlazio na trgovačka putovanja.⁷⁷⁶ Čini

⁷⁶⁷ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 260.

⁷⁶⁸ Naime, starijim se brodovima često ograničavala nosivost u smislu količine i težine tereta koju brod može prevoziti, no za plovidbu Jadranom nisu postojala nikakva ograničenja vezana za starost broda. – ZANINOVIĆ-RUMORA, M., "Mjere dalmatinskih luka", 132.-133.

⁷⁶⁹ Usporede radi, u Šibeniku su se sredinom 15. st. male ribarske barke mogle nabaviti za oko 4 dukata, a one nešto veće za oko 9,5 dukata. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 235.

⁷⁷⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 318

⁷⁷¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 269'-270

⁷⁷² DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 160'-161; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 80'-81; k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 99, 103'

⁷⁷³ To se danas smatra malom nosivošću, ali sve do 19. st. prosječna nosivost trgovačkog broda bila je oko 100 tona, dok je samo nekoliko velikih trgovačkih luka, poput Venecije i Genove, imalo brodove nosivosti iznad 200 tona. U srednjem vijeku najveći mletački brod bio je *Roccaforte*, nosivosti otprilike 500 tona. Imao je 100-ak članova posade, a iako je išao na trgovačka putovanja, bio je opremljen i oružjem. – LANE, C. F., *Venice*, 46.-49. Dubrovački su brodovi, pak, početkom 15. st. bili znatno manji, a iznimka je bio jedino jedan brod nosivosti 2140 stara (gotovo 135 tona). Međutim, od 30-ih godina 15. st. u Dubrovniku se sve češće grade i veći brodovi, nosivosti čak do 4500 stara (gotovo 285 tona), vrijednosti više od 2100 dukata. – VEKARIĆ, S., *Naši jedrenjaci*, 69.

⁷⁷⁴ Prema zapisima suvremenika, najveće su bile dubrovačke nave, a one su od svih bile i najejenjenije. – *Isto*, 70. Više o srednjovjekovnim navama vidi u: LUETIĆ, Josip, *Pomorci i jedrenjaci Republike Dubrovačke*, Zagreb 1984., str. 231.-232.; KOZLIČIĆ, M., *Hrvatsko brodogradništvo*, 148.-153., 205.-207.

⁷⁷⁵ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 5

⁷⁷⁶ Veći su brodovi, naime, uvijek bili trgovački. – KOZLIČIĆ, M., *Hrvatsko brodogradništvo*, 115.

se, dakle, da je pomorstvo bilo izrazito skupa, ali i profitabilna grana splitske srednjovjekovne privrede. Nažalost, 1502. g. vlada u Veneciji zabranila je gradnju brodova nosivosti veće od 2000 stara (oko 132 tone) što je potpuno paraliziralo daljnji razvitak brodogradnje na istočnoj obali Jadrana.⁷⁷⁷

4. 4. 4. Društveni status kalafata

U dosadašnjem izlaganju pokušali smo utvrditi vrijednost brodova na temelju njihove cijene i veličine, odnosno nosivosti, no s obzirom na oskudnost sačuvanih podataka naše se zaključivanje nužno moralo oslanjati na analogiju i pretpostavke. U ovom odjeljku pokušat ćemo, pak, sukladno poznatim cijenama brodova, utvrditi plaće brodograđevnih majstora, odnosno vrijednost rada kalafata, a prema njihovom imovinskom stanju pokušat ćemo ocrtati i društveni položaj ovih obrtnika. Podaci o plaćama splitskih kalafata sačuvani u spisima splitske notarske kancelarije s polovice 15. st. prikazani su u sljedećoj tablici:

⁷⁷⁷ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 262.; VEKARIĆ, S., *Naši jedrenjaci*, 72.-73.; PERIČIĆ, Š., *Razvitak gospodarstva Zadra*, 112.; KOZLIČIĆ, M., *Hrvatsko brodogradnja*, 70.

Tabela 9: Plaće splitskih kalafata prema notarskim spisima 1444.-1473. g.

Godina	Vrsta broda	Naknada majstoru ⁷⁷⁸	Karakteristike broda
1444.	nava	≈ 5 dukata i 5 solida malih za ostatak dugovanja pune cijene broda	nosivosti 6 modija ⁷⁷⁹
1444.	barkozij	16 duktata za plaću majstora u dvije rate	izrađen od drva, nosivosti 200 stara
1445.	barka	≈ 4 dukata i 10 solida malih za ostatak dugovanja pune cijene broda	
1462.	nava	≈ 38 dukata za ostatak dugovanja pune cijene broda	
1472.	nava	≈ 36 dukata za plaću majstora	potpuno nova, dužine oko 41 korak, ⁷⁸⁰ širine oko 11 koraka i visine oko 4 koraka
1473.	nava	≈ 13 dukata za ostatak plaće majstora	potpuno nova
1473.	barkozij	≈ 35 dukata + 1 apulijska svinja za plaću majstora i njegovih pomoćnika od čega majstor prima ≈ 8 dukata	izrađen od drva, s 3 kormila

Kako vidimo iz priložene tablice, plaće su se kalafata obično kretale u visini od nekoliko desetina dukata, a ovisile su, bez sumnje, o vrsti i veličini izgrađenog broda. Rekli smo već da su najvrjedniji brodovi bile nave, a to se može zaključiti i iz plaća kalafata prikazanih u gornjoj tabeli. Tih 30-ak dukata isplaćivalo se majstorima samo kao naknada za njihov rad, dok se cijena materijala za gradnju nava, kao i plaća pomoćnicima isplaćivala posebno. Tako se, primjerice, u jednom ugovoru od 30. ožujka 1472. g. o gradnji nave naglašava da je iznos od 220 libara, odnosno nešto više od 36 dukata, namijenjen *pro mercede ipsi magistri Doimi*.⁷⁸¹ S druge strane, gradnja barkozija nešto je jeftinija pa izgleda da je 30-ak dukata moglo biti dovoljno za plaću svih radnika koji su

⁷⁷⁸ I ovdje su cijene preračunate iz libara u dukate označene znakom približno jednako (≈). Više o tečaju libra-dukata vidi u bilješci 756 iz ovog poglavlja.

⁷⁷⁹ Modij je mletačka mjera za žitarice i sol. Mletački modij za žitarice iznosio je 333,26 l, a solni modij 978 kg. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 307.-308.

⁷⁸⁰ Jedan korak iznosio je 1,21 m. – ZANINOVIĆ-RUMORA, Marija, *Mjere za dužinu i površinu u dalmatinskim komunama od 15. do 19. st.* (doktorska disertacija u rukopisu), Zadar 2007., str. 69.

⁷⁸¹ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 125'

radili na izgradnji manjeg broda.⁷⁸² Pritom, naravno, ne treba isključiti ni mogućnost da je plaća brodograditelja ovisila i o njihovoj vrsnosti te o ugledu kalafata.

A ugled je splitskih kalafata, čini se, bio veći od ugleda većine ostalih obrtnika. U srednjovjekovnom svijetu, rekli smo, društveni je ugled neraskidivo povezan s financijskim mogućnostima pojedinca,⁷⁸³ a one kod kalafata nisu bile zanemarive. Naime, kalafati pripadaju onim obrtnim djelatnostima što su u srednjem vijeku dosegle viši stupanj tehnološkog razvoja⁷⁸⁴ pa su stoga donosile i više profita. Ako, dakle, vrsniji kalafat na izgradnji većeg broda može zaraditi 30-ak dukata, to je svota kakvu obrtnici jednostavnijih profesija teško mogu doseći prilikom prodaje svojih proizvoda. Za 30-ak dukata, primjerice, sredinom 15. st. u Splitu se mogla kupiti veća parcela već obrađene zemlje⁷⁸⁵ ili, primjerice, kamena kuća unutar novoga dijela gradskog recinkta⁷⁸⁶ što znači da je splitski kalafat za jedan obavljeni posao, koji je, doduše, mogao trajati mjesecima, pa i godinama, mogao riješiti osnovne egzistencijalne probleme. Takvih financijskih mogućnosti zasigurno nisu bili, primjerice, krojači ili postolari,⁷⁸⁷ što znači da su splitskim kalafatima po zaradi mogli parirati samo obrtnici drugih profitabilnih strûka, poput klesara, slikara ili zlatara.⁷⁸⁸

⁷⁸² DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 195'

⁷⁸³ I drugi su istraživači društveni ugled pojedinih obrtnika pokušali procijeniti na temelju njihovih financijskih mogućnosti. Primjerice, J. Lučić procjenjuje da je materijalna podloga dubrovačkih kalafata krajem 13. i početkom 14. st. bila znatno jača od financijskih mogućnosti drugih obrtnika. Doduše, on u arhivskoj građi ne pronalazi podatke o plaćama dubrovačkih kalafata, već svoje mišljenje temelji na novčanim iznosima koje kalafati daju kćerima u miraz. Tako se, primjerice, visine miraza u kalafatskim obiteljima krajem 13. i početkom 14. st. kreću oko 100 perpera, dok obrtnici ostalih strûka za miraz svojih kćeri u isto vrijeme izdvajaju u prosjeku samo 40 perpera. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, tablica na str. 213.-216. Isti način određivanja društvenog položaja pojedinih socijalnih skupina u srednjovjekovnom gradu koristi i J. Kolanović. On, naime, na temelju šibenskih inventara iz 1466. g. donosi popis s iznosima miraza u pojedinim društvenim slojevima na kojem kalafati zauzimaju visoko 2. mjesto, tik ispod šibenskih plemića. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 237.-238. To je nesumnjiv dokaz povoljnog društvenog položaja i velikog ugleda kalafata u srednjovjekovnim društvima istočnog Jadrana.

⁷⁸⁴ *Povijest Hrvata*, knj. I., 400.

⁷⁸⁵ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 386

⁷⁸⁶ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 96-96'

⁷⁸⁷ Već je rečeno da u splitskoj arhivskoj građi nema podataka o plaćama obrtnika zaposlenih u niskoprofitnim djelatnostima jer prema statutarnim odredbama nije bilo potrebno sastavljati ispravu za transakcije manje od 20 libara mletačkih malih. Vidi bilješku 342 iz poglavlja 3.

⁷⁸⁸ Primjerice, 1472. g. klesarski su majstori Andrija Aleši i Nikola Firentinac zaradili čak 90 zlatnih dukata prilikom izvođenja nekih građevinskih radova na zvoniku splitske katedrale. – DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 178'. Isto je tako 1449. g. i splitski slikar majstor Dujam bio dobro plaćen prilikom izvođenja jednog višemjesečnog posla. On je, naime, prema odredbama ugovora o narudžbi zaradio čak 21 dukat za

4. 4. 5. Brodovlasnici

Bez obzira na oskudnost podataka o vrsti, veličini i namjeni splitskih brodova u kasnom srednjem vijeku, notarski spisi ipak pokazuju da su splitski obrtnici sredinom 15. st. imali udjela u pomorstvu grada, bilo kao brodograditelji ili kao brodovlasnici. Manje su barke, naime, obrtnici posjedovali uglavnom za ribarenje iz osobnih potreba, kako se to dá naslutiti iz nekih zadužnica i kupoprodajnih ugovora. Primjerice, krznar Damjan, sin Pervinca iz Splita, posjedovao je manju barku,⁷⁸⁹ baš kao i krznar Mihovil Alegretijev⁷⁹⁰ ili, pak, krojač Mihovil iz Dubrovnika koji je svoju ribarsku barku prodao postolaru Ivanu Petrovom.⁷⁹¹ Teško je zamisliti da su tako malene barke splitski obrtnici upotrebljavali za što drugo osim za ribarenje ili eventualno za prijevoz na obližnje otoke.

Veće brodove kalafati su gradili uglavnom za pojedince iz imućnijeg građanskog staleža te nešto rjeđe za gradske patricije koji su se uglavnom uključivali u pomorsku trgovinu jadranskim bazenom. Tako se, primjerice, kao brodovlasnici često pojavljuju imućni trgovci poput već spominjanog *ser* Ivana iz Gubija,⁷⁹² ili, primjerice, splitskog građanina *ser* Ivan Jakovljevog iz Prata⁷⁹³ te bogatog trgovca Šimuna *de Calamota*.⁷⁹⁴ No, splitski plemići, čini se, nisu bili značajniji brodovlasnici, ili barem nisu sačuvani njihovi ugovori o kupnji većih brodova sredinom 15. st. Naime, jedini dokaz o pomorskom poslovanju splitskih plemića pronalazimo u jednoj potvrdi o vraćanju duga koju su splitski kalafati Dujam Meljakvić i Dujam Drašičić izdali splitskom patriciju Petraki de Petrachis kada je ovaj 1462. g. otplatio kupljenu navu.⁷⁹⁵ No, takva je struktura brodovlasnika tipična, zapravo, i za druge dalmatinske komune.⁷⁹⁶

oslikavanje jedne drvene ikone, a posao je trebao dovršiti u roku od nekoliko mjeseci (*usque ad festum resurrectionem Domini*). – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 377

⁷⁸⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 269'-270

⁷⁹⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 51'

⁷⁹¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 318

⁷⁹² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 324-324'

⁷⁹³ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 25-25', 124'

⁷⁹⁴ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 125', 188, 188'-189; sv. 32, sveš. 1, fol. 109

⁷⁹⁵ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 98

⁷⁹⁶ Među vlasnicima zadarskih brodova u 15. st. dominiraju imućniji građani, dok je sudjelovanje patricijata u tom obliku vlasništva razmjerno oskudno. Obrtnici se, pak, kao vlasnici većih brodova i u Zadru pojavljuju veoma rijetko. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.* 262., bilješka 47; ČOLAK, N., "Pomorstvo zadarske komune", tablica na str. 19.-20. I dubrovački su brodovi, također, većim dijelom bili u vlasništvu bogatih trgovaca, baš kao i korčulanski. – HARRIS, R., *Povijest Dubrovnika*, 164.-165.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 152.-154.

Dakle, notarski spisi u pravilu ne spominju gradske obrtnike kao vlasnike većih brodova. Među stotinama stranica knjiga splitskih notara sredine 15. st. uspjela sam pronaći samo dva primjera koja ukazuju na možebitno uključivanje splitskih obrtnika u pomorsku trgovinu. Prvi je primjer ugovor dvojice kožara, majstora Matija i Ivana Petrovog, o kupnji barkozija od nekog mletačkog stanovnika Stjepana za 22 dukata.⁷⁹⁷ No, već nakon 3 dana kožar Matij odlučuje povući se iz dogovorenog posla pa Ivan otkupljuje Matijevu polovicu barkozija za 11 dukata s odgodom plaćanja do blagdana Velike Gospe.⁷⁹⁸ Razlog kupnje barkozija, kao i razlog Matijevog povlačenja iz dogovorenog posla ostaje, nažalost, nepoznat, baš kao i Ivanova daljnja sudbina u pomorstvu. Možemo samo pretpostaviti, s obzirom na nosivost i druge karakteristike barkozija, da su se kupnjom ovog jedrenjaka naši kožari željeli uključiti u neki vid pomorske trgovine. Čime su željeli trgovati, obrtničkim proizvodima ili čime drugim, i zbog čega je posao propao, notarski spisi nažalost ne bilježe. Drugi primjer koji bilježi nekog od splitskih obrtnika kao vlasnika većeg broda je jedan dokument od 22. rujna 1428. g. u kojem se kao vlasnici brodova (*patroni nauigiori*) spominju Matulo iz Firence, Antun iz Dubrovnika, Dandolo iz Poreča i majstor Petar, kalafat iz Splita.⁷⁹⁹ Ipak, nije iznenađujuće što se kao vlasnici brodova od svih obrtnika najčešće pojavljuju kalafati,⁸⁰⁰ dok s druge strane, obrtnici ostalih struka rijetko posjeduju veće brodove.

Stoga naposljetku zaključujemo kako splitski obrtnici sredinom 15. st. nisu imali većeg udjela u pomorskoj trgovini grada, iako su na opći razvoj pomorstva znatno utjecali svojim umijećima u brodogradnji. Svakodnevne obveze u obrtničkim radionicama i dućanima, kao i njihove financijske mogućnosti, nisu im ostavljale više prostora za uključivanje u pomorstvo komune. Višak kapitala, čini se, splitski su obrtnici radije ulagali u nekretnine, nego u riskantnu pomorsku trgovinu.

⁷⁹⁷ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 99

⁷⁹⁸ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 103'

⁷⁹⁹ DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 21

⁸⁰⁰ ČOLAK, N., "Pomorstvo zadarske komune", 23.

Iz dosadašnjeg izlaganja, dakle, zaključujemo kako su se splitski obrtnici u kasnom srednjem vijeku svakodnevno uključivali u tokove gradske privrede, i to ne samo svojom obrtnom djelatnošću, već i drugim ekonomskim aktivnostima. U prvom redu, svaki se obrtnik nužno bavi i trgovinom jer izrada obrtnih proizvoda nema smisla ako ih se ne može prodati i ostvariti profit. Pri tome se neki od obrtnika uključuju i u trgovačka društva kako bi proširili svoja tržišta van lokalnih okvira te naposljetku uvećali dobit. No, kako smo vidjeli, takvi su poslovni pothvati splitskih obrtnika bili tek iznimka i rijetkost, a većina je ipak proizvodila samo za lokalno tržište. Osim u obrtu i trgovini, velik dio obrtnika svakodnevno sudjeluje i u agrarnoj privredi kako bi prinosa sa zemlje popunili skromni budžet od obrtne proizvodnje. Neki su obrtnici bili zemljoposjednici, a drugi su, pak, uzimali u zakup zemlju i/ili nasade uz plaćanje rente. Kako se vinova loza pokazala kao najprofitabilnija poljoprivredna kultura, splitski su se obrtnici najčešće bavili vinogradarstvom. I naposljetku, splitski zanatlije sudjeluju i u pomorstvu grada podupirući njegov razvoj u prvom redu gradnjom kvalitetnih brodova. Sredinom 15. st. u Splitu je djelovao relativno velik broj brodograđevnih majstora koji su radili uglavnom za domaću flotu, no nerijetko su i stranci u Splitu kupovali brodove. Osim toga, splitski obrtnici sudjeluju i u unosnoj pomorskoj trgovini iako organiziranog izvoza veće količine obrtničkih proizvoda sredinom 15. st. nije bilo. Ipak, pojedinačni primjeri izvoza, zabilježeni u notarskim spisima, pokazuju kako su kvalitetni proizvodi splitskih obrtnika ipak pronalazili svoja mjesta i na udaljenijim tržištima republičkog centra, prekojadranskih komuna, u mjestima uzduž istočnojadranske obale te u gradovima bosanskog zaleđa. Ekonomska je djelatnost splitskih obrtnika, prema tome, bila višestruko razgranata i raznovrsna, a takva je, čini se, bila i cjelokupna privreda Splita u 15. st., usprkos težnjama centralizirane mletačke vlasti da je podredi republičkim interesima.

5. SPLITSKI OBRTI U 15. ST.

U dosadašnjem razlaganju ekonomskog djelovanja splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku, ocrtali smo neke aktivnosti ovog društvenog sloja u glavnim privrednim granama srednjovjekovnog Splita: u ratarstvu i stočarstvu, trgovini te pomorstvu i brodogradnji. Vidjeli smo, naime, na koji su način i u kakvim društvenim i gospodarskim okolnostima splitski obrtnici svakodnevno sudjelovali u onim aspektima gradske ekonomije u kojima je tijekom srednjovjekovlja bilo moguće ostvarivati kakvu-takvu dobit. No, takva poslovna aktivnost splitskih obrtnika u srednjem je vijeku bila samo nadopuna njihovoj osnovnoj ekonomskoj djelatnosti – obrtničkoj proizvodnji.

U ovom poglavlju zadatak nam je predstaviti splitske obrte kao važnu pokretačku snagu gospodarskog sustava ove komune. Naime, obrti su, uz agrarnu privredu i brodogradnju, jedna od proizvodnih grana srednjovjekovne splitske ekonomije, no jedina koja u potpunosti može zadovoljiti potrebe lokalnog tržišta i to bez uvoza stranih proizvoda. Razlog tomu velika je brojnost obrtničkih radionica i majstora najrazličitijih strûka koji svakodnevno opskrbljuju splitsko tržište svojim proizvodima. Kako je, dakle, obrtnička proizvodnja bila masovna i jeftina, zanatski su se proizvodi svakodnevno koristili u kućama svih slojeva komunalnog društva, no put prema izvozu nisu pronalazili. Kako ćemo vidjeti, obrtna je proizvodnja u srednjovjekovnom Splitu bila tehnološki veoma jednostavna i trgovinski ograničena samo na lokane okvire.

Naše razlaganje o razvijenosti/statičnosti splitskih zanata i organizaciji obrtničke proizvodnje započet ćemo predstavljanjem pojedinih obrtnih strûka u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Prikazat ćemo поближе proizvodne postupke zastupljenih djelatnosti te pokušati ustanoviti kojim su se sirovinama i alatima koristili srednjovjekovni zanatlije. U razlaganju organizacije obrtničke proizvodnje osvrnut ćemo se i na obrtničke bratovštine te na školovanje obrtničkih naučnika i položaj pomoćne radne snage. No, pogledajmo prvo koje su sve obrtničke djelatnosti bile zastupljene u kasnosrednjovjekovnom Splitu.

5. 1. Vrste zanata

Sloj srednjovjekovnih obrtnika jedna je od temeljnih sastavnica urbanog društva.⁸⁰¹ Obrtnici, naime, podmiruju osnovne životne potrebe gradskog stanovništva pa je svakodnevni život bez njih nezamisliv. Tako su, primjerice, krojači, postolari ili klobučari zadovoljavali potrebe stanovništva u odijevanju, drvodjelci, zidari i crjepari oblikovali su kulturu stanovanja, dok su zlatari, slikari, klesari i drvorezbari senzibilizirali Splitskane za estetiku.

Već i početna razlaganja o namjeni pojedinih obrtničkih proizvoda navode nas na mogućnost grupiranja pojedinih zanata prema nekoliko osnovnih parametara. U prvom redu to je već spomenuti kriterij namjene obrtničkog proizvoda pa bismo prema njemu zanatske struke mogli grupirati na one egzistencijalno neophodne i na one koje ćemo daljnjim razvojem svijesti za lijepo početi nazivati umjetničkim.⁸⁰² Drugi parametar, koji čini istu podjelu, jest profil majstora i njihova brojnost.⁸⁰³ On razdvaja umjetničke zanate od glavnine ostalih zbog toga što je glavna osobina majstora, talent za umjetnički rad, automatski ograničavala i njihovu brojnost. Osim toga, profil i brojnost majstora izravno utječu i na profitabilnost pojedine struke jer što je pojedinih majstora manje, to je i cijena njihovih proizvoda veća.⁸⁰⁴ Uz to, obrtnici umjetničkih usmjerenja imaju i veću mogućnost izvoza svojih proizvoda pa veoma često stvaraju daleko od svog zavičaja.⁸⁰⁵ I

⁸⁰¹ Da ne bi izledalo kako su srednjovjekovni obrti postojali samo u gradovima, ovdje treba naglasiti da je i u ruralnim sredinama bilo obrtničkog rada. Teško je zamisliti, naime, da bi neki distriktualac odlazio u razmjerno udaljeni grad samo da sašije odjeću ili nabavi obuću. Vjerojatnije je da će to napraviti sâm, jednako kao što će većina od njih obavljati sama i, primjerice, stolarske ili zidarske radove. Međutim, iako srednjovjekovno selo u globalu poznaje obrtnički rad, ipak ne poznaje obrtnike kao zaseban ekonomski oblikovani sloj. Srednjovjekovni su obrtnici, dakle, u ruralnim područjima samo pojedinci koji se obrtom bave za vlastite potrebe. – RAUKAR, T., *Zadar u 15 st.*, 220., bilješka 1; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 248.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 112.

⁸⁰² Zapravo, umjetnost je u službi funkcionalnosti tijekom čitavog srednjeg vijeka, pa i znatno kasnije. Tek se od 19. st. u europskoj umjetnosti pojavljuje larpurlartizam (franc. *l'art pour l'art* = umjetnost radi umjetnosti), estetski pravac zasnovan na tezi da je umjetničko djelo samo sebi svrhom. – *Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* (ur. BOGDANOV, Nada, GOSPODNETIĆ, Frano, GRLIĆ, Danko, GRLIĆ, Ljubiša, KRSTIĆ, Kruno, ŠENTIJA, Josip, VRANJICAN, Borko), Zagreb 1974., str. 534.

⁸⁰³ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 158.

⁸⁰⁴ *Isto*, 158

⁸⁰⁵ Tako, primjerice, u Splitu 15. st. živi i radi drački klesar Andrija Aleši, kao uostalom i njegov kolega Nikola Firentinac. – Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 380'-381, 384'-385; k. 11, sv. 25, sveš. 9, fol. 11-11'; k. 12, sv. 27., sveš. 1, fol. 43; k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 80'-81 itd. Poznato je, također, kako je i klesar Juraj Matijev Dalmatinac u to vrijeme gotovo dva desetljeća živio i radio u Italiji, i to uglavnom

naposljetku, srednjovjekovne obrte možemo grupirati i prema stupnju tehnološkog razvoja, odnosno prema razini ulaganja u proizvodni proces i obrazovanje majstora. Prema tom kriteriju, iz glavnine osnovnih obrtnih djelatnosti izdvajaju se bojenje tkanina, kalafatanje i zlatarstvo što su jedini u srednjem vijeku dosegli višu tehnološku razinu u procesima proizvodnje.⁸⁰⁶

Međutim, najčešća podjela srednjovjekovnih obrta, koju uostalom ocrta i sačuvana notarska građa, jest ona prema zanatskih strukama.⁸⁰⁷ Izostavimo li iz analize razne pružatelje usluga i specijalizirane trgovce, što se u historiografiji nerijetko ubrajaju u sloj gradskih obrtnika,⁸⁰⁸ uočiti ćemo da su se splitski obrtnici u srednjem vijeku okupljali u 6 većih struka. Bile su to drvodjelska, građevinarska, kožarska, metalska i tekstilna struka te umjetnički zanati: zlatarstvo, rezbarstvo i slikarstvo. U nekima od njih postojala je stroga diferencijacija majstora prema pojedinim obrtnim djelatnostima, dok druge struke pokazuju izrazit nedostatak specijalizacije. No, upoznajmo поблише svaku od njih.

5. 1. 1. Drvodjelska struka

Raširena primjena i upotreba drveta u svakodnevici srednjovjekovlja utjecala je na razvoj drvodjelstva te raznih zanimanja u skopu drvodjelske struke. Ova je djelatnost, naime, jedna od onih što u srednjem vijeku pokazuje izrazitu diferencijaciju obrtnika prema pojedinim poslovima. Tako, primjerice, uz drvodjelce, tesare ili stolare

u Mlecima, što je naposljetku i oblikovalo njegov umjetnički rad. – KEČKEMET, D., *Kulturna i umjetnička baština*, 123.

⁸⁰⁶ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 158.

⁸⁰⁷ Vidi bilješku 272 u poglavlju 3.

⁸⁰⁸ J. Lučić, primjerice, u obrtnike "prehrambene struke" ubraja pekare, mesare, ribare, mlinare, krčmare pa čak i vrtlare, no mišljenja sam da su ti radnici zapravo specijalizirani trgovci, odnosno pružatelji usluga. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 106.-127. S druge strane, J. Kolanović ide čak toliko daleko da obrtnicima naziva sve one koji se školuju uz "meštra." – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 259. Takav način definiranja obrtnika ipak smatram neprimjerenim jer se uz "meštra" učilo za razna zanimanja, čak i za mornare. Primjerice, 27. ožujka 1474. g. izvjesni Marin Blašković obvezao se na služenje otočaninu Tomi Alegretijevom, a ovaj mu je zauzvrat obećao da će ga uzdržavati i *artem marinarie docere*. – DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, svesc. 1, fol. 5. Iako se Toma, dakle, obvezao na "podučavanje umijeću pomorstva", ovu djelatnost ipak ne bismo mogli smatrati obrtom. Više o kriterijima kojima smo ovdje definirali obrte i obrtnike vidi u odjeljku *Sastav splitskog obrtničkog sloja* u poglavlju 3.

(*carpentarii, marangones*)⁸⁰⁹ u ovoj struci postoji točno određeno razlikovanje obrtnika koji se bave samo izradom bačvi (*botarii*) ili, pak, onih što samo obavljaju poslove kalafatanja pri izradi drvenih brodova (*calafati*).⁸¹⁰ Posebni su se majstori bavili izradom barbitona – žičanih glazbala od drva (*barbitonsores*), a specijalizacija u drvodjelskoj struci ide čak toliko daleko da su se s vremenom izdvojili i škrinjari (*arcarii*), kao posebni izrađivači drvenih škrinja. Ipak, izgleda da u 15. st. ta diferencijacija u Splitu još nije bila dosljedno provedena jer su mnogi drvodjelci obavljali svakojake poslove, od grubog tesanja do finog kalafatanja.⁸¹¹

Međutim, stroga specijalizacija u izradi proizvoda od drva uvjetuje sužavanje i onako ograničenog lokalnog tržišta, pa je u gradu zapravo djelovalo samo nekoliko specijaliziranih drvodjelaca. Naime, u razdoblju 1428.-1475. g. u knjigama splitskih notara ostao je zabilježen samo po jedan bačvar,⁸¹² izrađivač barbitona⁸¹³ i škrinjar,⁸¹⁴

⁸⁰⁹ U splitskoj notarskoj građi iz razdoblja 1428.-1475. g. ostalo je zabilježeno 42 drvodjelaca koje sam uspjela identificirati. Bili su to: Antun Hmelić, Antun Jurjev, Antun Kludijev, Damjan pokojnog Ivana, Dominik Robesti, Dujam Milajević, Dujam Petković, Filip Cerović, Filip Zazarović, Ivan Francuski, tada splitski stanovnik, Ivan Jurjev Filipović, Ivan Mestri, Ivan Petrov, Ivan Rudica, Jakov Milivojević, Jakov Vukasinić, Juraj Dragošević, Juraj Pavlov, Juraj Vitov, inače stanovnik Venecije, Luka Nikolin iz Ankone, Luka Pribilović, Marin Dojmović, Marin iz Zadra, Marin Meljakvić, Marin Radinović, Marin Vladinović, Marko Mahnut, Martin Gojaković, Martin Jadonović, Matij Milatov, Mihovil iz Splita, Nikola Ivanov Kusnica, Nikola Jurjev, Nikola Vladić, Petar Milivojev, Primal Vlatković, neki Radan, Radivoj Jurgenić, izvjesni Ratko, Stipan Carega, Stipan Galković i Toma Vukčić. – DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 9; k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 8, 10', 11, 14'; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 102', 115'-116, sveš. 4, fol. 188', 189-189', sveš. 5, fol. 215', sveš. 6, fol. 249', 275-275', 281, sveš. 7, fol. 277', sveš. 8, fol. 262'-263, 362'-363, 371-371', 384'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 393, 423', sveš. 10, fol. 16'-17, 17, 37-37', sveš. 11, fol. 52-52', 55', sveš. 12, fol. 151', 154', 158', 189', 192', sveš. 13, fol. 201'-202, 206-206', 206', 233', 238-238', sveš. 14, fol. 256-256', 257, 276, sveš. 15, fol. 310', 324'-325, 326, 328', 338', sveš. 16, fol. 364-364', 368', 376, 377'-378; k. 10, sv. 24, fol. 15-15', 102'-103, 108'-109; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 624, sveš. 2, fol. 19', 28, 45-45', sveš. 3, fol. 39'-40, 40', , 55-55', 59'-60, sveš. 6, fol. 190-190', sveš. 8, fol. 14', 28-28', 35, 38, sveš. 9, fol. 25, 33-33', sveš. 10, fol. 10', 14'-15, sveš. 11, fol. 3, sveš. 12, fol. 2', 4; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 2-2', 3', 5', 10', 12, 15-15', 18-18', 19, 32, sv. 27, sveš. 1, fol. 3'-4, 17'-18, 21-21', 44'-45, sveš. 2, fol. 52, 83', 87, 90-90', 93, sveš. 3, fol. 111, 116-116', 139'-140, sveš. 5, fol. 519; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 53-53', 67-67', ; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 14, 28, 130, 151-151', 162, 164', 165, 167, 204', 217'-218, 233', 242-242', 289, sv. 32, sveš. 1, fol. 5, 18', 34-34', 38, 43', 44-44', 46, 47, 49, 76'-77, 98'-99, 102-102' itd.

⁸¹⁰ Više o postupku kalafatanja i zabilježenim kalafatima vidi u odjeljku *Brodograditelji* u poglavlju 4.

⁸¹¹ Vidi bilješku 748 u poglavlju 4. Inače, slična je situacija sa specijalizacijom obrtnika u drvodjelskoj struci vladala i u Dubrovniku. Naime, i dubrovački notari u svojim spisima često brkaju pojmove *calafatus, marangonus* i *carpentarius* pa je pojedine obrtnike danas teško identificirati. – ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 117. S druge strane, u mletačkom je arsenlu postojala striktna podjela rada i specijalizacija obrtnika za različite poslove. Više vidi u bilješci 747 u poglavlju 4.

⁸¹² Bio je to stanovnik splitskog predgrađa Ostoja Velislavlić. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 143

⁸¹³ Splitski građanin i stanovnik majstor Grgur Ugrinović. – DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 70'-71; k. 15, sv. 31, svš. 1, fol. 195'

⁸¹⁴ Izvjesni Mihovil. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 282

iako smijemo pretpostaviti da ih je u tom razdoblju bilo i više samo nisu valjda svi tada imali posla pred javnim bilježnikom. Ipak, usprkos tomu što su podaci nepotpuni, oni su ujedno i indikativni jer pokazuju da je u gradu djelovalo mnogo više svestranih drvodjelaca koji su obavljali najrazličitije poslove, od djeljanja, tesanja i grubog oblikovanja drva do izrade drvenog kućnog namještaja ili tokarenja uporabnih predmeta.

Notarski dokumenti, dakle, veoma često bilježe splitske drvodjelce, no uglavnom šute o tome kako je zaista izgledala drvodjelska proizvodnja te koji su se alati i sirovine koristili u proizvodnim procesima. Čak ni statutarne odredbe, kojima se višestruko naglašava važnost drvene građe, ne govore detaljnije o vrsti drva koje se upotrebljavalo, već samo spominju općenite termine *ligna*, *lignamine*.⁸¹⁵ Stoga smijemo pretpostaviti da se u srednjovjekovnom Splitu, kao uostalom i u drugim mjestima Mletačke Dalmacije, u to vrijeme upotrebljavalo drvo karakteristično za ovo podneblje: maslina, bor, čempres, hrast, orah i drugo drvo.⁸¹⁶ U Split se vjerojatno dopremalo iz šuma u unutrašnjosti, možda i iz Bosne, kako je to bilo uobičajeno i u drugim dalmatinskim komunama.⁸¹⁷ Za obradu drva koristila se tradicionalna tehnologija. Nakon sječe pilama i sjekirama, drvo bi se namakalo u vodi ili u moru kako bi se uništili svi prirodni sokovi, a zatim se drvo moralo dugo sušiti, čak i po nekoliko godina. Tek tada bi se moglo pristupiti njegovoj obradi, djeljanju, tesanju i tokarenju.⁸¹⁸

Više podataka o konačnim proizvodima srednjovjekovnih drvodjelaca pronalazimo u obrtničkim oporukama i inventarima, u kojima se, među ostalim, često navode i sadržaji obrtničkih kuća i radionica, razni alati, sirovine, dijelovi namještaja i drugi predmeti što su se oporučno ostavljali obitelji i prijateljima. Vrijednost tih predmeta, iako od egzistencijalne važnosti njihovim vlasnicima, zapravo je prilično skromna pa oni ujedno odražavaju i jednostavnost proizvodnih postupaka, ne samo u drvodjelstvu, već i u drugim obrtnim djelatnostima. Iz sačuvanih inventara i oporuka, dakle, možemo zaključiti da su drvodjelci izrađivali zaista raznovrsne predmete, počevši

⁸¹⁵ *Statut grada Splita*, knj. IV, gl. 58, str. 656., gl. 90, str. 682.; knj. VI., gl. 20, str. 764.; knj. R, gl. 78, str. 904.

⁸¹⁶ FISKOVIĆ, Cvito, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1959., str. 90.; *Hrvatska enciklopedija* (gl. ur. KOVAČEC, August) sv. IV., Zagreb 2002., str. 313.

⁸¹⁷ ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 116.

⁸¹⁸ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 39.

od drvenih greda, balvana i letvi za kuće i brodove (*tole, planchi*),⁸¹⁹ preko drvenih okvira za prozore (*telari da legno*),⁸²⁰ sve do kućnog namještaja, poput ormara (*credençe*),⁸²¹ kreveta (*leti*),⁸²² klupa (*banchi*)⁸²³ i stolica (*sede*)⁸²⁴ do najrazličitijih uporabnih predmeta, poput bačvi (*tinaçi, bote*),⁸²⁵ zdjêla (*padelle*)⁸²⁶ i drvenih bokala (*bochali*).⁸²⁷

Kolika je bila stvarna vrijednost tih proizvoda, iz dostupnih dokumenata ne možemo zaključiti jer se većina tih predmeta prodavala u drvodjelskim radionicama i dućanima te se prilikom prodaje o tome nisu sastavljale notarske ispave.⁸²⁸ S druge strane, sačuvano je nekoliko dokumenata o sklapanju većih poslova poput, primjerice, gradnje brodova, cisterne ili opremanja kuće drvenim namještajem. Tako, primjerice, prokurator samostana Sv. Frane *de extra muros ciuitatis Spaleti*, ugovaraju s drvodjelcima Marinom Meljačinićem i protomajstorom Markom⁸²⁹ gradnju cisterne (*vna cisterna*) za 90 zlatnih dukata,⁸³⁰ dok splitski kalafat majstor Radivoj 17. siječnja 1473. g. sklapa sporazum s izrađivačem barbitona majstorom Grgurom i Šimunom pokojnog Jakova de Calamota o opskrbi drvom za gradnju jednog broda (*ipsi magister Gregorius et Simon teneantur sibi dare omnia lignamine*).⁸³¹ Dana 01. prosinca 1461. g. splitski plemić *ser* Dujam Balcijev ugovara s drvodjelicem Marinom, nastanjenim u Splitu, posao gradnje dva balkona na kući u kojoj stanuje (*du soleri in chaça nela qual stemo (!) al presente*), dva mala prozora (*dui (!) fenestre piçole*), sva drvena vrata (*tutte le porte çoe*

⁸¹⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81'-82; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 223-223', sveš. 9, fol. 33-33'; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 39'; k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 67

⁸²⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'

⁸²¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

⁸²² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'; sveš. 2, fol. 75'-76, sveš. 3, fol. 112, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸²³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11, 19-19', sveš. 2, fol. 48', 75'-76, 81'-82; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸²⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸²⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 32, sveš. 2, fol. 75'-76, 67'-68, 70, 81'-82, sveš. 3, fol. 112; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'

⁸²⁶ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸²⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7, 19-19'

⁸²⁸ Mora da je većina drvodjelskih proizvoda bila jeftinija od 20 libara mletačkih malih jer bi se u protivnom o prodaji trebala sastaviti notarska isprava. Vidi bilješku 342 u poglavlju 3.

⁸²⁹ Protomajstori su bili voditelji većih poslova na kojima je radilo više majstora i pomoćne radne snage. O samoj tituli *prothomagister* više će govora biti nešto kasnije.

⁸³⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 78-78'

⁸³¹ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, svš. 1, fol. 195'

de lignamine) i stolove s klupama (*tauole ... cum tutte le banche*) uz naknadu od 41 libre male.⁸³² Kako vidimo, plaće su drvodjelaca bile različite, a ovisile su, naravno, o obujmu posla i vrijednosti konačnih proizvoda. No, sačuvane oporuke i inventari splitskih drvodjelaca ipak ne pokazuju da su oni raspolagali većim bogatstvom. Primjerice, Dujam Petković, splitski drvodjelac posjeduje samo drvenu kuću s kamenim temeljima na crkvenom zemljištu u novome dijelu grada (*caxa de ligname parte murada, posita in città noua su el logo dela giesia*) te dva vinograda također na tuđem zemljištu (*vigne, vna sul terin de quelli de Petracha e l'altra su el terin de S. Chiara*).⁸³³ Osim nešto odjeće i nekoliko uporabnih predmeta, Dujmov inventar ne sadržava drugu imovinu veće vrijednosti i po svemu se uklapa u prosječnost obrtničkih inventara, a nju, naposljetku, odražava i Dujmova oporuka.⁸³⁴ Dujam, naime, želi da se njegova kuća proda te da se sredstva dobijena prodajom dodijele splitskim bratovštinama Sv. Duha, Sv. Dominika i Sv. Marije (*vna parte de denari dela caxa mia vendita a San Spirito e altra parte a san Domingo, terça parte de denari a Santa Maria dele Monege*) te da se za njegovu dušu održavaju mise (*che se diga (!) le cantamisse*), a ostatak svojih pokretnih i nepokretnih dobara oporučuje kćeri Margariti (*l'altro tutto ben mio ala mia fia Margarita*). Dakle, splitski se drvodjelci i imovinom i stilom života po svemu uklapaju u prosjek obrtničkog sloja, a iz skupine obrtnika drvodjelske struke kao imućnija grupa mogu se izdvojiti, vidjeli smo, jedino kalafati⁸³⁵ i drvorezbari o kojima će, u odjeljku o umjetničkom obrtu, više govora biti na narednim stranicama.

5. 1. 2. Građevinarska struka

Građevinarska struka zauzima važno mjesto u srednjovjekovnoj svakodnevici jer upravo obrtnici ovih djelatnosti rade na javnim i sakralnim zgradama, privatnim kućama i fortifikacijama – objektima egzistencijalno važnima gradskom stanovništvu. Kako je u

⁸³² DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 44'-45

⁸³³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259-259'

⁸³⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259

⁸³⁵ Vidi odjeljak *Društveni status kalafata* u poglavlju 4.

srednjovjekovnom Splitu većina kuća bila izgrađena od drva,⁸³⁶ tako su u građevinarskim poslovima redovito sudjelovali i drvodjelci, no statutarne su odredbe o važnosti gradnje kamenih kuća⁸³⁷ istaknule obrtnike koje su radili s kamenom kao najvažnije zanatlije u građevinarskoj struci.

S obzirom na složenost građevinarskih poslova, mora da je i u ovoj struci vladala stroga podjela rada. Naime, sirovine za rad dobijale su se lomljenjem kamena u kamenolomu koji se potom oblikovao u velike kamene blokove. Te su poslove radili kamenari (*petrarii*) koji su potom kamenje i dovozili u grad, na gradilišta.⁸³⁸ Pri gradnji kamenih zgrada najviše se koristio vapnenac kojeg ima posvuda na dalmatinskoj obali, a u Split se vjerojatno dovezio iz kamenoloma na Braču.⁸³⁹ Za gradnju kamenih svodova koristila se sedra, porozni kamen velike izdržljivosti koji se vadio iz solinske rijeke Jadro.⁸⁴⁰ Finalno oblikovanje kamena obično se izvodilo na gradilištu tako da se svaki pojedini kameni blok umetao u građevinu već potpuno oblikovan.⁸⁴¹ Zidovi su se podizali povezivanjem kamenih blokova vapnom, odnosno vapnenom žbukom,⁸⁴² a te su poslove

⁸³⁶ RAPANIĆ, Ž, *Od carske palače*, 202. Te su se kuće, naglašavali smo već, najčešće nalazile na tuđem zemljištu i bile su smatrane pokretnom imovinom. Tako se, primjerice, potleušica krznara Lovre Čarkvića nalazila na zemljištu crkve Sv. Barbare, baš kao što se i drvena kuća kožara Radoja iz Splita također nalazila na terenu spomenute crkve. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 179; k. 11, sv. 25, sveš. 8, fol. 29-29'. Drvenih je kuća u to doba bilo i u drugim dalmatinskim komunama primjerice u Zadru, Trogiru, Korčuli ili Dubrovniku. – FSKOVIĆ, C., *Zadarski sredovječni majstori*, 56.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 25.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 114.; BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 107.

⁸³⁷ Splitski statut, naime, izričito kaže *quod domus lignaminis non preiudicat domui lapidum*. – *Statut grada Splita*, knj. VI., gl. 25, str. 766.

⁸³⁸ ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 121.; FSKOVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 179.; GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 141. Ponekad su se iz kamenoloma izvozili i već gotovi građevinski ulomci, što znači da su kamenari ujedno bili i vješti klesari. – FSKOVIĆ, C., *Zadarski sredovječni majstori*, 32.

⁸³⁹ Kamen se još u kasnoj antici lomio u trima kamenolomima (Strašišće, Rasohe, Plate) iznad luke Splitska na otoku Braču. Kako su u srednjem vijeku to Splićanima bili najbliži kamenolomi, a pouzdano znamo da se brački kamen koristio se i za gradnju trogirskih objekata, smijemo pretpostaviti da su bračkim kamenom građene i kuće u Splitu. Osim toga, poznato je da je 1455. g. Andrija Aleši zakupio kamenolom u Pučišćima pa je, gotovo sigurno, dio tog kamena ugrađen i u neke splitske objekte. – BULIĆ, Frane, KARAMAN, Ljubo, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 2006., str. 18.; HILJE, E., "Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo", 46. Uostalom, nemamo razloga sumnjati u iskorištavanje i isplativost bračkih kamenoloma i zbog toga što je prijevoz kamene građe morskim putem bio znatno jeftiniji od njegova prijevoza kopnenim putevima. – GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 141.; DEMOUY, Patrick, *Katedrale*, Zagreb 2010., str. 81.

⁸⁴⁰ MARASOVIĆ, T., *Dioklecijanova palača*, 19.

⁸⁴¹ CHERRY, J., *Medieval Crafts*, 24.

⁸⁴² GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 145.

obavljali zidari (*murari*).⁸⁴³ Kako bi proces kalcifikacije bio uspješniji, vapno se miješalo s pijeskom,⁸⁴⁴ a to je obično bio zadatak pomoćnih radnika, nekvalificirane radne snage koja je obavljala i poslove kopanja, gradnje skela, dovoza materijala, odvoza otpada i dr.⁸⁴⁵ Pored spomenutih radnika, splitski notarski spisi kao važne suradnike u graditeljskim poslovima bilježe još i crjepare (*cuparii*),⁸⁴⁶ obrtnike koji su izrađivali i postavljali crjepove na reprezentativnim kamenim zgradama.⁸⁴⁷ Ipak, najzahtjevnije poslove na gradilištu izvodili su klesari (*lapicide*)⁸⁴⁸ koji su izrađivali vrata i prozore, kameni namještaj, ornamente, reljefe i ostalo. Oni su, zapravo, kombinirali vještine modernih građevinara, inženjera i arhitekata jer je razdvajanje umijeća dizajniranja zgrada od njihove gradnje bio rezultat tek novovjekovnog razvoja.⁸⁴⁹ Nažalost, arhivski dokumenti ne objašnjavaju detaljnije način njihova rada, a još manje spominju vrsnoću i

⁸⁴³ Iz razdoblja 1428.-1475. g. u splitskoj notarskoj građi ostalo ih je zabilježeno samo 4. Bili su to: Antun Rudičić, pa neki Blaž, Pavle s Hvara i Ratko iz Livna. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 265'-266; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 29'-30; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 151-151', 195

⁸⁴⁴ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 25.

⁸⁴⁵ *Isto*, 26.

⁸⁴⁶ U notarskim se spisima iz razdoblja 1428.-1475. g. spominju samo dvojica crjepara, Filip sa Šolte i njegov sin Mihovil, splitski građanin i stanovnik. – Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 87-87'; k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 197-197'; sveš. 6, fol. 253; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 15, 15'-16 itd. Možda ih je u navedenom razdoblju djelovalo i nešto više, samo nisu valjda svi ostali zabilježeni u arhivskim dokumentima.

⁸⁴⁷ Kuće siromašnijih pučana, međutim, obično nisu imale čvrsti krov, već su se pokrivala samo slamom (*palea*). Tako je, primjerice, udovica Mihovila Milgošića, gospođa Vukoslava, posjedovala drvenu kućicu na crkvenom zemljištu koja je bila podignuta na kamenim temeljima, a pokrivena slamom (*domuncula de maseria partim et partim de lignamine, copertam de creda et palea*). – DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 66'-67

⁸⁴⁸ U razdoblju 1428.-1475. g. u Splitu ih je djelovalo najmanje 21. Bili su to: Andrija Aleši iz Drača, inače splitski građanin i stanovnik, Antun de Mediolano, Dujam Ivanov iz Splita, Ivan Bražola iz Splita, pa još neki Ivan iz splitskog predgrađa, Ivan Radojević, Jakov Florijev iz Trogira, Juraj Matijev iz Šibenika, Marin pokojnog Mihovila iz Splita, Marin Veselković iz Splita, Marko Gruato iz Venecije, inače trogirski stanovnik, Maroje pokojnog Stipana, Martin Bogdanić, Matij Drakčić (Dragčić) iz Splita, Matij Petrov iz Splita, Mihovil pokojnog Antuna Miljajevića iz Splita, Nikola Firentinac, Nikola pokojnog Jurja s Hvara, inače splitski stanovnik, Nikola s Brača, Stipan pokojnog Cvitana Cvitanića s Brača, inače splitski stanovnik te izvjesni Zanin. – DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 36, sv. 18, fol. 9, 9'; k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 374'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 437', sveš. 13, fol. 202-202', 217', 246, sveš. 14, fol. 289, 296, 301', sveš. 15, fol. 330-331, sveš. 16, fol. 363, 380'-381, 384'-385; k. 10, sv. 24, fol. 54-54', 235-236; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 643-643', 647', 648-648', 651, sveš. 2, fol. 12, 30', 45', sveš. 4, fol. 80-80', 104'-105, 131', sveš. 5, fol. 157-157', 167', 228-228', 235', sveš. 8, fol. 14', 18, 35, 38, 39', sveš. 9, fol. 11-11', 26'-27, sveš. 10, fol. 11-11', sveš. 11, fol. 4', 6, sveš. 12, fol. 3'; k. 12, sv. 25, sveš. 1, fol. 11, 24'-25, 39', 44', 50, sveš. 2, fol. 16'-17, 18', sv. 27, sveš. 1, fol. 29', 43, sveš. 2, fol. 56', 56'-57, 93, sveš. 6, fol. 1; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 101, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 138, 139', 146', 164', 178', 215-215', 218', 237'-238, 289, 292, sv. 32, sveš. 1, fol. 20'-21, 50', 76'-77, 80, 80'-81, 89', 90-90', 91, 92, 107, 114 itd.

⁸⁴⁹ CHERRY, J., *Medieval Crafts*, 24.

darovitost pojedinih klesara, no neka do danas sačuvana klesarska djela u Splitu pokazuju da je u kasnom srednjem vijeku ovdje postojao pravi umjetnički rasadnik.⁸⁵⁰

Kamenari, zidari, klesari i drugi obrtnici graditeljske djelatnosti u svom su poslu koristili raznovrsne alate koji se, izuzevši modernih strojeva, nisu razlikovali mnogo od alata današnjih građevinara. Kao građevni alat koristili su, dakle, čekić, dljeteto, ravnalo, šestar, kutomjer i žlice, a za obradu kamena upotrebljavala su se razna željezna dljeteta i poluge, sjekire, čekići, turpije i pile.⁸⁵¹ K tome treba pridodati i alate za tzv. zemljane radove, odnosno za radove pripreme terena i kopanja temelja, dakle razne lopate, pijuke i motike te dodatnu opremu poput ljestvi, sklela, konopa, čavli, kolotura, kolica, sanduka i sl.⁸⁵² Iz svega navedenog, možemo zaključiti kako je na srednjovjekovnim gradilištima (*fabrica*) bilo veoma živo i bučno.

Osim spomenutih radnika, važne osobe čiji je posao bio vezan za srednjovjekovna gradilišta bili su i operariji (*operares, procuratores*).⁸⁵³ Naime, prilikom gradnje većih objekata, primjerice gotičkih katedrala, zvonika, kapela i sl., poseban je problem predstavljalo financiranje gradnje. U takvim se slučajevima u pojedinim gradovima osnivala Operarija (*fabrica*),⁸⁵⁴ posebna institucija čiji su službenici osiguravali trajan priljev financijskih sredstava, vodili proračune, ugovarali poslove, brinuli se o nabavi materijala, daljnjem održavanju, popravcima i sl.⁸⁵⁵ Ukratko, bili su zaduženi za cjelokupno financijsko poslovanje na gradilištu. Arhivska građa kojom smo se ovdje koristili ne donosi više podataka o splitskoj Operariji, no ona je u Splitu zasigurno bila

⁸⁵⁰ FISKOVIĆ, Cvito, "Umjetnički obrt 15.-16. stoljeća u Splitu", *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića* (1450.-1950.) (ur. BADALIĆ, Josip, MAJNARIĆ, Nikola), Zagreb 1950., str. 130.-131.

⁸⁵¹ DEMOUY, P, *Katedrale*, 82.

⁸⁵² LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 26. Skuplje su komade alata građevinski obrtnici uglavnom osobno posjedivali te su ih oporučno ostavljali sinovima ili nećacima koji su se bavili istom djelatnošću. S druge strane, oni koji nisu posjedovali vlastiti alat, ovisili su o opskrbi poslodavca koji je i inače bio odgovoran za popravak i održavanje alata. – GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 141.-142.

⁸⁵³ BENYOVSKEY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 199.; *Knjiga rizničarskih najмова / Liber afflictuum thesaurarie (1428-1547)* (prir. ZELIĆ, Danko), Zagreb-Dubrovnik 2012., str. 10.

⁸⁵⁴ BENYOVSKEY LATIN, Irena, "Razvoj srednjovjekovne Operarije – institucije za izgradnju katedrale u Trogiru", *Croatica Christiana periodica*, br. 65, Zagreb 2010., str. 2. Inače, ove se institucije od razdoblja gotike pojavljuju u mnogim europskim gradovima, a u nekim su apeninskim komunama bile gotovo potpuno uklopljene u ustrojstvo gradskih vlasti. – ERLANDE-BRANDEMBURG, Alain, *Katedrala*, Zagreb 1997., str. 224.-225.; DEMOUY, P, *Katedrale*, 90.

⁸⁵⁵ BENYOVSKEY LATIN, I., "Razvoj srednjovjekovne Operarije", 1.-2.; DEMOUY, P, *Katedrale*, 88.

organizirana u vrijeme izgradnje zvonika splitske prvostolnice. Kao dokaz tomu pronašla sam jedan ugovor iz studenog 1472. g.⁸⁵⁶ kojim operariji crkve Sv. Dujma (*operares S. Doimi*), plemići *ser* Mihovil de Avantio i *ser* Matij Papalić,⁸⁵⁷ ugovaraju s klesarskim majstorima Andrijom Alešijem i Nikolom Firentincem neke radove (*certa laboreria*) na zvoniku spomenute crkve. Dakle, posao je srednjovjekovnih operarija bio od iznimne važnosti jer su ovi službenici preuzimanjem administrativnih poslova rasterećivali glavne projektante i voditelje gradnje od raznih birokratskih problema.⁸⁵⁸

Ipak, najvažnija osoba na srednjovjekovnom gradilištu bio je *prothomagister*, glavni projektant i voditelji svih poslova gradnje.⁸⁵⁹ Zacijelo je najpoznatiji *prothomagister lapicide* u Splitu sredinom 15. st. bio Juraj Matijev Dalmatinac, no istu je titulu u to doba nosio i klesar Dujam Ivanov iz Splita.⁸⁶⁰ Protomajstori su na manjim gradilištima preuzimali poslove službenika Operarije. Obično su sklapali ugovore s naručiocem posla, uzimali pomoćnike, izrađivali projekte i nadgledali radove.⁸⁶¹ Ponekad bi protomajstori načinili i uzorak zgrade u sedri ili drvu da naručitelju dočaraju izgled konačnog proizvoda,⁸⁶² a ponekad bi se njihovi nacrti koristili samo za odabir pravog kamena ili za izvedbu kompliciranijih dijelova zgrade.⁸⁶³ Protomajstori su kao voditelji

⁸⁵⁶ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 178'

⁸⁵⁷ U doba mletačke uprave operariji su obično bili "ljudi od povjerenja", najčešće plemići koji su imali i potrebno obrazovanje za obavljanje ovakvih poslova. – BENYOVSKEY LATIN, I., "Razvoj srednjovjekovne Operarije", 8.; *Knjiga rizničarskih najмова*, 9.

⁸⁵⁸ ERLANDE-BRANDEMBURG, A., *Katedrala*, 227.-228.

⁸⁵⁹ BENYOVSKEY LATIN, I., "Razvoj srednjovjekovne Operarije", 6.; PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 253.; GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 139.

⁸⁶⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 330'-331, sveš. 16, fol. 368'; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 647', 648-648'. Da dvojica majstora nose titulu *prothomagister*, nije u to doba bilo ništa neuobičajeno. Tako su, primjerice, 1431. i 1432. g. i u Trogiru zabilježena dva protomagistra: Matij i Stipan, vjerojatno graditelji zvonika. – PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 254. Međutim, titulu *prothomagister* nosili su i obrtnici drugih složenih djelatnosti u graditeljstvu, primjerice drvodjelci. – *Isto*, 254. Tako se već spomenuti majstor Marko u spisima splitskih notara označava titulom *prothomagister marangonus*, dok je majstor Ivan Filipović nosio naziv *prothomagister carpentarius communis Spaleti*. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 78-78'; k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 21-21', sveš. 2, fol. 83', 90-90'. Iz tih titula zaključujemo da je Komuna ponekad zapošljavala najvrsnije obrtnike pojedine struke kao glavne voditelje komunalnih projekata.

⁸⁶¹ Tako je primjerice, 30. lipnja 1448. g. klesarski protomajstor Juraj Matijev Dalmatinac sklopio s prokuratorima crkve Sv. Dujma, don Bertanom, don Cvitanom Dragosijevim, don Jurjem Petrovim, *ser* Andrijom Markovim, *ser* Arnirom Lovrinim i *ser* Petrom Markovim, ugovor o gradnji kapele Sv. Staša u spomenutoj splitskoj crkvi. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 202-202'

⁸⁶² LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 26.

⁸⁶³ CHERRY, J., *Medieval Crafts*, 24.; GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 139.

svih poslova sklapali i podugovore s drugim majstorima na gradilištu – zidarima, drvodjelicima, crjeparima i drugim klesarima te pomoćnom radnom snagom. Tako, primjerice, splitski građanin i stanovnik klesar Andrija sklapa 22. kolovoza 1453. g. s majstorom Petrom, sinom majstora Jurja, ugovor prema kojem *magister Petrus debeat cum persona sua laborare ad capelam per ipsam magistram Andream*.⁸⁶⁴ Kao drugi primjer može poslužiti jedna notarska zadužnica od 02. listopada 1438. g. kojom majstor drvodjelac Antun Jurjev priznaje da je dužan majstoru Ivanu Francuskom 6 libara *pro laborerio suo*.⁸⁶⁵ Iako u knjigama splitskih notara nisam uspjela pronaći ugovore kojima je splitski protomajstor Juraj Dalmatinac unajmljivao pomoćnu radnu snagu, mislim da opravdano možemo tvrditi kako ovako složene i fizički zahtjevne poslove u graditeljstvu sigurno nije obavljao sâm.⁸⁶⁶ Osim toga, ako se radilo o poslovima za sitnu naknadu, stranke nisu ni bile dužne sastaviti notarsku ispravu o sklapanju posla, već su se mogle i usmeno dogovoriti.⁸⁶⁷ Uz sve navedene poslove, treba naposljetku reći da su protomajstori radili i najkompliciranije kompozicije u kamenu, oblikujući, primjerice, reprezentativne portale, ukrašene prozore, bunarske krune i sl. Ugled protomajstora u društvu bio je velik kao, uostalom, i njihova cijenjenost u struci.⁸⁶⁸

⁸⁶⁴ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 54-54'

⁸⁶⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 20. sveš. 1, fol. 14'

⁸⁶⁶ Uostalom, suradnja više majstora i pomoćnih radnika prilikom podizanja zahtjevnih građevinskih sklopova nije u srednjem vijeku bilo ništa neuobičajeno. Tako je, primjerice, u prvoj polovici 15. st. protomajstor Juraj Dalmatinac pozvao svoje znance iz Venecije, majstora Martina Petrova Buličića i učenika mu Pavla Mihovilovog, u Šibenik da mu pomognu presvođivati pobočne kapele šibenske katedrale Sv. Jakova. Obojica su tu radili dvije godine, no kad je gradnja zapela zbog nestašice novca, napustili su Šibenik. Potom je Juraj 1448. g. uzeo novog suradnika, Filipa Petrovog, koji se obvezao da će na šibenskoj prvostolnici s njim raditi 5 godina. Kasnije je kuga prekinula njihov rad, no 1457. g. Juraj se vraća u Šibenik i dobija punomoć za okupljanje novih pomoćnika. – FISKOVIĆ, C., *Zadarski sredovječni majstori*, 28.

⁸⁶⁷ Vidi bilješku 342 u poglavlju 3.

⁸⁶⁸ GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 139.; DEMOUY, P., *Katedrale*, 80. Neki su protomajstori bili toliko cijenjeni da su pozivani u udaljena mjesta kako bi svojim savjetima pomagali gradnju značajnih i monumentalnih građevina. Tako su, primjerice, cijenjeni i napredni talijanski i francuski majstori bili pozivani da pomažu u gradnji milanske katedrale. Prvi od njih bio je Francuz Nicolas de Bonaventura koji je 1389. g. postao prvi ovlašteni graditelj katedrale, no još je iste godine bio otpušten. Kasnije su njegov rad nastavili bolonjski majstor Antonio di Vincenzo, pa Gabriele Stornaloco iz Piacenze, zatim Heinrich Parler iz Gmünda te Jean Mignot iz Pariza. – CHERRY, J., *Medieval Crafts*, 24.; ACKERMAN, James S., SEDLMAYR, Hans, VON SIMSON, Otto, PANOFKY, Erwin, *Katedrala. Mjera i svjetlost* (prir. BAČIĆ, Marcel), Zagreb 2003., str. 22.-44. Više o graditeljima monumentalnih gotičkih zapadnoeuropskih katedrala vidi u: CLARK, William W., *Medieval Cathedrals*, Westport 2006., str. 17.-40.; JOVINELLY, Joan, NETELKOS, Jason, *The Crafts and Culture of a Medieval Cathedral*, New York 2007., str. 9.-10.; DEMOUY, P., *Katedrale*, 77.-81.

5. 1. 3. Kožarska struka

Obrtnici zaposleni u kožarskoj struci bili su najbrojniji od svih srednjovjekovnih zanatlija. Tako je bilo u većini dalmatinskih komuna,⁸⁶⁹ pa i u Splitu.⁸⁷⁰ Srednjovjekovni su kožari i krznari proizvodili u prvom redu kožnu odjeću i obuću, poput primjerice, prsluka (*zupanelus*, *zupponus*),⁸⁷¹ ovratnika (*pelice*)⁸⁷² ili jednostavnih cipela (*calçe*),⁸⁷³ no osim toga ovi su zanatlije proizvodili i čitav niz drugih predmeta, poput kožnih vreća (*sachi*),⁸⁷⁴ pokrivača (*sclavina*),⁸⁷⁵ bisaga (*bisage*)⁸⁷⁶ i sličnih predmeta. Uz sve to, kožari su se bavili i preradom sirovina pa su se u njihovim dućanima i radionicama nerijetko prodavali i komadi sirove kože. Stoga je specijalizacija obrtnika za pojedine poslove glavno obilježje i ove obrtne struke.

Dakle, proizvodni postupci u kožarskoj struci započinjali su nabavom potrebnih sirovina, u prvom redu životinjske kože. Iako za to nema potvrde u izvorima, mora da su i splitski kožari, kao uostalom i oni iz drugih dalmatinskih komuna, nabavljali sirovine u mjestima balkanskog zaleđa⁸⁷⁷ ili u komunalnoj mesnici gdje se koža derala izravno sa žive stoke.⁸⁷⁸ Tu bi je preuzimali štavaoci kože (*cerdones*)⁸⁷⁹ te bi je zatim prenosili u

⁸⁶⁹ BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, "Zanati na otocima Hvaru i Visu u 16. stoljeću", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb 1977., str. 484.; ROLLER., D., *Dubrovački zanati*, 143.; RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 164, prilog 4; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 254.

⁸⁷⁰ Vidi tabelu 1 u poglavlju 4.

⁸⁷¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 19-19', 32, sveš. 2, fol. 77, sveš. 4, fol. 259-259', 277-278; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

⁸⁷² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7, 19-19', sveš. 2, fol. 75'-76; k. 10, sve. 24, fol. 247-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸⁷³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, 19-19'

⁸⁷⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77, 81'-82, sveš. 4, fol. 259-259'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸⁷⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, sveš. 2, fol. 67'-68, sveš. 3, fol. 112

⁸⁷⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75'-76; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸⁷⁷ ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 143.

⁸⁷⁸ FABIJANEC, S. F., "Od tržnice do luke ",

http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke

⁸⁷⁹ U splitskim je notarskim izvorima iz razdoblja 1428.-1475. g. ostalo zabilježeno čak 63 štavaoca kože koje sam uspjela identificirati. Bili su to: Alegreto Radikijević, Andrija Markov, Antun iz Splita, Benedikt Jurjev, Blaž Jurjev iz Splita, Boško Račić, Filip Antunov Kuparić sa Šolte, Filip pokojnog Jakova Filipovog, Franjo Sego, Gojслав Bugarić, Ivan iz Imotskog, Ivan iz Jajca, Ivan Kostadinović, Ivan Pekjarić, Ivan Petrović, Ivan Rudica iz Splita, Ivan, sin Tome Grupčića iz Trogira, Jakov Radojev, Juraj pokojnog Vokija, Juraj Radoslavlić, Juraj Vuković, Lovre Ilić, Luka Ivanov, Luka iz Pule Marin Glavinić, Marko Babić, Marko zvan Sepa, Martin Marinović, Martin pokojnog mesara Radivoja iz Trogira, Matij Avancijev Pribilović, Matij Bogdašić, Matij Jakovljević iz Splita, Matij Radikijević iz Splita, neki Mihovil, Miljen Martinović, Mirko Kostadinović, Nikola Cvitanović, Nikola Pribislavić, Nikola zvan Bonaca, Novak iz

svoje radionice na *Giudechi*.⁸⁸⁰ Tada se pristupalo štavljenju kože, odnosno postupku prepariranja sirove kože. Proces štavljenja podrazumijevao je namakanje kože u vapnenom mlijeku kako bi se najfinija koža odvojila od svog gornjeg dijela s krznom. Zatim se ona umakala u posebnu otopinu da se oslobodi vapna, a potom se uranjala u štavilo koje je kožu trebalo učiniti čvrstom, mekom, trajnom i elastičnom. U srednjem vijeku najviše su se koristila biljna štavila, uglavnom tanin koji se dobivao iz kore hrasta ili pitomog kestena te štavilo što se dobivalo iz lišća biljke ruja. Nakon štavljenja koža se tukla da bi što bolje upila štavilo, a potom se mazala uljem, mašću ili lojem da sačuva gipkost. Tek je tada bila prikladna za oblikovanje konačnih proizvoda.⁸⁸¹

A konačne proizvode od kože izrađivali su srednjovjekovni postolari (*calegarii*, *calçolarii*),⁸⁸² krznari (*pelliparii*, *piliçarii*)⁸⁸³ i remenari (*centurarii*).⁸⁸⁴ Više o

Splita, Pavle Papričić, Pavle Proločić iz Splita, Pervinac Brajanović, Petar Blažov iz Tremula, Petar Jurjev, Petar Nikolin, Radoj Milosalić, Radoj Radikijević, Radoje Radoković, Radoslav Bugarić, Radoslav Mikovilić, Radoslav Sika, Rubin iz Splita, Stipan Jurgenić, Stipan Maljevarić, Stipan Skoverčić iz Šibenika, Šimun Milatović, Tvrdiša iz Splita, Vid Staničić iz Splita, Vuk iz Splita, Vuk Konjević, Vukašin Čoranović te Vukota Skropčić. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 7, sv. 21, sveš. 2, fol. 67'-68; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 103', sveš. 4, fol. 189-189', ssveš. 5, fol. 210-210', sveš. 6, fol. 259-259', sveš. 7, fol. 321, sveš. 8, fol. 344, 352', 369'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 416, sveš. 12, fol. 175-175', 187'-188, sveš. 14, fol. 275, sveš. 15, fol. 334; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 656', sveš. 2, fol. 46, sveš. 3, fol. 27', 35, 35'-36, 36-36', 41', sveš. 4, fol. 103', 109', 119'-120, 134', 142, 142', sveš. 5, fol. 154, 159'-160, 163, 170-170', 172, 174, 175', 179, 185, 201', 201'-202, 203', 214, 215, 219, 228', 229', sveš. 9, fol. 19', 29'-30, 36'-37, sveš. 10, fol. 10, sveš. 11, fol. 3, 6; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 9', 12, 14-14', 18, 18'-19, 32-32', sveš. 2, fol. 6, 18, 22-22', 23'-24, 28, sv. 27, sveš. 1, fol. 6'-7, 8-8', 31'-32, 38'-39, 39-39', 46'-47, 48-48', sveš. 2, fol. 74-74', 88, 96'-97, sveš. 3, fol. 104, 135, 135-135', sv. 28, sveš. 2, fol. 4-4'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 29', 35'-36, 102, 147, 173, 186, 195, 217', 229', 230'-231, 259', 284, 304'-305, sv. 32, sveš. 1, fol. 37, 43', 45', 46', 50, 59'-60, 67, 67', 83', 87, 91'-92, 109', 113, 117', 118, 139', 184, 221, sv. 32, sveš. 1, fol. 24'-25 itd.

⁸⁸⁰ Vidi bilješku 593 u poglavlju 4.

⁸⁸¹ ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 144.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 85.

⁸⁸² Zbog velikog broja postolara koji su ostali zabilježeni u splitskim notarskim izvorima 1428.-1475. g. ovdje ćemo poimenice navesti samo one (44) što smo ih uspjeli identificirati u uzorku dokumenata iz razdoblja 1443.-1449. g. Bili su to: Blaž pokojnog Jurja iz Cetine, Franjo Radolfijev, Grubiša Novaković, Ivan Kostadinović, Ivan Lukin, Ivan Petrov, Jeremija iz Beluna, Juraj Ivanov, inače stanovnik Venecije, Juraj Nikolić iz Podstrane, Juraj Vranijević, neki Jurko, Lovre Kunjačić, Marko Grubanović, Marko Melsini, Marko Miršić, Marko Skropčić, Marko Šoštarić, Marko Vukanović zvan Sepa, Matij Franković, Matij Sanković, Mihovil Griti, izvjesni Miglen, neki Mirko, Mislen Dragičev Otolović, neki Novak, Novel Cvitanović, Pavle Andrijašević, Pavle Ivanov, Pavle Ostojić, Pavle Pavlov, Pavle Prološić, Pavle Tomin, neki Pervinac, Petar s Klisa, Petar Jurjev, Petar Nikolin, Radoje Radojiković, izvjesni Radivoj, Stipan Velisalić, Toma Jukšić, Tvrdiša Milgostić, Vito Stančić iz Kovnice, inače splitski stanovnik, izvjesni Vlatko i Vučac Cvitković s Klisa. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101'-102, 103, 105', 119, 120', 127, 130-130', 132-132', 139, sveš. 4, fol. 155', 157, 177'-178, 187-187', 191-191', sveš. 5, fol. 205', 210-210', 215', 235', 235'-236, 242-242', sveš. 6, fol. 247-247', 248'-249, 249', 253', 258-258', 259, 259-259', 269-269', 271'-272, 275-275', 281', 291, sveš. 7, fol. 297, 324', sveš. 8, fol. 344, 350-350', 351, 355'-356, 358'-359, 361', 362, 363, 365, 366, 366', 367; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 394-394', 413-413', 422', 422'-423, 423, 426', 432'-433, sveš. 10, fol. 7, 8, 8-8', 12, 28, 29, 33', 44'-45, 47, 48, sveš. 11, fol. 56'-57, 83', 83'-84,

predmetima koje su izrađivali saznajemo iz njihovih inventara, a kako su upravo kožari bili najzastupljeniji među obrtničkom populacijom u gradu, nije iznenađujuće što je najviše sačuvanih inventara upravo onih od obrtnika kožarske struke.⁸⁸⁵ Neka ovdje primjerom bude popis dobara postolara Ivana Vlahovog, sastavljen 12. siječnja 1449. g.⁸⁸⁶ On sadrži vrijedne podatke kojima možemo ocrtati proizvodne postupke u izradi cipela. Prema njegovu inventaru, naime, izgleda da su splitski postolari u 15. st. cipele najčešće izrađivali od goveđe kože (*pelle bouine*), magareće kože (*pelle multonine*) ili, pak, jareće kože (*pelle beconine*). Posebno cijenjeni bili su tzv. kordovani (*codrovani*), komadi kože koza i jaraca obrađeni stipsom.⁸⁸⁷ Izrađivali su ih Španjolski Mauri iz Cordobe i bili su veoma skupi pa ne iznenađuje što takvih sirovina nije bilo u radionicama siromašnih splitskih obrtnika. Uglavnom, u postolarskim se radionicama

87-87', 89-89', sveš. 12, fol. 154, 154', 158, 158', 165, 167'-168, 175'-176, 183', 185, 192, sveš. 13, fol. 206', 212', 220, 225', 229-229', 242, 251-251', sveš. 14, 256'-257, 258', 265', 271', 274'-275, 279, 282, sveš. 15, fol. 308-308', 316, 318, 319, 322, 329, 330'-331, 332'-333, 333-333', 334, 335'-336, 337', sveš. 16, fol. 361'-362, 362', 372' itd.

⁸⁸³ Također i zbog velikog broja krznara koji su ostali zabilježeni u splitskim notarskim izvorima 1428.-1475. g. ovdje ćemo poimenice navesti samo one (62) što smo ih uspjeli identificirati u uzorku dokumenata iz razdoblja 1443.-1449. g. Bili su to: Cvitan pokojnog Tome, Cvitan Perović, Cvitan Vukašinić, Cvitan Vukoslavlić, Damjan, sin Pervinca iz Splita, Dragić Budimilić, Ilija Dminčić, Ivan Gregorović s Klisa, Ivan Vlahov, Jakov Carević, Jakov Ivanov, Jakov Tvrdisalić, Juraj Dragosijev, Juraj Dragošević, Juraj Vukosalić, Juraj Vuković, Juraj Stipanović iz Trogira, Jurko Radoslavov, Lovre Zarkvić, Luka Pribinić, Manolo Kandijski, Marko Vlahov, Marko Sanković, Marko Vlašić, Marin Brajanović, Marin Grajanović, Marin Matvejević, Marin Matikvić, Marin Vukčić, Matij Gleić, Matij Stipanović, Mihovil Milošević, Mihovil Alegretijev, Mihovil Milatović, Mihovil Radonović, Mihovil Radosalić, Miladin Radosalić, Milutin Pribilović, Nikola Vadelčić, Pavle Florijev, Pervinac Božiković, Pervinac Ivanov, Petar Julianović, Petar Vukojević, Radan Ivanov, Radan Milaković, Radat Vučić, izvjesni Radomir, Radoslav Ivanov, Radoslav Brajanović, Radoslav Gruato, Radoslav Mikovilić, izvjesni Radovan, Šimun Nikolin, Toma Henrikov, Velko s Hvara, Vladislav Dragoslavlić iz Zadra, Vučac Pribisalić, Vučić Cvitanović iz Poljica, Vučić Rusnović i Vukoslav Rudica – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277'-278; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 120-120', 130-130', 132', sveš. 4, fol. 157, 172-172', 191'-192, sveš. 5, fol. 229', 235', 235'-236, 242', sveš. 6, fol. 149', 253', 255'-256, 262', 269-269', 277, 277-277', 281-281', 281', sveš. 7, fol. 291, 296, 297, 299', 324', 343', sveš. 8, fol. 355'-356, 358'-359, 352, 365, 378', 383; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 397-397', 420, 423, 432'-433, sveš. 10, fol. 8, 11-11', 16-16', 27-27', 28, 33', 35-35', 37-37', 44'-45, 47, sveš. 11, fol. 51', 60, 60-60', 83, 92, sveš. 12, fol. 154, 154', 157, 158, 170, 171', 175-175', 176', 180'-181, 186, 192, 195'-196, 196, sveš. 13, fol. 203-203', 230', 236-236', 237', 239', 242, 245, 251-251', 255', 256, 258', 258'-259, 261', 265', 267, 269'-270, 278', 282', 284', 287', 290', 292, 299, sveš. 15, fol. 314-314', 318, 319, 319', 322, 333-333', 343-343', sveš. 16, fol. 351', 356'-357, 361'-362, 371, 372', 375, 381', 384' itd.

⁸⁸⁴ U splitskoj notarskoj građi iz razdoblja 1428.-1475. g. ostao je zabilježen samo jedan majstor remenar. Bio je to Toma Supković. – DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 48-48', sveš. 2, fol. 86'-87

⁸⁸⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7, 11, 19-19', 32, sveš. 2, fol. 67'-68, 75'-76, 77, 81'-82, sveš. 4, fol. 277-278; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸⁸⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-278

⁸⁸⁷ LACROIX, P., *Manners*, <http://www.gutenberg.org/files/10940/10940-h/10940-h.htm>; GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 85.

obrađena koža oblikovala jednostavnim postupkom šivanja uz pomoć drvenih postolarskih kalupa (*forme de ligno a calçolario*). To znači da je prosječnom postolaru u tom procesu izrade cipela uz navedene sirovine i alat bilo potrebno samo još kakvo šilo (*subula*) čime su bila zaokružena sva potrebna ulaganja u ovu jednostavnu proizvodnju.

Iste su alate i sirovine koristili i drugi kožari, u prvom redu krznari. Sirovo krzno stavilo se slično kao i koža pri čemu se posebno pazilo da se sačuvaju životinjske dlake. Krznarima je, naime, bila važnija kakvoća dlake, nego kože.⁸⁸⁸ Za izradu odjevnih predmeta najviše su upotrebljavali kože i krzna sitne stoke (*pelle sottile*), dakle ovaca (*de moltolinis*), koza (*de becolinis*) te janjadi i jaradi (*de agnelinis et capretinis*),⁸⁸⁹ a za izradu pokrivača koristili su krzna vukova (*de lupi*), lisica (*de vulpes*), jazavaca (*de tassoni*) pa čak i mački (*de gati*).⁸⁹⁰ Neka od njih služila su, također, i za izradu skupljih odjevnih predmeta, poput ovratnika (*pellice*) ili prsluka (*zupanelus*).⁸⁹¹ Ponekad se krzno našivalo poput ukrasa na odjeću (*fodera, foderatura*), a nerijetko se umetalo i na donji sloj odjeće kako bi je se učinilo toplijom (*fodra*).⁸⁹²

Kolika je bila vrijednost proizvoda koje su izrađivali obrtnici kožarske struke, ne može se utvrditi na temelju sačuvanih izvora. Kako je već više puta spomenuto, prilikom prodaje manje vrijednih proizvoda ili ugovaranja sitnijih poslova nije se sastavljala notarska isprava,⁸⁹³ tako da s pravom možemo pretpostaviti kako su kožarski proizvodi bili jeftini. Naime, kožarska je struka, rekli smo, najzastupljenija među svim gradskim obrtima što znači da su kožarski proizvodi svakodnevno preplavljivali splitsko tržište. Upravo je ta masovnost proizvoda i jednostavnost proizvodnje uvjetovala i nisku cijenu konačnih produkata.

To, uostalom, potvrđuju sačuvani inventari, oporuke i drugi dokumenti splitskih krznara i kožara koji im ne bilježe imovine većih vrijednosti. Oni su, naime, najčešće

⁸⁸⁸ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 85.

⁸⁸⁹ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸⁹⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'

⁸⁹¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 6'-7; sveš. 4, fol. 259-259', 277-278; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸⁹² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', sveš. 2, fol. 75'-76; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁸⁹³ Vidi bilješku 342 u poglavlju 3.

stanovali u drvenim kućama splitskih predgrađa, gdje je i zemlja bila jeftinija,⁸⁹⁴ pa se kao vlasnici takvih kuća sredinom 15. st. spominju, primjerice, postolari Dragić Otolović *de suburbio*,⁸⁹⁵ zatim Juraj Vranijević, *habitor in suburbio*⁸⁹⁶ te Juraj Radivojević, također *de suburbio Spaleti*.⁸⁹⁷ Ipak, neki su splitski kožari uspijevali kupiti nekretnine unutar gradskog recinkta, no radilo se uglavnom o skromnim kućama podignutima najčešće na unajmljenim zemljišnim česticama. Tako je, primjerice kožar Nikola Pribislavić posjedovao *vnam domunculam de lignamine* koja je bila podignuta *super loco ecclesie et beneficii don Ciuitani*.⁸⁹⁸ S druge strane krznar Milutin Pribilović posjeduje samo polovicu *domui de lignamine* smještene *super loco monasterii S. Clare*,⁸⁹⁹ a drugi krznar Matej Gleić ima *domum de lignamine* podignutu *super loco et territorio monasterii S. Francisci*.⁹⁰⁰ Od drugih nekretnina splitski su kožari posjedovali većinom samo vinograde zasađene također na tuđem zemljištu. Tako, primjerice, krznar Miladin Radosalić posjeduje *vnam vineam* u Splitskom polju, *super terram ser Petri de Bichia*,⁹⁰¹ dok splitski kožar majstor Ivan posjeduje *vnam vineam* nasaden *super terreno S. Clare*.⁹⁰² Osim toga, ni interijeri splitskih kožara nisu bili opremljeni skupim namještajem, ni vrijednim uporabnim predmetima, a osim nešto odjeće i jeftinih kućanskih predmeta, nisu imali drugih sadržaja. Primjerice, jedini odjevni predmet što ga spominje inventar kožara Mihovila⁹⁰³ bila je jedna bijela halja (*gonela di pano bianco*), a osim nekoliko pokrivača (*sclavine*), jastuka (*chosineli*) i ostalih uobičajenih predmeta, druge imovine nije posjedovao. Stoga zaključujemo kako su srednjovjekovni postolari, krznari i drugi kožari spadali u red siromašnih obrtnika koji su, po svoj prilici, od svog rada jedva preživljavali.

⁸⁹⁴ BENOVSKEY, I., "Trogirsko Prigrade", 50.

⁸⁹⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 155'

⁸⁹⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 365

⁸⁹⁷ DAZ, SSA, k. 12, sv. 28, sveš. 2, fol. 9-9'

⁸⁹⁸ DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 12

⁸⁹⁹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 299'

⁹⁰⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 343-343'

⁹⁰¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 319'

⁹⁰² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 142'

⁹⁰³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 67'-68

5. 1. 4. Metalska struka

Metal je jedna od najvažnijih sirovina srednjovjekovnih obrta. Zapravo, otkad su ga ljudi upoznali još u prapovijesno doba, razvoj je čovječanstva ubrzan i olakšan, a u srednjem je vijeku život bez proizvoda od metala bio nezamisliv.

Kovine ili metali dobivaju se iz željezne rude koja je, pak, sastavni dio Zemljine kore. U srednjovjekovnim komunama zapadne Europe rudarstvo je bilo veoma razvijeno,⁹⁰⁴ a dobijanje kovina i njihovo oblikovanje bili su dobro poznati procesi.⁹⁰⁵ Međutim, kako skromni prostor splitskog distrikta nije u većoj mjeri obilovao željeznom rudom, splitski su trgovci bili prisiljeni rude uvoziti iz najbližih rudnika srednjovjekovne Bosne. U 15. se st., naime, u Fojnici, Ostružnici, Kreševu, Deževici, Dusini, Srebrenici i Busovači kopa i izvozi srebro, bakar, olovo i željezo.⁹⁰⁶ Karavanskim putovima splitski su ih trgovci od središnje Bosne kraškim poljima dovozili preko Klisa u grad Split⁹⁰⁷ gdje su ih, nakon plaćanja uvozne carine (*datium douane*),⁹⁰⁸ distribuirali po splitskim kovačnicama. Gdje su se one točno nalazile, iz dostupnih podataka nije moguće zaključiti, no možemo pretpostaviti da su se i kovački zanati, poput kožarskih, udaljavali iz gradske jezgre zbog opasnosti od širenja požara i buke koju su proizvodili.⁹⁰⁹

⁹⁰⁴ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 48.-52. Tehnologija izdvajanja metala iz ruda i drugih tvari te njihove prerade za primjenjivu uporabu opisana je prvi put krajem 15. st. u glasovitom djelu *De re metallica* Georgius Agricole. Više o navedenom djelu i njegovu autoru vidi u *Istom*, 51.

⁹⁰⁵ Obrti kovanja metala bili su posebno razvijeni u talijanskim komunama Milanu, Brescii i Bergamu. – DEAN, T., *The Towns of Italy*, 109. Tako je bilo i u Veneciji gdje su, primjerice, obrtnici metalske struke sklapali ugovore s državom o proizvodnji novca koji se zatim trošio na trgovinu u istočnim krajevima. Time je Republika pokušala spriječiti trgovinu nakitom i srebrninom koja se u slučaju potrebe nije mogla taliti. Kovačnice novca bile su veoma dobro organizirane, naravno uz podjelu rada. Jedna je grupa majstora radila samo na finom srebru, druga grupa je kovala novčiće manje vrijednosti, dok je treća grupa posebno snažnih obrtnika samo urezivala likove na kovanice. – LANE, F. C., *Venice*, 161.

⁹⁰⁶ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 50.

⁹⁰⁷ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 166. Više o trgovačkim vezama Splita s Bosnom u 15. st. vidi u: RAUKAR, Tomislav, "Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u 15. i 16. st.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 10, Zagreb 1977., str. 209.; ISTI, *Studije o Dalmaciji*, 290.-291.

⁹⁰⁸ Uvozna carina plaćala se za sve proizvode koji su se uvozili u grad: prehrambene namirnice, stoku, drvenu građu, obrtne sirovine i sl. Splitski statut, naime, propisuje *quod illu dacium douane, gabella et theloneum quocumque nomine censeatur ... dacium recipiatur in ciuitate Spalati et suo territorio et districtu*. – *Statut grada Splita*, knj. VI., gl. 8, str. 758.

⁹⁰⁹ Vidi odjeljak *Ekonomska topografija grada* u pogavlju 2.

Podaci splitskih notara pokazuju da je u Splitu 15. st. vladala stroga diferencijacija obrtnika u metalnoj struci. Doduše, u početku su kovači (*fabri*)⁹¹⁰ obavljali sve poslove vezane za izradu metalnih proizvoda, dakle lijevanje metala i kovanje željeza te konačno oblikovanje predmeta: brava, ključeva, lokota, okova, ležajeva, spojki, zakovica, kliješta, čekića, poljodjelskog oruđa, kotlova, potkova, kuka, lanaca, ukrasnih predmeta, zvona i sl.⁹¹¹ No čini se da je do 15. st. već došlo do stroge raspodjele poslova unutar metalske struke pa u to doba, primjerice, postoje obrtnici koji se bave samo izradom metalnih kotlova – kotlari (*caldararii*).⁹¹² Iz metalske struke izdvaja se i posebna grana izrade hladnog oružja i ratne opreme⁹¹³ pa splitski notari u svojoj administrativnoj praksi svakodnevno bilježe balistare (*ballistarii*),⁹¹⁴ izrađivače mačeva (*spadarii*)⁹¹⁵ te izrađivače štitova (*targetarii*).⁹¹⁶ Koliko je ova grana kovačkog

⁹¹⁰ S obzirom na velik broj kovača što su ostali zabilježeni u splitskoj notarskoj građi iz razdoblja 1428.-1475. g. ovdje ćemo navesti samo one (13) što smo ih identificirali u uzorku dokumenata iz razdoblja 1443.-1449. g. Bili su to: neki Gojmil, Ivan Draganović, Ivan Petković, Ivan Petrović, Jakov Nikolin iz Trogira, Jakov Mikovilić iz Trogira, Marko Brajanović, Marko Petanović, Marin Madešković, neki Mihovil, izvjesni Mikal, Ostoja iz Trogira te Vučić Ivanović iz Poljica. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 161', sveš. 5, fol. 207, 225', 230, sveš. 6, fol. 272'-273, sveš. 7, fol. 303', 316, 323, sveš. 8, fol. 378, 384, ; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 394-394', 410-410', 422', sveš. 12, fol. 187', sveš. 13, fol. 228, 239-239', 241, sveš. 14, fol. 277', 289, 299', 300-300', sveš. 16, fol. 355, 358 itd.

⁹¹¹ ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 93.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 51.-52.

⁹¹² U razdoblju 1428.-1475. g. splitski su notari zabilježili ukupno 4 kotlara. Bili su to: Antun Capogrosso, Petar Martinov, neki Ugon i Vital Ivanov, inače stanovnik Venecije. – k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 183-183', sveš. 7, fol. 337; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 76'-77, 77, sveš. 12, fol. 166-166'; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 170-170'

⁹¹³ Proizvođači hladnog oružja i ratne opreme nerijetko su svoje proizvode pozlaćivali i dodatno ih ukrašavali graviranjem, emajliranjem ili oslikavanjem pa ih povjesničari umjetnosti stoga ubarajaju u majstore umjetničkog obrta. – FISKOVIĆ, C., *Zadarski sredovječni majstori*, 130.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, *Tragom davnine*, Split 2007., str. 193. Ipak, osnovna namjena ovih proizvoda bila je funkcionalna, a ne umjetnička, pa smo ovdje odlučili izrađivače mačeva, štitova i druge vojne opreme ipak uvrstiti među obrtnike metalske struke.

⁹¹⁴ Balistari su bili obrtnici koji su izrađivali vojne naprave za bacanje kamenja i druge municije. – MAREVIĆ, Jozo, *Lexicon Latino-Croaticum encyclopaedicum*, Zagreb-Velika Gorica 2000., str. 305. Kako inventar brijača Antuna Petrovog od 27. travnja 1454. g. bilježi balistar s 50 strelica, zaključujemo da su ove naprave služile i za bacanje strijela. – DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249. U razdoblju 1428.-1475. g. splitski su notari zabilježili ukupno 8 balistara. Bili su to: izvjesni Dabiša, Luka Balestarić, Luka Filip Petrov, Matij pokojnog Augustina, Pavle iz Zagreba (*de Xagabria*), Petar Lukin Slesić (Zlesinović), neki Stipe Carega te izvjesni Valentin. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 102', 141', sveš. 4, fol. 166', sveš. 5, fol. 203-203', 205; k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 286-286'; k. 11, sv. 25, sveš. 2, fol. 23, 26, 36', 46', sveš. 3, fol. 69, sveš. 5, fol. 175', 223-223', sveš. 11, fol. 4'; k. 12, sv. 27, sveš. 3, fol. 102'-103; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 27'-28; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 47-47', 162', 188, sv. 32, sveš. 1, fol. 37, 104 itd.

⁹¹⁵ U razdoblju 1428.-1475. g. u Splitu je djelovalo najmanje četvero izrađivača mačeva. Bili su to: izvjesni Alegreti, Ivan pokojnog Antuna iz Bara, neki Pavle iz Splita te izvjesni Stipan. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 198; k. 10, sv. 24, fol. 68'; k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 65'-66; k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 2'-3 itd.

obrta bila važna, govori i činjenica da je više-manje svatko nosio mač. Naime, iz sačuvanih inventara splitskih obrtnika sredine 15. st. vidi se da je svaki drugi obrtnik posjedovao mač,⁹¹⁷ a neki i po dva.⁹¹⁸ Koliko su mačevi bili vrijedni svjedoči i činjenica da su se nerijetko ostavljali i kao oporučni legati članovima obitelji. Tako, primjerice, splitski postolar Stipe Petković oporučno ostavlja mač (*mia spada*) svom bratu Zvancu,⁹¹⁹ a isti legat bratu Radoslavu oporučuje i krznar Radan Brajanović.⁹²⁰ Splitski zlatar Vlatko Petković Sanković, pak, svoj mač oporučno ostavlja bratu krznaru Marku.⁹²¹

Proizvodni su postupci u metalskoj struci, rekli smo, podrazumijevali lijevanje i kovanje željeza ili, pak, njegovo oblikovanje pomoću kalupa. Sirovo željezo dobivalo se taljenjem željezne rude u peći, a tako dobijeno željezo potom se mehanički obrađivalo dok je još bilo mekano.⁹²² Daljnjim taljenjem i preradom sirovog željeza dobivao se i čelik koji se potom mogao kovati, valjati i oplemenjivati.⁹²³ Međutim, sačuvani inventari i oporuke splitskih kovača ne donose detaljnije podatke o tome kako je zaista izgledao postupak kovanja željeza te koji su se alati koristili u proizvodnji. Na popisu dobara kovača Pribila Petanovića stoji tek da je posjedovao *staçionario con li feramenti di fabro*,⁹²⁴ no što je to točno podrazumijevalo, notar nigdje ne bilježi. Stoga moramo pretpostaviti da su se i u splitskim kovačnicama koristili razni čekići, nakovnji, kliješta, pile, svrdla i drugi alati koji su se u to doba upotrebljavali i drugdje.⁹²⁵

Podataka o vrijednosti predmeta koje su izrađivali splitski kovači i drugi metalci također nema. U sačuvanim se inventarima od njihovih proizvoda navodi samo nešto oružja i ratne opreme, poput mačeva (*spade*),⁹²⁶ balistara (*balestri*),⁹²⁷ kaciga (*cellade*)⁹²⁸

⁹¹⁶ Kao izrađivač štitova u razdoblju 1428.-1475. g. ostao je zabilježen samo izvjesni Vuk. – DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 8, fol. 38, 38'

⁹¹⁷ Prema sačuvanim inventarima, 10 od 20 obrtnika posjeduje mač, dakle točno polovica. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 11, 32, sveš. 2, fol. 70, 77, sveš. 4, fol. 259-259', 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁹¹⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70

⁹¹⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 14'

⁹²⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75'

⁹²¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 276'-277'

⁹²² GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 79.-80.

⁹²³ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 51.

⁹²⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70

⁹²⁵ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 52.

⁹²⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 11, 32, sveš. 2, fol. 70, 77, sveš. 4, fol. 259-259', 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

i štitova (*targete*)⁹²⁹ te nekoliko uporabnih predmeta, poput bakrenih kotlića (*ramini*),⁹³⁰ željeznih kuki (*rampigoni*),⁹³¹ rešetki za roštilj (*gradelle*)⁹³² ili ražnjeva (*spedi*),⁹³³ ali bez oznaka njihove vrijednosti. No, kako je cijena proizvoda uvijek ovisila o složenosti proizvodnog postupka te o visini ulaganja u majstorovo obrazovanje i samu proizvodnju, vjerojatno ni splitski metalci nisu prodajom svojih proizvoda ostvarivali veću dobit. I kovački je zanat, dakle, poput glavnine ostalih, bio nisko profitabilan.

5. 1. 5. Tekstilna struka

Tekstilni je obrt zasigurno jedna od najrazvijenijih zanatskih djelatnosti u srednjem vijeku čiji se proizvodni postupci već tada mogu podičiti zavidnom razinom tehnoloških dostignuća. Naime, pomna organizacija obrtničkog poslovanja i podjela rada u prvim tekstilnim manufakturama osnovanima na tlu Flandrije⁹³⁴ i na sjeveru Apeninskog poluotoka⁹³⁵ već su veoma rano učinile njihove proizvode konkurentnima na

⁹²⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11, sveš. 4, fol. 259-259', 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240

⁹²⁸ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

⁹²⁹ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-247

⁹³⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁹³¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

⁹³² DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249

⁹³³ DAZ, SSA, k. DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

⁹³⁴ Flandrijski tekstilni obrt svoj razvoj može zahvaliti ponajviše geografskim osobitostima tog područja pogodnog za razvoj stočarstva, posebice za uzgoj ovaca. Naime, Flamanci su već veoma rano počeli proizvoditi vunu, a od 11. st. i tekstil te su višak tekstilnih proizvoda uskoro počeli prodavali u inozemstvu. Zbog porasta trgovine bili su primorani uvoziti i englesku vunu, a kako je ona bila još kvalitetnija, to je označilo i porast potražnje za proizvodima od flamanskog tekstila. U 12. i 13. st. tako dolazi do usavršavanja proizvodne tehnologije i otvaranja velikih manufakturnih pogona u kojima je vladala stroga specijalizacija radnika za pojedine poslove u tekstilnoj proizvodnji. Istovremeno oživljavaju gospodarske veze flandrijskih gradova s Brugesom te gradovima na Rajni i u Champagni gdje se održavaju najvažniji sajmovi koji su značili mjesto susreta i razmjene vrlo udaljenih oblasti. – GOLDSTEIN, Ivo, GRGIN, Borislav, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb 2008., str. 231.-232.; PLANIĆ LONČARIĆ, M., *Planirana izgradnja*, 177. Međutim, od sredine 14. st. gradsko flamansko suknarstvo sve više ugrožavaju jeftiniji proizvodi engleskog suknarstva i seoska platnena manufaktura što će označiti skori kraj flamanske proizvodnje sukna. – PIRENNE, H., *Povijest Europe*, 352.

⁹³⁵ U apeninskim je komunama, primjerice u Milanu, Cremoni, Firenzi i Lucci u razvijenom srednjem vijeku bila raširena proizvodnja svakakvog tekstila, pamučnog, vunenog i svilenog. Bologna je, tekođer, bila važan centar za tekstilni, ali i za kožarski obrt, dok je u Padovi bila veoma razvijena proizvodnja i prodaja vunenog tekstila. – DEAN, T., *The Towns of Italy*, 109., 128.-132.; WALLEY, D., DEAN, T., *The Italian City-Republics*, slikovni prilog između str. 106.-107. Tehnologiju proizvodnje vunenog tekstila kroz sve svoje faze danas možemo pratiti zahvaljujući računovodstvenim knjigama trgovca Francesca Datina, koje su ostale sačuvane sve do danas. Francescove knjige pokazuju da je preko 1000 ljudi bilo uključeno u

stranim tržištima.⁹³⁶ Tako već od kraja 11. i početka 12. st. Zapadna Europa trguje skupim tkaninama i kvalitetnim tekstilnim proizvodima,⁹³⁷ a dio će se te trgovine, kako ćemo vidjeti, u narednim stoljećima prenijeti i na istočnojadransku obalu. Dostupnost otmjenih tekstilnih proizvoda uvjetovat će uskoro i sve veću potražnju domaćeg tržišta za njima što će naposljetku utjecati i na tehnološki razvoj ove djelatnosti u dalmatinskim komunama. Tako su u razvijenom srednjem vijeku obrtnici tekstilne struke postali sve traženiji i na istočnom Jadranu, a njihova je djelatnost postajala sve isplativijom.

Inače, u obrtnike tekstilne struke ubrajamo radnike koji se bave proizvodnjom i bojenjem sukna i platna⁹³⁸ te zanatlije koji od njihovih proizvoda izrađuju odjeću i uporabne predmete od tekstila. Proces proizvodnje tkanina započinjao je izvlačenjem niti iz sirovina životnjskog ili biljnog podrijetla. Ukoliko se radilo o vuni, proces prerade podrazumijevao je i grebanje te češljanje niti kako bi se vuna pročistila. Nakon toga slijedilo je pređenje niti te tkanje tkanine okomitim preplitanjem niti po zakonima veza. Kad tkalaoci istkaju tkaninu, tada je bojadisari tkanina boje, suše, valjaju i istežu, a potom joj podstrigači sukna u završnoj fazi podrezuju sve nepotrebne niti i slažu u bale za daljnji transport do suknarskih dućana i krojačkih radionica.⁹³⁹

Kako vidimo, tekstilni je obrt u srednjem vijeku bio veoma razvijen, a stroga podjela rada u procesu proizvodnje tkanina navodi na zaključak kako je ova djelatnost već tada pokazivala glavna obilježja budućih manufaktura. Naime, velik broj specijaliziranih radnika koji su sudjelovali u jedinstvenom proizvodnom postupku, glavna

proizvodnju oko 220 komada odjeće, no mnogi radnici nisu imali stalno zaposlenje, već su bili samo pomoćna radna snaga. Inače, spomenuti su dokumenti objavljeni u: MELIS, F., *Documenti per la storia economica dei secoli XIII-XVI*, Firenze 1972., str. 500.-540. – DEAN, T., *The Towns of Italy*, 116. Detaljniju literaturu o tekstilnom obrtu apeninskih komuna u srednjem vijeku vidi u bilješci 686 u poglavlju 3.

⁹³⁶ U razvijenom srednjem vijeku u Maurskoj Španjolskoj pojavio se po prvi puta pamuk, a on se od 14. st. tkao po čitavoj sjevernoj Europi i izvezio u mjesta gdje nije bilo takvih manufakturnih pogona. – STEELE; P., *The Medieval World*, 16.

⁹³⁷ GOLDSTEIN, I., GRGIN, B., *Europa i Sredozemlje*, 232.

⁹³⁸ Osnovna razlika između sukna i platna je u njihovu podrijetlu. Sukno je tkanina od vune i/ili drugih niti životnjskog podrijetla, a platno su tkanine napravljene od biljnih vlakana, primjerice lana, konoplje, pamuka i sl. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 72.

⁹³⁹ ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 78.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 72.-73. Više o tehnologiji proizvodnje tkanina u srednjem vijeku vidi u: MAZZAOUI, M. F., *The Italian Cotton Industry*, 73.-86.; CROWFOOT, Elisabeth, PRITCHARD, Frances, STANILAND, Kay, *Textiles and Clothing (1150-1450)*, London 2001., str. 15.-25.; STEELE, Philip, *The Medieval World: a History of Fashion and Costume*, Hong Kong 2005., str. 16.-17.

je karakteristika tekstilnog zanata kakvu ne primjećujemo kod ostalih obrtnih djelatnosti. Ipak, ovako razvijena manufaktura vunenog sukna (*ars lane*) u srednjem je vijeku postojala samo u Dubrovniku,⁹⁴⁰ dok ostale istočnojadranske komune nisu uspjele prihvatiti i dalje razvijati ovu obrtnu djelatnost.⁹⁴¹ Naime, knjige splitskih notara bilježe samo nekolicinu tekstilnih radnika koji su pripremali tkanine za tržište, podstrigače sukna (*cimatores*)⁹⁴² i bojadisare tkanina (*tinctoros*),⁹⁴³ a zanimanjima poput grebenara (*schartezentores*, *grebeneres*), češljara (*petenares*) ili tkalaoca (*textores*), koji su u to vrijeme brojni u Dubrovniku,⁹⁴⁴ nema ni traga u splitskoj arhivskoj građi.⁹⁴⁵ Stoga se

⁹⁴⁰ Tehnologiju proizvodnje finog vunenog sukna u Dubrovnik je 20-ih godina 15. st. donio došljak iz Italije, Petar Pantela iz Piacenze. Njegovu proizvodnju poduprla je prostorom i novcem dubrovačka vlada što je 60-ih godina 15. st. rezultiralo pravim procvatom suknarstva u Dubrovniku. Više o suknarskoj manufakturi Petra Pantele vidi u: ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 44.-50.; DINIĆ-KNEŽEVIĆ, Dušanka, "Petar Pantela – trgovac i suknar u Dubrovniku", *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, br. 13, Novi Sad 1970., str. 87.-144.; MANANČIKOVA, Nelli P., "Rana manufaktura i socijalni aspekti", 341.-356.; KOLIN, I., "Historical Meaning of Textile Manufacture", 67.-74.; BELAMARIĆ, Joško, "Urbanistički aspekti prve dubrovačke industrije u 15. stoljeću", *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik radova sa znanstvenih skupova Dani Cvita Fiskovića održanih 2003. i 2004. g.*, Zagreb 2008., str. 341.-372.

⁹⁴¹ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 160. Doduše, N. Bezić-Božanić navodi kako je "Split u 14. st. imao razvijen tkalački obrt za izradu finijeg vunenog sukna", ali ne citira arhivske spise u kojima pronalazi uporište za takve zaključke. – BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Tragom davnine*, 169. Svoj stav vjerojatno temelji na izračunima visine plaće komunalnog podstrigača sukna koje je još 1964. g. objavio A. Cvitanić. – CVITANIĆ, Antun, *Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine*, Split 1964., str. 53. Ipak, ovakve teze, bez pravih uporišta u arhivskim izvorima, ne možemo prihvatiti kao pouzdane.

⁹⁴² U razdoblju 1428.-1475. g. splitski su notari zabilježili ove podstrigače sukna: Baldasar *de Columbis*, Filip Matijev, Krsto Dujmov, Ivan Lovrin, Lovre Pribanov iz Splita, Marin Milošević, Marin Veselković, Matij Paskov Miroslavić, inače stanovik Venecije, Mihovil Karipčić, Mihovil Pavlov i neki Radoslav. – Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 25, sv. 18, fol. 20'; k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 12, sveš. 3, fol. 124-124'; k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 156'; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 82'-83, 99, sveš. 12, fol. 151'-152; k. 10, sv. 24, fol. 36-36'; k. 11, sv. 25, sveš. 8, fol. 14'; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 48-48', sv. 27, sveš. 2, fol. 65', sv. 28, sveš. 2, fol. 13-13'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 101', 120, 181', 231', 272'-273, sv. 32, sveš. 1, fol. 20'-21, 59'-60, 115-115', 116' itd.

⁹⁴³ U razdoblju 1428.-1475. g. u Splitu su djelovali barem ovi bojadisari tkanina: Antun Kalojani iz Splita, Dujam Marinov, Ivan pokojnog majstora Mihovila iz Splita, Lovre Donatov iz Zadra, Martin Vlatkov iz Zadra, izvjesni Matij, Mihovil Markov Milunić, Nikola iz Splita, Nikola Radušić iz Zadra te braća Tvrdislav i Radoje Vulkasinović. – DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 67'; k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 4'-5, 5; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 149-149', sveš. 4, fol. 162-162', 183', sveš. 7, fol. 305', sveš. 7, fol. 305, sveš. 10, fol. 33; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 52, sveš. 12, fol. 187-187'; k. 11, sv. 25, sveš. 2, fol. 6'-7, sveš. 5, fol. 211, sveš. 10, fol. 18, sveš. 11, fol. 7; k. 11, sv. 25, sveš. 2, fol. 47; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 183-183', 184', sv. 32, sveš. 1, fol. 1'-2, 92, 93' itd.

⁹⁴⁴ Više o diferencijaciji majstora u tekstilnom obrtu srednjovjekovnog Dubrovnika vidi u: ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 41.-43., 50.-83.

⁹⁴⁵ Doduše, u Splitu se sredinom 14. st. spominju dva majstora (Cvitko i Radoslav) za izradu drvenih grebena za češljanje vune. – BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Tragom davnine*, 171. Kako su obrtnici uglavnom radili za lokalno tržište, mogli bismo zaključiti da je nekakva radionica za proizvodnju vune ipak postojala u Splitu, no na temelju ovako šturih podataka, teško je nešto više zaključiti o njoj.

moramo upitati je li u kasnosrednjovjekovnom Splitu uopće postojao obrt proizvodnje tekstila. S obzirom na zabilježena zanimanja splitskih obrtnika tekstilne struke rekli bismo da nije.

U prilog tomu ide i velika aktivnost splitskih trgovaca oko nabave finih talijanskih tkanina koje su uvozili u Split. Primjerice, splitski trgovac *ser* Ivan iz Gubija u ožujku, svibnju i lipnju 1448. g. sklapa 3 ugovora⁹⁴⁶ sa splitskim krojačem Milivojem Pitikovićem o opskrbi tkaninama, a o uvozu gotovih tkanina u Split svjedoči i jedna zadužnica iz listopada 1448. g. kojom neki splitski trgovci priznaju da istom *ser* Ivanu duguju novac za tkanine i drugu robu.⁹⁴⁷ Ipak, navedeni primjeri ne isključuju mogućnost da se i u kasnosrednjovjekovnom Splitu proizvodilo nešto tekstila, barem grubo sukno od raše. Naime, prema nepotpunim podacima splitskih izvoznih dozvola iz splitske je luke 1475. i 1476. g. izvezeno nešto raše,⁹⁴⁸ no nije jasno je li ona bila proizvedena u Splitu ili je, pak, ovdje ocarinjena samo u tranzitu. Kako bilo, jasno je da u Splitu nije postojala onako razvijena tekstilna manufaktura kakva je postojala u Dubrovniku ili, primjerice, u apeninskim komunama.⁹⁴⁹ Pri tome treba imati na umu da su za pranje vune i sukna, a naročito za bojenje tkanina, bile potrebne velike količine vode,⁹⁵⁰ a Split u to doba nije imao vodovoda, kao što je to bio slučaj u Dubrovniku.⁹⁵¹ Prema tome, ako se u Splitu i proizvodio tekstil tada se zasigurno radilo o manjim količinama grubog i jeftinog sukna. Vjerojatno su ga izrađivali obrtnici u malenim radionicama gdje je jedan majstor obavljao sve faze proizvodnje, bez podjele rada i striktno specijalizacije obrtnika.

Bojenje tkanina (*ars tinctorie*) obrt je koji u tekstilnoj struci doseže najviši stupanj tehnološkog razvoja pa je sukladno tomu za njegovo pokretanje bilo potrebno i znatnije ulaganje kapitala. U prvom redu bilo je potrebno zakupiti daću (*datium tinctorie*) koja je

⁹⁴⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 167', 184', 193'

⁹⁴⁷ RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 290.

⁹⁴⁸ *Isto*, 289.

⁹⁴⁹ Vidi bilješke 935 i 949 u ovom poglavlju.

⁹⁵⁰ ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 30.

⁹⁵¹ U prvoj polovici 15. st. napuljski arhitekt i inženjer Onofrio della Cava gradi u Dubrovniku veličanstven vodovod koji je iz izvora u Šumetu dovodio pitku vodu u grad. Vodovod je bio dugačak gotovo 12 km, a oslanjao se, usprkos malenom nagibu, samo na gravitaciju. – HARRIS, R., *Povijest Dubrovnika*, 309.-310. Prema prijedlogu samog projektanta na Pilama je postavljen i odvojeni ogranak vodovoda koji je olovnim cijevima dovodio vodu do suknarskih, bojadiserskih i staklarskih radionica. – PLANIĆ LONČARIĆ, M., *Planirana izgradnja*, 117.; *Knjige nekretnina*, 52.

već i u predmletačkom razdoblju bila pod nadzorom Komune, a kasnije u rukama mletačkih vlasti.⁹⁵² Ovu je daću najčešće zakupljivalo više osoba među kojima je moglo biti i majstora bojadisara. Zakupnici su, dakle, plaćali daću i snosili sve troškove, a s njima su kapital u obrt ulagali i bojadisari.⁹⁵³ No, osim sredstava potrebnih za zakup daće, pokretanje ovog obrta zahtijevalo je i dodatna novčana sredstva, primjerice za kupnju uvoznih sirovina⁹⁵⁴ ili alata za bojenje koji je bio skuplji od pribora nekih drugih obrta.

U historiografiji je već utvrđeno da se od sirovina za bojenje tkanina najviše koristilo guado (*isatis tinctoria*),⁹⁵⁵ biljka koja je sušenjem dobijala tamno plavu boju. Fermentiranjem lišća guada bojila se voda u kojoj su se namakale tkanine dok se naposljetku ne bi obojale.⁹⁵⁶ Tehnološka složenost ovog postupka te visoka ulaganja u proizvodni proces i obrazovanje majstora bili su razlogom što je u Splitu djelovalo relativno malo bojadisara tkanina (*tinctoros*). Naime, u razdoblju 1428.-1475. g. notarski dokumenti bilježe samo jedanaesticu bojadisara tkanina,⁹⁵⁷ iako ih je u navedenom razdoblju možda djelovalo i više, samo nisu valjda svi ostali zabilježeni u analiziranoj arhivskoj građi.

Osim za proizvodna ulaganja, dodatni kapital bio je potreban i za zakup prostora jer je sušenje tkanina zahtijevalo svjež zrak i veliku površinu. Stoga su bojadisarnice (*tinctorie*) uglavnom bile smiještane van gradskih središta, a tako je, izgleda, bilo i u Splitu. Naime, prema ugovoru od 08. srpnja 1455. g. kojim bojadar tkanina Mihovil pokojnog Marka iz Splita prodaje plemiću *ser* Mihovilu Lovrinom *vnam domum, seu stationem tinctorie*, njegova je bojadisarnica bila smještena van gradskih zidina, uz

⁹⁵² *Povijest Hrvata*, I, 400.; RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 221., 234.

⁹⁵³ KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 276.

⁹⁵⁴ O tome koliko su uvozne sirovine bojadisara tkanina bile skupe svjedoči i činjenica da se u Zadru 15. st. pokušavalo uzgojiti biljku guado koja se koristila za bojenje tkanina, a koja se inače uvozila s apeninskog područja. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 241.; ISTI, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 158.

⁹⁵⁵ ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 59.; RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 241; ISTI, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 158.

⁹⁵⁶ Za bojenje tkanina koristile su se i druge sirovine različitih boja. Za bojenje u crveno koristilo se drvo *versino*, a njime se dobijala i ljubičasta boja na način da se crveno sukno miješalo s pepelom. Mnogo dragocjenija sirovina za crvenu boja bila je *grana*, kora jednog drveta od kojeg su se pravile boje za grimiz. Žuta boja dobivala se raznim mješavinama i koncentracijama guada i žutog drveta ili limunove kore, a zelena se boja dobijala od sredstava *piccamano* i *herba*. To su biljne boje za koje nije ustanovljeno o kojim se biljkama radi. – ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 59.

⁹⁵⁷ Poimenice su navedeni u bilješci 943 u ovom poglavlju.

morsku obalu pokraj zgrada *Giudeche (super territorio abatie S. Stefani de Pinis, proppe domus Gudaiche, proppe vias publicas et proppe mare salsum)*.⁹⁵⁸ Kako takva pozicija nije bila prikladna i za prodaju obojenih tkanina, bojadisari su unajmljivali dućane i skladišta na frekventnijim mjestima. Primjerice, spomenuti je bojadisar Mihovil unajmljivao dućan *in ciuitate ueteri, proppe portam murum ciuitatis, proppe magaçenum ser Marini de Madiis que affictauit idem magister Michael*, kako se to vidi iz jednog dokumenta od 17. rujna 1448. g.⁹⁵⁹

Konačne proizvode od tekstila izrađivali su brojni splitski krojači (*sartores*)⁹⁶⁰ i klobučari (*cappelares*).⁹⁶¹ Osim odjeće oni su krojili i brojne uporabne predmete poput stolnjaka (*touaglie*),⁹⁶² posteljine (*linzoli*),⁹⁶³ raznih rubaca (*fazzoli*)⁹⁶⁴ i sl. Krojački proizvodi procesi bili su znatno jednostavniji od postupaka u samoj proizvodnji i bojenju tkanina, što možemo zaključiti na temelju dokumenata koji spominju ove tekstilne obrtnike. Među inventarima splitskih obrtnika, primjerice, kao glavne krojačke sirovine spominju se komadi različitih tkanina (*pezzi da pano*), najčešće onih od grube raše (*de rassa*) ili od finije vune (*de lana*), a samo iznimno svilenih (*de sirico*). Tako je,

⁹⁵⁸ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 193

⁹⁵⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 224-224'

⁹⁶⁰ Krojači su u srednjovjekovnim gradovima bili veoma brojni. U razdoblju 1428.-1475. g. u Splitu ih je djelovalo barem 29. Bili su to: neki Božo, izvjesni Dobriša, Jakov iz Prata, inače splitski stanovnik, Jakov Travica, Juraj iz Rima, Juraj Jurgenić, Lovre iz Splita, Luka Radmilović, Matij Božiković, Matij pokojnog Ivana Velikog, Mihovil Benediktov, Mihovil iz Dubrovnika, Mihovil iz Palerma, Mihovil Kvestionić, Mihovil Tomin, Mihovil Vergnasović, Milivoj Pitiković (Ptičević), Nikola iz Treviza, inače splitski stanovnik, Nikola Jurjev iz Splita, Nikola Picaninus iz Splita, Ostoja Utišenović, Petar Martinov iz Njemačke, Radoslav Srnilović, Renaldo *de Colonia*, stanovnik Venecije, neki Stanac, Toma de Pontremulo, Toma Klobučarić, Toma Stipanović (Stipković) te Vukić Marković. – DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 48', 56'; k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 48', 72'-73, 77, sveš. 4, fol. 281-281', 291-291'; k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 234, 236-236', 242-242', sveš. 6, fol. 250'-251, sveš. 7, fol. 339, sveš. 8, fol. 346', sveš. 9, fol. 399-399', sveš. 14, fol. 268-268'; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 32'-33, 33, sveš. 15, fol. 318, sveš. 16, fol. 386; k. 11, sv. 25, sveš. 2, fol. 43', sveš. 4, fol. 112-112, 139"; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 9, sveš. 2, fol. 21, 26-26'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 21, sv. 27, sveš. 4, fol. 158'-159; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 39', 102'-103, 105'-106; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 104, 211, 262'-263, 273', 283', 307', sv. 32, sveš. 1, fol. 34, 59-59', 62', 80, 81-81', 103 itd.

⁹⁶¹ Iz razdoblja 1428.-1475. g. u splitskoj je notarskoj građi ostalo zabilježeno ukupno 8 klobučara. To su: Ivan Blažević, Ivan Radovojković, Lovre Radosalić, Luka Brajković splitski stanovnik Matij Vladičić iz Trogira, Radivoj iz splitskog predgrađa, Rudica Lukin iz Omiša te Vladislav Jurijević. – DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 62', 76'; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 104-104'; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 3; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 14', sveš. 2, fol. 22'-23, sv. 27, sveš. 2, fol. 66, sv. 28, sveš. 2, fol. 9'-10; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 76'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 113, sv. 32, sveš. 1, fol. 113, 117' itd.

⁹⁶² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', sveš. 3, fol. 112, sveš. 4, fol. 259-259'

⁹⁶³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11, sveš. 2, fol. 75'-76

⁹⁶⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75'-76, sveš. 4, fol. 259-259'; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'

primjerice, splitski zlatar Vlatko posjedovao jedan svileni rubac (*faziale laboratum sirico*), a kako njegov inventar⁹⁶⁵ spominje i konac od tzv. balkanske vune (*fillum de lana morlacha*)⁹⁶⁶ zaključujemo da je i to moglo biti dijelom krojačkih potrepština. Dakle, za pokretanje proizvodnje srednjovjekovnim je krojačima uz navedene sirovine bila potrebna još samo igla (*fibula*) te kakav prototip dužinske mjere (*morellus*)⁹⁶⁷ što pokazuje da ni krojački obrt zapravo nije poznao složenije tehnološke postupke.

5. 1. 6. Umjetnički obrt

U srednjovjekovnom Splitu cvao je i umjetnički obrt. Naime, njegovanje umjetničkog rada bilo je dijelom identiteta grada koji je niknuo na antičkim temeljima Dioklecijanove palače. Umjetnička plastika nekadašnjeg carskog dvora pozivala je na nastavak arhitektonskog sklada, a romaničke vratnice splitske katedrale, što ih je početkom 13. st. izrezbario majstor Andrija Buvina,⁹⁶⁸ postavile su umjetničke standarde koje je valjalo slijediti.

U takovom ozračju nastaje i klesarska umjetnost Jurja Dalmatinca čiji rad predstavlja vrhunac umjetnosti hrvatskog srednjovjekovlja. Kako je o klesarstvu već dosta toga ranije rečeno, ovdje ćemo se više zadržati na umjetničkom radu zlatara (*aurifices*), rezbara (*intagliatori, lignicide*) i slikara (*pictores*). Njihove djelatnosti svoj umjetnički vrhunac također dosežu u 15. st.⁹⁶⁹

⁹⁶⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 278'-279

⁹⁶⁶ Pod imenom *lana morlaschesca* smatrala se sva vuna s Balkana koja je bila loše kvalitete. – ROLLER., D., *Dubrovački zanati*, 22.

⁹⁶⁷ Da je prototip dužinske mjere kao važan alat za rad trebao imati svaki obrtnik tekstilne ili kožarske struke pokazuju i dva dokumenta koja ih izričito spominju. U prvom od njih splitski građanin Jakov Ivanov iz Prata kupuje od Radovana Radoksalavića iz Cetinske krajine *vnum morellum clarum medie statutum*, a u drugom kožar Ivan Petrov iz Splita kupuje također *vnum morellum clarum* od nekih stranaca iz dalmatinskog zaleđa. – DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 45'; k. 11, sv. 25, sveš. 10, fol. 10

⁹⁶⁸ Drvene vratnice majstora Buvine postavljene su na glavni ulaz splitske katedrale 1214. g. Na svakom krilu ovih vratnica izrezbareno je po 14 polja s prizorima iz Kristova života, počevši od Blagovijesti na prvom polju do Uzašašća na zadnjem polju. Više o Buvininim vratnicama vidi u: *Andrija Buvina: vratnice splitske katedrale, drveni kor u splitskoj katedrali* (ur. KARAMAN, Ljubo), Zagreb 1960.; GVOZDANOVIĆ, Vladimir, "Split Cathedral's Wooden Doors", *Commentari*, No. 28 (1978.), str. 47.-62.; FISKOVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 10.-12.

⁹⁶⁹ BOŽANIĆ-BEZIĆ, Nevenka, "Umjetnički obrt i djelo Jurja Dalmatinca", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 3-6, Zagreb 1979.-1982., str. 221.

5. 1. 6. 1. Zlatarstvo

Zlatarski je obrt u Splitu nesumnjivo bio razvijen već i prije 15. st. o čemu, uostalom, svjedoči i velik broj domaćih zlatara zabilježenih u arhivskim spisima 14. st.⁹⁷⁰ Međutim, i u 15. st. zlatari su u Splitu veoma brojni,⁹⁷¹ iako je samo nekolicima domaćih majstora.⁹⁷² Zlatarska struka u Splitu 15. st. ne pokazuje diferencijaciju obrtnika prema pojedinim poslovima,⁹⁷³ već je jedan majstor obavljao sve faze proizvodnje, od istanjivanja zlata do finog graviranja.

Zlatari su zapravo kovači koji rade s najfinijim metalima i oruđima.⁹⁷⁴ Velik broj raznovrsnih predmeta koje su izrađivali pokazuje da su obrtnici ove djelatnosti bili veoma traženi u svakodevici splitskog srednjovjekovlja. Zlatari su, naime, izrađivali praktične predmete korisne u kućanstvu, ali i one ukrasne, u prvom redu nakit. Sačuvani inventari i oporuke splitskih obrtnika bilježe velik broj tih zlatarskih proizvoda, najčešće razno prstenje (*anelli*),⁹⁷⁵ svakojake naušnice (*cercelli*),⁹⁷⁶ pojaseve (*centure, cinguli*),⁹⁷⁷ kopče

⁹⁷⁰ FISKOVIĆ, C., "Umjetnički obrt", 150.

⁹⁷¹ Zbog brojnosti splitskih zlatara u 15. st. ovdje novodim samo one (17) koje sam uspjela identificirati u uzorku dokumenata iz razdoblja 1443.-1449. g.: Franjo iz Pergama, Gruban iz Splita, Jakov Hermanić, Julije iz Pergama, Marko Vukasinić iz Splita, Matij Setena, Mikša Alegretijev iz Bara, Mikša Alegretijev iz Dubrovnika, neki Millono, inače nastanjen u Dubrovniku, Nikola Florijev iz Splita, Pavle Grganović iz Šibenika, Petar Girica, Petar Krivosić, Petar Petković, Toma iz Trogira, Vlatko Sanković te Vuk iz Splita. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 105', sveš. 4, fol. 157, 175', 178, sveš. 5, fol. 220', 230', sveš. 6, fol. 283', sveš. 8, fol. 383'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 403, 431', sveš. 12, fol. 151'-152, sveš. 13, fol. 203', 206', sveš. 14, fol. 296-296', sveš. 15, fol. 319 itd.

⁹⁷² Primjerice, od 17 gore navedenih zlatara, 7 ih je stranaca, što znači da je tada u gradu djelovalo jedva 60-ak % domaćih majstora.

⁹⁷³ U Dubrovniku je, primjerice, situacija bila potpuno drugačija. Kako je zlatarski obrt ondje bio razvijeniji nego u Splitu, tako su dubrovački zlatari sve do početka 16. st. bili razdijeljeni u dvije grupe. Prvu su činili "pravi" zlatari koji su se bavili izradom nakita i uporabnih predmeta od plemenitih metala, a drugu su grupu zlatara činili majstori što su se bavili istanjivanjem zlata. Oni su radili u državnoj kovnici. G. 1521. obje grupe zlatara bile su združene u istu bratovštinu. – VOJNOVIĆ, Kosta, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od 13. do konca 18. vijeka*, sv. II, Zagreb 1900., str. IX.; ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 114. Više o dubrovačkim zlatarima u srednjem vijeku vidi u: FISKOVIĆ, Cvito, "Dubrovački zlatari od 13. do 17. stoljeća", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, br. 1, Split 1949., str. 143.-249.; LUČIĆ, Josip, "Nekoliko spomena dubrovačkih majstora iz kraja 12. i prve polovine 14. stoljeća", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 15, Split 1963., str. 17.-25. LUPIS, Vinicije B., "Nikola Paskov Papac, dubrovački zlatar iz prve polovice 14. stoljeća", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 23, Zagreb 1999., str. 43.-46.; ISTI, "Prilog poznavanju gotičkog zlatarstva u Dubrovniku", 151.-165

⁹⁷⁴ CHERRY, J., *Medieval Crafts*, 48.; GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 80.

⁹⁷⁵ DAZ, SSA, 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 32, sveš. 2, fol. 70, 81'-82, sveš. 4, fol. 278'-279; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁹⁷⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁹⁷⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77, sveš. 4, fol. 278'-279; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

(*axolle*)⁹⁷⁸ i sl. Osim toga, među zlatarskim proizvodima nalaze se i najrazličitiji predmeti praktične upotrebe, poput pehara (*tače*)⁹⁷⁹ ili jedačeg pribora (*pironi*)⁹⁸⁰ te liturgijskih predmeta i posuđa, poput moćnika (*tabernacule*)⁹⁸¹ ili kaleža (*caliçi*).⁹⁸² Dakle, srednjovjekovni su zlatari izrađivali predmete veće vrijednosti pa su imali i mogućnost ostvarivanja veće dobiti od ostalih obrtnika. Tako, primjerice, splitski zlatar Petar Zakovečić potkraj 15. st. izjavljuje da je svojim zanatom stekao mnogo pokretnih i nepokretnih dobra što dokazuje da je zlatarski obrt tada bio veoma unosan.⁹⁸³ Splitski su zlatari, stoga, činili bogatiji sloj pučana, a tako je bilo i u drugim srednjovjekovnim komunama, onim zapadnoeuropskim i istočnojadranskim.⁹⁸⁴

Proizvodni postupci u zlatarskoj struci obuhvaćali su u prvom redu taljenje plemenitih metala. S obzirom na velik broj nalazišta srebra i zlata u Bosni, s kojom je Split održavao stalne trgovačke veze, splitski zlatari nisu oskudijevli sirovinama. Ipak, taliti se moglo samo najčišće zlato i srebro jer je, pod prijetnjom novčane globe, tako propisivao Splitski statut.⁹⁸⁵ Za oblikovanje finih predmeta zlatari su koristili kalupe od voska. Na njih bi izlivali tekuće zlato ili srebro, a tako oblikovani predmeti dalje bi se ukrašavali nekom od zlatarskih tehnika: granulacijom, iskucavanjem, pletenjem i/ili filigran tehnikom.⁹⁸⁶ Tijekom rada majstori su sjedili na niskom stolcu držeći među nogama panj od česvine ili murve s nataknutim nakovnjicima na kojima su radili.⁹⁸⁷ Kao alat koristili su razne čekice, škare, vage, kalupe i male nakovnje.⁹⁸⁸

⁹⁷⁸ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

⁹⁷⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77, sveš. 4, fol. 278'-279; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

⁹⁸⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

⁹⁸¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 293-293'

⁹⁸² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 72'-73, sveš. 4, fol. 249'

⁹⁸³ FISKOVIĆ, C., "Umjetnički obrt", 153.

⁹⁸⁴ CHERRY, J., *Medieval Crafts*, 48; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 64., LUPIS, Vinicije B., "Nikola Paskov Papac", 43.

⁹⁸⁵ *Item statutum et ordinatum est, quod nullus aurifex audeat aliquod laborerium facere de auro, quod esset peius auro floreni, nec de argento, quod esset peius argento storlini.* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 121, str. 706.

⁹⁸⁶ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 62.-63.; GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 80.-81.

⁹⁸⁷ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 65.

⁹⁸⁸ FISKOVIĆ, C., "Dubrovački zlatari", 182.

5. 1. 6. 2. Rezbarstvo

Osim zlatara, umjetnički je obrt u srednjovjekovnom Splitu obuhvaćao i rad drvorezbara (*intagliatores, lignicide*). Oni su izrađivali umjetničke predmete od drva, poput raznih skulptura (*statue*), drvenih ikona (*anchone, liconie*),⁹⁸⁹ korskih sjedala (*chorus*),⁹⁹⁰ reprezentativnog namještaja i sl.⁹⁹¹ S obzirom na to da su nabrojani predmeti uglavnom dijelovi sakralnih interijera ili unutrašnjosti plemićkih palača, nije iznenađujuće što je u splitskim izvorima sredine 15. stoljeća ostalo zabilježeno samo dvoje drvorezbara,⁹⁹² koji su svojim radom zadovoljavali potrebe ovako suženog tržišta. Možda ih je u to doba u gradu djelovalo i više, no drugih podataka o splitskim drvorezbarima u arhivskoj građi nisam uspjela pronaći. Naime, neki su rezbari izvodili i drvodjelske radove pa su tako, primjerice, rezbarili drvene dijelove kasnogotičkih kuća, grede, ograde, prozore, vrata, i sl.⁹⁹³ Zbog toga su ih notari u svojim dokumentima najčešće označavali samo izričajem *marangonus*, pa je takve majstore teško identificirati, a naposljetku i svrstati u točno određenu obrtnu struku.⁹⁹⁴ Primjerice, splitski majstor Antun Hmeljić najčešće se u notarskim izvorima označava kao drvodjelac (*marangonus, carpentarius*),⁹⁹⁵ ponekad i kao kalafat (*calafatus*),⁹⁹⁶ a jednom čak i kao zidar (*murarius*),⁹⁹⁷ no kako postoji podatak i da je Antun izdjeljao i jedu ikonu (*vnam*

⁹⁸⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 3, fol. 112; k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 46

⁹⁹⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 8, 11

⁹⁹¹ FISKOVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 8.

⁹⁹² Bili su to Ivan Budislavov, poznatiji kao Ivan Budislav(lj)ić, autor korskih klupa u trogirskoj katedrali te Antun Radoslavov Carević, koji je ujedno bio i slikar. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 202'-203, 203-203'; k. 11, sv. 25, sveš. 8, fol. 14'; k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 70'. Usp: HILJE, E., "Dva popisa dobara splitskih slikara", 296., bilješka 27. No, s obzirom na velik broj drvenih gotičkih skulptura i druge rezbarije u Splitu, mora da je u gradu djelovalo i više domaćih majstora o kojima nema sačuvanih podataka među notarskim spisima. – FISKOVIĆ, Cvito, "Drvena skulptura gotičkog stila u Splitu", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, br. 51, Split 1939., str. 13. Među njima mora da je i Juraj Petrović, splitski svećenik koji je za sobom ostavio nekoliko potpisanih drvenih skulptura iz razdoblja 1441.-1478. g. – FISKOVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 21. Kako ništa o njemu nisam uspjela pronaći u spisima splitskih notara, pretpostavljam da u to doba nije sklapao poslova pred javnim notarim.

⁹⁹³ FISKOVIĆ, C., "Umjetnički obrt", 147.

⁹⁹⁴ S istim problemom susretali su se i istraživači notarske građe drugih dalmatinskih komuna. – FISKOVIĆ, C., *Zadarski sredovječni majstori*, 11.; FISKOVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 9.

⁹⁹⁵ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 384'; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 19, sv. 27, sveš. 1, fol. 8-8', sveš. 2, fol. 116-116'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 130, 151-151', 164', 165, 188'-189, 215, 215-215', 217'-218, 218', 242-242', 289, sv. 32, sveš. 1, fol. 18', 34-34', 46, 47, 49, 102-102'

⁹⁹⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 148', 149, sveš. 5, fol. 238

⁹⁹⁷ DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 5'

anchonam) za splitsku crkvu Gospe od Zvonika,⁹⁹⁸ zaključujemo kako se ovaj majstor bavio i umjetničkim radom, iako se u izvorima koje smo proučavali nikad ne označava kao *intagliator* ili *lignicida*.

Što se tiče, pak, alata, sirovina i proizvodnih postupaka srednjovjekovnih drvorezbara, sačuvani podaci notarskih spisa pokazuju kako se oni u osnovi i nisu razlikovali od pribora u proizvodnji onodobnih drvodjelaca. Kako je o tome dosta toga već ranije rečeno, ovdje ćemo se radije usmjeriti na vrijednost rezbarskih proizvoda.

Priroda drvorezbarskog zanata uvjetovala je suženost i ovako već ograničenog splitskog tržišta. Naime, dok su krojači, kovači, drvodjelci i drugi obrtnici izrađivali predmete praktične primjene koji su svakodnevno bili potrebni svim slojevima gradskog stanovništva, drvorezbari su, kako je već naglašeno, izrađivali ukrasne predmete uglavnom samo za plemstvo i kler. Ta je suženost tržišta s jedne strane uvjetovala mali broj obrtnika ove struke u gradu, ali s druge strane i visoku cijenu njihovih proizvoda. Naime, prema ugovoru od 18. veljače 1462. g.⁹⁹⁹ kojim se majstor Antun Carević pokojnog Radoslava obvezao izraditi jednu ikonu (*vnam pulchram et ornatam anconam*) za observantsku crkvu Sv. Frane, plaća majstora iznosila je čak 100 libara malih, s tim da je sredstva za rad osiguravao naručitelj. Da su proizvodi rezbara bili skupi vidi se i iz jednog dokumenta od 03. travnja 1445. g.¹⁰⁰⁰ kojim splitski kanonik Juraj Petrov prodaje bratimima trogirске bratovštine Svih Svetih *vnam liconiam magnam* po cijeni od 30 zlatnih dukata. Čini se, dakle, da su i srednjovjekovni rezbari spadali u red imućnijih pučana, a to može potvrditi i jedna zadužnica od 01. srpnja 1448. g.¹⁰⁰¹ Njome krznar Radan Milaković iz Splita priznaje da je rezbaru Ivanu Budislavovom dužan čak 330 libara malih koje mu je ovaj posudio za miraz kćerke Jakovice. I rezbari su, vidimo, jednako kao i drugi obrtnici umjetničkih usmjerenja, svojom proizvodnjom ostvarivali visoku dobit.

⁹⁹⁸ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 46

⁹⁹⁹ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 70'

¹⁰⁰⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 280

¹⁰⁰¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 203-203'

5. 1. 6. 3. Slikarstvo

Splitsko se slikarstvo u 15. st. iskazuje u prvom redu na skulpturama, reljefima i drvenim poliptisima¹⁰⁰² što su ih u osnovi izrađivali splitski majstori rezbari, a bojili i oslikavali majstori slikari (*pictores*).¹⁰⁰³ To s jedne strane pokazuje siromaštvo srednjovjekovnih slikarija u Dalmaciji, no s druge strane ukazuje na praktičnu primjenu slikarstva i tijesnu suradnju srednjovjekovnih slikara i drvorezbara.¹⁰⁰⁴

Potkrijepimo to i s nekoliko primjera. Dana 09. ožujka 1438. g. drvodjelac (a zasigurno i rezbar) Ivan Francuski obvezao se da će za plaću od 200 zlatnih dukata načiniti korska sjedala crkve Sv. Frane *de burgo*.¹⁰⁰⁵ Nekoliko mjeseci kasnije, 22. srpnja 1438. g. drvorezbar Ivan sklopio je sa slikarom Martinom ugovor o suradnji prilikom izrade navedenog kora.¹⁰⁰⁶ Ivan je, naime, trebao izdjeljati korska sjedala, a Martin će mu potom izvoditi figurativne reljefe na 28 drvenih pločica. Uz ovaj primjer suradnje srednjovjekovnih rezbara i slikara, možemo navesti i jedan ugovor od 27. studenog 1449. g.¹⁰⁰⁷ koji su sklopili drvodjelac Antun i slikar Dujam iz Splita. Njime se dogovara zajednička izrada jedne drvene ikone (*vna liconia de lignamine*).¹⁰⁰⁸ Vidimo, dakle, da je

¹⁰⁰² Slična je situacija u to doba bila i u europskom slikarstvu. Duduše, iako su tada već bile razvijene i složenije umjetničke tehnike poput izrade vitraja ili iluminacije kodeksa, slikari zapadnoeuropskih gradova također najčešće ukrašavaju kamene zidove ili drvene podloge. – CHERRY, J., *Medieval Crafts*, 86. Više o srednjovjekovnom europskom slikarstvu vidi u: THOMPSON, Daniel V., *The Materials and Techniques of Medieval Painting*, New York 1956.; FRANCASTEL, Pierre, *Medieval Painting*, New York 1968.; SMART, Alastair, *The Dawn of Italian Painting (1250-1400)*, New York 1978.; DEWALD, Ernest T., *Italian Painting (1200-1600)*, New York 1978.; REBOLD BENTON, Janetta, *Materials, Methods and Masterpieces of Medieval Art*, Westport 2009.

¹⁰⁰³ U razdoblju 1428.-1475. g. splitski su notari zabilježili ukupno 8 slikara. Bili su to: Antun Pribislavov Rastinović, Antun Šoltanin, neki Blaž, Dujam Marinov Vušković (Vučković), Ivan, sin Dujma Mikoslavlića iz Splita, Marinelo pokojnog majstora Dujma, Martin, bivši naučnik majstora Blaža te Mihovil Markov. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 11; k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 196', sveš. 6, fol. 283'-284, 288'-289; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 417'-418, 437, 438, 438', sveš. 10, fol. 20', 36-36', sveš. 12, fol. 187-187', sveš. 13, fol. 201-201', 209', sveš. 14, fol. 290'-291, 291, sveš. 15, fol. 308, 309, sveš. 16, fol. 371'-372, 372, 377; k. 10, sv. 24, fol. 91'-92, 100'; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 652', 653', sveš. 2, fol. 26', 42, 43, 44', 47, sveš. 5, fol. 152'-153, 167-167', 168, 188-188', 199'-200, 219-219', 219'-220, 220-220', 236'; k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 17'-18, 18-18', 26-26', 27; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 15-15', 47-47', 184-184', sv. 32, sveš. 1, fol. 95 itd.

¹⁰⁰⁴ FISKOVIĆ, C., "Umjetnički obrt u Splitu", 147.; FISKOVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 13., 18.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Tragom davnine*, 195.

¹⁰⁰⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 8

¹⁰⁰⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 11

¹⁰⁰⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 377

¹⁰⁰⁸ Povjesničari umjetnosti pripisuju taj rad poznatom splitskom drvodjelcu i rezbaru Antunu Hmeliću te istaknutom slikaru Dujmu Vuškoviću. – FISKOVIĆ, C., "Umjetnički obrt", 147.

djelatnost srednjovjekovnih rezbara bila usko vezana uz rad slikara. Naime, dalmatinski slikari 15. st. uglavnom su ograničeni na oslikavanje drva, dok su figurativne slikarije u to doba u Dalmaciji veoma rijetke.¹⁰⁰⁹

No, to ne znači da u kasnosrednjovjekovnom Splitu nije djelovalo dosta slikara. Kako smo rekli, u notarskim ih je spisima iz razdoblja 1428.-1475. g. ostalo zabilježeno ukupno 8,¹⁰¹⁰ što je razmjerno velik broj uzmemo li u obzir veličinu splitskog tržišta i relativno usku primjenu slikarskih proizvoda. Upravo iz tih razloga srednjovjekovni su se slikari često udruživali sa starijim, iskusnijim, uglednijim i poslovno vještim majstorima iz svoga grada te zajedno s njima prihvaćali slikarske zadatke.¹⁰¹¹ Do sada je već utvrđena poslovna suradnja splitskih slikara Dujma Vuškovića i Antuna Rastinovića,¹⁰¹² a slične su veze zasigurno postojale i među drugim splitskim slikarima, iako u arhivskoj građi nismo uspjeli pronaći podatke o sklapanju slikarskih kolegancija i sličnih udruženja. Ipak, možemo pretpostaviti da su mladi obrtnici stekavši naslov *magister* još neko vrijeme ostajali raditi uz svog učitelja jer im je to, u vrijeme kad su gradili vlastiti ugled, nesumnjivo donosilo više posla. Osamostalivši se, i dalje su isticali ime svog učitelja, već etabliranog majstora, kao dokaz o kvalitetnoj izobrazbi. Tako se, primjerice, slikar Martin u notarskim ispravama označava kao *olim famulus magistri Blaxii*,¹⁰¹³ a slikar Marinelo kao *filius olim magistri Doymi*.¹⁰¹⁴

Na temelju dostupnih podataka teško je zaključiti koliko su zarađivali spomenuti slikari te, sukladno tomu, kakav je bio njihov društveni ugled. Općenito se smatra da je slikarski zanat bio cijenjen, a da su slike bile često potraživane pa su majstori mogli

¹⁰⁰⁹ *Isto*, 146.

¹⁰¹⁰ Poimenice su navedeni u bilješci 1003 u ovom poglavlju.

¹⁰¹¹ HILJE, E., "Dva popisa dobara splitskih slikara", 297.

¹⁰¹² Njihov ugovor o suradnji sklopljen je u Splitu 17. veljače 1445. g. i to na 5 godina. Svaki od dvojice majstora uložio je po 100 dukata, a ta su se sredstva trebala koristiti za bavljenje trgovinom. Dogovoreno je da će se svi slikarski radovi, koje neki od njih u to vrijeme bude obavljao u Splitu, smatrati zajedničkim te da će se svi troškovi i dobit dijeliti napola. – *Isto*, 292.-293.

¹⁰¹³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 11. Slavni Blaž Jurjev već je u svoje je vrijeme bio priznat umjetnik koji je radio i u drugim dalmatinskim gradovima, u Zadru, Trogiru, Korčuli i Dubrovniku. – FISKOVIĆ, C., *Zadarski sredovječni majstori*, 96.-97.; BENYOVSKY LATIN, I., "Uloga bratovštine Sv. Duha u Trogiru", 54.-55.; HARRIS, R., *Povijest Dubrovnika*, 276.

¹⁰¹⁴ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 17'-18, 18-18', 27; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 47-47'. Dujam Vušković, otac navedenog Marinela, također je bio poznati slikar, ne samo u Splitu, već i u Šibeniku i u Zadru. – HILJE, E., "Dva popisa dobara splitskih slikara", 292.

ostvarivati i veću financijsku dobit.¹⁰¹⁵ Međutim, među sačuvanom arhivskom građom iz razdoblja koje smo ovdje proučavali ostala su sačuvana samo dva dokumenta koja bilježe plaće splitskih slikara polovnom 15. st. Prema prvom, već spomenutom dokumentu slikar Martin, bivši naučnik majstora Blaža, treba oslikati 28 drvenih pločica za splitsku crkvu Sv. Frane *de burgo* uz plaću od 3 libre i 4 solida *pro singula tabula*.¹⁰¹⁶ To znači da je Martin za svoj posao bio nagrađen s više od 15 zlatnih dukata što nije mala plaća znamo li da se u to doba za sličnu svotu moglo primjerice, kupiti kuću u novome dijelu grada¹⁰¹⁷ ili, pak, cijelu godinu unajmljivati i kuću i obrtničku radionicu na gospodarski frekventnoj poziciji.¹⁰¹⁸ Drugi, pak, dokument koji zrcali financijsku dobit splitskih slikara u 15. st. ugovor je o oslikavanju jedne ikone za što je splitski slikar Dujam trebao dobiti čak 21 dukat.¹⁰¹⁹ Dakle, iako nemamo više podataka kojima bismo ocrtali materijalnu podlogu srednjovjekovnih slikara ipak s pravom možemo pretpostaviti da su ovi umjetnici-obrtnici ostvarivali veću dobit u odnosu na zanatlije osnovnih obrtničkih djelatnosti. Očito, njihov je životni standard i društveni ugled bio znatno veći od socijalnog statusa glavnine obrtničkog sloja.

5. 2. Organizacija obrtničke proizvodnje

Organizacija obrtničke proizvodnje u srednjovjekovnom je Splitu, kao uostalom i drugdje u gradovima istočnog Jadrana, bila više-manje spontana i stihijska. Naime, pojedini su se zanati jednostavno razvijali kao posljedica potreba lokalnog stanovništva za obrtnim proizvodima koji su se svakodnevno koristili. Kako razvoj obrta nije bio dijelom smišljene komunalne strategije da društvu osigura dovoljno obrtničkih proizvoda i ostatak usmjeri ka izvozu, uskoro se u gradu razvilo mnoštvo istih obrtničkih

¹⁰¹⁵ FISKOVIĆ, C., *Zadarski sredovječni majstori*, 93.

¹⁰¹⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 20., sveš. 1, fol. 11

¹⁰¹⁷ Primjerice, 26. listopada 1467. g. izvjesni Matij Božiković kupuje kuću u novom dijelu grada, pokraj zidina samostana Sv. Marije od Zvonika, za 12 zlatnih dukata. – DAZ, SSA, k. 12, sv. 28, sveš. 2, fol. 13-13'

¹⁰¹⁸ Primjerice, bojadisar tkanina majstor Mihovil iz Splita unajmljivao je od *ser* Ivana iz Gubija kuću s bojadisarnicom za godišnju svotu od 16 zlatnih dukata. – DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 76'-77

¹⁰¹⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 377

djelatnosti¹⁰²⁰ koje su tržište opskrbljivale istim proizvodima. Zbog toga je obrtna proizvodnja bila masovna, a njezini produkti jeftini, tako da većina obrtnika, koliko god bila nužna u gradskoj svakodnevnici, svojim radom najčešće nije mogla osvarivati veću financijsku dobit. Uza sve to, i tehnologija proizvodnje većine obrta bila je, kako smo vidjeli, na skromnoj razini, a samo su se neki zanati, poput bojenja tkanina, brodogradnje ili umjetničkog obrta, odlikovali složenošću proizvodnog postupka.

Već je naglašeno da organizacija obrtničke proizvodnje u srednjem vijeku nije bila dijelom gospodarske politike Splitske komune, već da se ona odvijala stihijski. Komuna, doduše, svojim propisima nije kočila razvoj obrta, ali ga nije ni poticala ni usmjeravala. Statutarne odredbe koje je donijela zapravo su samo nastojale promijeniti postojeću praksu u pojedinim obrtnim djelatnostima. Taj nemar Komune za obrte ogleda se i u činjenici da u cijelom Splitskom statutu postoje samo 4 odredbe koje se izravno odnose na rad obrtnika.¹⁰²¹ Prvom od njih Komuna propisuje da obrtnici moraju dovršiti posao koji su na sebe preuzeli¹⁰²² što znači da je vjerojatno bilo slučajeva odustajanja od ugovorenog posla. Statutarna odredba *O zlatarima*, pak, propisuje čistoću zlata i srebra koje su majstori upotrebljavali¹⁰²³ iz čega se može naslutiti da su zlatari ponekad i varali o vrijednosti svojih proizvoda. Preostale dvije odredbe koje se odnose na obrtničke naučnike mogle bi se eventualno protumačiti kao komunalni "vjetar u leđa" razvoju obrta. Njima se, naime, određuje da svaki majstor pod prijetnom novčane globe mora držati naučnika,¹⁰²⁴ a imenuju se i posebni službenici koji će roditeljima dječaka nalagati da svoju djecu daju na naukovanje kod majstora.¹⁰²⁵ No, koliko se ova potonja odredba zaista provodila i u praksi, ne možemo sa sigurnošću reći, jer se pri sklapanju takvih dogovora nije sastavljala notarska isprava. Osim navedenih, drugih propisa vezanih za

¹⁰²⁰ Brojnost obrtnika iste struke prikazana je već ranije na uzorku dokumenata iz razdoblja 1443.-1449. g. Vidi tabelu 1 u poglavlju 3.

¹⁰²¹ Ovdje izostavljamo djelatnosti koje smo već prije definirali kao uslužne ili kao specijaliziranu trgovinu.

¹⁰²² *Item statutum et ordinatum est, quod nullus artifex, cuiuscumque artis sit, postquam acceperit ab aliquo aliquod opus ad faciendum hedificanum, uel perficiendum possit aliud opus ad faciendum accipere, quosque perfecit illud opus, quod primo acceperit...* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 83, str. 678.

¹⁰²³ Vidi bilješku 985 iz ovog poglavlja.

¹⁰²⁴ *...quod quilibet artifex infra unum mensem deberet habere unum discipulum adminus in sua arte sub pena librarum decem paruorum...* – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 73, str. 902.

¹⁰²⁵ *...quod eligantur duo nobiles de anno in annum, qui habeant libertatem precipiendi patribus puerorum et eorum attinentibus, ut eos ponant cum magistris artium et magistris, ut recipiant et imponatur pena librarum XXV pro quolibet, qui seruare contempserit eorum mandata.* – *Isto*, knj. R, gl. 90, str. 912.

obrtničku proizvodnju Komuna nije donosila, već je sva organizacija posla bila u rukama samih majstora.

Slična se politika nastavila i u mletačkom razdoblju jer je *Serenissima* veoma rano odlučila ne uplitati se u neprofirabilne gospodarske grane kao što su bili zanati. Zapravo, može se reći da je zainteresiranost Venecije za pojedine obrte bila razmjerna njihovoj ulozi u cjelokupnoj ekonomiji grada pa su državne vlasti pod svoj nadzor stavile samo one djelatnosti koje su i donosile najviše profita: brodogradnju i bojenje tkanina.¹⁰²⁶ Mletački nadzor nad brodogradnjom najviše se odnosio na ograničenja u veličini i nosivosti novoizgrađenih brodova,¹⁰²⁷ a državne kontrole pri bojenju tkanina značile su zapravo samo nametanje zakupa poreza (*datium tinctorie*). Ti su zakupnici sklapali ugovore s bojadisarima tkanina koji su, pak, uz vlastiti rad mogli uložiti i nešto kapitala. Ostvarena dobit dijelila se prema ugovornim klauzulama, pri čemu su zakupci redovito ostvarivali veliki profit, bez uloženog rada. Kako je to bio veoma unosan posao, nerijetko su i plemići ulagali sredstva u obrte bojenja tkanina. Tako je, primjerice, *ser* Ivan Mikačić, *nobilis Spaleti*, 30. kolovoza 1455. g. sklopio *pactum ac datium tinctorie* sa zadarskim majstorom Martinom Vlatkovim.¹⁰²⁸ Posao se trebao odvijati u komunalnoj bojadisarnici (*tinctoria communis*) u koju bi *ser* Ivan uložio potrebna sredstva i sirovine (*fulcitam et calderias ac alia ordianementa et edifitia ... et guadum ad sufficientiam*), dok bi majstor Martin uložio svoje znanje (*magistratum suum*) i drugi alat (*aliud vtillitas*) te bi zaposlio i naučnike (*famulas*). Nakon isteka ugovorenog vremena svakom bi se, prema ugovornim kaluzulama, isplatio njegov dio profita.

Dakle, organizacija obrtničke proizvodnje u srednjovjekovnom je Splitu bila prepuštena lokalnim majstorima. Obrtna se djelatnost odvijala u privatnim radionicama i zanatskim trgovinama u kojima su majstori prodavali produkte svog rada.¹⁰²⁹ Komunalne i kasnije mletačke vlasti nisu previše marile za ovu niskoprofitnu gospodarsku granu, a iz

¹⁰²⁶ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 158.-159. Ovdje izostavljamo pekarstvo, mesarstvo i solarstvo kao djelatnosti koje se u literaturi obično navode kao one nadzirane od strane prvo komunalnih, a zatim i mletačkih vlasti. Prema ovdje utvrđenim kriterijima, te su djelatnosti zapravo specijalizirana trgovina pa ih stoga nismo detaljnije analizirali.

¹⁰²⁷ Vidi odjeljak *Vrste i vrijednost brodova* u poglavlju 4.

¹⁰²⁸ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 211

¹⁰²⁹ Više o trgovini obrtnim proizvodima vidi u djeljku *Obrtnik trgovac* u poglavlju 4.

istog je razloga nisu ni poticale. No, obrtničko je poslovanje ipak bilo na neki način usmjeravano, ali ne od strane gradskih ili državnih vlasti, već od strane obrtnih uduženja, bratovština što su štitile opstanak i konkurentnost svake pojedine struke.

5. 2. 1. Obrtne bratovštine

Utjecaj bratovština na srednjovjekovna gradska društva problematika je koja posljednjih godina izaziva sve više zanimanja u domaćoj historiografiji.¹⁰³⁰ Utjecaji bratovština na društveni život grada, njihova uloga u političkim i gospodarskim kretanjima, odrazi utjecaja u urbanizmu, školstvu, zdravstvu te naposljetku i njihova religiozno-karitativna komponenta, isticani su kao glavne okosnice odnosa srednjovjekovnih bratovština i dalmatinskih komuna. Međutim, dosadašnje historiografske studije uglavnom su se bavile bratovštinama nabožnog karaktera te su analizirale socijalne aspekte ovih udruženja. Osim monumentalnog djela K. Vojnovića izdanog prije više od sto godina,¹⁰³¹ i nadopuna koje je pola stoljeća kasnije objavio D. Roller,¹⁰³² o obrtnim bratovštinama u nas gotovo da i nema opširnijih studija. Razlog tomu nedostatak je izvora, u prvom redu pravilnika strukovnih bratovština koje bi mogle rasvijetliti ulogu i utjecaj ovih organizacija u gospodarskim kretanjima srednjovjekovnih

¹⁰³⁰ Od novijih radova vidi: ČORALIĆ, Lovorka, "Izvori i literatura o bratovštinama u Dalmaciji od srednjeg vijeka do pada Mletačke Republike", *Croatia Christiana periodica*, br. 27, Zagreb 1991., str. 88.-96.; IVANIŠEVIĆ, Milan, "Pravila bratovštine Sv. Staša u Splitu", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, br. 12 (Božić-Bužančić zbornik), Zagreb 1996., str. 281.-292.; BENYOVSKY, Irena, "Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima", *Croatia Christiana periodica*, br. 41., Zagreb 1998., str. 137.-160.; DŽANKIĆ, Zvonko, "Dominikanske bratovštine u Dubrovniku", *Croatia Christiana periodica*, br. 56, Zagreb 2005., str. 15.-32.; BENYOVSKY, I., BUKLIJAŠ, T., "Bratovština i hospital Sv. Duha", 625.-657.; DUPLANČIĆ, Arsen, "Novo čitanje podataka o splitskoj bratovštini pomoraca", *Kulturna baština*, br. 33, Split 2006., str. 247.-262.; ŠTOKOVIĆ, Alojz, "Bratovštine na istočnoj obali Jadrana: prilog proučavanju socijalne povijesti na Sredozemlju od 11. do 17. stoljeća", *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, br. 47/48, Rijeka 2006., str. 141.-158.; BENYOVSKY LATIN, I., "Uloga bratovštine Sv. Duha", 26.-51.; PEŠORDA, Z., "Pučka vlastela", 215.-237.; PEZELJ, Vilma, "Žene u bratovštinama srednjovjekovnih dalmatinskih gradova", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 1, Split 2010., str. 155.-173. itd.

¹⁰³¹ VOJNOVIĆ, Kosta, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od 13. do konca 18. vijeka*, sv. II, Zagreb 1900.

¹⁰³² ROLLER, Dragan, *Dubrovački zanati u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 1951.

komuna.¹⁰³³ Nedostatak izvora problem je s kojim smo se susreli i prilikom traženja arhivske građe o splitskim obrtnim bratovštinama sredine 15. st. Stoga ćemo poznate podatke o strukovnim bratovštinama u drugim dalmatinskim komunama pokušati metodom analogije primijeniti i na splitsku sredinu.

Obrtne su se bratovštine na hrvatskom prostoru počele intezivije razvijati od 14. st.,¹⁰³⁴ iako ima podataka da su neke od njih postojale i ranije.¹⁰³⁵ Glavni zadatak bilo im je organiziranje zanatskog poslovanja i uzajamno pružanje pomoći članstvu.¹⁰³⁶ Svojim statutima obrtne su bratovštine određivale strukturu članstva te su, barem načelno, utvrđivale uvjete rada i duljinu naukovanja, zabranjivale uvoz stranih proizvoda, propisivale standarde kvalitete domaćih artikala te su, naposljetku, poticale i zdravu konkurenciju među obrtnicima iste struke.¹⁰³⁷ U srednjovjekovnom su Dubrovniku, primjerice, kao drvodjelci, bačvari ili tokari mogli raditi samo oni majstori i pomoćni radnici koji su bili članovi pripadajuće bratovštine, a stranci su, pak, u gradu mogli raditi tek nakon što se predstave starješini bratovštine.¹⁰³⁸ Time se štitila konkurentnost domaćih obrtnika i regulirao broj zanatlija ove struke. Iz istog je razloga i bratovština dubrovačkih kovača i kotlara određivala duljinu obrtničkog naukovanja i nametala

¹⁰³³ Europska historiografija, međutim, poznaje mnogo više sačuvanih matrikula strukovnih bratovština. Naime, u brojnim su europskim gradovima bratovštinski statuti preživjeli do danas pa, primjerice, Pariz i Bologna imaju prave kolekcije matrikula iz 13. st. *Livre des metiers* skup je pravnih regulacija pariških cehova i bratovština koje je 60-ih god. 13. st. sakupio gradski upravitelj Etienne Boileau. Uz njih, danas je sačuvana i, primjerice, matrikula mletačkih krojača iz 1219. g. te statut bratovštine firentinskih bankara iz 1299. g. – EPSTEIN, S. A., *An Economic and Social History*, 118.; LANE, F. C., *Venice*, 106. Osim toga, danas u Državnom arhivu u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*) postoji i poseban fond *Arti veneziane* koji sadrži brojne podatke o mletačkim strukovnim udrugama. To su uglavnom knjige popisa članova, dužnosnika i službenika u upravnim tijelima udruga te knjige procesa i kaznenih mjera protiv članova koji se ogriješe o statutarne propise bratovštine. – ČORALIĆ, Lovorka, "Hrvati u mletačkim strukovnim udrugama", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32-33, Zagreb 1999.-2000., str. 55.-56.

¹⁰³⁴ *Povijest Hrvata*, I, 430.

¹⁰³⁵ Navodno je zadarska bratovština zlatara bila osnovana već u 12. st. – FISKOVIĆ, C., *Zadarski sredovječni majstori*, 107. Također, postoji i podatak da je dubrovačka bratovština drvodjelaca osnovana još 1266. g. Njoj su pripadali i graditelji brodova, kalafati, bačvari i tokari. – VOJNOVIĆ, K., *Bratovštine i obrtne korporacije*, II, str. IV.

¹⁰³⁶ PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 17.

¹⁰³⁷ EPSTEIN, S. A., *An Economic and Social History*, 111.; GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 89.; STEELE, P., *The Medieval World*, 16. U Firenci su, primjerice, u 14. st. udruženja obrtnika postala toliko jaka da su čak uspjela ukloniti plemstvo iz gradske uprave i preuzeti vlast. No, na istočnoj obali Jadrana, međutim, obrtne bratovštine nikad nisu bile toliko utjecajne i nikad nisu postigle potpunu slobodu u diktiranju cijena ili samostalnost u odnosu s gradskim vlastima. – PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 17., bilješka 28.

¹⁰³⁸ VOJNOVIĆ, K., *Bratovštine i obrtne korporacije*, II, str. IV., VI.

posebne uvjete za otvaranje obrtničkih radionica.¹⁰³⁹ Kako tijela komunalnih vlasti uglavnom nisu vodila računa o organizaciji obrtničkog poslovanja, strukovne su bratovštine, dakle, bile jedine institucije koje su usmjeravale rad gradskih zanatlija i zastupale poslovne interese srednjovjekovnih obrtnika.¹⁰⁴⁰ Zasigurno je to bila glavna zadaća i splitskih obrtnih bratovština.

Osim strukovnog karaktera, većina je obrtnih bratovština imala i socijalnu dimenziju pa je svojim članovima osiguravala i karitativnu skrb.¹⁰⁴¹ Primjerice, matrikula bratovštine dubrovačkih bojadisara tkanina iz 1497. g. nalaže brigu o bolesnim bratimima te osiguranje pokopa ukoliko obitelj preminulog bratima nema financijskih sredstava.¹⁰⁴² Gotovo ista pravila navode se i u Matrikuli bratovštine Sv. Duha iz Piacenze, a slično su nalagali i statuti drugih srednjovjekovnih bratovština.¹⁰⁴³ Karitativno obilježje zanatskih bratovština ogleda se i u pomoći siromašnim bratimima da obrtne sirovine nabavljaju po povoljnijoj cijeni, kako se to vidi iz zaključaka bratovštine dubrovačkih kovača i kotlara.¹⁰⁴⁴

U skladu sa svojom karitativno-vjerskom ulogom većina je bratovština, čak i onih strukovnog tipa, bila izrazito vezana uz Crkvu pa je čak i svoja sjedišta imala u pojedinim, nerijetko istoimenim, crkvama.¹⁰⁴⁵ Tako je, primjerice, bratovština dubrovačkih kamenara bila vezana za crkvu Svih Svetih,¹⁰⁴⁶ dok je bratovština zadarskih graditelja svoje sjelo imala u predromaničkoj crkvi Sv. Petra Starog.¹⁰⁴⁷ Inače, svaka je bratovština u nekoj crkvi imala svoju kapelicu, ili barem oltar sa slikom sveca zaštitnika,

¹⁰³⁹ VOJNOVIĆ, K., *Bratovštine i obrtne korporacije*, II, str., XVI.

¹⁰⁴⁰ Jedino se u Dubrovniku, gdje je lokalna vlast imala više utjecaja nego u gradovima Mletačke Dalmacije, država izravno uplitala u rad obrtničkih bratovština. Tako, primjerice, kad bratovština dubrovačkih postolara krajem 15. st. pokušava uvesti monopol nad kupovinom kože, čime povećava i konačne cijene kožarskih proizvoda, odmah se oglašava dubrovačka vlada te donosi uredbu o maksimalnoj cijeni njihovih artikala. – PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 17

¹⁰⁴¹ GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 91.

¹⁰⁴² VOJNOVIĆ, K., *Bratovštine i obrtne korporacije*, II, str. V.

¹⁰⁴³ ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 179.; DEAN, T., *The Towns of Italy*, 104.-106.

¹⁰⁴⁴ VOJNOVIĆ, K., *Bratovštine i obrtne korporacije*, II, str. XVII.

¹⁰⁴⁵ Tako je, primjerice, dubrovačka bratovština Sv. Antuna, koja se uvijek smatrala laičkom, a ne crkvenom organizacijom, bila izrazito vezana za crkve Sv. Antuna, Sv. Petra i Sv. Spasitelja pa je u njima redovito financirala održavanje misa prilikom različitih svetkovina ili pak misa zadužnica. – PEŠORDA VARDIĆ, Z., *Dubrovački Antunini*, 205.-206., 221.

¹⁰⁴⁶ VOJNOVIĆ, K., *Bratovštine i obrtne korporacije*, II, str. XV.

¹⁰⁴⁷ FISKOVIĆ, C., *Zadarski sredovječni majstori*, 11.

za čije se održavanje posebno brinula. Tako su, primjerice, mletački obrtnici, članovi strukovnih bratovština, plaćali posebnu pristojbu¹⁰⁴⁸ za nabavu svijeća na oltaru sveca zaštitnika (*luminaria*),¹⁰⁴⁹ a zasigurno je tako bilo i u splitskim crkvama toga doba. Iako u splitskoj arhivskoj građi sredine 15. st. nema eksplicitnih podataka o svecima zaštitnicima pojedinih obrtnih strûka, možemo pretpostaviti da su domaći obrtnici štovali iste svece kao i zanatlije u drugim mjestima. Primjerice, oružari su posebno štovali Sv. Jurja, zaštitnika vojnika, a slikari Sv. Luku,¹⁰⁵⁰ pa pretpostavljamo da su se istim svecima utjecali i splitski obrtnici navedenih strûka.¹⁰⁵¹

Jedina danas sačuvana splitska bratovštinska matrikula iz 15. st. jest matrikula bratovštine Sv. Anastazija (Stasha),¹⁰⁵² osnovana 03. kolovoza 1442. g.¹⁰⁵³ Kako je i sâm Sv. Staš bio obrtnik, bojadar sukna, očekivali bismo da je ova bratovština okupljala obrtnike tekstilne struke, štitila njihove poslovne interese te se skrbila za socijalno ugožene bratime. Međutim, popis članova iz 1442. g. bilježi samo jednog obrtnika, i to kožara Stipana, koji nije pobliže identificiran prezimenom. Ostalih 28-ero članova označeni su prezimenima, ali ne i zanimanjima,¹⁰⁵⁴ pa zaključujemo kako vjerojatno nisu ni pripadali obrtničkom sloju. Ipak, popis članova bratovštine Sv. Staša iz 1525. g. nudi

¹⁰⁴⁸ Članovi obrtnih bratovština plaćali su u i razne druge daće: pristojbu za učlanjenje, godišnju članarinu, pristojbe za otvaranje dućana, pristojbe na obrtne proizvode i sl. – GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 92.-93. Većini bratima one su značile teret, ali ujedno i sigurnost jer su se iz tih fondova izdvajala sredstva za pomoć potrebitim članovima bratovština. – VOJNOVIĆ, K., *Bratovštine i obrtne korporacije*, II, str. XLVI.

¹⁰⁴⁹ LANE, F. C., *Venice*, 165.

¹⁰⁵⁰ CHERRY, J., *Medieval Crafts*, 40., 86.

¹⁰⁵¹ Doduše, o obrtničkom štovanju svetaca u kasnosrednjovjekovnom Splitu izvještavala sam na znanstvenom skupu o splitskoj hagiografskoj baštini održanom u Splitu 26. i 27. rujna 2011. g. Predstavljeno istraživanje temeljila sam na podacima obrtničkih legata *ad pias causas* zabilježenim u splitskim oporukama sredine 15. st. Dobijeni rezultati pokazali su kako su splitskim zanatlijama u to doba najomiljeniji sveci bili Sv. Frane, Sv. Dominik i Sv. Arnir, no nikakvu povezanost pojedinih obrtnih strûka i određenih svetaca nisam uspjela uočiti. Sažetak referata "Štovanje svetaca prema oporukama splitskih obrtnika u 15. stoljeću" vidi u: *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda tekst* (Sažetci), Split 2011., str. 33.

¹⁰⁵² Sv. Staš bio je laik, mučenik čije se štovanje u Splitu posebno proširilo od sredine 7. st. U doba velikih kršćanskih progona u Saloni, ovaj je svetac zbog širenja kršćanstva bio uhićen, osuđen i bačen u more s kamenom obješenim oko vrata. Kasnije je njegovo tijelo izvađeno iz mora i pokopano na salonitanskom Marusincu da bi još kasnije njegove moći bile prenesene u splitsku stolnu crkvu. Od tada se Sv. Staš posebno štuje kao splitski zaštitnik. – DUPLANČIĆ, Arsen, IVANIŠEVIĆ, Milan, KOVAČIĆ, Slavko, *Sveti Dujam – štovanje kroz vjekove* (katalog izložbe u Nadbiskupskom sjemeništu od 03. svibnja do 10. lipnja 2004.), Split 2004., str. 16.-17.

¹⁰⁵³ NAS, KAS, br. 215, fol. 0

¹⁰⁵⁴ Osim izvjesnog Radmila koji je identificiran kao ribar. – NAS, KAS, br. 215, fol. 0

nešto više informacija. Na njemu je zabilježen veći broj obrtničkih majstora koji, doduše, nisu identificirani zanimanjem,¹⁰⁵⁵ već prezimenom i titulom *magister*.¹⁰⁵⁶ Ostali članovi bratovštine mahom su označeni imenom i prezimenom bez oznake zanimanja, a među njima ima i žena.¹⁰⁵⁷ Također, ni popis članova iz 1550. g., kada je župan bio majstor Petar Filipović, ne donosi detaljniju strukturu članstva. Na poduljem popisu bratima uočili smo tek nekoliko obrtnika, i to 3 kalafata¹⁰⁵⁸ i 3 krznara,¹⁰⁵⁹ 2 kožara¹⁰⁶⁰ i 2 krojača¹⁰⁶¹ te jednog zlatara,¹⁰⁶² što znači da drugi bratimi navedeni na popisu očito nisu pripadali obrtničkom sloju.

Slika 5: Oslíkana naslovnica matrikule bratovštine Sv. Staša koja se pripisuje Dujmu Vuškoviću¹⁰⁶³ (NAS, KAS, br. 215)

¹⁰⁵⁵ Osim prvog bratima na popisu, lončara Anastazija. – NAS, KAS, br. 215, fol. 9'

¹⁰⁵⁶ Bili su to majstori: Arnir Gaoković, Bernardin Tarsigić, Dominik Buratović, Ivan Buter, Jakov Carević, Kristofer Punosekvić, Marin Miladinić, Marko Bjanković, Matij Bajtančević, Matij Blažov, Matij Favro, Matij pokojnog Šimuna, Mihovil, sin Mihovila Radačića, Nikola Dobrilović, Petar Bartoničević, Radivoj Radivojčić, Stipan Ručićić, Šimun Favro i Vice Bugardelović. – NAS, KAS, br. 215, fol. 9'

¹⁰⁵⁷ Bile su to: Jelina Kapitanova, Katarina Bartančeva, Katarina pokojnog Zarza Vojvode, Katuša Obradovičeva, Kuzmana Kopijevićeva, Lucija Buratovičeva, Margarita pokojnog Mikše Draškovića, Margarita Runkovičeva, Margarita Vogleva, Matea Letikevičeva te Šimuna pokojnog brijajač Jakova. – NAS, KAS, br. 215, fol. 9'

¹⁰⁵⁸ Bili su to Jakov, Pavle i Radivoj. – NAS, KAS, br. 215, fol. 5'

¹⁰⁵⁹ Bili su to Cvitan, Filip i Jakov – NAS, KAS, br. 215, fol. 5', 6, 6'

¹⁰⁶⁰ Matej i Novak. – NAS, KAS, br. 215, fol. 5'

¹⁰⁶¹ Ivan Tolišić i neki Martin – NAS, KAS, br. 215, fol. 6'

¹⁰⁶² Bio je to izvjesni Jakov. – NAS, KAS, br. 215, fol. 6'

¹⁰⁶³ PELC, Milan, "Portreti u hrvatskoj slikarskoj baštini kasnoga srednjeg vijeka i renesanse", *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik radova sa znanstvenih skupova Dani Cvita Fiskovića održanih 2003. i 2004. godine*, Zagreb 2008., str. 59.-60.

Dakle, analiza strukture članstva bratovštine Sv. Staša od polovice 15. do polovice 16. st. ne pokazuje usmjerenost bratovštine prema obrtničkom sloju, a još manje prema zanatlijama tekstilne struke. S obzirom na činjenicu da su članovi bratovštine mogle biti i žene, koje redovito nisu obavljale obrtničke poslove, možemo zaključiti da ova bratovština nije bila strukovnog karaktera, usprkos tomu što se utjecala svecu koji je za života bio obrtnik. Bratovština Sv. Staša svoje je članstvo, očito, okupljala po nekom drugom principu, najvjerojatnije vjerskom.

Doduše, obrtnih je bratovština u srednjovjekovnoj Dalmaciji bilo znatno manje nego nabožnih,¹⁰⁶⁴ pa nedostatak izvora o ovim udruženjima zapravo i ne iznenađuje. Usprkos oskudici povijesnih vrela uočavamo da se neke splitske bratovštine ipak spominju u arhivskoj građi sredine 15. st., u prvom redu u obrtničkim oporukama, ali i u raznim ugovorima te notarskim ispravama druge vrste. Ipak, iz dostupnih podataka teško je zaključiti koje su od zabilježenih bratovština zaista bile obrtničke, a koje su od njih bile vjerskog karaktera. Zapravo, jedino smo za splitsku bratovštinu Svih Svetih uspjeli nesumnjivo utvrditi da je okupljala obrtnike krznarske struke jer se to izričito navodi u jednoj oporuci. Naime, *ala frataglia de Ogni Santi, çoe pilliçari*, splitski krznar Radovina Hvalović oporučuje 5 libara malih.¹⁰⁶⁵ Dakle, splitska je bratovština Svih Svetih u 15. st. zastupala interese gradskih krznara. No, kako se, nažalost, do danas nije sačuvala bratovštinska matrikula, ne možemo točno utvrditi njezino sjedište, kao ni bratovštinska pravila, ali s pravom možemo zaključiti da se brinula za organizaciju krznarske proizvodnje u Splitu. Bratovština je vjerojatno određivala uvjete rada i cijene proizvoda te sve ostale proizvodne i tržišne propise. Kako su u 15. st. upravo obrtnici kožarsko-krznarske struke bili najbrojniji u gradu,¹⁰⁶⁶ nije iznenađujuće što su se upravo oni okupljali po bratovštinskom principu.

I naposljetku, treba istaknuti da je jedna od glavnih zadaća obrtnih bratovština bila i briga za školovanje obrtničkog podmlatka. Kako Splitska komuna, a ni kasnija mletačka vlast, svojim odredbama nije značajnije zadirala u obrazovanje zanatskih naučnika, mora

¹⁰⁶⁴ RAUKAR, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 237.

¹⁰⁶⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81-81'

¹⁰⁶⁶ Vidi Tabelu 1 u poglavlju 3. Slična je situacija bila i u drugim dalmatinskim komunama toga doba. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 167.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 254.-255.

da su i splitske strukovne bratovštine, kako je to bilo uobičajeno i u drugim istočnojadranskim komunama, donosile propise o školovanju dječaka šegrta.

5. 3. Školovanje obrtničkih naučnika

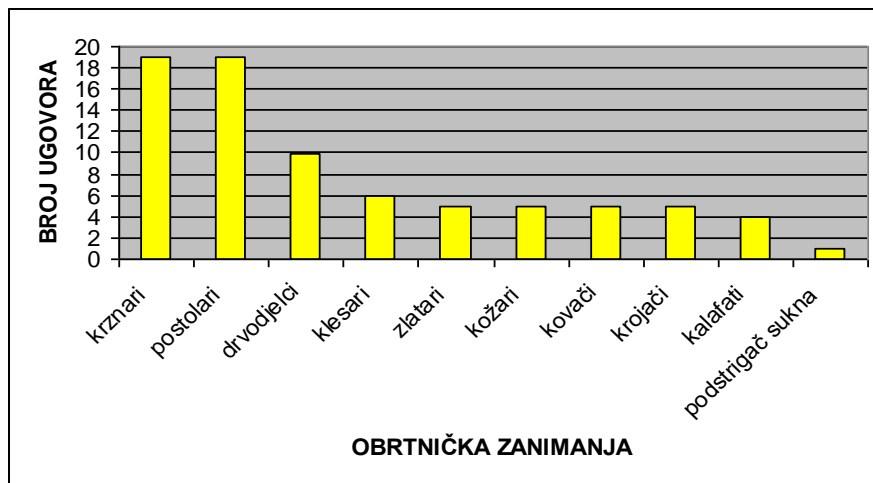
U kasnosrednjovjekovnom Splitu, kao uostalom i drugdje na istočnom Jadranu, nije postojala nikakva obrazovna institucija u kojoj bi se organizirano provodilo školovanje obrtničkog podmlatka. Stoga su mladi naučnici zanate izučavali kod već etabliranih majstora, boraveći kod njih, prateći njihov rad i usvajajući njihove vještine i iskustva u svakodnevnom poslu.¹⁰⁶⁷ Stupanje obrtničkih naučnika u službu kod majstora bilo je prepušteno tek rijetkim zakonskim normama,¹⁰⁶⁸ te više lokalnim običajima i vjerojatno obrtnim bratovštinama.

Stupanje naučnika u službu kod obrtničkog majstora započinjalo je sklapanjem ugovora o naukovanju pred javnim notarom (*famulo*).¹⁰⁶⁹ Takvi su ugovori danas prvorazredni povijesni izvori koji rasvjetljavaju mnoga pitanja vezana uz obrtne djelatnosti, primjerice prava i obveze naučnika, duljinu školovanja i ostale uvjete službe. Kako je iz razdoblja sredine 15. st. ostalo sačuvano mnoštvo isprava o obrtničkom naukovanju, za proučavanje ove teme ovdje ćemo se poslužiti uzorkom od 79 ugovora što su ostali sačuvani u jednom notarskom svesku iz razdoblja 1443.-1449. g. Priloženim dijagramom iskazana je brojnost ugovora o naukovanju za svaku vrstu obrtničkih zanimanja:

¹⁰⁶⁷ LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 222.

¹⁰⁶⁸ Vidi bilješke 1024 i 1025 iz ovog poglavlja.

¹⁰⁶⁹ LADIĆ, Zoran, "Na razmeđu djetinjstva i zrelosti. O naučnicima – šegrtima u istočnojadranskim komunama", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. IV (*Filii, Filiae...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*) (gl. ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija), Poreč 2011., str. 69.

Dijagram 5: Brojnost ugovora o naukovanju prema pojedinim obrtničkim zanimanjima 1443.-1449. g

Međutim, ovdje treba napomenuti da se provedena analiza odnosi na kratki vremenski isječak od samo nekoliko godina, pa su dobiveni rezultati zapravo relativni, ali ujedno i indikativni. Naime, uzorak dokumenata koje smo ovdje ispitivali dovoljan je da se ocrtta opći položaj obrtničkih naučnika i pomoćne radne snage u Splitu sredinom 15. st. iako bi se krajnji rezultati ponešto razlikovali da je analiziran veći uzorak dokumenata.

5. 3. 1. Obveze obrtničkih naučnika i majstora

Ugovori o uzimanju obrtničkih naučnika uvijek su se sastavljali tako da obje strane shvate svoja prava i obveze. Osim usvajanja znanja i vještina u pojedinom zanatu, naučnik se stupanjem u službu obvezivao i općenito na služenje svom majstoru (*ad seruiendum et famulandum*). Kako se nigdje ne navodi u čemu će točno šegrt služiti majstora, možemo samo pretpostaviti da je, osim posla u obrtničkoj radionici, naučnik morao obavljati i sve ostale poslove koje mu je majstor povjeravao.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁷⁰ Usporedbe radi, u korčulanskim se ugovorima o šegrtovanju navodilo da će naučnik vjerno služiti majstora u svemu, posebice u poslovima vezanima za obrt, što nam daje pravo zaključiti kako su naučnici obavljali i neke druge poslove. U jednom je, pak, šibenskom ugovoru o naukovanju navedena klauzula da šegrt nije obvezan "prati rublje i nositi vodu" pa možemo opravdano pretpostaviti da su naučnici svakodnevno obavljali i takve zadatke. Dodatne obveze naučnika, također se spominju i u dubrovačkim

Sklapajući ugovor o uzimanju obrtničkog šegrta, majstor se obvezivao da će uzdržavati naučnika i dobro se odnositi prema njemu (*promixit bene tractare et tenere dicto tempore*), podučavati ga svom zanatu (*artem suam instruere*) te mu osiguravati stan, hranu, odjeću i obuču (*dare vitum, vestitum et calciamentum condecenter*). Neki su srednjovjekovni notari u ugovorima o naukovanju točno navodili pojedine komade odjeće i obuće koje je naučnik po isteku službe trebao dobiti,¹⁰⁷¹ no u ovdje analiziranim ispravama, koje je sastavio bilježnik Dominik de Manfredis, odjeća se i obuća uvijek navode samo općenito (*vestitum et calciamentum*).¹⁰⁷²

Osim što mu je osiguravao osnovne životne uvjete tijekom školovanja, majstor je naučniku po isteku službe još trebao dati i radni alat (*in fino vero temporis promixit sibi dare vtensilia artis*). Ponekad su notari u ugovorima o šegrtovanju znali i poimenice nabrajati dijelove alata ili obrtne sirovine što će ih naučnik dobiti na kraju svoje službe,¹⁰⁷³ no u ugovorima splitskog notara Dominika de Manfredis, radni alat obrtnika nikad se ne nabraja pojedinačno, već se uvijek označava zbirnom imenicom *utensilia artis*.¹⁰⁷⁴

Ipak, bez obzira na sitnije razlike u stavkama ugovora koje su sastavljali različiti notari,¹⁰⁷⁵ gore navedene klauzule o obvezama majstora i obrtničkih naučnika nalazimo u

ugovorima o stupanju u nauk, no takvih klauzula nisam pronašla i u splitskoj arhivskoj građi. – DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 120.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 261.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 223.

¹⁰⁷¹ Slučaj je to, primjerice, s ugovorima o naukovanju koje su sastavljali zadarski notari. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. stoljeću*, 228.

¹⁰⁷² Međutim, kod drugih notara ima primjera i pojedinačnog navođenja odjevnih predmeta. Primjerice, u jednom ugovoru, što ga je u svibnju 1455. g. sastavio splitski javni bilježnik Juraj de Casellis iz Treviza, točno se navodi da će izvjesni Radiša Radojević po isteku svoje službe kod majstora kožara Ivana Rudice iz Splita, uz radni alat, dobiti i jedan par cipela, jedan podstavljeni ogrtač te tri košulje i troje hlača. – DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 175'

¹⁰⁷³ Tako iz dubrovačkih ugovora o naukovanju saznajemo da se radni alat kamenara sastojao od dljeta, ravnala, viska, čekića i kutomjera, a da se, pak, alat zidara sastojao od čekića, žlice, ravnala, šestomjera i kutomjera. U Zadru je, pak, krojački naučnik na kraju školovanja dobivao škare, mjerilo, naprstak, iglu i posebno mjerilo s olovom, dok je kovački naučnik dobivao nakovanj, dva mjeha, malj i škare za lim. – ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 123., 126.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 226.-227.

¹⁰⁷⁴ Ipak, u ugovorima o šegrtovanju koje su sastavljali drugi splitski bilježnici ima i primjera navođenja pojedinih komada alata što su ih majstori davali šegrtima po isteku naukovanja. Tako, primjerice, iz već spomenutog ugovora o šegrtovanju Radiše Radojevića saznajemo da se radni alat kožara sastojao od ravnala, šila i ravne ploče uz koje je učenik po isteku službe trebao dobiti još i nekoliko komada kože. – DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 175'

¹⁰⁷⁵ Budući da su istočnojadranski komunalni bilježnici uglavnom bili obrazovani na sveučilištima u Bologni i Padovi gdje su stjecali ista pravna znanja prema istim udžbenicima, to se odražavalo i u njihovom praktičnom radu. Tako su i notarski ugovori o šegrtovanju bili prilično standardizirani bez obzira o kojoj se

svim splitskim dokumentima te su zasigurno predstavljale dio onodobne prakse prilikom uzimanja šegrta u naukovanje. Takav način obrtničke izobrazbe osposobljavao je naučnika za samostalan rad po isteku naukovanja, a činom poklanjanja radnog alata majstor mu je trebao osigurati i osnovni uvjet za pokretanje vlastite obrtničke djelatnosti. Ovdje je zanimljivo izdvojiti da su u Dubrovniku obrtnički naučnici u 15. st. na kraju školovanja, osim radnog alata, dobivali i potvrdu o završenu zanatu,¹⁰⁷⁶ no u splitskoj arhivskoj građi nisam pronašla takvih dokumenata.

5. 3. 2. Dob i podrijetlo obrtničkih naučnika

Kako su naučnici započinjali s izučavanjem zanata još kao dječaci, na nauk ih je obično predavao ili jedan od roditelja ili netko od rođaka i/ili drugih staratelja. Tako, primjerice, u studenom 1443. g. Katica, supruga pokojnog klesara Jakova, predaje na nauk svog četrnaestogodišnjeg sina Šimuna,¹⁰⁷⁷ a nekoliko dana kasnije i Antun Markov Milunić na obrtničku obuku daje trinaestogodišnjeg Ratka Radoslavlića.¹⁰⁷⁸ No, neke su osobe pred notarima samostalno sklapale ugovore o šegrtovanju, a kako se u takvim slučajevima nikada ne navodi dob naučnika, možemo pretpostaviti da se radilo o punoljetnim osobama. Kako nas obavještava Splitski statut, maloljetnicima su se smatrale muške osobe mlađe od 14 godina i ženske osobe mlađe od 12 godina.¹⁰⁷⁹ Ipak, čini se da se dob između 12., tj. 14. i 25. godine života smatrala nekakvom uvjetnom punoljetnošću

komuni ili gradu radilo. – LADIĆ, Z., "Na razmeđu djetinjstva i zrelosti", 79. Osim toga, kako bi isprave bile pravno važeće i napisane prema svim pravilima struke, notari su se pri ispisivanju ugovora koristili formularima, standardiziranim predlošcima na temelju kojih bi sastavljali isprave mijenjajući samo ugovorne strane, vrstu pravnog čina i sl. Više o notarskim formularima vidi u: GRBAVAC, Branka, "Srednjovjekovni notarski formulari i njihovi sastavljači", *Javni bilježnik*, br. 15, Zagreb 2011., str. 32.-38.; ISTA, "Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija", 393.-406.

¹⁰⁷⁶ ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 75., 94.

¹⁰⁷⁷ *Catiça, vxor condam Iacobi lapicide dedit et locauit ... Simonem, ipsius Catiçe filium etatis annorum XIII uel circa...* – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101'.

¹⁰⁷⁸ *Antonius Marci Milunich dedit et locauit ac pacto astrinxit Rathcum Radoslaulich etatis annorum XIII uel circa...* – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 105'. Iako notar nigdje ne navodi u kakvom su točno odnosu Antun i Ratko, iz njegove se formulacije jasno vidi da je Antun neka vrst Ratkova staratelja. Ipak, briga za izobrazbu mladih naučnika nije, čini se, bila zadaća samo njihovih roditelja i/ili staratelja, već i šire zajednice. Tako se, primjerice, u rapskim ugovorima o naukovanju, kao osobe koje predaju šegrte u službu pojavljuju razni rođaci, obiteljski prijatelji, poslovni partneri ili izvršitelji oporuke roditelja dječaka. – LADIĆ, Z., "Na razmeđu djetinjstva i zrelosti", 84.-85.

¹⁰⁷⁹ *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 68, str. 526.

jer prema statutu osobama te dobi nije bilo dozvoljeno samostalno vođenje, primjerice, sudskih parnica.¹⁰⁸⁰ Zbog toga splitski notar Juraj de Casellis iz Treviza u svojim ugovorima o uzimanju obrtničkih naučnika punoljetne osobe uvijek označava izričajem *homo sui iuris*, a maloljetnim učenicima uvijek navodi dob. Kako je među takvima bilo i osamnaestogodišnjaka,¹⁰⁸¹ zaključujemo kako mladići te dobi još nisu bili pravno potpuno punoljetni iako su mogli samostalno sklapati ugovore o naukovanju.¹⁰⁸²

Nažalost, danas nije moguće utvrditi točnu dob u kojoj su naučnici mogli započeti sa svojim obrazovanjem jer ona u Splitu nije bila pravno regulirana, niti se, uostalom, u notarskim dokumentima uvijek i navodila.¹⁰⁸³ Naime, dob se naučnika spominje u samo 34 od 79 analiziranih ugovora, dakle samo u 43,03 % slučajeva. Iz tih se dokumenata vidi da su dječaci stupali u službu u dobi između 10. i 16. godine, pri čemu je u sačuvanim ugovorima najviše četrnaestogodišnjaka.¹⁰⁸⁴ Također, dob koju je naučnik trebao doseći da bi započeo naukovanje ne možemo povezati ni s nekom određenom strukom jer su primjerice, naučnici drvodjelaca na početku obrazovanja različitih uzrasta, u dobi upravo od 10 do 16 godina, dok su naučnici postolara na početku svoje obuke u dobi od 10 do 14 godina. Kod klesarskih je naučnika, pak, dob učenika zabilježena samo jednom i to u slučaju jednog četrnaestogodišnjaka,¹⁰⁸⁵ što nipošto ne znači da se s izučavanjem klesarskog zanata nije moglo započeti i ranije.¹⁰⁸⁶ Dakle, u kasnosrednjovjekovnom Splitu, kao uostalom i u drugim dalmatinskim komunama, nije postojala točno utvrđena dob u kojoj se moglo započeti s izučavanjem nekog zanata, već je pri tome očito je bila

¹⁰⁸⁰ *Isto*, 526. Jedino su muškarci od 18. godine mogli samostalno sklapati ugovore uz dodatnu prisegu na Sveto pismo. – CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske prave povijesti*, 126.

¹⁰⁸¹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 198'

¹⁰⁸² Slično je u to doba bilo i u srednjovjekovnom Dubrovniku. Naime, i tamo su mladići u dobi između 18. i 28. godine života (tzv. *adolescentia*) mogli samostalno sklapati ugovore o šegrtovanju, a takvih je "adolescencata" prema jednom istraživanju bila čak trećina. – LADIĆ, Z., "Na razmeđu djetinjstva i zrelosti", 82.-83.

¹⁰⁸³ U europskoj medijevističkoj historiografiji također ne postoji potpuno slaganje oko dobi u kojoj su djeca primana za šegrte. U nekim istraživanjima, naime, nalazimo podatak da je najčešća prosječna dob primanja u službu bila između 7 i 10 godina, dok se u drugima spominje dob između 10 i 14 godina. – *Isto*, 15.

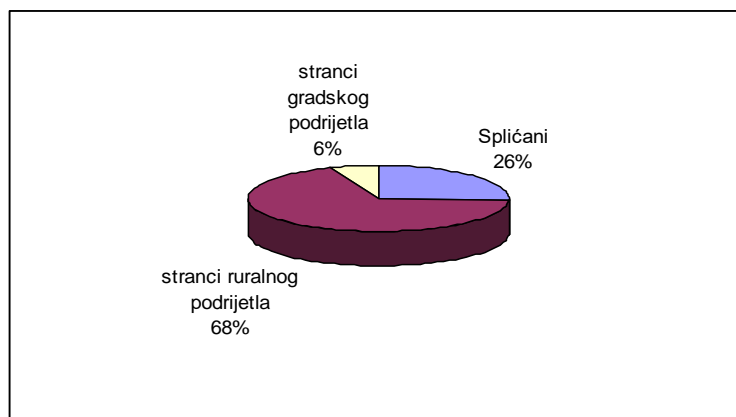
¹⁰⁸⁴ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 115'-116, sveš. 4, fol. 172-172', 187-187', sveš. 5, fol. 242'; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 14'-15, 29, sveš. 11, fol. 82'-83, 83, sveš. 12, fol. 171', 175'-176

¹⁰⁸⁵ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 296

¹⁰⁸⁶ U to je vrijeme, primjerice, u Šibeniku šegrt Radoje Vučinić iz Bosne započeo izučavanje klesarskog zanata kod Jurja Matijevog Dalmatinca sa samo 9 godina. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 263.

presudna osobna procjena roditelja/staratelja i majstora o fizičkoj spremi i motoričkim sposobnostima dječaka.

Nadalje, naše izlaganje o obrtničkim naučnicima trebalo bi rekonstruirati i njihovo podrijetlo. Ipak, izneseni podaci bit će znatno uopćeni jer se podrijetlo naučnika navodi u samo 57,95 % slučajeva, tako da za gotovo polovicu obrtničkih naučnika, što su ugovore o šegrtovanju sklopili u Splitu između 1443. i 1449. g., ne možemo utvrditi odakle dolaze. Osim toga, oni šegrti kojima u izvorima i jest navedeno podrijetlo nisu nužno morali biti došljaci prve generacije, već su mogli biti i djeca ili čak unuci došljaka, rođeni u Splitu. Ipak, već i sama činjenica da notar posebno naglašava njihovo podrijetlo svjedoči o tome da oni tada još nisu bili smatrani Splitsanima, bez obzira na mjesto njihova rođenja. Podrijetlo obrtničkih naučnika prema odabranom uzorku iz notarskih spisa zorno prikazuje sljedeći dijagram:

Dijagram 6: Podrijetlo obrtničkih naučnika u Splitu prema notarskim spisima 1443.-1449. g

Kako vidimo, najveći je dio obrtničkih naučnika u kasnosrednjovjekovni Split stizao iz okolnih sela Dalmatinske zagore ili iz susjednih priobalnih mjesta. Bilo ih je iz Cetinske krajine,¹⁰⁸⁷ Imotskog,¹⁰⁸⁸ Kaštel Sućurca,¹⁰⁸⁹ Rogoznice,¹⁰⁹⁰ Podstrane,¹⁰⁹¹ s

¹⁰⁸⁷ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 363; k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 240

¹⁰⁸⁸ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 255'-256, sveš. 9, fol. 423'

¹⁰⁸⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 183'

¹⁰⁹⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 6, fol. 277-277', sveš. 10, fol. 48

¹⁰⁹¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 371-371'

Klisa,¹⁰⁹² iz Križa,¹⁰⁹³ Gorice¹⁰⁹⁴ i drugih mjesta. Nešto je stranih naučnika bilo i gradskoga podrijetla, a dolazili su uglavnom iz susjednih istočnojadranskih komuna. Bilo je tu Bračana,¹⁰⁹⁵ Hvarana,¹⁰⁹⁶ Poljičana,¹⁰⁹⁷ Omišana,¹⁰⁹⁸ Dubrovčana¹⁰⁹⁹ i drugih, no bilo ih je i iz balkanskog zaleđa, napose iz Bosne.¹¹⁰⁰ Koliko se može zaključiti iz uzorka naučnika koji su poblize označeni mjestom podrijetla, među šegrtima je bilo samo 26 % Splićana,¹¹⁰¹ dok su došljaci činili čak 74 % cjelokupne populacije obrtničkih naučnika.

Međutim, izgleda da se stranci nakon izučavanja zanata nisu u znatnijoj mjeri zadržavali u Splitu, kako to potvrđuju i ranije izložena istraživanja o podrijetlu splitskih zanatlija.¹¹⁰² Razlozi za to mogli su biti različiti i višestruki. Prije svega, obrtničke su bratovštine po svoj prilici štatile domaće proizvođače propisujući plaćanje visokih pristojbi za članstvo u toj strukovnoj organizaciji bez kojeg se nije moglo pokrenuti vlastitu proizvodnju.¹¹⁰³ Stoga se, u nedostatku početnog kapitala, dio mladih majstora zacijelo iseljavao u manja mjesta, gdje takvih propisa nije bilo, ili čak u potpuno ruralne sredine¹¹⁰⁴ gdje je bilo manje konkurencije pa su kvalificirani majstori lakše mogli plasirati svoje proizvode na tržište. I naposljetku, dio se stranih majstora tijekom svoje naučničke službe u Splitu nesumnjivo i asimilirao, prihvaćajući običaje nove sredine i ostvarujući u njoj obiteljske, prijateljske, bratovštinske, staleške i druge društvene veze.

¹⁰⁹² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 16-16', sveš. 14, fol. 282, 299

¹⁰⁹³ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 284'

¹⁰⁹⁴ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 276

¹⁰⁹⁵ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 83, sveš. 15, fol. 310'

¹⁰⁹⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 296

¹⁰⁹⁷ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 119, sveš. 4, fol. 187-187', sveš. 7, fol. 316, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 230', sveš. 15, fol. 335'-336

¹⁰⁹⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 241

¹⁰⁹⁹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 321; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 431'

¹¹⁰⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 296; 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 165, 167'-168

¹¹⁰¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 234, 242'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 394-394', 402, sveš. 10, fol. 14'-15, 29, sveš. 11, fol. 65'-66, sveš. 12, fol. 158', 171', sveš. 13, fol. 229'-230, sveš. 15, fol. 324-324', sveš. 16, fol. 371, 381', 386-386'

¹¹⁰² Naime, analiza nasumično odabranog uzorka od 237 obrtnika pokazuje kako je čak 83,54 % obrtničkog sloja bilo domaćeg podrijetla, dok su ostatak (16,46 %) činili stranci. Više vidi u odjeljku *Podrijetlo splitskih obrtnika* u poglavlju 3.

¹¹⁰³ VOJNOVIĆ, K., *Bratovštine i obrtne korporacije*, II, str. IV., VI.

¹¹⁰⁴ U historiografiji je već odavno utvrđena prisutnost srednjovjekovnih obrtnika na selu, iako oni tamo nisu činili zaseban društveni sloj, već su djelovali samo kao pojedinci. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 220., bilješka 1; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 112.

Međutim, bez obzira na svoj pravni i socijalni status u splitskom društvu, oni su generacijama ostajali stranci-došljaci što su se uvijek isticali prijašnjim podrijetlom.

5. 3. 3. Duljina naukovanja

Za razliku od dobi stupanja u službu, u ugovorima o uzimanju obrtničkih naučnika uvijek je točno određena duljina šegrtova obrazovanja. Ona, međutim, nije bila regulirana statutarnim odredbama ili drugim propisima,¹¹⁰⁵ iako nije isključeno da su pojedine obrtne bratovštine propisivale i ove standarde, samo o tome danas nemamo pisanih tragova. Ipak, prema podacima iz sačuvanih ugovora o obrtničkom naukovanju može se utvrditi neka prosječna duljina školovanja obrtničkog naučnika. Rokovi izučavanja pojedinih zanata, zabilježeni u navedenom notarskom svesku, prikazani su u sljedećoj tablici:

Tabela 10: Duljina naučničke službe u Splitu prema strukama i broju sačuvanih ugovora o obrtničkom šegrtovanju 1443.-1449. g

Vrsta obrta	Broj sklopljenih ugovora	Duljina naukovanja (broj godina) po ugovoru									
brijači	6	5	8	6	5	5	5				
brodograditelji	4	4	3	5	5						
drvodjelci	10	6	6	5	5	5	5	6	5	7	5
klesari	6	6	4	6	3	5	3				
kovači	5	5	4	7	5	4					
kožari	5	4	7	6	2	5					
krojači	4	6	2	5	5						
		5	4	6	4	4	4	5	4	4	3
		3	6	4	5	3	3	6	3	8	
podstrigači sukna	1	4									
		5	5	5	7	4	3	5	5	5	6
		3	4	5	3	4	10	3	4	5	
slikari	2	8	3								
zlatari	5	7	6	7	6	5					

¹¹⁰⁵ Duljina izučavanja pojedinog obrta nije bila pravno regulirana ni u drugim dalmatinskim komunama. Jedino je u Dubrovniku bilo propisano da se u sukmarstvu, obrtu koji je Republici donosio najveću dobit pa je stoga i regulirala njegovo poslovanje, pomoćnici u struci stariji od 18 godina ne mogu zapošljavati ispod dvije godine, a da se pomoćnici mlađi od 18 godina ne mogu uzimati na rok ispod 4 godine. – ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 60.

Dakle, iz priložene tablice uočavamo da su razlike u duljini naukovanja primjetne među pojedinim obrtnim strukama, ali i unutar jedne vrste obrta. Split u tome nije bio iznimka jer izučavanje pojedinih obrta nije trajalo jednako dugo ni u drugim srednjovjekovnim komunama, niti je duljina šegrtovanja u pojedinoj struci bila jednaka u svim gradovima.¹¹⁰⁶

Osim toga, podaci analiziranog notarskog sveska pokazuju da čak ni isti obrtnici ne podučavaju uvijek jednako dugo sve svoje učenike. Primjerice, majstor Blaž, postolar iz Splita, u ožujku 1448. g. uzima šegrta na rok od 4 godine,¹¹⁰⁷ a nedugo potom, u kolovozu 1449. g. uzima još jednog naučnika, ovaj put na rok od 3 godine.¹¹⁰⁸ Isto tako i splitski klesar Ivan Bražola 1449. g. u razmaku od samo 6 mjeseci uzima dva naučnika, jednog na rok od 6 godina,¹¹⁰⁹ a drugog, pak, na rok od samo 3 godine.¹¹¹⁰ Ovi podaci upućuju na zaključak da je na duljinu školovanja obrtničkih naučnika, osim eventualnih bratovštinskih propisa i dobi dječaka, ponajviše utjecala osobna procjena majstora o fizičkim i intelektualnim sposobnostima naučnika.¹¹¹¹

No, je li zaista trebalo toliko vremena da se usvoje određene zanatske vještine ili su obrtnički majstori namjerno isključivali mlade ljude iz tržišne utakmice? Jesu li samostalni majstori zapravo željeli besplatnu, ili barem slabo plaćenu, radnu snagu? Nema sumnje, izučavanje je pojedinih zanata iziskivalo više vremena, ovisno o njihovoj složenosti i prirodi samog posla. Šegrtri su, osim toga, prvo usvajali vještine obavljanja pripremnih radova i održavanja alata, a potom su stjecali znanja i vještine u izradi proizvoda, sve do one faze u kojoj im više nije trebala pomoć majstora. Uz to, majstor je

¹¹⁰⁶ Primjerice, u kasnosrednjovjekovnoj Genovi ili u Parizu kovački je naučnik trebao proći 10 godina obuke da bi postao samostalnim majstorom. S druge strane, da bi postao kovačem na Korčuli, šegrta je trebalo 4 godine naukovanja, dok su šibenski šegrtri kovački zanat izučavali nešto dulje, 4-5 godina. U Dubrovniku je, pak, naukovanje kod kovača u 15. st. trajalo 6-8 godina. Nasuprot tomu, naučnici su postolarskog obrta na Korčuli postajali samostalnim majstorima nakon 6-8 godina naukovanja, a u Dubrovniku nakon 5-8 godina naukovanja, dok su se postolarski naučnici u Šibeniku prosječno školovali otprilike 4-6 godina. Usporedbe radi, u Firenzi se u to vrijeme postolarski zanat izučavao samo 3 godine. – EPSTEIN, S. A, *An Economic and Social History*, 116.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 120.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 263.; ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 94., 149.-150.

¹¹⁰⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 167'-168

¹¹⁰⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 332'-333

¹¹⁰⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 296

¹¹¹⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 363

¹¹¹¹ Slično je bilo i u drugim dalmatinskim komunama toga doba, primjerice u Zadru ili Šibeniku. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 226.-227.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 262.-263.

na šegrte također prenosio i sva znanja o trgovini obrtničkim proizvodima, pa je većina naučnika vjerojatno morala svladati i osnove pisanja ili barem računanja.¹¹¹² No, ipak treba imati na umu da su obrtnički naučnici, osim što su stjecali znanja i vještine u određenom zanatu, bili dužni i služiti svom majstoru u kući i u radionici, tako da je samim majstorima zapravo odgovaralo ugovaranje službe na dulji rok. Tako na koncu možemo zaključiti da za određivanje roka službe u Splitu vjerojatno nije bila presudna zahtjevnost nekog zanata u tehnološkom smislu, već je duljina službe obrtničkog naučnika ovisila isključivo o dogovoru majstora i roditelja/staratelja dječaka koji je stupao u službu.

5. 3. 4. Naknade za rad obrtničkih naučnika

Neki su obrtnički majstori osim pokrića osnovnih životnih troškova svojih naučnika na kraju službe, uz radni alat, šegrtima isplaćivali i financijsku naknadu. U srednjem se vijeku, izgleda, taj običaj razlikovao od mjesta do mjesta jer se, primjerice, u Zadru sredinom 15. st. gotovo uvijek na kraju službe naučniku isplaćivalo i nešto gotova novca.¹¹¹³ Međutim, u Splitu, čini se, nije bio takav običaj. Naime, samo se u 11 od ukupno 79 sačuvanih ugovora (13,92 %), uz naznačene obveze uzdržavanja, naučnicima obećava i konkretna plaća za njihov posao. Visine godišnjih naknada splitskih naučnika prema obrtničkim strukama prikazane su u sljedećoj tablici.

¹¹¹² GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 91. Osim toga, u nekim su europskim gradovima obrtnički majstori učili šegrte i kako testirati čistoću zlata ili srebra kojim se plaćalo. – EPSTEIN, S. A., *An Economic and Social History*, 117.

¹¹¹³ RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 227.

Tabela 11: Iznos godišnjih naknada obrtničkim šegrtima prema ugovorima o naukovanju 1443.-1449. g.

Vrsta obrta	Broj ugovora	Iznos godišnje naknade po ugovoru (u dukatima) ¹¹¹⁴		
klesari	2	0,3	1	
kožari	2	1	4,15 - 0,41	
krojači	3	1,6	0,6	0,5
krznari	1	1,4		
podstrigači sukna	1	1,5		
slikari	2	0,5	3,3	

Kako vidimo, samo jedan ugovor o naukovanju kod majstora kožara sadrži veoma visoku naknadu, čak više od 4 dukata godišnje. Kako visina te naknade odstupa od ostalih, ovaj ugovor možemo smatrati iznimnim. On zaista i jest izniman jer njime Ankonitanac Benedikt Jurjev uzima istodobno četvoricu slugu (*dictos famulos*) koji su, čini se, istodobno i naučnici jer im majstor obećava da će ih *artem suam calçolarie instruire*.¹¹¹⁵ No, novčane naknade ovih famula bitno se razlikuju. Prema ugovornim klauzulama Juraj Cvitković na kraju službe treba dobiti nešto više od 4 dukata za svaku godinu služenja, Toma Vukčić nešto više od polovice jednog dukata (4 libre) po godini služenja, a Ivan Tentoković, pak, manje od polovice dukata (2,5 libre) za svaku godinu služenja. S druge strane, za jednog od naučnika, Milanka Pribilovića, nije predviđena nikakva novčana naknada, već mu majstor po isteku službe obećava samo odjeću. Zbog čega su naučnici/sluge pristali na različite naknade kad se obvezuju na obavljanje istih poslova, iz dostupnih podataka nije jasno, no sigurno je da se radi o iznimnom ugovoru i po svemu različitom od uobičajene onodobne prakse.

Ako izuzmemo, dakle, taj ugovor, možemo izračunati da je prosječna godišnja naknada splitskog obrtničkog naučnika iznosila oko 1,17 dukata, odnosno oko 7,02 libara, što je visina naknade kakvu su u to vrijeme dobivali i naučnici u drugim dalmatinskim komunama.¹¹¹⁶ No, nemojmo ovdje zaboraviti da gotovo 9 od 10 splitskih

¹¹¹⁴ Svi iznosi u librama pretvoreni su u dukate prema tečaju 1:6. Više vidi u bilješci 756 u poglavlju 4.

¹¹¹⁵ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 187'-188

¹¹¹⁶ Naime, godišnja je plaća obrtničkog naučnika u Zadru sredinom 15. st. iznosila 4 do 8 libara (0,66 do 1,33 dukata), a šibenski je naučnik u klesarskom zanatu godišnje zarađivao 1 dukat (oko 6 libara). – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 228.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 265.

naučnika (87,5 %), koji su stupili u službu u razdoblju 1443.-1449. g., po završetku naukovanja nije primilo nikakvu financijsku naknadu, odnosno tijekom službe radilo je samo za stan, hranu i odjeću te radni alat koji će dobiti po završetku naukovanja. Očito je, dakle, isplaćivanje financijske naknade ovisilo o dobroj volji i materijalnim mogućnostima poslodavca, a njezina visina o postojećim običajima.

5. 3. 5. Odnos obrtničkih majstora i naučnika

Stupanjem u naučnicku službu započinjao je suživot obrtničkih šegrta i majstora. Pritom se, uz dogovorena prava i obveze, od svake strane očekivala obostrana briga u dobru i zlu, zdravlju i bolesti. Iz šturih podataka u ugovorima o naukovanju teško je opisati emocionalni odnos majstora i naučnika, no ipak možemo, na temelju nekih klauzula u pojedinim ugovorima, barem ocrtati moguće situacije iz njihova svakodnevnog života.

Naime, u nekim dalmatinskim komunama ugovori o naukovanju obrtničkih šegrta spominju posebne klauzule kojima se naučnicima zabranjuje da, primjerice, varaju i potkradaju majstore¹¹¹⁷ ili da bježe s posla, no nekim se klauzulama naučnici i posebno štite, pa se tako majstorima zabranjuje da svoje učenike tuku i ponižavaju¹¹¹⁸ te da ih tjeraju na rad noću, nedjeljom i blagdanom,¹¹¹⁹ kada ni oni sami nisu radili.¹¹²⁰ Unošenje ovih zabrana u ugovore o naukovanju navodi nas na zaključak da je upravo takvo ponašanje bila moguća opasnost, ako ne i svakodnevna praksa u životu obrtničkih naučnika i majstora. Zlostavljanja i šikaniranja šegrta, čini se, nisu bila rijetkost, a zasigurno su se pojavljivala kao odgovor majstora na dječake nepodobštine, lijenost i sitne prijevare.

¹¹¹⁷ Primjerice, u jednom se ugovoru o šegrtovanju, kojeg je 1471. g. sastavio šibenski notar Grgur pokojnog Lovrinca, izričito navodi da će naučnik čuvati sva dobra u vlasništvu majstora te da neće krasti. – LADIĆ, Z., "Na razmeđu djetinjstva i zrelosti", 89.

¹¹¹⁸ Doduše, ponekad je naučnike više terorizirala majstorova supruga, nego sâm majstor, pa su pojedine obrtne bratovštine čak donosile striktne odredbe kojima su zabranjivale majstorovoj supruzi da tuče šegrte. – GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 92.

¹¹¹⁹ Usp.: LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 223.-225.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 261.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 120.

¹¹²⁰ Splitski je statut, rekli smo, izričito zabranjivao rad obrtničkih dućana i radionica nedjeljom. Vidi bilješku 622 iz poglavlja 4.

No, bez obzira na šturost administrativnog jezika koji ne otkriva suštinu odnosa naučnika i majstora ipak smijemo pretpostaviti da se tijekom godina zajedničkog života među njima razvilo zajedništvo koje je nadilazilo odnos učenik-učitelj.¹¹²¹ Da bismo vjernije ocrtali očinski odnos, kakav je majstor mogao razviti prema svom učeniku, ovdje ćemo navesti primjer iz oporuke jednog splitskog obrtnika s polovice 15. st. Radi se, naime, o testamentu splitskog stanovnika i klesarskog majstora Stipana pokojnog Cvitana Cvitanića s otoka Brača iz 1454. g.¹¹²² U njoj pokojni Stipan ostavlja svojem učeniku Mihovilu iz Cetinske krajine polovinu svog klesarskog alata (*reliquit Michaeli de Cetina, discipulo suo ad presens, medietatem omnium ac singulorum instrumentorum suorum pertinentium ad artem lapidariam*). Međutim, pod uvjetom da naučnik Mihovil iduće tri godine nastavi živjeti u Stipanovoj kući i pritom se brine za majstorovu suprugu Cvitu, učeniku će pripasti i polovina ostalih majstorovih dobara (*hac conditione si ditus discipulus steteut tribus annis post mortem sua cum Ciuita, vxore sua, tractando ac tenendo ... que habeat dictus discipulus medietatem omnium suorum bonorum stabilium mobiliumque*). Dakle, majstor Stipan na samrtni povjerava brigu za svoju suprugu učeniku Mihovilu, obećavajući mu pritom da će biti bogato nagrađen. Ima li boljeg primjera koji oslikava kako je idiličan odnos majstora i šegrta mogao biti? Iako ne znamo točno koliko je dugo Mihovil boravio kod Stipana prije sastavljanja ove oporuke, očito su učenik i učitelj razvili neku vrst obiteljskog odnosa. Ipak, prijateljski su osjećaji, naravno, ovisili isključivo o individualnim osobinama majstora i šegrta, pa je njihov suživot, dakle, mogao biti i manje ugodan. Kao potvrdu tomu, navedimo ovdje i primjer krznara Marina Brajanovića i naučnika Radića iz Glamoča koji prekidaju ugovor o šegrtovanju samo nekoliko mjeseci nakon njegova sklapanja zbog *differentiam ortam inter partes predictas*.¹¹²³ Očito su karakterne suprotnosti majstora i njegovog naučnika bile prevelike da bi se daljnjom suradnjom prerasiše.

¹¹²¹ OWEN HUGHES, D., "Urban Growth and Family Structure", 25. Inače, u europskoj historiografiji nailazimo i na primjere uspostavljanja obiteljskih veza između naučnika i članova majstorove obitelji, primjerice, na ženidbe učenika majstorovom kćeri. – EPSTEINE, S. A., *An Economic and Social History*, 111.-112. Stoga možemo pretpostaviti da je takvih primjera bilo i u hrvatskom srednjovjekovlju.

¹¹²² DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 235-236

¹¹²³ DAS, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 296

5. 4. Pomoćna radna snaga

Osim dječaka-šegrta, splitski su obrtnici ponekad u službu uzimali i iskusnije radnike koji su u obrtničkim radionicama radili kao pomoćna radna snaga. U sačuvanim se ugovorima o uzimanju radne snage pomoćnici uvijek identificiraju obrtničkim zanimanjem, ali ne nose titulu *magister*, pa ih po tome i razlikujemo od majstora, ali i od naučnika početnika.

Kako smo se u ocrtavanju položaja obrtničkih naučnika poslužili dokumentima što ih je u razdoblju 1443.-1449. g. u Splitu sastavio notar Dominik de Manfredis, isti ćemo notarski svezak analizirati i s ciljem prikazivanja položaja pomoćne radne snage u obrtnim djelatnostima. U tom smo notarskom svesku, dakle, uspjeli pronaći 4 ugovora o uzimanju pomoćih radnika. Dana 14. prosinca 1444. g. splitski se krojač Luka zaposlio kod drugog krojača, majstora Jakova,¹¹²⁴ a 22. prosinca 1446. g. majstor Marko Skropčić uzima za pomoćnika postolara Pavla Pavlovog.¹¹²⁵ Nadalje, 26. lipnja 1448. g. splitski drvodjelac Antun Hmelić prima u službu Tomu Vukčića,¹¹²⁶ a 24. studenog 1449. g. uzima još jednog pomoćnika, također već iskusnog radnika, Radivoja Jurgenića.¹¹²⁷ Radivoj je, inače, u naučničku službu prvi puta stupio 29. siječnja 1448. g. i to kod majstora drvodjelca Marina Meljakovića.¹¹²⁸ Ugovor je sklopljen na 5 godina, no nije poništen pa nije jasno zbog čega Radivoj nakon nepune dvije godine napušta službu kod majstora Marina i zapošljava se kao pomoćnik spomenutog majstora Antuna. No, kako se majstor Antun u svom ugovoru o uzimanju pomoćne radne snage Radivoju opet obvezuje na podučavanje (*ad artem suam instruere*) i poklanjanje radnog alata po isteku službe (*dare vtensilia artis*), možemo pretpostaviti da ga je prijašnji poslodavac majstor Marin otpustio zbog nekih problema, lijenosti, krađe ili nečeg sličnog. Možda je Radivoj i sâm raskinuo sklopljeni ugovor u želji da naučnički status što prije zamijeni pomoćničkim te, na koncu, ostvari i veću financijsku dobit. U svakom slučaju, nema sumnje da je Radivoj već prilikom sklapanja ugovora s majstorom Antunom bio iskusan radnik koji, doduše,

¹¹²⁴ DAZ, SSA, k. 8., sv. 23, sveš. 5, fol. 234

¹¹²⁵ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 33'

¹¹²⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 201'-202

¹¹²⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 376

¹¹²⁸ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 154'

još nema titulu *magister*, ali se očito smatra drvodjelcem pa ga zato notar i označava izričajem *marangonus*. Kako bilo, usprkos svojoj kvalificiranosti, Radivoj je, očito, u službu kod majstora Antuna stupio s ciljem usavršavanja, o čemu svjedoči klauzula kojom majstor Antun obećava da će ga podučavati svom zanatu. Ona se nalazi i u preostala tri ugovora o uzimanju radne snage pa zaključujemo da su obrtnički pomoćnici zapravo bili već kvalificirani radnici koji su tek nakon dodatnog usavršavanja mogli postati samostalnim majstorima. Stoga su stupali u službu kod već etabliranih obrtnika kako bi, uz dragocjeno iskustvo, skupili i nešto gotova novca za otvaranje vlastitih radionica i dućana.

Kako se vidi iz slučaja drvodjelca Antuna Hmelića, pojedini je obrtnik mogao zapošljavati i veći broj pomoćnih radnika. Na njihov su broj, kao uostalom i na broj obrtničkih naučnika kod jednog majstora, utjecale vrsta obrta i tržišne zakonitosti. Kako su srednjovjekovni obrtnici radili uglavnom za lokalno tržište i nisu u većoj mjeri izvozili svoje proizvode, vjerujemo da u većini obrtničkih struka nije bilo potrebe za uzimanjem većeg broja pomoćnih radnika. Doduše, spomenuti krojač Jakov uz jednog pomoćnika istovremeno ima još i dva naučnika,¹¹²⁹ a postolar Marko jednog,¹¹³⁰ no ovi su šegrta bili tek učenici, pa su, vjerujemo, pomoćnici zapravo obavljali veći dio posla. Dakle, uz pomoć jednog do dva šegrta i eventualno jednog pomoćnika prosječni je majstor mogao obavljati sav posao, a to, pak, svjedoči o suženom tržištu i malom opsegu obrtničke proizvodnje u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Teško je, naime, zamisliti da bi obujam poslova navedenih krojača i postolara, koji rade isključivo za splitsko tržište, zahtijevao veći broj pomoćnih radnika. S druge strane, drvodjelac Antun uz već spomenuta dva pomoćnika u razdoblju 1445.-1449. g. ima još i 4 naučnika.¹¹³¹ Očito su poslovi drvodjelske struke, poput primjerice izgradnje neke drvene kuće ili njezina opremanja,

¹¹²⁹ Bili su to Cvitko, sin Radune Dobrosinove i Marin, sin mesara Ivana. – DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 188', sveš. 16, fol. 378'-379

¹¹³⁰ Bio je to Ivan, sin zvonara Ostoje. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101'-102

¹¹³¹ Bili su to Jakov, sin Vukašina Stojmilića iz Splita, zatim Šimun Milašević iz Podstrane, pa splitski stanovnik Juraj Šogonović i naposljetku Marin Vladunović iz Gorice. – DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 242', sveš. 8, fol. 371-371'; k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 158', sveš. 14, fol. 276,

zahtijevali više pomoćne radne snage. Broj je pomoćnih radnika i naučnika, dakle, u Splitu, baš kao i drugdje, ovisio o ponajviše složenosti pojedine djelatnosti.¹¹³²

Naposljetku možemo zaključiti kako su splitski obrti u kasnom srednjem vijeku činili važan dio gradske ekonomije. Naime, ova je gospodarska djelatnost zapravo bila jedina privredna grana koja je u potpunosti mogla zadovoljavati potrebe splitskog društva, bez uvoza stranih proizvoda, dok su ostale grane splitske ekonomije bile ovisne o razmjeni sa susjednim gospodarstvima. S druge strane, splitski su obrti u srednjem vijeku samo relativno dobro razvijeni jer se ta razvijenost odnosi u prvom redu na brojnost obrtničkih radionica i domaćih majstora. Splitski su obrtnici, naime, zadovoljavali potrebe lokalnog tržišta, ali kako je u gradu djelovao velik broj majstora iste struke, obrtnička je proizvodnja bila masovna, a njezini produkti jeftini. U tehnološkom smislu, splitski obrti nikad nisu dosegli višu razvojnu razinu pa se ni proizvodi splitskih obrtnika nisu mogli lansirati na strana tržišta. Arhivska građa, doduše, pokazuje da se manji dio obrtničkih proizvoda ipak izvezio, ali ne u količinama koje bi bile od većeg značenja za cjelokupnu ekonomiju grada. Dometi proizvodnje splitskih obrtnika, dakle, ograničeni su samo na područje Komune.

¹¹³² U Šibeniku je, primjerice, porast zapošljavanja pomoćne radne snage zabilježen u doba gradnje šibenske katedrale i to, naravno, u klesarskoj struci, a isto je bilo i u Dubrovniku kada se tijekom 15. st. javni prostor uređivao u kamenu. Osim u klesarskoj struci, u Dubrovniku je najviše je pomoćnika radilo u tekstilnoj djelatnosti, posebice u proizvodnji vunjenih sukana. Složenost je ovog obrta zahtijevala podjelu rada pa mnogi majstori, zbog nedostatka početnog kapitala, nisu bili u mogućnosti sami proizvoditi sukna, već su radili za plaću kod drugih majstora. – KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 266.-267.; ROLLER, D., *Dubrovački zanati*, 43., 123.

6. SVAKODNEVICA SPLITSKIH OBRTRNIKA U 15. ST.

Nakon razlaganja o ekonomskom djelovanju obrtničkog sloja u splitskom društvu 15. st., u ovom ćemo poglavlju pokušati ocrtati, koliko je to moguće na temelju sačuvanih vrela, privatni život pučanskog staleža u kasnosrednjovjekovnom Splitu,¹¹³³ usmjeravajući se, ponovo, na njegov zanatlijski sloj. U prvom redu, ovdje ćemo nastojati što vjernije prikazati obitelj prosječnog obrtnika u srednjem vijeku te ćemo pokušati objasniti što je ona značila u onodobnom društvu. Osim toga, naše će istraživanje o privatnom životu splitskih pučana također pokušati odgovoriti na pitanja koliko su se njegovale rodbinske veze u srednjem vijeku te koliko je obitelj pridonosila osjećajima pripadnosti i sigurnosti u okvirima komunalnog društva. U ovom ćemo poglavlju, također, pokušati rekonstruirati dnevnu rutinu prosječnog pučanina u kasnosrednjovjekovnom Splitu i to sagledavanjem raznih aspekata njegove svakodnevice. Kako su obrtnici provodili svoj obiteljski život? Tko je sve stanovao u jednom kućanstvu? Kakav je bio položaj žene i djece u obrtničkim obiteljima? Gdje su stanovali pripadnici obrtničkog sloja? U kakvim kućama? Kako su izgledali njihovi interijeri? Kako je u to doba izgledalo odijevanje, a kako prehrana pučanskog staleža? Odgovorima na ova pitanja ocrtat ćemo svakodnevni život splitskih obrtnika sredinom 15. st., no dobijeni rezultati moći će se, vjerujem, primjeniti i na širi pučanski sloj kasnosrednjovjekovnih komunalnih društava.

6. 1. Obitelj

Komunalna su društva u srednjovjekovnoj svakodnevici bila prožeta sustavom veza koje su se unutar gradskog tkiva preplitale u manje cjeline. Grad je, doduše, jakim

¹¹³³ Iako je bibliografija radova koji razlažu socijanu povijest komunalnih društava na istočnom Jadranu upravo nepregledna, o privatnom životu Splitskana do sada je pisano doista malo. Od rijetkih tekstova vidi npr.: BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, *Društveni i privatni život u Splitu od konca 17. st. do pada Mletačke Republike*, Split 1976.; NOVAK, G., *Povijest Splita*, II, 359.-392.; BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, *Privatni i društveni život Splita u 18. st.*, Zagreb 1982.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, "Svakodnevni život u Splitu između sedamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća", *Mogućnosti*, br. 11/12, Split 1982., str. 1109.-1120.; KEČKEMET, D., *Prošlost Splita*, 194.-202.; RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 129.-131.

fortifikacijama i komunalnim institucijama pružao sigurnost svojim građanima, ali je usprkos tomu pojedinac ipak mogao postati ugrožen. Stoga je svaki pripadnik komunalnog društva nastojao uključiti se u manje socijalne zajednice što su društvo povezivale različitim vezama: obiteljskim, susjedskim, bratovštinskim, staleškim.¹¹³⁴ Bile su to niže razine društvenog okupljanja što su stanovnicima srednjovjekovnih komuna pružale jači osjećaj sigurnosti i pripadnosti.

Dakle, i u srednjem je vijeku, kao uostalom i danas, temeljna jedinica ljudskog društva bila obitelj, a obiteljski su odnosi činili sustav veza koji je pojedinca trajno integrirao u komunalno društvo. U ovom ćemo odjeljku detaljnije proučavati obitelji splitskih pučana i to na primjerima obrtničkog sloja. U prvom redu pokušat ćemo ustanoviti kako su izgledali bračni odnosi u obrtničkim obiteljima, zatim odnosi s djecom i ostatkom rodbine, a više će govora biti i o položaju žene i djece u obrtničkim obiteljima i njihovim kućanstvima.

6. 1. 1. Brak i bračni odnosi

Srednjovjekovna se dalmatinska obitelj svojom strukturom i postojećim običajima gotovo u potpunosti uklapala u zapadnoeuropski civilizacijski krug.¹¹³⁵ U europskim su društvima obitelji uglavnom bile monogamne,¹¹³⁶ što znači da se obitelj zasnivala brakom jednog muškarca i jedne žene.¹¹³⁷ Za sklapanje braka bio je potreban u prvom redu pristanak obitelji ženika i nevjeste¹¹³⁸ te ispunjenje nekih pravnih pretpostavki, poput dosezanja punoljetne dobi (*ius conubii*) ili davanja vrijednog miraza (*dos*).¹¹³⁹

¹¹³⁴ RAUKAR, T. *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 194.; JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Sve opsade Dubrovnika. Obitelj kao faktor društvene sigurnosti", *Dubrovnik*, br. 4, Dubrovnik 1993., preuzeto s www.bib.irb.hr, str. 1.; BENDER, Tovah, *Negotiating Marriage: Artisan Women in Fifteenth-Century Florentine Society* (Ph.D dissertation), Minnesota 2009., <http://purl.umn.edu/53366>, str. IV.

¹¹³⁵ NIKOLIĆ, Zrinka, "Imeđu vremenitih i vječnih dobara: Žene u dalatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku", *Žene u Hrvatskoj: ženska kulturna povijest* (ur. FELDMAN, Andrea), Zagreb 2004., str. 35.

¹¹³⁶ HERLIHY, D., *Medieval Households*, 135.

¹¹³⁷ MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, *Druga strana braka – nasilje i ilegitimnost u (izvan)bračnim vezama u Porečkoj biskupiji u prvoj polovici 17. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 2010., str. 2.

¹¹³⁸ U srednjem se vijeku, ali i u kasnijim stoljećima, smatralo normalnim da roditelji odlučuju o bračnim partnerima svoje djece. – SARTI, Raffaella, *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u*

Naime, Splitski je statut propisivao da se kćeri ne smiju udati bez pristanka roditelja,¹¹⁴⁰ no u obiteljima nižih društvenih slojeva postojalo je ipak nešto više slobode u izboru bračnog partnera, dok patricijske kćeri o tome nikako nisu mogle odlučivati same.¹¹⁴¹ Što se tiče životne dobi u kojoj se moglo stupiti u brak, statutarne su se odredbe tu oslanjale na kanonsko pravo.¹¹⁴² To je značilo da žene u srednjovjekovnom Splitu mogu stupiti u brak u 12. godini, a muškarci u 14. godini života.¹¹⁴³ Bila je to dobro smišljena taktika za izbjegavanje vanbračnih seksualnih odnosa na početku spolne zrelosti, a bio je to i način da se djevojke, nakon očinske vlasti, što prije podvrgnu nadzoru muža. Zapravo, prema mišljenju suvremenika, bio je to jedini način da se sačuva

novovjekovnoj Europi (1500.-1800.), Zagreb 2006., str. 259.-261.; GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 68. Tajni su brakovi, doduše, prema kanonskom i komunalnom pravu bili valjani, ali nikako nisu bili poželjni te se smatralo da će oni doživjeti slom. – MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, "Položaj kćeri u istarskoj obitelji u 15. i 16. stoljeću", *Povijesni prilozi*, br. 29, Zagreb 2005., str. 67.; JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Nasilje zakona: gradska vlast i privatni život u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom Dubrovniku", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 41, Dubrovnik 2003., str. 15.-16.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, *Tragom davnine*, Split 2007., str. 456.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Druga strana braka*, 2. Tako je čak bilo i primjera da se nakon sklapanja braka u tajnosti, nevjesta ponovo uda, ovaj put javno i za drugog odabranika. Pritom prvi ženik ni sâm nije bio siguran je li njegov tajni brak bio sklopljen zakonito. – CRISTELLON, Cecilia, "Marriage and Consent in Pre-Tridentine Venice: Beetwen Lay Conception and Ecclesiastical Conception, 1420-1545", *Sixteenth Century Journal. The Journal of Early Modern Studies*, god. XXXIX, br. 2, Kirksville 2008., str. 389.

¹¹³⁹ Iste su uvjete sklapanja braka propisivale i druge istočnojadraneke komune, primjerice Zadar ili Dubrovnik. – GLAVAN, Božena, "Miraz u Zadru u 14. stoljeću", *Historijski zbornik*, god. 51, br. 2, Zagreb 2008., str. 271.-272.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., "Sve opsade Dubrovnika", 2.

¹¹⁴⁰ *Item statutatum et ordinatum est quod nulla mulier possit accipere maritum sine uoluntate patris et matris sue.* – *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 128, str. 584. Slične su odredbe propisivali i statuti drugih dalmatinskih komuna. – *Statut grada Trogira*, knj. III, gl. 21, str. 138., *Zadarski statut*, knj. III, gl. 95, 116, str. 340., 356.; *Lastovski statut* (prir. CVITANIĆ, Antun), Split 1994., gl. 75, str. 243.

¹¹⁴¹ MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., "Položaj kćeri", 71.; SARTI, R., *Živjeti u kući*, 259.

¹¹⁴² Sklapanje braka svugdje se u zapadnoj Europi u to doba provodilo po kanonskom pravu. – BENDER, T., *Negotiating Marriage*, 22.

¹¹⁴³ *...in causa matrimoniali et in constitutione dotis et pactorum dotalium sufficiat tempus a canonibus diffinitum, scilicet XII annorum in femina et XIII annorum in masculo, quia in causis specialibus non dedignatur leges sacros canones imitari.* – *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 68, str. 526. Usp.: CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 127.; MARGETIĆ, Lujo, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Zagreb 1996., str. 198. Isto je bilo i u drugim mediteranskim komunama gdje su se također poštivale odredbe kanonskog prava u pogledu dobi stupanja u brak. – BENDER, T., *Negotiating Marriage*, 23. Primjerice, firentinske su žene u srednjem vijeku u brak mogle stupiti s navršениh 12 godina, no u praksi je situacija ipak bila ponešto drugačija. Prema jednom istraživanju izgleda da se polovica žena firentinskih obrtnika početkom 15. st. udavala tek u dobi između 16. i 19. godine života. – *Isto*, 93.-94., 116. Međutim, suvremenici su, izgleda, čak i tu dob smatrali preranom za udaju. Naime, firentinski kroničar Giovanni Morelli piše u prvom desetljeću 15. st. kako očevi jedva dočekaju 15. rođendan svojih kćeri kako bi ih udali, a pritom hvali praksu iz prošlih vremena kada su se kćeri udavale s 24 ili 25 godina. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 104.

ugled žene i čitave obitelji.¹¹⁴⁴ S druge strane, muškarci su, pogotovo obrtnici, stupali u brak u tek nešto starijoj dobi, uglavnom čim bi postali profesionalno samostalni ili kad bi naslijedili od roditelja imovinu potrebnu u bračnom životu.¹¹⁴⁵ Što se tiče drugih pravnih propisa, treba reći da ni vrijednost ženina miraza u Splitu nije bila striktno određena,¹¹⁴⁶ već su se pri određivanju vrijednosti dote roditelji djevojaka uglavnom povodili za društvenim običajima. Drugih pravnih uvjeta za sklapanje braka u srednjovjekovnom Splitu nije bilo. Koliko su su se ljubav, poštivanje pa čak i međusobno poznavanje smatrali potrebnim pretpostavkama za ulazak u brak, danas ne možemo sa sigurnošću reći, no autoritet muža i poslušnost žene nesumnjivo su činili glavnu okosnicu bračnog života.¹¹⁴⁷

Ipak, to ne znači da su bračni odnosi u srednjem vijeku nužno morali biti formalni i hladni. Naprotiv, ljubav se među supružnicima mogla razviti i nakon sklapanja braka,¹¹⁴⁸ a o tome danas svjedoče, primjerice, i neke oporuke u kojima testatori iskazuju posebnu brigu za svoje udovice. Primjerice, u 39 obrtničkih oporuka i kodicila, koliko ih

¹¹⁴⁴ JANEKOVIĆ RÖMER, Z., "Nasilje zakona", 21.

¹¹⁴⁵ *Isto*, 23.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., "Položaj kćeri", 68. Isti se obrazac ponavljao i među obrtničkom populacijom drugih srednjovjekovnih društava. – BENDER, T., *Negotiating Marriage*, 138.; OWEN HUGHES, D., "Urban Growth and Family Structure", 22.-23.; EMIGH, Rebecca Jean, "Land Tenure, Household structure and Age at Marriage in Fifteenth-Century Tuscany", *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 27, No. 4, 1997., str. 618.-620., 632.

¹¹⁴⁶ Međutim, dubrovačka je vlada, primjerice, nekoliko puta propisivala maksimalnu vrijednost djevojačkih miraza. Prvi put je 1235. g. odredila da miraz ne smije prekoračiti iznos od 200 perpera. U doba izdavanja Statuta ta se vrijednost udvostručila, ne računajući ostale vrijednosti koje žena sa sobom donosi u brak. U narednim stoljećima vrijednost miraza i dalje je rasla pa je Republika odlučila tomu stati na kraj. Naime, sklapanje brakova za dubrovačku je vlastelu bio važan čin društvenog pozicioniranja pa se za udaju kćeri nije štedilo ni novca ni dobara. Kako su previsoki mirazi sužavali izbor bračnih partnerica, ubrzo se smanjio i broj godišnje sklopljenih brakova pa je dubrovačka vlada 1423. g. opet morala ograničiti maksimum visine miraza. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 213.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., "Nasilje zakona", 11. Na sličan su način i gradske vlasti Genove u 12. st. ograničavale visine plemićkih miraza. – OWEN HUGHES, D., "Urban Growth and Family Structure", 24.

¹¹⁴⁷ MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, *Nepoznati svijet istarskih žena*, Zagreb 2006., str. 39., 52.-53.; BENDER, T., *Negotiating Marriage*, 141.

¹¹⁴⁸ Međutim, sastavni je dio mnogih brakova bilo nasilje koje je moglo biti i fizičko i verbalno, a najčešće je jedno pratilo drugo. – GIES, J., GIES, G., *Life in a Medieval City*, 55. U takvim su situacijama supružnici ponekad dolazili na sud i ondje tražili rješenje svoje situacije, a o tome danas svjedoče sačuvani spisi ženidbenih sporova i zapisnici bračnih parnica. – MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Druga strana braka*, 3.-6.; CRISTELLON, C., "Marriage and Consent", 391. Osim toga, komunalni su sudovi nerijetko posredovali i u privatno-pravnim sporovima oko miraza, štiteći tako ženino pravo na vlastitu imovinu. – POPIĆ, Tomislav, "Zadarske mirazne parnice iz druge polovice 14. stoljeća", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Zagreb 2012., str. 58.-59. Ipak, takvih spisa među ovdje proučavanim građanskim parnicama splitskih obrtnika iz 15. st. nisam uspjela pronaći.

je sačuvano iz razdoblja 1428.-1475. g., svi oženjeni oporučitelji (63,15 % odabranog uzorka¹¹⁴⁹) materijalno osiguravaju svoje udovice, a njih čak 66,66 % ostavlja udovicama, osim par sitnica koje su namijenili drugim nasljednicima, svu svoju imovinu (*tutto lo resto dei mei beni*). Bilo je to veoma važno jer je jedina ženina imovina nakon smrti supruga bio njezin miraz, odnosno ono što je nepobitno mogla dokazati da zaista pripada njoj.¹¹⁵⁰ Dakle, položaj udovica bio je težak, a pogotovo ako u braku nije bilo djece. Tada se, naime, udovicama još više ograničavalo pravo na uživanje suprugove imovine i to u visini novčanih prihoda do 30 libara mjesečno.¹¹⁵¹ Stoga je oporučivanje imovine preminulog supruga udovicama zapravo bio iskaz velike brige i bračne ljubavi.

Osim toga, neki obrtnici u svojim oporukama iskazuju i posebnu emotivnu pažnju prema svojim bračnim družicama.¹¹⁵² Tako, primjerice, splitski klesar Stipan Cvitanić u svojoj oporuci izričito nalaže naučniku Mihovilu brigu o svojoj udovici Cviti (*hac conditione si ditus discipulus steteut tribus annis post mortem sua cum Ciuita vxore sua ... testator dans medietatem omnium suorum bonorum stabilium mobiliumque*),¹¹⁵³ dok splitski kovači Pribil Petanović¹¹⁵⁴ i Veselko Zorzijev,¹¹⁵⁵ primjerice, nalažu izvršiteljima svoje oporuke plaćanje mîsa za dušu njihovih pokojnih supruga (*che siano dite cantamisse per anima mia e de mia moler*). Isto tako i splitski brijač Antun Petrov, primjerice, nalaže izvršiteljima svoje oporuke kako njegova supruga Helena *debeat*

¹¹⁴⁹ Ostatak uzorka čini 26,31 % neoženjenih obrtnika i 10,52 % udovaca.

¹¹⁵⁰ *Et semper dicte res presumantur fuisse de bonis mariti; nisi mulier manifeste probaret, quod dicte res fuerint sue proprie et non mariti; salua in omnibus approbata consuetudine ciuitatis Spalati.* – Statut grada Splita, knj. III., gl. 31, str. 496.

¹¹⁵¹ *Item statutum et ordinatum est, quod si quis decesserit ab intestato, carens filiis et nepotibus per lineam decendentem et habuerit uxorem et intoritus bonorum sui mariti ualuerint annuatim ultra XXX^{ta} librorum paruorum: de XXX^{ta} libris dicta uxor sit contenta...* – Isto, knj. III, gl. 24, str. 490.-492. Usp.: MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 182.

¹¹⁵² Slične su emocije ostale zabilježene i oporukama drugih građana, primjerice Dubrovčana, koji "bolje polovice" čak i eksplicitno nazivaju ljubljenima ili voljenima. Primjerice, u dubrovačkim se izvorima s kraja 15. st. često susreću nježne sintagme poput *mio marito dilectissimo* ili *mia cara uxor*. – PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 138.; JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, *Maruša ili suđenje ljubavi. Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb 2008., str. 181. Osim toga, dobar primjer iskazivanja bračne ljubavi u oporukama predstavlja i slučaj jednog suknara iz Ravenne koji u svom testamentu izričito naglašava kako želi biti pokopan uz suprugu i kćer. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 118.

¹¹⁵³ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 235-236

¹¹⁵⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 69'-70

¹¹⁵⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol 83'

habere vitum et vestitum de bonis.¹¹⁵⁶ Time su spomenuti oporučitelji nesebično iskazali svoju ljubav čak i nakon smrti jednog ili oboje supružnika.

Uglavnom, sklapanje braka bila je pravna stvar, a nakon usmenog dogovora¹¹⁵⁷ slijedilo je sklapanje pravnog čina sastavljanjem bračnog ugovora pred javnim notarom (*sponsalia*).¹¹⁵⁸ U knjigama splitskih notara sredine 15. st. sačuvano je mnoštvo takvih ugovora¹¹⁵⁹ u kojima, usprkos šturom izričaju administrativne prakse, ipak saznajemo ponešto o bračnim odnosima toga doba. Naime, *sponsalia* ugovore uvijek su sklapali roditelji (najčešće otac) ili skrbnici nevjeste i ženik,¹¹⁶⁰ što znači da je djevojka pri odabiru bračnog partnera slijedila, najblaže rečeno, preporuke svoje obitelji. Primjerice, 07. svibnja 1444. g. bračni ugovor sklapaju krznar Mihovil Milošević i krznar Pervinac, otac Marice, buduće Mihovilove supruge.¹¹⁶¹ Isto tako, bračni ugovor između postolara Marka Skropčića i njegove odabranice Margarite, 26. travnja 1446. g. u njezino ime sklapa brat Nikola Račić, klesar iz Trogira.¹¹⁶² To također govori i o odnosima unutar nevjestine obitelji gdje je *pater familias* vodio glavnu riječ.¹¹⁶³ Dakle, bračnim su se ugovorima budući supružnici javno obvezivali jedno drugom. Nevjesta je pritom, u pravnom smislu prihvaćala budućeg supruga (*accipiet virum et sponsum legitimum*) i obvezivala mu se na poslušnost (*obligavit consentire per verbam eius*), dok je ženik također prihvaćao buduću suprugu (*accipiet futuram sponsam et vxorem legitimam*) i obećavao da će se dobro odnositi prema njoj (*promixit tractare bene*). Osim toga,

¹¹⁵⁶ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 241'-242

¹¹⁵⁷ POPIĆ, T., "Zadarske mirazne parnice", 64.

¹¹⁵⁸ Sklapanje bračnih ugovora bila je uobičajena administrativna praksa u svim mediteranskim komunama srednjeg vijeka. – BENDER, T., *Negotiating Marriage*, 20.-21., 30.; GEIS, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 69.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Nepoznati svijet*, 42.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 61.; ISTA, *Maruša*, 133.; POPIĆ, T., "Zadarske mirazne parnice", 64.

¹¹⁵⁹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 127', sveš. 4, fol. 170-170', sveš. 7, fol. 320-320'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 393, 413-413', 426', sveš. 13, fol. 242, sveš. 15, fol. 319, sveš. 15, fol. 329; k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 104'-105; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 2-2', 14-14', 15-15', sv. 27, sveš. 3, fol. 135, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. fol. 36, 172, sv. 32, sveš. 1, fol. 49 itd.

¹¹⁶⁰ Doduše, u nekim je istočnojadranskim komunama bilo slučajeva kada su predbračne ugovore sklapali samostalno ženik i nevjesta jer je otac nevjeste bio mrtav. – MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Nepoznati svijet*, 42. No, takvih primjera u splitskim notarskim knjigama nisamo pronašli jer je u nevjestino ime, u slučaju očeve smrti, predbračni ugovor uvijek sklapao njezin brat ili drugi skrbnik.

¹¹⁶¹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 170-170'

¹¹⁶² DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 413-413'

¹¹⁶³ Više o ulozi oca pri odabiru zet(ov)a i nemogućnosti nevjesta da utječu na njegov izbor vidi u: JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Maruša*, 135.-136.

sponsalia ugovorima često se utvrđivao i miraz koji će nevjesta donijeti u suprugovu kuću, no ukoliko bračni ugovor nije bio sklopljen ili se njime nije utvrdila vrijednost nevjestina miraza, nakon sklapanja braka sastavljao se poseban ugovor samo o doti.¹¹⁶⁴ Prema statutarnim odredbama, budući su supružnici također bili obvezni na davanje tzv. zaručničke kapare (*pignora*) u novcu ili pokretninama kao jamstvo da će se brak zaista sklopiti,¹¹⁶⁵ no u knjigama splitskih notara nisam pronašla potvrdu da su se ovakvi zalozi zaista davali kod sklapanja pučanskih brakova.

Nakon utvrđivanja pravnih odnosa bračnim ugovorom, slijedilo je samo sklapanje braka. U srednjem je vijeku to bio isključivo crkveni čin, sakrament,¹¹⁶⁶ pa su se vjenčanja najčešće i održavala u crkvama.¹¹⁶⁷ Kako nas izvještava Splitski statut, Komuna je imala nadležnost nad obiteljskim pitanjima samo u slučajevima sporova oko miraza ili zaručničke kapare¹¹⁶⁸ te u sporovima oko obiteljskog nasljedstva,¹¹⁶⁹ a obitelj i brak zapravo su smatrani duhovnim kategorijama te je Komuna regulirala samo sekularne odnose unutar njih. Međutim, kako su se svjetovne vlasti često petljale u privatni život

¹¹⁶⁴ O djevojačkim mirazima više će govora biti u nastavku.

¹¹⁶⁵ *Item statutum et ordinatum est, quod pro sponsalibus et matrimonio contrahendo per uerba de futuro, siue contractus fiat per ipsas principales personas ... tunc per utramque partem dentur pignora uel in pecunia, uel in rebus mobilibus, aut per utramque partem obligetur aliqua domus, uel aliqua possessio, que quidem appellantur arre sponsalicie...* – Statut grada Splita, knj. III., gl. 124, str. 582.

¹¹⁶⁶ Crkva je monopol nad jurisdikcijom u sklapanju braka stekla još tijekom Gregorijanske reforme u 11. st., a potom ga je, kroz zaključke raznih sinoda, koncilijarnih zakona te putem dekreta, formalizirala u kanonskom pravu. – CRISTELON, C., "Marriage and Consent", 390.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Druga strana braka*, 16.

¹¹⁶⁷ Međutim, nije uvijek tako bilo, posebice prilikom sklapanja pučanskih brakova. Naime, iz zapisa nekih ženidbenih procesa vidi se da su se pučani u vrijeme prije Tridentskog koncila vjenčavali na raznim mjestima: u nevjestinoj kući, na poljima, na gumnu, u dućanu, čak i u krevetu, ako je par uhvaćen na djelu pa je na brzinu trebalo popraviti stvar. – MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Druga strana braka*, 47.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Maruša*, 139. Tek je u 2. polovici 16. st., nakon Tridentskog koncila, Crkva standardizirala postupak vjenčanja donijevši stroga pravila o njemu. – CRISTELLON, C., "Marriage and Consent", 390.; POPIĆ, T., "Zadarske mirazne parnice", 68. Međutim, prije toga, u 15. st. bilo je i slučajeva koji pokazuju da se brak sklapao i bez svećenika, samo uzajamnim sporazumom dviju osoba pred svjedocima, a takav se brak smatrao zakonitim u očima suvremenika. – NIKOLIĆ, Z., *Rodaci i bližnji*, 46.; ISTA, "Između vremenitih i vječnih dobara", 44. Osim toga, u vrijeme prije Tridentskog koncila na vječanje čak nije bilo potrebno doći osobno, već se brak mogao sklopiti i preko opunomoćenika. – POPIĆ, T., "Zadarske mirazne parnice", 68.

¹¹⁶⁸ *Item statutum et ordinatum est, quod si in curia communis Spalati moueatur aliqua questio principaliter de aliquo matrimonio; quia hec questio est mere spiritualis, tunc curia ciuitatis Spalati de hac questione se nullatenus intromittat... Si uero sit questio principaliter de dote, uel de arris sponsalitiis et non de matrimonio, tunc dicta questio examinetur per potestatem et curiam secularem communis Spalati...* – Statut grada Splita, knj. III., gl. 6, str. 466.-468.

¹¹⁶⁹ O pitanjima obiteljskog nasljedstva također ćemo više govoriti u nastavku.

građana,¹¹⁷⁰ tako su staturane odredbe nerijetko zadirale čak i u bračne postelje. Tako je Komuna, primjerice, propisivala kazne za muškarce koji su imali ljubavnice, ali i za žene koje su počinile preljub,¹¹⁷¹ a na isti je način regulirala i seksualno ponašanje udovica.¹¹⁷²

U dosadašnjem smo izlaganju, dakle, pokušali ocrtati način i okolnosti sklapanja pučanskih brakova u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Iako šturi jezik notarske administracije ne pruža više informacija o bračnim odnosima pučana, na temelju bračnih ugovora splitskih obrtnika i nekih odredbi statutarnog prava, uspjeli smo utvrditi barem osnovne parametre prema kojima su se dogovarali pučanski brakovi u srednjovjekovnom Splitu. Kako je potom izgledao privatni život nove obitelji, prikazat ćemo u nastavku.

6. 1. 1. 1. Uloga i položaj žene

Uloga žene u obrtničkim obiteljima kasnosrednjovjekovnog Splita bila je iznimno važna, no njezin je položaj također bio i veoma težak te se, izuzev razlika u civilizacijskom napretku, i nije znatnije razlikovao od obiteljskog položaja moderne žene. Naime, muškarac jest bio glava obitelji, ali je žena vodila glavnu riječ u kući i tu je njezin značaj najviše i dolazio do izražaja.¹¹⁷³ Ona je u kućanstvu imala svoja ovlaštenja i autoritet te je u tom djelokrugu imala svoju odgovornost i neovisnost o mužu.¹¹⁷⁴ Ženina se uloga, naravno, ponajviše očitovala u svakodnevnoj brizi oko djece i prehrane obitelji,¹¹⁷⁵ dok čišćenje, koje danas općenito smatramo ženinom kućanskom obvezom,

¹¹⁷⁰ JANEKOVIĆ RÖMER, Z., "Nasilje zakona", 9.; RAVANČIĆ, Gordan, "Javni prostor i dokolica u kasnosrednjovjekovnom i renesansnom Dubrovniku", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 38, Dubrovnik 2000., str. 54.

¹¹⁷¹ *Item statutum et ordinatum est, quod si quis uxoratus publice et palam in domo sua uel conducta retinuerit aliquam amasiam, drudam uel concubinam ... quod procedatur contra ipsam amasiam, drudam uel concubinam secundum penas in dicto statuto... Similiter si uxor alicuius commiserit adulterium et de hoc fit denuntiatio uel accusatio ... tunc dicta mulier perdere debeat dotem suam...* – Statut grada Splita, knj. IV., gl. 38, str. 636.-638.

¹¹⁷² *Item statutum et ordinatum est, quod si post mortem mariti aliqua mulier, que possideret thorum uiduitatis sui mariti et uteretur bonis sui mariti, fornicaretur cum aliquo et dehonestraret thorum mariti, ipsa mulier priuari debeat omni commodo, quod sequebatur de bonis et rebus sui mariti premortui.* – Isto, knj. III., gl. 37, str. 498.-500. Usp. MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 182.-183.

¹¹⁷³ BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 104.

¹¹⁷⁴ JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 94.

¹¹⁷⁵ GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 46.-49.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, "Uloga žena u proizvodnji, trgovini i pripremi hrane u Istri u 15. i 16. stoljeću", *Istarski povijesni biennale: zbornik*

nije bilo nužno povezano s ulogom žene u obitelji.¹¹⁷⁶ Zapravo, o čistoći kućanstva u pučanskim se obiteljima u srednjem vijeku i nije previše vodilo računa pa su žena i starija ženska djeca vjerojatno svakodnevno pospremala dom više zbog funkcionalnosti, a manje zbog higijene. Pospremanje se po svoj prilici svodilo samo na sklapanje stolova nakon jela,¹¹⁷⁷ kako bi u sobi bilo više mjesta za druge aktivnosti, ili pak na površinsko brisanje suđa i pribora za jelo kako bi se ono moglo ponovo koristiti.¹¹⁷⁸ Uz te svakodnevne kućanske obveze, žena je povremeno obavljala i druge poslove, primjerice, pranje rublja, predenje, krpanje, vezenje i sl.

No, pored kućanskih poslova, pučanke su u srednjem vijeku još radile i izvan kuće. Za razliku od patricijki koje su u poslovnom životu grada mogle sudjelovati samo rubno i uz suglasnost muževa,¹¹⁷⁹ pučanke su bile i prezaposlene. One su najčešće pomagale svojim supruzima u obrtničkim radionicama ili dućanima, sudjelovale su u poslovima na agraru,¹¹⁸⁰ eventualno nešto prodavale na tržnicama ili na ribarnici¹¹⁸¹ te su radile kao krčmarice, pralje i dojilje.¹¹⁸² O tome svjedoči i Splitski statut koji spominje upravo žene kao pekarice (*furnarese*),¹¹⁸³ piljarice (*maluendule*)¹¹⁸⁴ i krčmarice

radova, sv. III (*Cerealia, oleum, vinum...: kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*) (ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, ULJANČIĆ-VEKIĆ, Elena), Poreč 2009., str. 73.

¹¹⁷⁶ SARTI, R., *Živjeti u kući*, 217.

¹¹⁷⁷ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Tragom davnine*, 353.

¹¹⁷⁸ SARTI, R., *Živjeti u kući*, 176.

¹¹⁷⁹ JANEKOVIĆ RÖMER, Z., "Nasilje zakona", 16.; NIKOLIĆ, Z., "Između vremenitih i vječnih dobara", 53.; MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 180.

¹¹⁸⁰ MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., "Uloga žena u proizvodnji", 76.

¹¹⁸¹ *Isto*, 78.

¹¹⁸² Naime, djevojčice su u nižim slojevima društva već od 7.-8. godine života bile naviknute na rad u kući i obitelji. Njihovi zadaci bili su čuvanje druge djece, pomaganje u kućanstvu, njegovanje bolesnika, šivanje, tkanje, predenje i sl. Oko 10. godine života obično su napuštale roditeljski dom i odlazile u bogatije kuće služiti. – FABIJANEC, Sabine Florence, "Djeca pod okriljem odraslih. Odrastanje na istočnom Jadranu u razvijenom i kasnom srednjem vijeku", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. IV (*Filii, Filiae...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*) (gl. ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija), Poreč 2011., str. 136.; JANEKOVIĆ-RÖMER, Zdenka, "O napuštanju, udomljavanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. IV (*Filii, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*) (gl. ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija), Poreč 2011., str. 18. Slične su uloge u poslovnom svijetu srednjovjekovnih društava imale i druge žene. – GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 53.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Nepoznati svijet*, 102.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 94.

¹¹⁸³ *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 93, str. 688. U većem je dijelu Europe, naime, pekarstvo bilo izrazito ženska djelatnost, dok su u mlinovima pri mljevenju žita obično dominirali muškarci. – MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., "Uloga žena u proizvodnji", 73.

¹¹⁸⁴ *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 94., str. 688.

(*tabernare*).¹¹⁸⁵ Kako vidimo, splitske su pučanke u srednjem vijeku bile poslovno veoma sposobne pa su muševci nerijetko za pojedine poslovne poteze tražili suglasnost žene.¹¹⁸⁶ Ta poslovna aktivnost ženama je davala i veća prava u braku pa je tako 1384. g. uvedeno pravilo da žene splitskih pučana koje rade poslove u kući i u polju bez sluga imaju pravo na polovicu imetka koji je njihov muž stekao tijekom trajanja braka.¹¹⁸⁷

Ipak, osnovna preokupacija srednjovjekovnih pučanki bila je obitelj, a žena je u njoj i u pravnom pogledu imala veoma važnu ulogu. Primjerice, nakon muševce smrti udovica je postajala upraviteljicom pokojnikovih dobara (*procuratoria*), a Statut je propisivao da se njima može slobodno koristiti ako ih ne bude rasipala i njima loše upravljala.¹¹⁸⁸ Osim toga, muševci su često supruge izabirali i za izvršiteljice svojih oporuka (*comissaria testamenti*)¹¹⁸⁹ pa je i u tom pravnom segmentu ženina uloga bila važna. Primjerice, splitski kalafat Cvitko Radoponić izabrao je za izvršiteljicu svoje oporuke suprugu Grubu,¹¹⁹⁰ a i Jelka, supruga postolara Mihovila Ivanovića, također je bila izvršiteljica suprugove oporuke.¹¹⁹¹ To znači da se nakon poslova oko pokopa, žena još morala pobrinuti i za razdjeljivanje oporučnih legata svoga muža te za eventualna dugovanja što ih je pokojnik ostavio iza sebe. Tako je, primjerice, crjepar Filip sa Šolte

¹¹⁸⁵ *Isto*, knj. R, gl. 31., str. 878.

¹¹⁸⁶ Prema statutarnom pravu nekih istarskih komuna muž je za sklapanje određenih poslova ili za prodaju određene imovine i pravno trebao suglasnost žene, a ugovori sklopljeni bez njezine suglasnosti nisu bili valjani. – MOGOROVIĆ CRLJENKO M., *Nepoznati svijet*, 100. Slično je bilo i u srednjovjekovnoj Genovi. Naime, u suknarskom je obrtu 13. st. ženina uloga u tkanju bila nezamjenjiva pa su se svi poslovi oko te djelatnosti smatrali privatnim stvarima obaju supružnika. – OWEN HUGHES, D., "Urban Growth and Family Structure", 24.

¹¹⁸⁷ *Die penultimo captum fuit, quod mulieres uxores popularium omnium, habitantium et districtualium ciuitatis Spalati, que a modo in antea steterint sine seruiciali ... lucrentur et lucrari debeant et acquirere sine ulla exceptione dimidiam omnium bonorum, que mariti acquisiuerint constante eorum moatrimonio.* – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 101, str. 920.

¹¹⁸⁸ *...licitum sid sibi uti de bonis uiri defuncti non ipsa destruendo, nec male utendo.* – *Isto*, knj. III, gl. 35, str. 498. Usp.: MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 182. I u drugim su komunalnim društvima udovice imale pravo na uživanje suprugove imovine, a to je pravo najčešće bilo uvjetovano "čuvanjem postelje svoga muža", odnosno "časnim udovištvom." – *Statut grada Dubrovnika*, knj. IV, gl. 6, str. 246.; *Statut grada Trogira*, knj. III, gl. 14, str. 134.; *Lastovski statut*, gl. 14, str. 212. Bio je to veoma važan socijalni mehanizam kojim su mlade udovice mogle očuvati obiteljsku imovinu za iduću generaciju. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 124.; NIKOLIĆ, Z., *Rodaci i bližnji*, 56.; PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 134.

¹¹⁸⁹ Slično je bilo i u drugim srednjovjekovnim društvima istočne obale Jadrana. – FABIJANEC, Sabine Florence, "Žensko upravljanje nekretninama u drugoj polovici 14. stoljeća u Zadru", *Historijski zbornik*, god. LIX, Zagreb 2006., str. 39.-40., 45.-46.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Nepoznati svijet*, 104.

¹¹⁹⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5'

¹¹⁹¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 68'

izvršiteljima svoje oporuke, a među njima i supruzi Dobri, naložio *che se paga li debiti de compagnia*.¹¹⁹² Međutim, kako je nalagao Splitski statut, ženina je briga oko imovine pokojnog supruga prestajala ponovnom udajom.¹¹⁹³

Slična je situacija bila i u pogledu pravne skrbi oko djece. Naime, osim upravljanja imovinom u slučaju suprugove smrti, žena je također preuzimala i skrb o djeci.¹¹⁹⁴ Naime, odredbe Splitskog statuta propisuju da se u slučajevima smrti roditelja malodobne djece trebaju proglasiti tutori (*tutores*) ili kuratori (*curatores*) koji će se brinuti za djecu, a to je, kaže Statut, mogla biti i majka, ukoliko se ne bi preudala.¹¹⁹⁵ U protivnom, skrb o djeci preuzimali su drugi najbliži srodnici.¹¹⁹⁶ Kako vidimo iz navedenih primjera, ženina je uloga u pučanskim obiteljima srednjovjekovnog Splita bila veoma važna, kako u pravnom, tako i u emocionalnom smislu, no njezin je položaj u srednjovjekovnim kućanstvima u najmanju ruku bio nezavidan. Izgleda da je i u to doba žena bila najvažnija karika u obiteljskom lancu.

6. 1. 2. Djeca

Obiteljska zajednica započinjala je, kako u prošlosti tako i danas, sklapanjem braka između muškarca i žene. Kad se bračnom paru pridruže i djeca, ili barem jedno dijete, tada govorimo o nuklearnim, odnosno jednostavnim obiteljima koje se smatraju temeljnom jedinicom ljudskog društva.¹¹⁹⁷

¹¹⁹² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 87-87'

¹¹⁹³ *Item statutum et ordinatum est, quod su aliqua uxor alicuius fuerit ordinata commisalis a marito suo in testamento ... et dicta mulier transiuerit ad secunda uota, statim sit finitum offitium commissarie...* – Statut grada Splita, knj. III., gl. 28, str. 494.

¹¹⁹⁴ Tako je bilo i u drugim srednjovjekovnim komunama, primjerice u istarskim. – MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., "Položaj žene", 65.-66.

¹¹⁹⁵ Slične odredbe sadrže i statuti drugih istočnojadranskih komuna. – MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 199.-200., MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Druga strana braka*, 188.

¹¹⁹⁶ *...quibus citatis, si superest pater, mater, auus uel auia, uel alii de ascentendibus, ipsi dentur tutores uel curatores, si eam curam uel tutelam acceptare uoluerint ... si mater uel auia transiuerit uel transire uoluerit ad secunda uota, eis non detur tutela uel cura, sed detur ipsa tutela uel cura proximioribus ex parte patris uel matris, si sint ydonei.* – Statut grada Splita, knj. III., gl. 68, str. 526.

¹¹⁹⁷ Više o tipovima obitelji vidi u: BENVIN, Anton, "Obitelj kroz povijest", *Bogoslovska smotra*, br. 42, Zagreb 1972., str. 35.-36.; EMIGH, R. J., "Land Tenure", 623.-624.

U sljedećim poglavljima analizirat ćemo detaljnije veze roditelja i djece u obrtničkim obiteljima kasnosrednjovjekovnog Splita. Na temelju podataka sačuvanih u notarskim izvorima pokušat ćemo za početak procijeniti broj djece u obrtničkim obiteljima, a zatim će više govora biti i o emocionalnim odnosima između roditelja i njihove djece. Naposljetku, na primjeru obitelji splitskih obrtnika pokušat ćemo ocrtati i pravni položaj pučanske djece te će u tom kontekstu biti govora i o sustavu nasljeđivanja.

6. 1. 2. 1. Broj djece

U dosadašnjem izlaganju o udjelu obrtničkog sloja u cjelokupnom stanovništvu grada već je bilo govora o broju članova prosječne obrtničke obitelji. Tada smo procijenili, na temelju zadarskog popisa stanovništva s početka 16. st. i uzevši u obzir splitske ekonomske prilike sredinom 15. st., da je prosječna obrtnička obitelj u Splitu toga doba mogla imati oko 4 člana.¹¹⁹⁸ Kako iz sredine 15. st. nisu sačuvani nikakvi demografski podaci kojima bismo mogli potkrijepiti svoje pretpostavke, naše su se teze nužno morale oslanjati na procjene. Međutim, kako bi provjerili svoje pretpostavke i pokušali donijeti preciznije podatke o broju članova obrtničkih obitelji, na ovome mjestu poslužit ćemo se sačuvanim oporukama splitskih obrtnika u kojima se kao nasljednici oporučitelja spominju njihova djeca.

Dakle, za ovo smo ispitivanje odabrali uzorak od 36 oporuka i 1 kodicila iz razdoblja 1436.-1467. g. Njihova struktura prema vrsti obrtničke profesije i broju djece koji se spominju u svakoj pojedinoj oporuci prikazana je u sljedećoj tablici:

¹¹⁹⁸ Više vidi u odjeljku *Sastav splitskog obrtničkog sloja* u poglavlju 3.

Tabela 12: Broj članova obrtničkih obitelji prema sačuvanim oporukama splitskih obrtnika 1436.-1467. g.

Profesija obrtnika	Broj oporuka	Broj djece u obitelji po oporuci ¹¹⁹⁹						Prosječna broj djece u obitelji	Prosječna broj članova obrtničkih obitelji po pojedinoj struci
		2							
Bojadisari tkanina	1	2						2	4
Crjepari	1	< 3 ¹²⁰⁰						< 3	< 5
Drvodjelci	1	1						1	3
Kalafati	3	0	0	0				0	2
Klesari	3	1	1	1				1	3
Kovači	2	0	< 3					< 1,5	< 3,5
Kožari	2	2	0					1	3
Krojači	4	2	0	1	1			1	3
		3	0	0	1	0	1		
		< 2	0	< 2	3	0			
Podstrigači sukna	2	0	2					1	3
Postolari	4	1	0	1	0			0,5	2,5
Zlatari	2	2	0					1	3

Dakle, iz priložene tablice, odnosno iz uzorka oporuka koje smo ovdje ispitivali, vidljivo je da je prosječna obrtnička obitelj imala nešto više od 3 člana (< 3,16), ali manje od prije procijenjena 4 člana. Dakle, prosječna se obitelj splitskih obrtnika sredine 15. st. sastojala od supružnika s jednim djetetom.¹²⁰¹ Ipak, ovdje valja imati na umu da je istraživanje provedeno na malom broju dokumenata i na kratkom vremenskom isječku pa

¹¹⁹⁹ Broju djece koja su zabilježena u oporukama pridodano je i nekoliko obrtničkih naučnika koji su živjeli u majstorovoj obitelji i dijelili njihove imovinske prilike te su se, po svoj prilici, i smatrali članovima obitelji. Slučajevi su to obitelji jednog postolara, jednog klesara i trojice krznara. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6-6', sveš. 2, fol. 68', 81-81'; k. 10, sv. 24, fol. 235-236; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 417'-418

¹²⁰⁰ Broj djece označen znakom veće od, više od (<) odnosi se na one oporuke u kojima se djeca navode zbirno, bez bilježenja točnog broja. Primjerice, splitski kovač Pribil Petanović za izvršitelja svoje oporuke izabire sina Zorzija, no dalje u oporuci spominje još i kćerke (*mie fiole*) iz čega zaključujemo da ih je imao najmanje dvije pa je, dakle, ukupno imao barem troje djece, a možda i više. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 69'-70. S druge strane, krznar Mihovil Alegreti ostavlja *tutti sui mobili e stabili a soy fioli* po čemu zaključujemo da ih je bilo najmanje dvoje, a možda i više. – DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 246-246'

¹²⁰¹ Do istih zaključaka došlo se i prilikom istraživanja broja djece na temelju oporuka dubrovačkih obrtnika u kasnom srednjem vijeku. – JANEKOVIĆ ROMER, Z., *Rod i grad*, 22.-23. Mislim da nećemo pogriješiti ako zaključimo kako je život u malenim nuklearnim obiteljima bio karakterističan za obrtnike svih srednjovjekovnih društava na istočnom Jadranu. Osim toga, slična je situacija u to doba bila i u drugim zapadnoeuropskim gradovima što je potvrđeno istraživanjima na primjeru Firence, Genove, Prata ili Pise. – OWEN HUGHES, D., "Urban Growth and Family Structure", 4.-5., 25.; HERLIHY, D., *Medieval Households*, 142.; *Encyclopedia of Society and Culture in the Medieval World* (ed. CRABTREE, Pam J.), New York 2008., str. 415.

podaci nisu u potpunosti relevantni. Primjerice, neki su splitski kalafati, suprotno podacima prikazanim u tablici, zasigurno imali djece, baš kao što su i pojedini klesari mogli biti bez djece ili su, pak, mogli imati i više od jednog djeteta, samo njihove oporuke valjda nisu do danas ostale sačuvane. Ipak, rezultati istraživanja i na ovako malom uzorku mogu biti indikativni za donošenje općih zaključaka.

Dakle, prema našem istraživanju, 69,44 % obrtničkih obitelji imalo je jedno ili čak nijedno dijete, dok je samo u 30,55 % slučajeva par imao dvoje ili više djece. Razlozi za to mogli su biti mnogobrojni i raznovrsni, a ovisili su najčešće o egzistencijalnim i zdravstvenim prilikama bračnog para te o njihovoj zamisli obiteljskog života.¹²⁰² Naime, obrtničke obitelji žive prvenstveno od svog rada, nemaju naslijeđeni patrimonij i nisu opterećene njegovim očuvanjem i prijenosom na potomke.¹²⁰³ S druge strane, treba imati na umu i nizak životni standard gradskih obrtnika te veoma loše zdravstvene prilike u srednjem vijeku.¹²⁰⁴ To se odnosi ponajviše na nekvalitetnu i neredovitu prehranu te slabe higijenske navike. Naime, nedostatak hrane problem je s kojim se suočavaju sva srednjovjekovna društva pa, vjerujem, nećemo pogriješiti procijenimo li da je većina stanovništva u srednjem vijeku bila neuhranjena i izložena bolestima uzrokovanim nedostatkom proteina i vitamina.¹²⁰⁵ Pridodamo li tome još i nedostatak higijenskih navika, možemo zaključiti kako su pripadnici srednjovjekovnih društava, a pogotovo djeca, živjeli u lošim zdravstvenim uvjetima. Naposljetku, to je uvjetovalo i kraći životni vijek te veći mortalitet, posebice djece i novorođenčadi,¹²⁰⁶ pa nije isključeno da su neke

¹²⁰² Prema nekim zapisima suvremenika, naime, čini se da su pojedine žene već od 12. st. planirale obitelji koristeći kontracepciju. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 146. U te je svrhe poglavito služila gorušica, a bilo je i pobačaja, usprkos protivljenju Crkve. – FABIJANEC, S. F. "Djeca pod okriljem odraslih", 132., bilješka 6. Osim toga, već je u srednjem vijeku bila poznata i, doduše poluučinkovita, metoda kontracepcije dojenjem. Naime, znanost je danas utvrdila da intezivna laktacija donekle sprečava ovulaciju, a to je, čini se, bilo poznato i srednjovjekovnim roditeljama. Stoga su neke od njih, a posebno pripadnice nižih društvenih slojeva, izbjegavale dojenje i osobno dojile djecu u kontraceptivne svrhe. – NIKOLIĆ, Z., "Profesija – hraniteljica", 100.

¹²⁰³ JANEKOVIĆ ROMER, Z., *Rod i grad*, 23.

¹²⁰⁴ HERLIHY, D., *Medieval Households*, 143.

¹²⁰⁵ Bolesti vezane za neuhranjenost bile su, primjerice, rahitijs, skorbut i anemija, no pothranjenost je u srednjem vijeku općenito utjecala na pad imuniteta i veću podložnost raznim zaraznim bolestima kao što su bile kuga, lepra, tuberkuloza i malarija. – STANDAGE, Tom, *Jestina povijest čovječanstva*, Zagreb 2009., str. 29.

¹²⁰⁶ GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 58.

od obrtničkih obitelji koje smo ovdje analizirali imale i više djece koja, nažalost, nisu preživjela.¹²⁰⁷

Dakle, iz uzorka ispitivanih dokumenata možemo zaključiti kako su splitski obrtnici u kasnom srednjem vijeku uglavnom stvarali male, nuklearne obitelji s jednim, ponekad možda i s dva djeteta. Naime, zbog lošeg životnog standarda i česte neimaštine u obrtničkim obiteljima nije bilo lako hraniti velik broj djece, a ukoliko se njima pridoda još i nekoliko obrtničkih naučnika (*discipuli, famuli*) te možda i pokoja sluškinja (*famula*),¹²⁰⁸ životni se troškovi realno povećavaju, a obiteljski odnosi nužno pogoršavaju. S obzirom na takve životne uvjete, pogledajmo поближе položaj djece u pučanskim obiteljima kasnosrednjovjekovnog Splita.

6. 1. 2. 2. Položaj djece

Srednjovjekovna je obitelj bila ustrojena na temeljima patrilinarnog sustava. U obiteljskoj su se zajednici pojedini odnosi temeljili na autoritetu i hijerarhiji, a takvo je stanje bilo i pravno ozakonjeno.¹²⁰⁹ Tako je i položaj djece u srednjovjekovnim obiteljima bio, najblaže rečeno, reguliran statutarnim pravom. Naime, istaknuli smo već da se javna vlast u mnogim segmentima petljala u privatni život građana,¹²¹⁰ a to je uključivalo i

¹²⁰⁷ Naše teze potvrđuju i analize demografskih podataka iz nešto kasnijih razdoblja. One pokazuju veliku smrtnost djece u prvoj godini života, ali i sve do pete godine što znači da su žene mogle često biti trudne, a da obitelji u konačnici i nisu imale mnogo djece. – MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Nepoznati svijet*, 60. Stoga se od 12. st. pojavljuju brojni predagoški priručnici u kojima se opisuju potrebne mjere odgoja, prehrane i higijene kako bi se smanjila smrtnost djece. Savjete o prokuhavanju vode i pranju posuđa za dječju prehranu davali su čak i svećenici u svojim propovijedima. – FABIJANEC, S. F., "Djeca pod okriljem odraslih", 131.

¹²⁰⁸ U srednjovjekovnom svijetu sluge su se obično smatrale članovima obitelji. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 19. Da je u Splitu 15. st. zaista tako i bilo, potvrđuje i nekoliko primjera zabilježenih u notarskim dokumentima iz kojih se vidi posebna veza između gospodara i sluškinja. Primjerice, splitski kalafat Cvitko Radoponić u svojoj oporuci od 13. lipnja 1436. g. ostavlja sluškinji Matiji nekoliko skupih odjevnih predmeta te 100 libara gotova novca. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5'. Također, nije bila rijetkost ni da su gospodari svojim sluškinjama davali i miraze. Primjerice, splitski postolar majstor Radoj, ugovorom od 02. srpnja 1453. g., daje svojoj sluškinji Eleni miraz u vunanim tkaninama i drugim dobrima u vrijednosti od 94 libre mletačke male. Isto je tako i gospođa Nikolota svojoj sluškinji Katarini ugovorom od 15. listopada 1453. g. dala miraz od 80 libara i 12 solida u srebru, tkaninama i drugim pokretninama. – DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 38, 95-95'. No, kako smo već najavili, o mirazima će više govora biti u posebnom odjeljku.

¹²⁰⁹ JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 53.

¹²¹⁰ ISTA, "Nasilje zakona", 9.; RAVANČIĆ, G., "Javni prostor i dokolica", 54.

obiteljske odnose.¹²¹¹ Osim što je u okviru obiteljskog prava donosila propise o nasljeđivanju očinske imovine, Komuna je doslovce propisivala podređen položaj djece naspram svojih roditelja, ali je ujedno nalagala i roditeljsku skrb za djecu.

U prvom redu, roditelji su bili dužni uzdržavati svoju djecu. Međutim, smatralo se da su djeca pod očinskom vlašću,¹²¹² ali iz raspoloživih izvora nije moguće utvrditi do kada je ona trajala.¹²¹³ Također, u slučajevima nesloge među roditeljima Statut je preferirao očinsku skrb. Naime, samo su djeca mlađa od tri godine mogla živjeti s majkom,¹²¹⁴ dok su se u slučajevima rastave roditelja starija djeca odmah prepuštala očevima na odgoj.¹²¹⁵ S druge strane, Statut je štitio i roditelje pa su tako odrasla djeca, pod prijetnjom gubitka nasljedstva, bila obvezna uzdržavati oca i majku te druge pretke.¹²¹⁶ Djeci je, također, bilo zabranjeno tući roditelje,¹²¹⁷ no ako bi roditelji udarali djecu, čak i uz prolijevanje krvi, na njih se ne bi primjenjivala nikakva kazna.¹²¹⁸ Hladni

¹²¹¹ Vidi odjeljak *Brak i bračni odnosi* u ovom poglavlju.

¹²¹² MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 194.; CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 124. O tome, uostalom, svjedoči i statutarna odredba koja propisuje obveze sina koji je još pod očinskom vlasti (*filius familias*). – *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 108, str. 568.

¹²¹³ Očinska je vlast, čini se, prestajala tek smrću oca, osim ako on još za života nije djetetu izdao *instrumentum emancipationis*. Međutim, do danas nije jasno kako se ta emancipacija zapravo provodila. Najvjerojatnije se radilo o očevoj izjavi koja se pismeno formalizirala u notarskoj ispavi. – CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 124. Inače, slični su propisi o očinskoj vlasti postojali i u drugim mediteranskim komunama. U srednjovjekovnoj se Genovi, primjerice, sin mogao osloboditi od očeve *potestas* formalnim činom emancipacije u dobi od 25 godina. – OWEN HUGHES, D., "Urban Growth and Family Structure", 17.

¹²¹⁴ Statut propisuje takve odredbe jer majka doji dijete do njegove 2. ili 3. godine. Naime, majčino je mlijeko slovalo kao najprikladnija hrana za djecu, a smatralo se kako se dojenjem prenose i karakterne osobine s majke na dijete. – FABIJANEC, F. S., "Djeca pod okriljem odraslih", 134. Međutim, u pojedinim su se slučajevima ponekad majke znale brinuti o djeci i do njihove sedme godine, no iznimno rijetko. Naime, takvi su slučajevi zabilježeni u ranomodernoj Firenci, no teško je reći je li to bila ustaljena praksa ili samo odstupanje od norme, a ako jest i bila ustaljena praksa, teško je reći kada se ona počela primjenjivati. Neki istarski primjeri pokazuju, doduše, da su u 16. st. brigu o djecu mogli voditi i majčini roditelji, no to su također usamljeni primjeri pa je teško govoriti o nekoj praksi ili običaju. – MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Druga strana braka*, 189.

¹²¹⁵ *Item statutum et ordinatum est, quod si discordia nata fuerit inter uirum et uxorem, tunc filius uel filia minor tribus annis debeant alimentari penes matrem ad expensas mariti... Maior uero filius aut filia tribus annis alimentari debeat penes patrem.* – *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 64, str. 524.

¹²¹⁶ *Item statutum et ordinatum est, quod filii uel filie nequeant expellere suos parentes, scilicet patrem et matrem, auum uel auuiam uel superiores ex linea ascendente...* – *Isto*, knj. III., gl. 126, str. 584.

¹²¹⁷ *Item statutum et ordinatum est, quod si aliquis filius uerberauerit, uel percusserit patrem aut matrem aut auum uel auiam, expellatur a ciuitate Spalati per duos annos ita...* – *Isto*, knj. IV., gl. 72, str. 670.

¹²¹⁸ *Item statutum et ordinatum est, quod si pater uel mater correxerit, uel castigauerit, uel percusserit aliquem ex suis in linea descentibus ... quod ad penam aliquam nullatenus teneatur.* – *Isto*, knj. IV., gl. 30, str. 628.

obiteljski odnosi kao da su bili unaprijed određeni, a očev autoritet bio je i statutarno zagaraniran.

No, ipak, bez obzira na očinsku vlast nad djecom, zakonske su odredbe u mnogim slučajevima štatile prava djece. U prvom redu, štitala su se nerođena djeca¹²¹⁹ pa je tako, primjerice, bilo zabranjeno izvršavati smrtne kazne nad trudnicama¹²²⁰ ili, pak, trudnice podvrgavati bilo kakvoj vrsti torture.¹²²¹ Vodilo se računa i o maloljetničkim zločinima pa su se za djecu propisivale blaže kazne.¹²²² Naposljetku, Komuna je štitala i nekretnine maloljetnika,¹²²³ a i očevima se branilo otuđivanje dječje imovine od majčine strane ili od nasljedstva drugih predaka.¹²²⁴ Da su se zakonske norme zaista provodile i u praksi, potvrđuju brojni primjeri sačuvanih oporuka. Tako, primjerice, splitski drvodjelac Dujam Petković, vodeći računa o maloljetničkim nekretninama, u svojoj oporuci od 27. srpnja 1448. g. ostavlja kćeri Margariti dva vinograda, jedan na terenu crkve Sv. Klare, a drugi na zemljištu plemićke obitelji Petraka (*a mia fia Margarita lasso due vigne, vna sia al terrin di S. Chiara e l'altra sia al terrin de Petracha*).¹²²⁵ Isto tako i splitski kožar ser Nikola Radonić, štiteći pravo kćeri na majčino nasljedstvo, u svojoj oporuci od 27. svibnja 1453. g. izričito nalaže da se njegovoj kćeri Margariti dodijeli *dota della mia donna*.¹²²⁶

Dakle, iz svega navedenog vidimo da je položaj djece u obiteljskoj zajednici u mnogočemu bio određen statutarnim pravom. To, naravno, ne znači da su se odnosi između roditelja i djece razvijali bez ikakvih emocija i samo na temelju propisanih

¹²¹⁹ Tako je bilo i u drugim srednjovjekovnim društvima. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 108.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Nepoznati svijet*, 89.

¹²²⁰ *Item statutum et ordinatum est, quod si aliqua mulier pregnans commiserit homicidium, uel aliud maleficium, propter quod deberet perdere personam; quod pena mortis differatur in ea...* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 84, str. 678.

¹²²¹ *Item statutum et ordinatum est, quod mulier, dum est pregnans, pro nullo maleficio debeat tormentari...* – *Isto*, knj. IV., gl. 85, str. 680.

¹²²² *Item statutum et ordinatum est, quod si aliquis masculus minor XIII annis et femina minor XII annis aliquod maleficium commiserit: potestas et rector huius ciuitatis possit et debeat in eo penam imponere uel temperare et minorare...* – *Isto*, knj. IV., gl. 57, str. 656.

¹²²³ *Item statutum est et ordinatum, quod bona stabilia pupillorum ... non possint pignori et alienari sine consensu et auctoritate tutoris uel curatoris eorum...* – *Isto*, knj. III., gl. 70, str. 528.

¹²²⁴ *Item statutum et ordinatum est, quod pater non possit alienare bona et proprietates bonorum stabiliu, que pertinent ad filios suos ex hereditate matris, uel aliorum consanguineorum...* – *Isto*, knj. III., gl. 71., str. 530.

¹²²⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259

¹²²⁶ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 213-213'

pravila,¹²²⁷ no pojedine odredbe Splitskog statuta daju naslutiti da obiteljski odnosi nisu uvijek bili idilični. Stoga je osnovna prava maloljetnika trebala štititi Komuna. Je li zbog tih propisa možda dolazilo i do sukoba među djecom i njihovim roditeljima, na temelju sačuvanih dokumenata nije moguće odgonetnuti. Naime, u spisima splitskih notara sredine 15. st., posebice među građanskim parnicama koje smo ovdje detaljnije proučavali,¹²²⁸ nismo pronašli sudskih procesa djece protiv svojih roditelja. No, propisane odredbe Splitskog statuta svjedoče da je sukoba vjerojatno bilo i da se postojeće stanje nastojalo promijeniti zakonskim normama. Izgleda da se do sredine 15. st. u tome uglavnom i uspjelo.

6. 1. 2. 3. Sustav nasljeđivanja

Poseban segment obiteljskih odnosa činio je sustav nasljeđivanja. Naime, u srednjem vijeku, kad su nekretnine najvećim dijelom činile osnovicu materijalnog položaja pojedinca, nasljeđivanje je roditeljske imovine bilo veoma važno. Međutim, kako je u to doba sve važne događaje i procese u privatnom životu građana na neki način regulirala ili barem nadgledala Komuna i nasljeđivanje je nepokretnih dobara bilo pod nadzorom općine.

Za početak treba reći da se sustav nasljeđivanja provodio kroz oporuke (*testamentates, voluntates*) kojima se pokojnikova imovina razdjeljivala prema njegovim željama. Komuna je, naravno, određivala sva pravila za sastavljanje oporuka,¹²²⁹ a odredbom *O bezoporučnom nasljeđivanju*¹²³⁰ propisivala je i načine postupanja s

¹²²⁷ Starija je historiografija, naime, podupirala teze kako su srednjovjekovni roditelji u emocionalnom smislu ignorirali svoju djecu, no iz sačuvanih se izvora ipak može iščitati određena, ponekad čak i strastvena, ljubav za djecu. U tom je smislu čak i kult malog Isusa mogao poslužiti za prikazivanje emocija što se vežu uz djecu i djetinjstvo. Tako je, navodno, čak i Sv. Antun Padovanski početkom 13. st. bio viđen kako u svojim odajama grli malog Isusa, a taj je zagrljaj kasnije postao standardna figura njegova ikonografskog prikazivanja. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 125.-126.

¹²²⁸ DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1 i 2

¹²²⁹ Vidi niz pravila u 3. knjizi Splitskog statuta. – *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 18-27, str. 482.-492.

¹²³⁰ *De sucessionibus ab intestato*. – *Isto*, knj. III., gl. 44, str. 504.-510. Slične su odredbe sadržavali, primjerice, i statuti Trogira i Zadra. – *Statut grada Trogira*, knj. III, gl. 16, str. 135.-136.; II. knj. R, gl. 22, 24, str. 293.-299., 300.; *Zadarski statut*, knj. III, gl. 126., str. 369.

imovinom pokojnika koji je umro bez oporuke.¹²³¹ Također treba istaknuti da je Splitski statut štitio i prava udovica na imovinu pokojnog supruga,¹²³² no ovdje ćemo se, u sklopu razlaganja o položaju djece u obitelji, više pozabaviti nasljeđivanjem roditeljske imovine.

U prvom redu, djeca imaju zakonsko pravo na nasljedstvo imovine svojih roditelja i oni ih ne smiju razbaštiti bez opravdanog razloga.¹²³³ Čak i u slučajevima bezoporučne smrti, djeci po prirodnom pravu pripada "nužni dio", kako ga naziva Statut, a on je iznosio trećinu od onog dijela koji bi sin imao kad bi otac umro bez oporuke.¹²³⁴ Međutim, prema podacima sačuvanima u splitskim oporukama sredine 15. st., čini se da su djeca uglavnom nasljeđivala više imovine nego što je to nalagao "nužni dio", ponekad čak i sve što je pokojnik posjedovao. Primjerice, već spominjani splitski kovač Pribil Petanović, uz pokoji legat bratu, prijatelju i Crkvi, sinovima oporučno ostavlja *tuto lo resto dei mei beni stabili e mobili, ço tuto che mi sia oner*.¹²³⁵ Isto tako i krznar Toma Stančić iz Poljica, inače splitski građanin, oporučno ostavlja supruzi i djeci svu svoju

¹²³¹ Umrloga *ab intestato* bi nasljeđivali sinovi i kćeri na jednake dijelove s tim da se u kćerino nasljedstvo uračunavalo sve ono što je eventualno ranije primila u miraz. Pravo na imovinu bezoporučno umrlog imaju i njegovi unuci, a to se odnosi i da djecu pokojnikovih kćeri. Ako iza intestatno umrloga nisu ostala njegova djeca već ascendenti ili kolaterali, tada ga oni nasljeđuju. – CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 195.-196.; MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 225.

¹²³² *Item statutum et ordinatum est, quod si quis decesserit ab intestato ... et habuerit uxorem ... de XXX^{ta} libris dicta uxor sit contenta. Item statutum et ordinatum est, quod si aliquis successerit relictis uxore et relictis filiis, ipsa mulier ... debeat habere alimenta et necessitates suas super bonis defuncti competent...* – Isto, knj. III., gl. 24. i 29., str. 490. i 494. Inače, pravo udovica na suprugovu imovinu postojalo je u apeninskim komunama još od 12. st. Naime, 1143. g. Genova je ustanovila pravo *tertia* koje je omogućavalo udovicama stjecanje trećine imovine umrlog supruga. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 98. Međutim, nije tako bilo u svim srednjovjekovnim komunama. U Dubrovniku, primjerice, udovice nisu imale pravo na muževu imovinu i samo su je u posebnim slučajevima nasljeđivale. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., "Nasilje zakona", 17.

¹²³³ *Pater et mater non possint exheredare sine causa filios suos.* – Statut grada Splita, knj. III., gl. 19, str. 484. Razbaštinjenje bi moglo nastupiti ako bi djeca nanijeli roditeljima kakvu nepravdu ili tešku uvredu, primjerice, ako bi dijete udaralo roditelje ili ih kaznenopravno optužilo. Posebno težak prekršaj zbog kojeg je otac mogao razbaštiniti sina bilo je općenje s njegovom zaručnicom ili priležnicom, a kćeri su se, pak, mogle razbaštiniti zbog vanbračnih seksualnih odnosa. – MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 196., 224.; CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 193.-194. U tim je slučajevima posebno došla do izražaja briga Komune o čuvanju obiteljskog ugleda.

¹²³⁴ *Iuris nature ... est tertia parte illius partis, quam filius haberet de bonis patris sui...* – Statut grada Splita, knj. III., gl. 19, str. 484. Inače, ovo se pravo na istočnoj obali Jadrana najranije pojavljuje upravo u Splitu, u Percevalovom statutu iz 1312. g. – MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 219. Karakteristično je i za druge komune istočnog Jadrana, primjerice za Umag ili Pulu. – KARBIĆ, Marija, "Položaj djece u Rijeci u kasnom srednjem vijeku", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. IV (Fili, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru) (gl. ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija), Poreč 2011., str. 123.

¹²³⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 69'-70

imovinu (*a mia moyer Marica e ai mei fioli lasso tutti mei beni stabili e mobili*).¹²³⁶ To je prema splitskom statutarnom pravu bilo moguće jer se otac smatrao individualnim vlasnikom obiteljske imovine, a potomci su dobili pravo na "nužni dio" što sugerira nestajanje ideje obiteljskog vlasništva.¹²³⁷

U većini slučajeva splitski su obrtnici u 15. st. jednako raspodjeljivali imovinu među svom svojom djecom, iako su statuti istočnojadranskih komuna mahom dozvoljavali preferiranje jednog djeteta prilikom nasljeđivanja očinske imovine.¹²³⁸ Primjerice, crjepar Filip sa Šolte u svojoj oporuci od 05. kolovoza 1437. g. naglašava da svoju imovinu ostavlja supruzi Dobri, ali i njezinoj kćeri te drugoj njihovoj djeci (*a mia moler Dobra e ala fiola a Dobra e altra ali fioli*).¹²³⁹ Isto tako i splitski podstrigač sukna Lovre Pribanov svu svoju imovinu jednako ostavlja i kćeri Nikoloti i sinu Zuani.¹²⁴⁰ Međutim, u oporukama splitskih obrtnika sredine 15. st. ima i primjera preferiranja pojedine djece kojima bi se oporučivao veći dio imovine.¹²⁴¹ To je zapravo bilo uobičajeno kod sinova,¹²⁴² kojima bi se obično oporučno ostavljale nekretnine, dok su njihove sestre bile isplaćivane mirazima.¹²⁴³ Međutim, ponekad je čak i među kćerima

¹²³⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 262'-263

¹²³⁷ MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 201.-202.; CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 133.-134.

¹²³⁸ MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 209.

¹²³⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 87-87'. Podjednaka raspodjela očeva nasljedstva među svom djecom nije bila neuobičajena ni u drugim komunalnim društvima toga doba. Primjerice, Dubrovčanin je Kolin Vetrano sva svoja dobra podijelio na jednake dijelove bratu Niki i kćerima Dekuši i Nikoloti. – PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 134., bilješka 789.

¹²⁴⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 253-253'

¹²⁴¹ To je, uostalom, bilo ozakonjeno i statutarnim odredbama pa je Splitski statut dozvoljavao da se jednom djetetu ostavi do jedne desetine vrijednosti ostavštine iznad dijela koji mu inače pripada. – MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 210., 217.; CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 191. Osim toga, do nejednake raspodjele roditeljske ostavštine dolazilo je i u drugim srednjovjekovnim društvima što je bio to očit dokaz posebne naklonosti roditelja prema jednom djetetu. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 106.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., "Položaj žene", 61.

¹²⁴² Od razdoblja razvijenog srednjeg vijeka važnost potomcima davao je patrilinearni, agnatski sustav rodbinskih veza. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 82. U tom je smislu veza oca i sina predstavljala temelj obitelji i bila je daleko važnija od bračne veze. Sinovi su se, naime, željno očekivali kao potrebni nasljednici, nastavljači roda i obiteljskog poslovanja. Ovakva shvaćanja bila su posebno karakteristična za patricijski sloj, no često su bila temelj emocionalnih odnosa i u pučanskim obiteljima. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 106.

¹²⁴³ HERLIHY, D., *Medieval Households*, 82.-83., 87. Iz ranosrednjovjekovnih se izvora, naime, može iščitati kako su kćeri, jednako kao i sinovi, imale pravo na pokretnu i nepokretnu imovinu svojih očeva, a to se odnosilo čak i na obiteljske kuće. – NIKOLIĆ, Z., *Rođaci i bližnji*, 64. Međutim, po svoj prilici već u predkomunalno, a možda i u komunalno doba pojavilo se posebno nasljedno pravo koje je uređivalo

dolazilo do nejednake raspodjele imovine, što znači da su roditelji pojedinu djecu preferirali bez obzira na njihov spol. Tako je, primjerice, već spominjani splitski kožar Nikola Radonić svojoj kćeri Margariti ostavio sav miraz svoje supruge, dok je drugoj kćeri Katarini oporučio svega 5 libara.¹²⁴⁴ U takvim slučajevima, pak, Komuna nije imala zakonskog rješenja, već je morala poštivati posljednju volju oporučitelja.

Dakle, u gore navedenim primjerima vidimo da je gradska vlast na različite načine nastojala regulirati položaj djece u obitelji, a posebice način nasljeđivanja obiteljske imovine. U taj sustav nasljeđivanja spadaju i djevojački mirazi koji su zapravo odražavali pravni status kćeri naspram sinova po pitanju nasljedstva roditeljskih dobara. Stoga ovdje treba reći ponešto i o njima.

6. 1. 2. 4. Djevojački mirazi

Imovina što ju je žena po udaji donosila iz roditeljskog doma u kuću muža nazivala se miraz ili dota (*dos, dotis*). To je zapravo bio skup dobara što bi ih nevjestini roditelji ili tko drugi dao mužu u ženino ime prilikom stupanja u brak.¹²⁴⁵ Prema tadašnjim običajima i statutarnom pravu, davanje miraza bilo je obvezno prilikom

posjedovanje kuća. Od tada su kuće, bilo očinske ili majčinske, oporučno mogle pripasti samo muškim nasljednicima. – MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 228. To se pravo u Split proširilo u drugoj polovici 14. st. pa od tada žene uglavnom više nisu nasljeđivale nekretnine, već su kao dio očeva nasljedstva dobijale samo miraze. – NIKOLIĆ, Z., "Imeđu vremenitih i vječnih dobara", 41.-42. Običaj da nakon isplate miraza kćeri više nemaju pravo na očevo nasljedstvo prisutan je u to vrijeme i u drugim istočnojadranskim društvima, a Lastovski statut, primjerice, čak izričito kaže kako udane žene ne mogu od roditelja tražiti ništa osim miraza. – *Lastovski statut*, gl. 32, str. 219.; MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 196.; NIKOLIĆ JAKUS, Z., "Obitelj dalmatinskog plemstva", 61.-67.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Tragom davnine*, 457.; FABIJANEC, S. F., "Djeca pod okriljem odraslih", 136.; KARBIĆ, M., "Položaj djece", 125.-126.; PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 129., 133. Slična je praksa vezana uz miraz i nasljeđivanje obiteljskih nekretnina u to doba vladala i u drugim mediteranskim komunama. – OWEN HUGHES, D., "Urban Growth and Family Structure", 16. Međutim, ta se praksa, kako ćemo pokazati u nastavku, u Splitu nije uvijek dosljedno provodila, barem što se tiče nekretnina u gradu. No, što se tiče nekretnina u distriktu, a pritom mislimo ponajprije na zamljišne posjede, tu je situacija bila ponešto drugačija. Splitski statut, naime, nalaže oporučivanje nekretnina u distriktu isključivo muškim nasljednicima, a ženama se zemljišni posjed može ostaviti jedino u slučaju da se udaju za splitskog građanina. – CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 200. Ove su odredbe, doduše, smišljene ponajprije za očuvanje zemljišnog posjeda splitskog patricijata, no u skladu s njima trebali su postupati i siromašni pučani koji su posjedovali samo manje zemljišne parcele u Splitskom polju.

¹²⁴⁴ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 213-213'

¹²⁴⁵ GLAVAN, B., "Miraz u Zadru", 271.

sklapanja braka,¹²⁴⁶ a njegovo osiguranje bila je očinska dužnost.¹²⁴⁷ Miraz je tako predstavljao temelj za stvaranje imovinskih odnosa u braku.¹²⁴⁸

U srednjovjekovnom svijetu djevojački je miraz jedina imovina koju udana žena može posjedovati.¹²⁴⁹ Naime, suprotno modernom shvaćanju kako je sva imovina stećena u braku zajednička, u prošlosti se smatralo da su svi predmeti što ih posjeduje žena, čak i oni osobni, poput odjeće, obuće, nakita i sl., zapravo muževi,¹²⁵⁰ a žena je slobodno mogla raspolagati samo svojim mirazom.¹²⁵¹ To je, dakle, bilo ženino vlasništvo i muž joj ga ni na koji način nije mogao oduzeti. Da bi zaista tako i bilo brinula se Komuna koja je posebnom statutarnom odredbom nalagala da se miraz i ženina dobra ne smiju otuđivati.¹²⁵²

Međutim, što su to točno bila ženina dobra? Kakve je sve stvari obuhvaćao pojam miraz? Radi li se tu samo o uporabnim predmetima ili možda i o nekretninama ili gotovu novcu? Da bismo odgovorili na postavljena pitanja, ovdje ćemo se poslužiti sačuvanim ugovorima o mirazima kćeri ili nevjesta u obrtničkim obiteljima kasnosrednjovjekovnog Splita. Za ovu smo prigodu odabrali 74 notarske isprave iz razdoblja 1436.-1475. g.

¹²⁴⁶ JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Maruša*, 133.; PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 129. U tom su pogledu na istočnom Jadranu jedino Rab i Šibenik bili iznimke jer se u tim gradovima brak mogao sklopiti i bez miraza. To upućuje na zaključak da je obveza isplate miraza bila povezana sa širenjem kanonskog bračnog prava. – POPIĆ, T., "Zadarske mirazne parnice", 64., bilješka 32.

¹²⁴⁷ CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 124.; FABIJANEC, S. F., "Djeca pod okriljem odraslih", 136.; KARBIĆ, M., "Položaj djece", 125.

¹²⁴⁸ MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 170.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 78. Inače, prvi srednjovjekovni traktat posvećen mirazu potječe, smatra se, iz 1140. g. U njemu pravnik Martin Gosia ponavlja stare Jusnijanove odredbe kako u zakonitom braku doprinosi nevjeste i mladoženje, ili njihovih obitelji, trebaju biti jednaki. No, kasniji komentatori Gracijanova *Dekreta* i potonjih papinskih pisama ponavljaju kako doprinos mladenke novom kućanstvu mora biti barem jednak donaciji mladoženje. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 98. Tako je davanje miraza u razvijenom srednjem vijeku postalo uobičajenim dijelom procesa sklapanja braka svugdje u zapadnoj Europi. – BENDER, T., *Negotiating Marriage*, 29.; OWEN HUGHES, D., "Urban Growth and Family Structure", 13. Ova je praksa, smatra se, na hrvatskim prostorima postojala barem od doba kralja Zvonimira čija krunidbena zavjenica spominje miraze, no to, naravno, ne znači da običaj davanja dote prilikom sklapanja braka nije postojao i ranije. – NIKOLIĆ, Z., "Između vremenitih i vječnih dobara", 44.

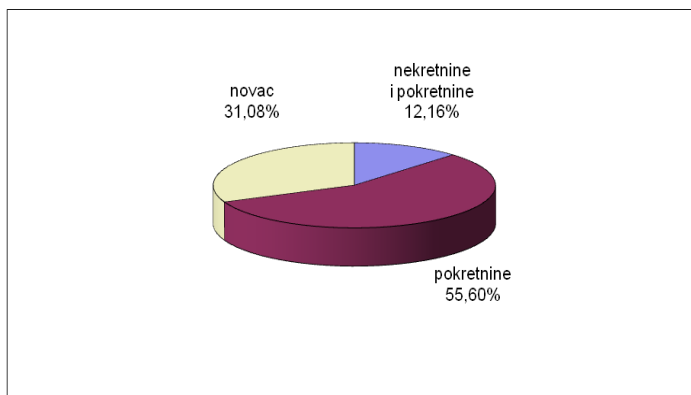
¹²⁴⁹ MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 171.

¹²⁵⁰ *Item statutum et ordinatum est, quod constante matrimonio, quidquid uxor tenet et possidet, presumitur esse de bonis sui mariti. – Statut grada Splita*, knj. III., gl. 51, str. 514.

¹²⁵¹ No, nije tako bilo u svim dalmatinskim komunama. U srednjovjekovnom je Zadru, primjerice, svaka udana žena, koja je pored miraza imala i druga dobra, mogla gospodariti njima još za suprugova života bez traženja dopuštenja i ne dozvoljavajući protivljenje supruga ili nekoga drugog. – *Zadarski statut*, knj. III, gl. 98., str. 342. Usp.: FABIJANEC, S. F., "Žensko upravljanje nekretninama", 39.

¹²⁵² *Item statutum et ordinatum est, quod constante matrimonio dotes et bona stabilia mulierum nullo modo possint alienari per maritum...* – *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 71, str. 530.

kojima su otac ili skrbnik nevjeste i njezin budući suprug utvrđivali vrstu i vrijednost ženina miraza. Već i letimičan pogled na sačuvane ugovore pokazuje da su se djevojački mirazi u obrtničkim obiteljima Splita sredine 15. st. sastojali najčešće od pokretnina, nešto rjeđe od gotova novca, a ponekad čak i od nekretnina.¹²⁵³ Strukturu splitskih miraza u sačuvanim ugovorima obrtničkih obitelji zorno prikazuje sljedeći dijagram:

Dijagram 7: Struktura miraza u splitskim obrtničkim obiteljima temeljena na ugovorima o mirazu 1436.-1475. g.

Dakle, na temelju sačuvanih ugovora o mirazima možemo reći da su se u splitskim pučanskim obiteljima nekretnine, iako iznimno rijetko, ipak davale kćerima u dotu. Doduše, zemljišta su se i kuće u najvećem broju slučajeva davale u nasljedstvo sinovima, dok su svoj dio očeve imovine kćeri nasljeđivale uglavnom u novcu ili drugim pokretninama što su im se davale u miraz.¹²⁵⁴ Primjerice, splitski je krojač Matij Tobikvić naslijedio od svojih roditelja svu njihovu imovinu u kući i izvan nje (*tuti beni, quelli in caxa e fuore di caxa*), dok je nasljedstvo njegove sestre Lucije bilo isplaćeno s 10 libara.¹²⁵⁵ Međutim, u bolje stojećim obrtničkim obiteljima kćerima su se ponekad u miraz ipak davale nekretnine, i to najčešće vinogradi i vangradska zemljišta ako bi se udavale za splitskog građanina, no ponekad su im se u miraz davale čak i obiteljske kuće,

¹²⁵³ Ta su dobra i u drugim srednjovjekovnim komunama činila djevojačke miraze. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 212., 217.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., "Položaj kćeri", 62.-63.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 78.; POPIĆ, T., "Zadarske mirazne parnice", 64.

¹²⁵⁴ NIKOLIĆ JAKUS Z., "Obitelj dalmatinskog plemstva", 62.

¹²⁵⁵ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 387'

usprkos pravnim ograničenjima.¹²⁵⁶ Slučajevi su to obitelji bez muške djece¹²⁵⁷ u kojima se kćeri i njihova nasljedstva nisu nužno smatrali gubitkom za obitelj, pa obiteljske nekretnine nije bilo neophodno čuvati za eventualne muške nasljednike koji bi mogli nastaviti rod.¹²⁵⁸ Zbog toga je, po svoj prilici, izvjesna Jakovica i donijela svom suprugu, drvodjelcu Dujmu iz Splita, u miraz dva zemljišta, jedno na Žnjanu, a drugo, koje je bilo dijelom miraza njezine majke, na Orišscu.¹²⁵⁹ Isto je tako i Vrsa pokojnog Jurja iz Trogira svom mužu zlataru Jurju iz Splita u miraz donijela i jednu kuću koja se nalazila u starome dijelu grada.¹²⁶⁰ Ipak, radilo se samo o iznimnim slučajevima jer je, prema sačuvanim ugovorima o mirazima koje smo ovdje analizirali, tek nešto više od 12 % kćeri ili nevjesta u obrtničkim obiteljima u miraz dobivalo nekretnine, a to su po svoj prilici bile one žene koje nisu imale braće ili drugih muških nasljednika. Pritom su kuće, vinogradi ili zemljišta činili samo dio dote, dok se drugi dio miraza uvijek sastojao od još kojekakvih pokretnina.

Pokretnine se, pak, u sačuvanim ugovorima o djevojačkim mirazima u većini slučajeva označavaju notarskom formulom *in panis laneis et lineis argento*.¹²⁶¹ Doduše ovaj izričaj varira zavisno od uobičajene prakse pojedinog notara, no i drugačije sročene sintagme upućuju na zaključak da je žena u suprugovu kuću donosila škrinju s posteljinom i drugim vrijednim tkaninama potrebnima u kućanstvu. Neki notari, primjerice, bilježe izričaj *res mobilis*¹²⁶² ili *bona mobilia*¹²⁶³ čime zbirno označavaju sve uporabne predmete što ih je žena donosila u dotu. Koji su to predmeti točno bili, na temelju sačuvanih dokumenata, nažalost, nije moguće ustanoviti.¹²⁶⁴

¹²⁵⁶ Vidi bilješku 1243 iz ovog poglavlja.

¹²⁵⁷ Model ženskog nasljeđivanja obiteljskih nekretnina i drugih dobara ponekad su slijedile čak i patricijske te bogate građanske obitelji bez muške djece. Primjerice, Dubrovčanin Nikola Maxi u svojoj oporuci iz 1469. g. izričito naglašava da sva njegova dobra treba naslijediti kći Anuhlica, ako osim nje više ne bude imao djece. – PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 133.

¹²⁵⁸ NIKOLIĆ, Z., "Između vremenitih i vječnih dobara", 45.; HERLIHY, D., *Medieval Househlds*, 83.

¹²⁵⁹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 188'

¹²⁶⁰ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 46-46'

¹²⁶¹ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 5, sv. 21, sveš. 1, fol. 24-24'; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 102', 132', 143, sveš. 4, fol. 178, 188'; k. 10, sv. 24, fol. 38, 95-95'; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 234', sveš. 8, fol. 11, 18' itd.

¹²⁶² Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fo. 262'-263, 296, sv. 32, sveš. 1, fol. 43', 50' itd.

¹²⁶³ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 237'-238, 241, 272-272', sv. 32, sveš. 1, fol. 59-59', 102-102', 113, 117' itd.

¹²⁶⁴ Za razliku od splitskih ugovora o mirazima, gdje su se sve pokretnine koje je žena donosila u brak navodile zbirno i općenito, u dubrovačkim se ugovorima o mirazima u obrtničkim obiteljima uvijek

Međutim, pojedinim se djevojkama miraz doslovce isplaćivao tako da neke od njih nisu dobivale ni nekretnine ni bilo kakve predmete, već samo gotovi novac. Naime, novčane su miraze dobivale one djevojke čija su braća nasljeđivala obiteljske nekretnine i drugu imovinu, dok je novac djevojkama ujedno bio i miraz i očevo nasljedstvo.¹²⁶⁵ Da novčani mirazi nisu bili rijetkost čak ni u pučanskim obiteljima svjedoče i sačuvani ugovori o mirazima iz sredine 15. st. među kojima se u čak 31,08 % slučajeva bilježe samo mirazi u novcu. Radilo se o najrazličitijim svotama u rasponu od samo 100 libara¹²⁶⁶ do čak 100 dukata,¹²⁶⁷ što navodi na zaključak da miraze u novcu nisu uvijek dobivale samo djevojke iz imućnijih pučanskih obitelji, već i one iz siromašnijih.¹²⁶⁸

Ipak, bez obzira na strukturu i sadržaj ženina miraza, notarski ugovori uvijek navode njegovu vrijednost zbog toga što se miraz u posebnim slučajevima morao vraćati.¹²⁶⁹ Vrijednost miraza varirala je ovisno o imućnosti pojedine obitelji i njezinom društvenom statusu, a što je vrijednost dote bila veća, to je djevojka bila poželjnija

pojedinačno navode svi predmeti. Među njima se, primjerice, može pronaći razni nakit, čak i mjerice zlata i srebra, dijelovi pokućstva te razni odjevni predmeti. Na sličan su se način bilježile pokretnine i u srednjovjekovnim hvarskim i viškim ugovorima o mirazima. – LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 213.-216.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Tragom davnine*, 457.-459. Patricijski su mirazi, s druge strane, kao i oni bogatih građanki bili znatno luksuzniji. Tako dubrovački mirazni ugovori iz 15. st. navode fine lanene posteljine, svilene i pamučne ogrtače, odjeću od brokata i baršuna, zlato, srebro i bisere. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Maruša*, 150.

¹²⁶⁵ MARGETIĆ, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 196., 228.; NIKOLIĆ, Z., "Imeđu vremenitih i vječnih dobara", 41.-42.; ISTA, "Obitelj dalmatinskog plemstva", 61.-67.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Tragom davnine*, 457.

¹²⁶⁶ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 170

¹²⁶⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 59-60. Odnos libre i dukata sredinom 15. st. vidi u bilješci 756 u poglavlju 4.

¹²⁶⁸ Ipak, naravno, najviši su bili novčani mirazi patricijskih i bogatih građanskih kćeri. U prvoj polovici 15. st., primjerice, u Dubrovniku su se ugovarali mirazi vrijedni čak 2500 ili 3000 pepera pa je dubrovačka vlada zbog sve manjeg broja sklopljenih brakova i opasnosti od depopulacije nekoliko puta ograničavala maksimalnu vrijednost miraza. Tako sredinom 15. st. konačno prestaje njihov rast pa se iznosi smanjuju i čak ustaljuju na dozvoljenih 1600 pepera. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 80.-81.

¹²⁶⁹ Takvi su slučajevi bili, primjerice, mirazi udovica koje bi se preudale. One, naime, prema odredbama Statuta, u takvim slučajevima više nisu mogle raspolagati imovinom pokojnog supruga, već samo vlastitom, a to je bila ženina dota. Slično je bilo i u slučajevima bezoporučne smrti. Vidi statutarnu odredbu *De sucessionibus ab intestato*. – *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 44, str. 504.-510. Osim toga, u nekim su slučajevima muževi na samrti također ženama oporučno ostavljali novčane svote u visini njezinog miraza. Takav je bio i primjer krznara Radana Brajanovića koji supruzi Jeleni oporučuje 80 libara *che reccuto dota di ley* ili, primjerice, slučaj zlatara Vlatka Petkovića Sankovića koji supruzi Margariti vraća 318 libara *per la dote soa*. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75', sveš. 4, fol. 276'-277

udavača.¹²⁷⁰ Kako je miraz mogao biti veliko opterećenje za obitelj,¹²⁷¹ posebice za onu s više ženske djece, ponekad su se osnivali i mirazni fondovi,¹²⁷² a u nekim su slučajevima čak i bratovštine potpomagale svoje članove u prikupljanju miraza za udaju kćeri.¹²⁷³ Također nije bila rijetkost ni da se miraz isplaćuje u više rata, a bilo je čak i slučajeva isplate posljednje rate miraza udovcu preminule supruge.¹²⁷⁴ Stoga su se siromašnijih djevojaka u svojim oporukama sijećali čak i prijatelji njihovih roditelja ili daljnji rođaci koji su im oporučno ostavljali novac ili druge pokretnine za njihove miraze.¹²⁷⁵ Tako, primjerice, krznar Pervinac iz Splita za dotu neke Marane oporučno ostavlja čak 100 libara koji se imaju upotrijebiti za izradu dvije haljine i kupnju 40 lakata neke tkanine što se uvozila iz Bosne (*tella de Bosna*).¹²⁷⁶ Isto tako i krojač Petar Martinov oporučno ostavlja Katarini, kćeri prijatelja Luke, 60 libara *per la soa dota*.¹²⁷⁷

O siromaštvu pojedinih obitelji svjedoče i sačuvani notarski ugovori koji bilježe velike raspone u vrijednosti pojedinih djevojačkih miraza. Oni su se, naime, kretali u iznosima od samo 50 libara¹²⁷⁸ do čak 200 dukata,¹²⁷⁹ što je respektabilan iznos za onodobne pučanske prilike.¹²⁸⁰ Siromaštvo je pojedinih djevojaka, dakle, nerijetko ograničavalo izbor njihova bračnog partnera.

¹²⁷⁰ BENDER, T., *Negotiating Marriage*, 88.-89.; OWEN HUGHES, D., "Urban Growth and Family Structure", 15.

¹²⁷¹ O tom opterećenju u 15. st. svjedoči, primjerice, zapis Firentinke Alessandre Macinghi-Strozzi koja je tvrdila da se u kućanstvu ništa ne može postići dok ondje stanuju kćeri sposobne za brak. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 101.

¹²⁷² Naime, inflacija miraza mogla je otežati sklapanje brakova, a to je naposljetku moglo dovesti i do depopulacije stanovništva. Stoga je, primjerice, firentinska gradska uprava 1425. g. oformila specijalni fond *Monte delle Doti* koji je trebao pomoći obiteljima da financiraju udaju svojih kćeri. – *Isto*, 99.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 79., bilješka 296.; ISTA, *Maruša*, 149.

¹²⁷³ POPIĆ, T., "Zadarske mirazne parnice", 63.-64.

¹²⁷⁴ Doduše, u ratama su se isplaćivali najčešće visoki patricijski mirazi. Takav je, primjerice, bio i slučaj s mirazom Dubrovčanke Ane Ivanove de Grade, supruge Zadrana Jurja de Matafaris, koji je zadnje rate za isplatu Anina miraza primio nakon suprugine smrti. – *Isto*, 69.

¹²⁷⁵ Običaj oporučivanja novca ili drugih predmeta u svrhu dodjeljivanja miraza siromašnim djevojkama proširio se na europskom zapadu već krajem 13. st., a tako je, čini se, bilo i na istočnojadranskoj obali. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 99.-100., 142.; LADIC, Z., "O nekim oblicima brige", 14.-16.

¹²⁷⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 279

¹²⁷⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 291-291'

¹²⁷⁸ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 132'

¹²⁷⁹ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 56'-57

¹²⁸⁰ Doduše, visina je miraza u dalmatinskim komunama varirala ovisno o ekonomskoj snazi komune i naravno, o razdoblju u kojem je sklopljen ugovor. No, primjera radi istaknimo ovdje da su stoljeće ranije mirazi zadarskih pučanki znali biti još i viši od gore navedenih 200 dukata koliko je iznosio najviši zabilježeni miraz u obrtničkim obiteljima Splita sredinom 15. st. – GLAVAN, B., "Miraz u Zadru", 281.

Naposljetku možemo zaključiti kako je položaj djece u srednjovjekovnim obiteljima bio u svemu podređen očinskoj vlasti, a takvo je stanje bilo i ozakonjeno statutarnim pravom. To se ponajviše odnosilo na sustav nasljeđivanja u kojem su muška djeca nerijetko bila preferirana. Ona su, naime, uglavnom nasljeđivala obiteljske nekretnine, dok je nasljedstvo ženske djece najčešće činio samo miraz koji je djevojka donosila u kuću novopečenog supruga. Time je za kćeri završavalo pravo na očevu imovinu.

6. 1. 3. Rodbinske veze

Rodbinske, odnosno kognatske, veze obično dijele članovi proširene obitelji koja uključuje nuklearnu obitelj te potomke sinova i kćeri.¹²⁸¹ Rodbinu pojedinca, dakle, čine njegovi potomci i preci unazad dvije ili više generacija. Međutim, obiteljske veze njeguju se i sa svojtom, članovima obitelji s kojima pojedinac nije u krvnom srodstvu, već se s obitelji povezao ženidbom.¹²⁸²

Kako smo već zaključili u dosadašnjem izlaganju, splitski su obrtnici u kasnom srednjem vijeku najčešće zasnivali male obitelji, samo s jednim ili eventualno dva djeteta.¹²⁸³ No, ipak, kako svjedoče notarski izvori, pučanske su obitelji održavale kognatske veze s ostatkom rodbine, iako je njegovanje prisnih rodbinskih veza u srednjem vijeku više karakteristično za patricijske rodove.¹²⁸⁴ Dakle, iako najčešće nisu stanovale zajedno i pučanske su obitelji pripadale krugu rodbinskog srodstva unutar kojeg su bile povezane u muškoj liniji.¹²⁸⁵ Ti su savezi slijedili zajedničke interese koji su

¹²⁸¹ NIKOLIĆ JAKUS, Z., "Obitelj dalmatinskog plemstva", 61.

¹²⁸² SARTI, R., *Živjeti u kući*, 37.

¹²⁸³ Vidi odjeljak *Broj djece* u ovom poglavlju.

¹²⁸⁴ Plemstvo je oduvijek davalo prednost složenim obiteljima koje su suvremenici hvalili kao ideal obiteljskog života. Takav ideal izrazio je, primjerice, firentinski patricij Leon Battista Alberti u svom djelu *Libri della Famiglia* napisanom 1430. g. – NIKOLIĆ, Z., *Rodaci i bližnji*, 85.-86.; PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 111., bilješka 638. Život u složenim obiteljima njegovao je i dalmatinski patricijat, a dubrovački oporučni zapisi čak i preporučuju potomcima život u velikoj obitelji. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Okvir slobode*, 242. Slična je situacija bila i s građanskim obiteljima jer se ekonomska snaga najbolje mogla očuvati kroz složenu i nepodijeljenu obitelj. – PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 111.

¹²⁸⁵ Više o tipovima rodbinskog povezivanja vidi u: JANEKOVIĆ RÖMER, Z., "Rodbinski odnosi", 179.

nadilazili različite sudbine i karakteristike pojedinih nukleusa u lozi.¹²⁸⁶ Premda nesklone potpunom vertikalnom povezivanju u slijedu naraštaja od jednog pretka, pučanska se obiteljska memorija ipak protezala kroz nekoliko naraštaja.¹²⁸⁷ Stoga su i obrtničke obitelji kasnosrednjovjekovnog Splita svakodnevno kontaktirale s rodbinom i svojom dijelivši s njima, po svoj prilici, i svakodnevne životne prilike. Osim toga, rodbinska se bliskost mogla isplatiti i na profesionalnom planu,¹²⁸⁸ pa nije čudno što notarski izvori nerijetko bilježe zetove i punce iste struke. Takav je, primjerice, bio i slučaj krznara Pervinca iz Splita koji je 1444. g. svoju kćer Maricu udao za krznara Mihovila Miloševića¹²⁸⁹ ili, pak, slučaj splitskog kožara Pavla Prolišića koji je kćer Mateu 1462. g. dao za ženu drugom kožaru, Jurju Radivojeviću.¹²⁹⁰

Osim toga, arhivski izvori često bilježe i druge rodbinske kontakte u obrtničkim obiteljima. Navedimo ovdje nekoliko primjera sačuvanih u obrtničkim oporukama u kojima se kao nasljednici, uz djecu, roditelje ili braću i sestre oporučitelja, često spominju i srodnici u drugom koljenu, unuci, nećaci ili čak daljnji rođaci. Tako, primjerice, klesar Maroje iz Splita oporukom od 10. prosinca 1447. g. ostavlja legate sinu Grguru (*a Gregorii, eius filii*), ali i unuci Margariti (*a Margarita, filia dicti Gregorii, eius filii*),¹²⁹¹ dok splitski krznar Radan Milatov, pak, u svojoj oporuci od 03. ožujka 1456. g. ostavlja rođaku Novaku (*al mio genero Nouacho*) neki pehar (*chaligaro*), a njegovoj kćerki Filipi (*a Philipa, fiola delo mio genero Nouacho*) svoju kuću (*una mia caxa*).¹²⁹² Isto tako, i splitski krojač Juraj Jurgenić novčane legate oporučuje *a Tuerdissa chaligar, mio parente*,¹²⁹³ baš kao i postolar Ostoja Hrvatinić koji 5 libara mletačkih malih oporučuje *a Dragossio Dracsi, consobrino suo*,¹²⁹⁴ te naposljetku i kožar Nikola Radonić koji sve svoje pokretnine i nekretnine ostavlja *a Nicola Valdecic piliçer, mio genero*.¹²⁹⁵

¹²⁸⁶ SARTI, R., *Živjeti u kući*, 99.

¹²⁸⁷ JANEKOVIĆ RÖMER, Z., "Rodbinski odnosi", 186.

¹²⁸⁸ *Isto*, 187.

¹²⁸⁹ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 170-170'

¹²⁹⁰ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 3, fol. 135

¹²⁹¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 24, fol. 252'

¹²⁹² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 417'-418

¹²⁹³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 72'-73

¹²⁹⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 80-80'

¹²⁹⁵ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 213-213'

Dakle, iz navedenih primjera vidi se da splitske obrtničke obitelji sredinom 15. st. održavaju čvrste veze s članovima svoje proširene obitelji te s ostatkom rodbine i svojte. Naime, u srednjem vijeku ljubav i bliskost ne iskazuju se samo riječima, već i oporučnim legatima,¹²⁹⁶ pa splitski obrtnici zasigurno ne bi oporučivali vrijednu imovinu nekim rođacima s kojima nisu imali kontakata. Osim toga, u daljnjem tekstu pokazat ćemo i da su pojedinci u krvnom srodstvu ponekad i stanovali u istom kućanstvu, što je nesumnjivo pridonosilo jačanju rodbinskih veza.

6. 1. 4. Kućanstvo

Kućanstvo je zajednica ljudi koji žive pod istim krovom bez obzira na svoju rodbinsku povezanost ili društveni status.¹²⁹⁷ To je pojam koji obuhvaća sve ukućane i njihovu imovinu.¹²⁹⁸ U kućanstvima nižih društvenih slojeva najčešće stanuje nuklearna obitelj, dakle, roditelji s djecom, no ponekad pod istim krovom stanuje i proširena pučanska obitelj, dakle zajednica ljudi koji su povezani kognatskim vezama u više generacija.¹²⁹⁹ Isto tako, moguće je i da jedno kućanstvo tvori višestruka obitelj, dakle nekoliko bračnih parova s djecom, povezanih obiteljskim vezama.¹³⁰⁰ Međutim, bez obzira na broj članova kućanstva i zastupljenost pojedinih članova nuklearne obitelji, glavnu riječ u kući uvijek vodi *pater familias*, najstariji muški član kućanstva čija se vlast protezala na sve članove zajednice.¹³⁰¹ Naime, čak je i u teorijskim traktatima o obiteljima kućanstvo zamišljeno kao gospodarski sustav s glavom obitelji na čelu i ostalim članovima podređenima gospodaru.¹³⁰²

¹²⁹⁶ JANEKOVIĆ, Zdenka, "Pro anima mea et predecessorum meorum. The Death and the Family in 15th Century Dubrovnik", <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=39728>, str. 3.

¹²⁹⁷ NIKOLIĆ JAKUS, Z., "Obitelj dalmatinskog plemstva", 60.

¹²⁹⁸ HERLIHY, D., *Medieval Households*, 132.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 19.

¹²⁹⁹ Tako je bilo i drugdje, a ne samo u srednjovjekovnom Splitu. Primjerice, prema jednom istraživanju o kućanstvima obrtničkih obitelji u Firenci 15. st., polovica je bogatijih pučana stanovala u proširenim obiteljima, najčešće u kući roditelja ili u kući bratove obitelji. – BENDER, T., *Negotiating Marriage*, 133.-134. Slično je bilo i na hrvatskim prostorima, posebice u Istri. – MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Nepoznati svijet*, 67.

¹³⁰⁰ SARTI, R., *Živjeti u kući*, 91.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 34.

¹³⁰¹ CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 124.

¹³⁰² PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 111.

Kako bilo, život u proširenim obiteljima i zajedničkom kućanstvu pružao je članovima zajednice veću sigurnost i jači osjećaj pripadnosti. Osim što je jamčio očuvanje obiteljskih nekretnina i akumuliranog kapitala, u teškim prilikama pučanske neimaštine takav je način života zasigurno bio najlakši i najpraktičniji. Osim toga, mogućnost stanovanja u većem kućanstvu, zajedno s ostatkom proširene obitelji, mogla je ubrzati i olakšati sklapanje braka jer mladi par nije morao odgađati brak kako bi prikupio dovoljno novca za osnivanje vlastitog kućanstva.¹³⁰³ Dakle, uzmemo li u obzir loš životni standard većeg dijela pučanskog sloja te zgusnutost gradske jezgre i nedostatak parcela za gradnju novih kuća unutar splitskog recinkta,¹³⁰⁴ život u proširenim i višestrukim obiteljima čini se, zapravo, posve razumljiv i logičan.

Iako rijetki, arhivski dokumenti ipak potvrđuju da su splitski obrtnici sredinom 15. st. zaista i živjeli u proširenim i višestrukim obiteljima.¹³⁰⁵ Primjerice, splitski krojač Milivoj Ptičijević i njegov nećak Radoje Draganović sklapaju 14. listopada 1445. g. *pactum per stare in una habitatione*,¹³⁰⁶ pri čemu spomenuti Milivoj *recepit dictum Radoicum cum uxorum suam in domus suas*. Sličan su ugovor 03. rujna 1448. g. sklopili i dvojica braće, postolar Radoje i mornar Luka Radojković za koje se u dokumentu izričito kaže da će stanovati zajedno *cum eorum filiis et familias*.¹³⁰⁷ Tako su spomenuta braća sklopili *fraternam*, bratsku zajednicu kojoj je, osim zajedničkog stanovanja, glavno obilježje bilo i udruživanje dobara te zajednička gospodarska djelatnost.¹³⁰⁸ O kakvoj se ekonomskoj aktivnosti točno radi, ne možemo zaključiti na temelju sačuvane notarske isprave, no ovakav je oblik stanovanja za obje obitelji nesumnjivo donosio višestruke beneficije: stambenu sigurnost, financijsku stabilnost i osjećaj obiteljske pripadnosti.

¹³⁰³ EMIGH, R. J., "Land Tenure", 617.

¹³⁰⁴ Vidi odjeljak *Demografska slika* u poglavlju 3.

¹³⁰⁵ Doduše, život u ovako strukturiranim obiteljima bio je češći kod patricijskih rodova ili, pak, u težačkim obiteljima koje nisu željele usitnjavati obiteljski zemljišni posjed. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 39.

¹³⁰⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 339

¹³⁰⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 220

¹³⁰⁸ JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Rod i grad*, 33.-34.; PEŠORDA VARDIĆ, Z., *U predvorju vlasti*, 115. Inače, udruživanje u fraterne u srednjem je vijeku učestalo i drugdje na europskom zapadu. Takav vid zajednice prakticirala su braća koja, čak ni nakon ženidbe, nisu željela podijeliti nasljedstvo, već su jedinstveni obiteljski patrimonij željeli trajno očuvati. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 137.

Uostalom, zbog svojih je prednosti život u proširenim obiteljima i istom kućanstvu podupirala i Komuna, a posebnom je statutarnom odredbom uređivala odnose među braćom koja zajedno stanuju u obiteljskoj zajednici.¹³⁰⁹ Međutim, u knjigama splitskih notara nema potvrde da su zajedno stanovale i po tri generacije jedne obitelji, primjerice, bračni par s djecom i sa svojim roditeljima.¹³¹⁰ Razlog tomu opet može biti kratak životni vijek pojedinca ili se, pak, u takvim slučajevima nisu sastavljali notarski ugovori jer se zajednički život temeljio na usmenom dogovoru.

Kako bilo, pojedine su proširene obitelji splitskih obrtnika, iako rijetko, ipak stanovale u zajedničkim kućanstvima, što je i vidljivo iz navedenih primjera. Međutim, ponekad su zbog loših imovinskih prilika zajedno stanovale i obitelji koje nisu bile u krvnom srodstvu, dijeleći životni prostor, ali i najamninu i druge životne troškove. Takav je, primjerice, bio i slučaj obitelji dvojice drvodjelaca, Antuna Jurjevog i Radivoja Jurgenića koji su ugovor o zajedničkom stanovanju sklopili 23. kolovoza 1449. g.¹³¹¹ Koliko je članova kućanstva ovdje zajednički stanovalo, nije moguće utvrditi na temelju sačuvanog ugovora, no iz notarske formulacije *cum eorum vxoribus, filiis et familias* saznajemo da su i Antun i Radivoj imali obitelji. I iz oporuke krojača Jurja Jurgenića također se vidi da su obrtničke obitelji zaista ponekad i stanovale zajedno jer oporučitelj ostavlja nešto novca *a Zorzi pilliçar, a caxa di chui sto*.¹³¹²

I naposljetku treba ponoviti kako su neka obrtnička kućanstva u srednjem vijeku, osim pripadnika proširene obitelji, činili i članovi koji nisu nužno bili u krvnom srodstvu s glavom obitelji. Bili su to razni sluge i sluškinje, dojilje, obrtnički naučnici i pomoćna

¹³⁰⁹ *Items statutum et ordinatum est, quod si fratres uel consortes habeant bona communia et simul habitent, quod teneatur et sint obligati ad satisfaciendum omnia et singula credita et debita, que sunt contracta et conuersa in communem utilitatem eorum.* – Statut grada Splita, knj. III., gl. 110, str. 570. Usporedbe radi, Trogirski je statut čak regulirao i nasljedne odnose među braćom koja žive u fraternali. – Statut grada Trogira, knj. III, gl. 17, str. 136.

¹³¹⁰ Zapravo, bilo je to uobičajeno za parove iz nižih društvenih slojeva koji su redovito težili emancipaciji od roditelja i stvaranju vlastitih kućanstava. No, s druge strane, bilo je i primjera kada su roditelji prisiljavali djecu da ostanu živjeti s njima nakon sklapanja braka. Takav je bio i slučaj jednog đenovškog kovača koji je, odreknuvši se polovice svojih i supruginih dobara da bi namaknuo kćerkin miraz, prisilio tu istu kćerku i njezinog novopečenog muža da žive s njezinim roditeljima i uzdržavaju ih. – OWEN HUGHES, D., "Urban Growth and Family Structure", 22.-23.

¹³¹¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 338'

¹³¹² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 72'-73

radna snaga.¹³¹³ Ti su članovi kućanstva također podliježali vlasti glave obitelji,¹³¹⁴ ali su, usprkos nedostatku formalnih krvnih veza, s drugim ukućanima dijelili iste osjećaje zajedništva i pripadnosti. Štoviše, ponekad se između pojedinih majstora i njihovih šegrtova mogla razviti i posebna emocionalna naklonost, o čemu je već prije bilo riječi.¹³¹⁵ No, da su pojedini gospodari mogli biti bliski sa svojom radnom snagom svjedoče i neki primjeri zabilježeni u sačuvanoj notarskoj građi. Primjerice, splitski klesar Dujam Ivanov iz Splita oporučno dariva svoju siromašnu sluškinju Radoslavu (*item lasso a Radoslaua, nostra fante*) odjećom koja joj se imala dati za njezin miraz (*vna gonella de panno che la sia data quando anderà al marido*),¹³¹⁶ a i postolar Veselko Zorzijev iz Splita svojoj sluškinji Katici (*a Catiça fantichia*) oporučno ostavlja nešto novca (*libre quatuor*) kao dio njezina miraza (*a dar suo marito*).¹³¹⁷ Dakle, darivanjem oporučnih legata spomenuti su se majstori nastojali materijalno pobrinuti za svoje sluškinje i nakon njihove smrti. Nesumnjivi je to dokaz uzajamne prisnosti i emocionalne naklonosti.¹³¹⁸

Dakle, iz svega navedenog možemo zaključiti da su srednjovjekovna kućanstva nižih društvenih slojeva nerijetko bila prilično brojna. Razlog tomu kronični je nedostatak građevinskih parcela i stambenih zgrada unutar gradskog recinkta, ali i težak materijalni položaj širokih pučanskih masa. Život u većim zajednicama donosio je imovinsku sigurnost i financijsku stabilnost jer su svi članovi kućanstva svojim radom pridonosili zajedničkom boljitku.

¹³¹³ HERLIHY, D., *Medieval Households*, 132.; NIKOLIĆ, Z., *Rođaci i bližnji*, 87.

¹³¹⁴ CVITANIĆ, A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 124.

¹³¹⁵ Vidi odjeljak *Odnos obrtničkih majstora i naučnika* u poglavlju 5.

¹³¹⁶ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 11-11'

¹³¹⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 83'

¹³¹⁸ Doduše, u pojedinim je slučajevima ta "naklonost" išla toliko daleko da su se uspostavljale čak i vanbračne seksualne veze gospodara i njihovih sluškinja, iako su takvi slučajevi bili češći u patricijskim obiteljima. – HERLIHY, D., *Medieval Households*, 153. Više o tome vidi u: RAVANČIĆ, Gordan, "Izvanbračna ljubav i ženska posluga u vlasteoskim obiteljima kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika", *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić* (ur. BUCZYNSKI, Alexander, KRUEK, Milan, MATKOVIĆ, Stjepan), Zagreb 2003., str. 63.-68.; NIKOLIĆ, Z., *Rođaci i bližnji*, 87.-88. Inače, u knjigama splitskih notara nisam pronašla dokaza o vanbračnim vezama bogatih obrtničkih majstora i njihovih služavki, iako to, naravno, ne znači da ih nije bilo.

6. 2. Obrtnička kultura stanovanja

Kultura stanovanja tema je o kojoj se do sada često pisalo u europskoj medijevistici,¹³¹⁹ iako istraživanja o stambenoj arhitekturi i privatnim prostorima u srednjem vijeku ni kod nas nisu bila rijetkost.¹³²⁰ Razlog tomu bogatstvo je sačuvane arhivske građe, čak i srednjovjekovne arhitekture, ali i razvoj novih pristupa i metoda kojima se mogu pratiti pojedine nekretnine u gradskom prostoru i promjene vlasništva nad njima.¹³²¹ Sukladno tomu, u ovom će odjeljku biti govora o kulturi stanovanja obrtničkih obitelji u kasnosrednjovjekovnom Splitu. U prvom redu vidjet ćemo u kakvim su kućama obrtnici stanovali, na kakvim lokacijama te u kojim gradskim predjelima. Naposljetku, govora će biti i o izgledu obrtničkih kuća te o njihovoj funkcionalnosti.

6. 2. 1. Vrste kuća

U sačuvanim notarskim dokumentima sredine 15. st. veoma se često spominju kuće u kojima su stanovali splitski obrtnici. Radi se najčešće o kupoporodajnim ugovorima (*instrumentum venditionis*) i o ispravama o najmu nekretnina (*instrumentum locationis*), no stanovi se i kuće obrtničke populacije često bilježe i u relativno velikom broju kreditnih zadužnica (*instrumentum mutui*), priznanicama (*instrumentum finis*),

¹³¹⁹ Vidi npr.: DELORT, Robert, *Life in the Middle Ages*, London 1974; GOETZ, Hans-Werner, *Life in the Middle Ages from the 7th to the 13th Century*, London, 1993.; HARPUR, James, HALLAM, Elizabeth M., *Inside the Medieval World: a Panorama of Life in the Middle Ages*, London 1995.; NEWMAN, Paul B., *Daily Life in the Middle Ages*, London 2001.; KOWALESKY, Maryanne, *Medieval Domesticity: Home, Housing and Household in Medieval England*, Cambridge 2008.; FOSSIER, Robert, *The Axe and the Oath: Ordinary Life in the Middle Ages*, Oxford 2010. itd.

¹³²⁰ Vidi npr.: FISKOVIĆ, C., "Romaničke kuće", 129.-178.; BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, "Prilozi poznavanju interijera kuće u Splitu iz 2. polovine 16. vijeka", *Izdanje Historijskog arhiva Split*, br. 3, Split 1961., str. 97.-128.; MARASOVIĆ, Tomislav, "Razvoj stambene kuće u Splitu od ranog srednjeg vijeka do danas", *Zbornik Društva inženjera i tehničara u Splitu*, Split 1958., str. 97.-110.; PETRICIOLI, Ivo, "Ostaci stambene arhitekture romaničkog stila u Zadru", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, br. 9, Zadar 1962., str. 117.-161. (pretisak u: *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split 1996., str. 99.-136.); GRUJIĆ, Nada, "Reprezentativna stambena arhitektura", *Zlatno doba Dubrovnika*, Zagreb 1988., str. 65.-75.; ISTA, "Kuća savršenog trgovca", 198.-212.; BENYOVSKEY, Irena, "Privatni prostori grada Trogira u kasnom srednjem vijeku", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 29, Zagreb 1996., str. 53.-67.; HILJE, E., "Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo", 43.-56.; BARIŠIĆ, Gorana, *Srednjovjekovne kuće u Splitu / Medieval Houses in Split*, Split 2010.; PLOSNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, itd.

¹³²¹ Više o tome vidi u: BENYOVSKEY, Irena, "Prilog metodologiji istraživanja srednjovjekovnog urbanizma: primjer trogirске baze podataka", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. I (*Statuimus et ordinamus, quod...: sustav moći i mali ljudi na jadranskom prstoru*) (ur. MATIJAŠIĆ, Robert), Poreč 2005., str. 241.-252.; PLOSNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 36.-37.

dokumentima o podjeli nasljedstva (*instrumentum diuisionis*), ugovorima o donacijama (*instrumentum donationis*), dokumentima o prepuštanju stanarskih prava (*instrumentum cessionis*) te u drugim spisima koji bilježe nekretnine u posjedu obrtnika – oporukama (*testamentum*), kodicilima (*codicilus*) i inventarima dobara (*inventarium bonorum*).¹³²² Međutim, kuće obrtnika ipak su najbolje opisane i ubicirane u slučajevima kupnje i prodaje, odnosno unajmljivanja ili iznajmljivanja, pa ćemo naše istraživanje o kulturi stanovanja započeti analizom dokumenata koji bilježe upravo takve vrste pravnog čina.

Dakle, za ovu prigodu odabrali smo uzorak od 100-ak isprava koje donose informacije o vrstama i lokacijama kuća u kojima su stanovali splitski obrtnici sredinom 15. st. Neke od njih detaljnije opisuju izgled i funkcionalnost kuća što omogućava donošenje općih zaključaka o pučanskoj kulturi stanovanja u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Naime, u 73,22 % slučajeva dokumenti koje smo analizirali bilježe izričaj *domus* za opisivanje stambenih objekata splitskih obrtnika. Iako je taj pojam širokog značenja, pa može, primjerice, označavati općenito dom ili kućanstvo, u notarskim spisima o prometu nekretninama taj izričaj u osnovi označava kamenu kuću.¹³²³ Doduše, stambeni su objekti u principu mogli biti izgrađeni i od drugih materijala, najčešće od drva (*de lignamine*). No, notari u svojim ispravama ne navode uvijek građevne materijale pa je tek je nešto više od polovice (54,28 %) kuća koje smo ovdje promatrali i поблиže određeno materijalom gradnje. Logično, veći dio njih bio je izgrađen od kamena (*domus de muro*) (52,63 %) što zapravo i ne iznenađuje znamo li da je splitski statut nalagao *quod domus lignaminis non preiudicat domui lapidum*.¹³²⁴ Osim toga, pojedini dokumenti bilježe čak i veće stambene sklopove, primjerice, kuću s unutarnjim dvorištem i vrtom (*domus cum*

¹³²² Više o vrstama notarskih instrumenata te njihovu diplomatsku analizu vidi u: GRBAVAC, B., *Notarijat na istočnojadranskoj obali*, 18.-26.

¹³²³ BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 106.; PLOSNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 29.-30.

¹³²⁴ *Statut grada Splita*, knj. VI., gl. 25, str. 766. I u drugim je dalmatinskim gradovima većina kuća u to doba bila izgrađena od drva pa su komunalne vlasti provodile akcije zamjene drvenih kuća kamenima. – BENYOVSKY LATIN, I., ZELIĆ, D., *Knjige nekretnina*, 41.-43. Međutim, taj je proces tekao sporije nego se to obično misli. Primjerice, statutarnim je odredbama u Šibeniku također bila zabranjena drvena gradnja, a 1446. g. donosi se reformacija koja nalaže rušenje svih drvenih konstrukcija na gradskom trgu i velikim ulicama te njihovo ponovo podizanje u kamenu. – GRUJIĆ, Nada, "Balatorij u dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. stoljeća", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 37, Split 1997.-1998., str. 150., bilješka 34.

curia et orto),¹³²⁵ i to kao rezidencije pučana veće platežne moći.¹³²⁶ Osim spomenutih kamenih kuća koje su se označavale izrazom *domus*, notari u svojim ispravama ponekad bilježe i izričaj *muralia* iz kojeg nije sasvim jasno kakav bi to objekt mogao biti, ali očito je riječ o nekakvoj, možda prizemnoj, kamenoj strukturi. Takve građevine čine 9,27 % kuća koje smo ovdje uzeli u analizu. Međutim, život u takvim objektima, kamenim kućama, sebi i svojoj obitelji mogli su osigurati samo rijetki obrtnici koji su se bavili profitabilnijim djelatnostima. Glavnina ostalih, pak, živjela je u skromnijim kućama.

Ukoliko bi uspjeli osigurati zemljišne parcele unutar grada, splitski su obrtnici uglavnom podizali drvene kuće (*domus de lignamine*) (26,31 %) ili su, pak, gradili kuće dijelom od kamena, a dijelom od drva (*domus partim de muro et partim de lignamine*) (21,05 %). Razlog tomu vjerojatno je u cijeni jer su drvene kuće bile znatno jeftinije od kamenih.¹³²⁷ Po svoj prilici radilo se o drvenim kućama podignutima na kamenim temeljima, kako se to i spominje u jednom dokumentu od 26. travnja 1466. g. (*vna domuncula cum fundamento de muro*).¹³²⁸ Pored takvih kuća, kupoprodajni ugovori i isprave o prometovanju stambenim objektima spominju još i *camarde* ili *domuncule*, drvene potleušice¹³²⁹ koje su, prema sačuvanim dokumentima, činile 17,52 % obrtničkih kuća koje smo ovdje analizirali.

¹³²⁵ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 223-223'

¹³²⁶ Primjerice, upravitelji navedene nekretnine bili su *ser* Andrija Markov, *ser* Luka Nikolin i balistar, majstor Petar, tutori sinova i nasljednika pokojnog Ivana Lukinog Pervojevića. Pokojni vlasnik očito je bio imućan građanin, što se vidi iz opisa njegove nekretnine vrijedne čak 600 libara, ali i iz činjenice da za upravitelje svoje imovine postavlja ugledne splitske građane koji su nosili titulu *ser*.

¹³²⁷ Prema nekim izračunima, drvene su kuće bile jeftinije od kamenih čak 10 do 15 puta, no pritom treba uzeti u obzir da je cijena materijala zapravo ovisila o raspoloživosti jedne sirovine u odnosu na drugu. – SARTI, R., *Živjeti u kući*, 113. Kako je u Dalmaciji kamen bio predvladavajući građevinski materijal, kamene su kuće zasigurno bile jeftinije nego u drugim mjestima gdje kvalitetnog kamena nije bilo dovoljno. Stoga nije začuđujuće da su u Splitu i siromašniji društveni slojevi stanovali u kamenim kućama ili u kućama izgrađenima dijelom od kamena, a dijelom od drva.

¹³²⁸ DAZ, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 86'-87

¹³²⁹ Naglašavali smo već da su takvi objekti najčešće bili izgrađeni na tuđem zemljištu te da su se u pravnom smislu smatrali pokretninama. – *Knjige nekretnina*, 27. Ipak, s obzirom da se ovdje ipak radi o stambenim objektima koji vjerno ocrtavaju obrtničku kulturu stanovanja u srednjem vijeku, odlučili smo ih ipak uzeti u našu analizu, bez obzira na to kako su ti objekti bili pravno tretirani.

Obrtnici manje platežne moći nerijetko su kupovali ili unajmljivali samo polovicu neke kuće ili čak i samo jedan njezin kat (*pauimentum*).¹³³⁰ To znači da su pojedine kuće imale više vlasnika o čemu danas svjedoči statutarna odredba *De habentibus domum uel turrim communem*,¹³³¹ ali i brojne isprave o podjeli nasljedstva ili, pak, prije spomenuti kupoprodajni ugovori i dokumenti o najmu samo jednog dijela kuće. Tako su, primjerice, izvršitelji oporuke pokojnog Ivana Jubinovića 29. kolovoza 1445. g. prodali crjeparu Mihovilu Filipovom sa Šolte *terciam partem unius domus*.¹³³² Nažalost, izvor ne bilježi vlasnika/e preostale dvije trećine kuće, niti precizira na koji je način kuća bila podijeljena, no, u ovakvim su se slučajevima kuće obično dijelile vertikalno na način da je donji dio kuće pripadao jednom vlasniku, a gornji dio ili pojedini kat drugom vlasniku.¹³³³ Tako je, primjerice, krznar Marin Brajanović kupio od trogirskog kanonika don Ivana Marinovog *unius pauimenti*, o čemu svjedoči njegova potvrda o vraćanju duga izdana 30. rujna 1444. g.¹³³⁴

Vlasnici kuća, čini se, nisu nužno posjedovali i zemljište na kojem je kuća bila podignuta, a potvrdu za to nalazimo u brojnim dokumentima u kojima se zemljišta prodaju sa ili bez objekata podignutih nad njima. Već smo spominjali primjer splitskog kožar Marina koji je 13. svibnja 1466. g. kupio dva zemljišta (*duo loci*), jedno prazno (*vnum vacuum*) i drugo na kojem je izgrađena drvena kuća Šimuna Pavića (*aliam sub domo de lignamine Symonis Pauich*).¹³³⁵ S druge strane, i splitski je krznar Cvitan Vukišinić 18. kolovoza 1455. g. kupio jedno zemljište, ali s pripadajućom (*vna domum cum loco super quo est eddificata*).¹³³⁶ Dakle, građevinskim se objektima moglo trgovati sa ili bez pripadajuće zemljišne parcele što u ono doba nije bilo neuobičajeno ni u drugim

¹³³⁰ Slično je bilo i u drugim dalmatinskim komunama, primjerice u Trogiru ili Dubrovniku. – ANDREIS, M., BENYOVSKEY LATIN, M., PLOSNIĆ ŠKARIĆ, A., "Socijalna topografija Trogira u 14. st.", 113. PLOSNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 27.; LUČIĆ, J., *Obrti i usluge*, 208.

¹³³¹ *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 28, str. 626.

¹³³² DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 325'

¹³³³ ANDREIS, M., BENYOVSKEY LATIN, I., PLOSNIĆ ŠKARIĆ, A., "Socijalna topografija Trogira u 14. st.", 113.; PLOSNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 265.-266.

¹³³⁴ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 197'

¹³³⁵ DAZ, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 97'-98

¹³³⁶ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 204'-205

dalmatinskim komunama.¹³³⁷ Vlasničke odnose na takvim nekretninama Komuna je regulirala statutom. Ako bi netko, naime, izgradio kuću na tuđem zemljištu i uredno plaćao najamninu, vlasnik zemljišta nije mogao porušiti izgrađeni objekt. Izuzetak je bila samo situacija ako vlasnik zemljišta želi tu parcelu za podizanje vlastite kuće.¹³³⁸ Kako vidimo, u slučajevima unajmljivanja prostora za stanovanje, Komuna je štitila najmoprimca, osim u slučajevima da unajmljena kuća treba vlasniku za stanovanje, u slučaju potrebe popravka kuće ili u slučaju neplaćanja najamnine ili zloupotrebe prostora.¹³³⁹ Tako je, uostalom, bilo i u drugim slučajevima najma.¹³⁴⁰

6. 2. 2. Lokacija kuća

U analiziranim dokumentima o kupnji, prodaji i najmu kuća splitskih obrtnika uočili smo 97 stambenih objekata na području grada od kojih smo veći dio (88,65 %) uspješno locirali. Naime, javni su notari u dokumentima o prometu nekretninama gotovo uvijek isticali u kojem se dijelu grada pojedina kuća nalazi jer je o tome, logično, ovisila i njezina cijena. Tako doznajemo da su obrtničke nekretnine najčešće bile smještene u starome dijelu grada (*in ciuitate ueteri*), unutar nekadašnje Dioklecijanove palače, zatim u novome dijelu grada (*in ciuitate noua*), nekadašnjem burgusu, ili u nekom od splitskih

¹³³⁷ BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 118.; PLANIĆ LONČARIĆ, M., *Planirana izgradnja*, 20. Naglasimo još jednom kako su najmoprimci na unajmljenim zemljištima mogli podizati samo drvene strukture jer one nisu bile smatrane nekretninama, već pokretnom imovinom. – *Knjige nekretnina*, 27.

¹³³⁸ *Item statutum et ordinatum est, quod si quis posuerit camardam in loco alicuius, dominus loci non possit expellere eum ... excepto, si dominus [loci] camarde locum pro se, uel pro domo sua habere uoluerit.* – *Statut grada Splita*, knj. VI., gl. 26, str. 768.

¹³³⁹ *Item statutum et ordinatum est, quod si aliquis locauerit alicui domum ... non possit expellere conductorem de ipsa domo ... preterquam in casibus infrascriptis. Primus casus est, si domus locata est necessaria domino pro habitatione sua et familie sue, nec aliam domum potest recuperare commode, in qua habitat. Secundus casus est, si domus indigeret necessaria refectioe et separatione ex aliquo casu emergenti post locationem. Tercius casus est si conductor peruerse utatur domo sibi locata. Quartus casus est si conductor non soluat pensionem seu conturam tempore condecanti.* – *Isto*, knj. VI., gl. 27, str. 768. Slične su odredbe u slučajevima najma propisivale i druge dalmatinske komune. Primjerice zadrarski su iznajmljivači mogli istjerati najmoprimca ako su željeli prodati kuću, a trogirski, pak, ako su tu kuću u najmu željeli za sebe. – *Zadrarski statut*, knj. III, gl. 67, str. 314.; *Statut grada Trogira*, knj. III, gl. 31, str. 142.

¹³⁴⁰ Primjerice kod najma vinograda ili brodova. Vidi statutarne odredbe *Quod laborator non perdat partem de bonis homicide* i *De conducentibus barcham ad uindemiandum*. – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 26, str. 626. i knj. VI., gl. 16, str. 762.

predgrađa (*in suburbio*) koji nisu bili obzidani. Međutim, notari su ponekad kao lokaciju nekretnine navodili samo određeni predio grada (*contrata*) bez naznake gdje se on točno nalazio. Te predjele danas možemo locirati ukoliko u njima još uvijek postoje poznati fiksni orijentiri kao što su crkve, samostani, trgovi, poznate javne i privatne zgrade, gradski bedemi i sl.¹³⁴¹ Primjerice, kuća koju kupuje krznar Cvitan Vukišinić bila je, kaže notar, *posita ad S. Spiritum*.¹³⁴² Tu gradsku četvrt možemo locirati samo ako znamo gdje se zaista i nalazila crkva Sv. Duha. Kako ona, nasreću, još uvijek postoji u Splitu, zaključujemo da je krznar Cvitan stanovao u sjeverozapadnom dijelu novoga grada. Međutim, zbog nedovoljnog broja fiksnih orijentira, neke od spomenutih predjela srednjovjekovnog Splita danas više ne možemo locirati.

Kad govorimo o lociranju kuća splitskih obrtnika, valja reći i da je u nekim dokumentima položaj pojedine kuće određen i susjednim nekretninama i to s obzirom na strane svijeta, no i u takvim slučajevima ubiciranje kuća ovisi o referentnim točkama u prostoru grada i fiksnim orijentirima koji pobliže određuju položaj kuće u gradskom prostoru. Primjerice, kuća koju prodaje izvjesni Dominik Robesti u kupoprodajnom ugovoru od 30. rujna 1474. g. locirana je prema stranama svijeta. Notar kaže kako se toj kući s istoka (*ab oriente*) nalazila komunalna ulica (*uia communis*), s juga (*a meridies*) kuća krznara Radata (*domus magistri Radati pelliparii*), sa sjevera (*a borea*) još jedna komunalna ulica, a sa zapada (*ab occidente*) kuća postolara Ladislava (*domus Ladislai calegarii*).¹³⁴³ U navedenom dokumentu kaže se i da se kuća nalazi u predjelu zvanom Sv. Barbara (*in contrata S. Barbare*), no tu bismo četvrt teško locirali da se u drugom spisu ne spominje kako se ona nalazila u novome dijelu grada (*domus in ciuitate noua, in contrata S. Barbare*).¹³⁴⁴

Broj, vrsta i lokacija ubiciranih kuća splitskih obrtnika prikazni su u sljedećoj tablici:

¹³⁴¹ BENYOVSKY LATIN, I., *Srednjovjekovni Trogir*, 105.

¹³⁴² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 204'-205

¹³⁴³ DAZ, SSA, k. 15, sve. 23, sveš. 1, fol. 38.

¹³⁴⁴ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 170-170'

Tabela 13: Broj, vrste i lokacija kuća splitskih obrtnika prema dokumentima o transferu nekretnina u Splitu sredinom 15. st.

Vrste kuća	Lokacija kuća			Broj nelociranih kuća
	Broj kuća u starom gradu	Broj kuća u novom gradu	Broj kuća u predgrađu	
<i>Domus</i>	7	13	4	8
<i>Domus de muro</i>	9	9	2	1
<i>Muralia</i>	7			2
<i>Domus de lignamine</i>		10		
<i>Domus partim de muro et partim de lignamine</i>		8		
<i>Domuncula</i>	1	12		
<i>Camarda</i>		4		

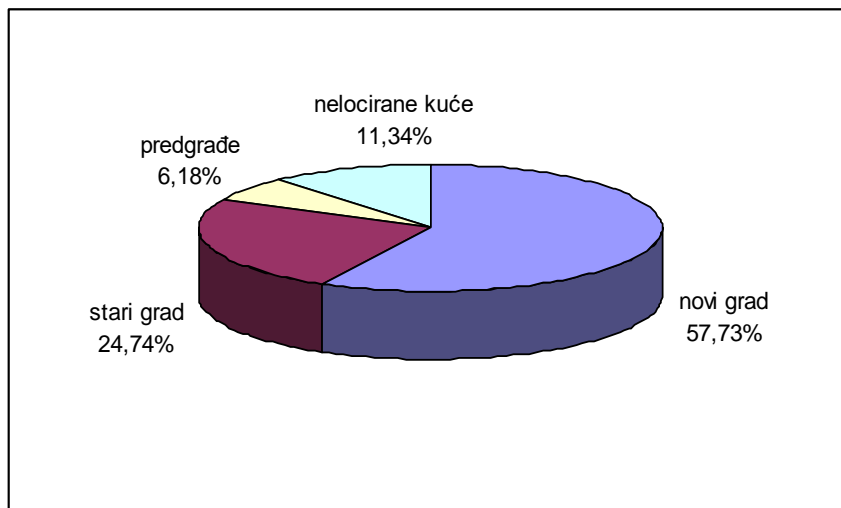
Iz priložene tablice vidljivo je kako se u 15. st. veći dio kuća splitskih obrtnika (57,73 %) nalazio na području novoga grada, dok se u starome dijelu grada, prema podacima dokumenata koje smo ovdje analizirali, nalazilo tek 24,74 % njihovih kuća, a u predgrađima njih samo 6,18 %. Ipak valja napomenuti kako nismo uspjeli locirati čak 11 kuća (11,34 %) zabilježenih u dokumentima o transferu splitskih nekretnina sredinom 15. st. Stoga su moguća i manja odstupanja od priloženih rezultata, no vjerujem da ona ne bi promijenila opće zaključke o lokaciji kuća splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku.

Dakle, na temelju provedenog istraživanja možemo zaključiti kako su splitski obrtnici sredinom 15. st. uglavnom živjeli u području omeđenom gradskim bedemima,¹³⁴⁵ no u znatnijoj mjeri u novome dijelu grada, nekadašnjem burgusu koji se u 14. st. priključio gradskom recinktu.¹³⁴⁶ Uostalom, tu su i kuće i zemljišne parcele bile jeftinije,¹³⁴⁷ što je bilo u skladu s društvenim položajem i ekonomskim standardom obrtničkog sloja. Tek manjim dijelom splitski su obrtnici stanovali i u gradskim predgrađima koja nisu bila zaštićena komunalnim bedemima pa su stoga bila i manje omiljena područja nastanjivanja. Iznesene zaključke zorno prikazuje i sljedeći dijagram:

¹³⁴⁵ Tako je, uostalom, bilo i u drugim dalmatinskim komunama čija su predgrađa bila uglavnom težačka. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 19.-20.; KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 157.-159.

¹³⁴⁶ RAPANIĆ, Ž., *Od carske palače*, 192.

¹³⁴⁷ BENOVSKEY, I., "Trogirsko Prigrade", 50.

Dijagram 8: Lokacija kuća splitskih obrtnika prema dokumentima o transferu nekretnina u Splitu sredinom 15. st.

6. 2. 3. "Obrtničke" četvrti u Splitu

No, u kojim su gradskim predjelima splitski obrtnici točno stanovali? Kako je izgledao raspored njihovih kuća unutar gradskog recinkta? Jesu li se stacionirali u istim ulicama? U dosadašnjem izlaganju već je bilo govora o gospodarski najaktivnim prostorima srednjovjekovnog Splita i o grupiranju obrtničkih radionica i dućana upravo u tim dijelovima grada.¹³⁴⁸ No, zadatak nam je ovdje ustanoviti jesu li splitski obrtnici zaista i stanovali na tom području ili su u tom dijelu samo unajmljivali poslovne prostore.¹³⁴⁹

6. 2. 3. 1. *In civitate nova*

U našoj analizi orjentirali smo se ponajprije na kuće čiji je smještaj u dokumentima određen sintagmom *in ciuitate noua* te im je položaj preciznije određen i

¹³⁴⁸ Vidi odjeljak *Obrtnik trgovac* u poglavlju 4.

¹³⁴⁹ Jedan od najpoznatijih dubrovačkih srednjovjekovnih mislilaca Benedikt Kotruljević u djelu *O trgovini i savršenom trgovcu* savjetuje poduzetnike da se naseljavaju u središtu grada kako bi njihovi dućani bili što pristupačniji kupcima. Međutim, u malome gradu poput Dubrovnika, a pogotovo Splita, ta preporuka baš i nema smisla jer stanovanje u bilo kojem predjelu grada unutar zidina nije moglo znatnije utjecati na obavljanje poslova. – GRUJIĆ, N., "Kuća savršenog trgovca", 201.-202.

nekim fiksnim orijentirrom. Primjećujemo, dakle, da je najviše takvih kuća (čak 6, odnosno 25 % svih kuća koje su preciznije locirane) smješteno u sjeverozapadnom dijelu grada, *proppe monasterii S. Marie de Taurello*.¹³⁵⁰ Kako se taj predio grada nalazio nedaleko od Trga sv. Lovre, odnosno u blizini poslovnog središta Splita, nije iznenađujuće što su ga splitski obrtnici često nastanjivali.

Osim predjela pokraj samostana Gospe od Zvonika, dobar je dio kuća splitskih obrtnika lociran *in contrata S. Barbare*,¹³⁵¹ no položaj te četvrti u gradskom prostoru nismo uspjeli poblizje odrediti. Poznato nam je, doduše, da se ona nalazila u novome dijelu grada, kako i stoji u jednom od prije navedenih dokumenata,¹³⁵² no gdje je točno bila smještena, ne možemo preciznije odrediti na temelju dostupnih dokumenata.¹³⁵³

Slika 6: Središte Splita na katastarskom planu iz 1868. g. Vide se srednjovjekovne četvrti Sv. Ciprijana, Sv. Duha, Gospe od Zvonika i dr.; Državni arhiv Split, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, http://www.das.hr/registar_fondova.php?a=opchine_view&ID=587

¹³⁵⁰ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 189-189'; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 236-236'; k. 10, sv. 24, fol. 96-96'; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 172; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 6, sv. 28, sveš. 2, fol. 13-13'

¹³⁵¹ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 36-37'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 211, sv. 32, sveš. 1, fol. 38, 91'

¹³⁵² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 170-170'

¹³⁵³ Doduše, na priloženom katastarskom planu iz 19. st. (Slika 6) crkva Sv. Barbare ucrtana je na području staroga grada, no ona je očito bila izgrađena kasnije jer se u srednjovjekovnim izvorima predio Sv. Barbare spominje u novome dijelu grada.

Gradska četvrt koja se u izvorima također često spominje kao mjesto gdje su obrtnici kupovali kuće, bila je *contrata S. Spiriti*.¹³⁵⁴ Naime, čak 20,83 % svih analiziranih kuća, čiji je položaj u izvorima određen fiksnim orijentirima, nalazilo se upravo u ovoj četvrti. Kako je ona bila udaljena svega par ulica od prije spomenutog samostana Gospe od Zvonika, moguće je da su se splitski obrtnici zaista grupirali u jednoj od tih ulica. No, pisane dokaze za naše pretpostavke nismo pronašli.

I naposljetku, notarski dokumenti često spominju i Dobrić (*Dobrich*)¹³⁵⁵ kao jedan od gradskih predjela koje su splitski obrtnici često nastanjivali sredinom 15. st. On se u srednjem vijeku, kao uostalom i danas, nalazio u jugozapadnom dijelu novoga grada, pokraj mletačkog kaštela od kojeg danas još postoje samo ostaci.

Kao mjesta nastanjanja splitskih obrtnika u 15. st. izvori nešto rjeđe spominju i druge toponime koje danas lociramo fiksnim orijentirima, primjerice *ad Portam Pistorii*,¹³⁵⁶ *ad marinum*¹³⁵⁷ ili *in confinio ecclesie S. Cipriani*.¹³⁵⁸ Ipak, prema provedenom istraživanju možemo reći da su splitski obrtnici sredinom 15. st. najradije stanovali u sjeverozapadnom dijelu novoga grada.

6. 2. 3. 2. *In civitate veteri*

Što se tiče, pak, kuća lociranih u starome dijelu grada, njihov je položaj gotovo nemoguće pobliže odrediti u prostoru. Naime, u izvorima se gotovo uvijek navode susjedi tih nekretnina, ali iznimno rijetko i fiksni orijentiri. To možemo objasniti pretpostavkom da su se stanovnici srednjovjekovnog Splita međusobno dobro poznavali pa notar nije smatrao nužnim, prilikom određivanja lokacije pojedine nekretnine, navoditi i gradski predio u kojem se nalazila, već je samo navodio najbliže susjede spomenute zemljišne čestice. Pogledajmo nekoliko primjera.

¹³⁵⁴ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 204'-205; k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 52, 83'; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 78; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 162'

¹³⁵⁵ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 398, sveš. 15, fol. 328'; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 44'

¹³⁵⁶ DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 352'

¹³⁵⁷ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 343-343'

¹³⁵⁸ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 9, fol. 29-30

Za kuću koju zajednički kupuju splitski građani i stanovnici Milivoj Pitiković, inače krojač, i izvjesni Radojko Draginović notar navodi samo da je bila smještena u starome dijelu grada i to pokraj gradskih zidina, pokraj javne ulice i pokraj kuća Ivana Kuzmića i nekog Veselka (*posita in ciuitate ueteri Spaleti, proppe murum ciuitatis, proppe uiam publicam, proppe domum Iohannis Cusmich, proppe domum Veselchi de villa Duchi et proppe alios suos confines*).¹³⁵⁹ Ta je kuća, dakle, mogla biti smještena bilo gdje u blizini zidova nekadašnje Dioklecijanove palače. Također, ni položaj kuće drvodjelca Antuna Hmelića nije u izvorima pobliže preciziran. Kaže se samo da se ona nalazila u starome dijelu grada te da su je s dvije strane okruživale javne ulice, s jedne strane kuća Ilije Prikala, a s druge kuća udovice Bogdane (*posita in ciuitate ueteri Spaleti in his confinibus: ab uno latere est domus que fuit Elie Pricalla, a duobus lateribus via publica, a greco domus Bogdane, relicte Saluatoris Pancogoli saluis uerioribus confinibus*).¹³⁶⁰ U takvim je slučajevima nemoguće preciznije ubicirati pojedinu kuću pa na temelju ovih primjera ne možemo preciznije odrediti u kojem su predjelu staroga grada najradije stanovali splitski obrtnici.

Zapravo, u starom smo gradu uspjeli preciznije odrediti samo položaj jedne kuće u obrtničkom posjedu jer se ona nalazila, kako bilježi notar, *in contrata S. Martini*,¹³⁶¹ dakle u sjeveroistočnom dijelu grada, u blizini tzv. Zlatnih vrata gdje se još i danas nalazi istoimena crkvice. No, gdje se navedena kuća u predjelu Sv. Martina točno nalazila, ne možemo preciznije reći.

Ostale obrtničke kuće koje su u izvorima pobliže određene u prostoru staroga grada nalaze se *proppe murum ciuitatis*¹³⁶² te *proppe uiam publicam* ili *uiam uicinalem*,¹³⁶³ pa njihov točni položaj nije moguće utvrditi.

¹³⁵⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 308-308'

¹³⁶⁰ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 165

¹³⁶¹ Bila je to kuća zlatara Andrije Vokovića. – DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 222

¹³⁶² Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 99'-100, sveš. 12, fol. 175-175' itd.

¹³⁶³ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 200, sveš. 6, fol. 283, sveš. 7, fol. 325; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 22, 37-37', sveš. 13, fol. 232'-233, sveš. 14, fol. 277' itd.

6. 2. 3. 3. *In suburbio*

Što se tiče, pak, kuća splitskih obrtnika što su se nalazile u predgrađima, u analiziranim dokumentima zabilježeno ih je samo nekoliko, a to može biti dokaz da su se obrtnici u kasnosrednjovjekovnom Splitu češće naseljavali unutar gradskog recinkta. Među rijetkim kućama obrtnika u predgrađima, uspjeli smo odrediti položaj jedne jedine kuće što se nalazila u splitskom Varošu, pokraj crkve Sv. Križa,¹³⁶⁴ te još jedne što se nalazila *uersus Ćudecham*.¹³⁶⁵ Kako su se tamo nalazile brojne obrtničke radionice,¹³⁶⁶ možemo pretpostaviti da je dio obrtnika tamo bio i nastanjen.

I na koncu, kad govorimo o položaju kuća splitskih obrtnika u gradskom prostoru, treba upozoriti na izrazitu zgusnutost njihovih stanova na mjestima koja su im bila privlačna za obitavanje. Iako danas nemamo toponima koji bi svjedočili da su u Splitu 15. st. obrtnici iste struke stanovali u pojedinim ulicama,¹³⁶⁷ niti za tako nešto potvrdu nalazimo u izvorima,¹³⁶⁸ ipak možemo tvrditi da se obrtnički sloj "držao skupa", barem kad govorimo o razmještanju njihovih kuća unutar gradskog prostora. Naime, većina kuća koje smo ovdje analizirali nalazila se u neposrednom susjedstvu neke druge kuće što je bila u posjedu obrtnika ili čak više njih, kako se to vidi iz opisa pojedinih međa. Primjerice, kuća splitskog krznara Mihovila Alegretija nalazila se u neposrednoj blizini kuće zlatara Marka zvanog Baba te pokraj kuće krznara Marka Sankovića (*proppe*

¹³⁶⁴ Bila je to kuća krojača Vukića Markovića – DAZ, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 39'

¹³⁶⁵ Bila je to kuća kožara Matija Bogdašića iz Splita. – DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 67

¹³⁶⁶ Više o splitskoj *Giudechi* i tamošnjim obrtničkim radionicama vidi u odjeljku *Ekonomska topografija grada* u poglavlju 2.

¹³⁶⁷ S druge strane, u nekim su se dalmatinskim komunama obrtnici iste struke grupirali u istim ulicama. Tako, primjerice, pojedini notarski dokumenti spominju ulicu kovača (*ruga fabrorum*) i ulicu zlatara (*ruga aurificum*) u poslovnom središtu Zadra. – RAUKAR, T., *Zadar u 15. st.*, 21.; BENYOVSKY, I., "Gospodarska topografija Trogira", 29. Dubrovački su se obrtnici, primjerice, grupirali u predjelu zvanom Prijeko, a ulice zlatara i kovača (*via deli orexi*, *via deli fabri*) spominju se i u knjizi nekretnina dubrovačke općine iz 1417. g. Znakovito, stara dubrovačka Ulica od Puća zove se još i Cipelarska. – *Knjige nekretnina*, 69.; PLANIĆ LONČARIĆ, M., "Ceste, ulice i trgovi", 167. Okupljanje obrtnika iste struke u pojedinim gradskim predjelima bilo je karakteristično i za druge zapadnoeuropske gradove tog doba. – GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 48., 77.

¹³⁶⁸ Doduše, neki su autori navodili suprotno. – KLAJČIĆ, N., PETRICIOLI, I., *Zadar u srednjem vijeku*; 505.; FISKOVIĆ, Cvito, "Umjetnički obrt", 150.-151. Ipak, potvrdu za njihove navode nisam uspjela pronaći u analiziranim izvorima.

domum Marci Baba aurificis, proppe domum Marci Sancouich pelliparii),¹³⁶⁹ dok je kuća Mihovila Miloševića s dvije strane bila omeđena javnim ulicama, a s druge dvije strane kućama krznara Pervinca i drvodjelca Radana (*super uia publica a duobus lateribus, proppe domum Peruinçe pelliparii, proppe domum Radani marangoni et proppe alios suos confines*).¹³⁷⁰

Također primjećujemo, razmatrajući položaj kuća splitskih obrtnika u gradskom prostoru, da su pojedini, mahom imućniji obrtnici, težili stvaranju većih stambenih sklopova pa su nerijetko kupovali susjedne kuće. Primjerice, kamena je kuća koju drvodjelac, majstor Ivan Jurjev iz Splita kupuje 03. siječnja 1447. g., bila smještena u starome dijelu grada, *proppe domum dicti magistri Iohannem*,¹³⁷¹ a i druga kuća već spominjanog krznara Cvitana Vukašinića nalazila se *apud domum dicti emptoris*.¹³⁷² Dakle, iako horizontalno povezivanje u prostoru nije karakteristično za pučane,¹³⁷³ bogatiji su obrtnici i na ovaj način nastojali slijediti primjere imućnijih slojeva u kulturi stanovanja.

Naposljetku, na temelju iznesenih podataka možemo zaključiti kako su splitski obrtnici sredinom 15. st. najčešće nastanjivali novi dio grada i to najradije predjele u blizini splitskog poslovnog središta. Omiljena mjesta stanovanja bile su im četvrti u sjeverozapadnom dijelu grada, oko crkve Sv. Duha i samostana Gospe od Zvonika, a često su obitavali i južnije od Trga sv. Lovre, na predjelu Dobrić, u blizini mletačkog kaštela i gradske luke gdje su mnogi obrtnici imali i svoja skladišta i dućane. Imućniji obrtnici stanovali su i u starome dijelu grada, uglavnom u kamenim kućama čiji položaj u prostoru, zbog nedovoljnog broja fiksnih orijentira, nismo uspjeli preciznije odrediti. Tek

¹³⁶⁹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 79'-80

¹³⁷⁰ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 271'-272

¹³⁷¹ DAZ, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 37-37'

¹³⁷² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 204'-205

¹³⁷³ Štoviše, takvom modelu korištenja prostora skloniji su bili patricijski rodovi, ali i sama Komuna koja je svoje nekretnine najradije grupirala povezivanjem susjednih zemljišnih čestica. – BENYOVSKEY, I., "Gospodarska topografija Trogira", 31.; *Knjige nekretnina*, 24.

je nekolicina splitskih obrtnika stanovala u splitskim predgrađima, koja su u to doba bila pretežito težačka.¹³⁷⁴

6. 2. 3. Vanjski izgled kuća

U dosadašnjim istraživanjima kasnosrednjovjekovne stambene arhitekture, znanstvenici su se više orjentirali na proučavanje privatnih prostora splitskih plemića i bogatih građana, dok je o pučanskim stambenim objektima toga doba do sada manje pisano. Razlog tomu u prvom je redu veliki broj sačuvanih patricijskih palača koje su se često spominjale u sklopu istraživanja Jurjevske klesarske škole i utjecaja mletačke cvjetne gotike na splitsku stambenu arhitekturu.¹³⁷⁵ Međutim, znatno manje znanstvenici su istraživali pučansku arhitekturu, posebice stambene objekte obrtničkog sloja, usprkos obilju arhivskih podataka pa i nekoliko sačuvanih kanosrednjovjekovnih kuća u Splitu.¹³⁷⁶

Stambena arhitektura splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku odlikuje se u prvom redu svojom funkcionalnošću. Kako je već prije istaknuto, romaničke kuće pučana redovito su bile višenamjenske te su se u njihovim prizemljima gotovo uvijek nalazile gospodarske prostorije, konoba (*canava, canipa*), dućan (*magaçenus*) ili obrtnička radionica s dućanom (*statio*), kojima se na taj način olakšavao pristup s ulice.¹³⁷⁷ Dakle, srednjovjekovne su kuće pučana bile polivalentne, višenamjenske, te su, osim za stanovanje, služile i za rad.¹³⁷⁸

Prema tome, i u 15. st. pučka stambena arhitektura slijedi zakone funkcionalnosti i samo se djelomično mijenja, najviše u dekorativnom smislu, adaptacijom već postojećih

¹³⁷⁴ Nova splitska predgrađa imala su u to doba izrazito agrarno-stočarska obilježja, i po socijalnom sastavu stanovništva i po urbanističkom izgledu. Ista je situacija primjerice bila i sa zadarskom Varoši. – RAUKAR, T., *Studije o Dalmaciji*, 15., ISTI, *Zadar u 15. st.*, 20.

¹³⁷⁵ Vidi bilješku 59 u poglavlju 2.

¹³⁷⁶ Primjerice, to je kuća u Vestibulu br. 2 i kuća u Bosanskoj ulici br. 9. – MARASOVIĆ, T., "Razvoj stambene kuće u Splitu", 100.; Usp.: NIKOLIĆ, Z., *Rođaci i bližnji*, 197.

¹³⁷⁷ Više o tome vidi u odjeljku *Obrtnik trgovac* u poglavlju 4.

¹³⁷⁸ GRUJIĆ, N., "Kuća savršenog trgovca", 199.; ISTA, "Prilog tipologiji stambene arhitekture na Lopudu", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 27, Zagreb 2003., str. 65.; SARTI, R., *Živjeti u kući*, 89.

objekata.¹³⁷⁹ O tome svjedoči i čitav niz arhivskih dokumenata kojima se ugovaraju poslovi pregradnje ili dogradnje postojećih kuća i stanova. Tako je, primjerice, sačuvan jedan zapis iz 1456. g. prema kojem je klesarski majstor Andrija bio dužan izgraditi *unam balconatam* na kući ser Zancija Nikolonog,¹³⁸⁰ a zanimljiv je i dokument kojim u svibnju 1466. g. splitski postrigač sukna majstor Mihovil postiže dogovor s poljičkim plemićima braćom Pavlom i Matijem Drasijević o pregradnji kamenog zida svoje kuće što se nalazila na polovici dvorišta rečene braće (*dicti fratres concesserunt medietatem et iura eius muri que est in capite cortini domum noua dicti magistri ... magister Michael possit et valeat fabricare murum*).¹³⁸¹ Osim toga, o kasnosrednjovjekovnim dogradnjama stambene arhitekture svjedoči, primjerice, i jedan dokument iz siječnja 1473. g. kojim komunalni sindici plemići Mihovil de Avantio i Petar Natalis, uz pristanak gospodina kneza, ugovaraju sa splitskim zidarom Antunom Rudičićem izgradnju jedne kamene nadstrešnice s postoljem visokim 3 pedlja (*unum voltum lapideum cum suo podio alto tribus pedibus*) počevši od stuba Grote¹³⁸² (*incipiendo a scallis Grotarum*) pa sve do vrata spomenutog ser Petra Natalisa (*usque ad portas dicti ser Petri Natalis*).¹³⁸³

Dakle, kasnosrednjovjekovna se stambena arhitektura splitskih pučana oblikuje pregradnjom već postojećih objekata pri čemu oni zadržavaju isti oblik visokih, ali uskih kuća kojima se prije svega nastojalo racionalizirati prostor. Kako ćemo vidjeti, na prostoru se štedilo na sve načine, a ponekad čak i izbjegavanjem podizanja pregradnih zidova na istom katu.

¹³⁷⁹ MARASOVIĆ, T., "Razvoj stambene kuće u Splitu", 100. Na sličan način mijenja se i stambena arhitektura u drugim dijelovima istočnojadranske obale, primjerice u Istri. – MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Nepoznati svijet*, 71. Da je slična situacija bila i u kasnosrednjovjekovnom Trogiru danas svjedoči mnoštvo sačuvanih dokumenata o popravcima zidova kamenih i drvenih kuća, o popravcima stubišta, krovova, stropnih konstrukcija i popločavanju. – FISOVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 162.; ŠKARIĆ PLOŠNIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 252.

¹³⁸⁰ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 2, fol. 45'

¹³⁸¹ DAZ, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 92'-93

¹³⁸² Stube Grote u srednjem su vijeku vodile u substrukcije nekadašnje Dioklecijanove palače, odnosno u uličicu Grota što je kroz te substrukcije vodila do malih tajnih vrata u južnom zidu Palače. – KEČKEMET, D., *Kulturna i umjetnička baština*, I., 162.

¹³⁸³ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 195

6. 2. 3. 1. Fasade i krovovi

Najveće promjene odnosile su se na izgled fasade koja se, doduše, i dalje zida karakterističnim blokovima klesanog kamenja, iako u nešto lošijoj tehnici nego u prijašnjim razdobljima.¹³⁸⁴ Međutim, kasnosrednjovjekovne fasade pučkih, dakle i obrtničkih, kuća dobijaju i nove dekorativne elemente, u prvom redu šiljaste portale (*porte*) i prozore (*fenestre*) s konzolama (*uiridarii, protensi*) na pročelju. Najveću novost predstavljaju portali sa skromnim ukrasima ili simbolima vlasnikova zanimanja.¹³⁸⁵

Pregradnje na postojećim fasadama dokazuju i brojni dokumenti kojima su se splitski zidari i klesari unajmljivali upravo za gradnju kamenih prozora i portala. Primjerice, majstor Antun Ivanov Rudica sklapa 16. listopada 1467. g. ugovor sa Splićaninom Venturom o gradnji 8 koraka jednog zida u novoj Venturinoj kući (*passus octo de muro ad domum noua dici domini Venture*),¹³⁸⁶ a također i Matea, supruga Cvitana Sačića unajmljuje 02. veljače 1473. g. klesara, majstora Martina za izgradnju jednog zida u njezinoj kući (*ad faciendum murum domui dicti Mathie*) te za oblikovanje vrata na prednjem dijelu kuće (*et facere una porta ad partem ante*).¹³⁸⁷

U bolje opremljenim kućama prozori su se zatvarali drvenim pločama koje se su se umetale u drvene okvire (*telar de legno*) o čemu svjedoče neki obrtnički inventari.¹³⁸⁸ To znači da se tijekom zime u kući valjalo odreći ili svjetlosti ili topline¹³⁸⁹ jer splitske kuće u 15. st. još nisu imale prozorska stakla.¹³⁹⁰ Međutim, prozori siromašnijih obrtnika

¹³⁸⁴ MARASOVIĆ, T., "Razvoj stambene kuće u Splitu", 100.

¹³⁸⁵ PLANIĆ LONČARIĆ, M., *Planirana izgradnja*, 128.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 99.; BENYOVSKEY, I., "Privatni prostori", 55.-56.; PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 181., 202.

¹³⁸⁶ DAZ, SSA, k. 12, sv. 28, sveš. 2, fol. 6'-7

¹³⁸⁷ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 198'

¹³⁸⁸ Drveni se okviri za prozore spominju u inventaru splitskog zlatara Vlatka Petkovića Sankovića od 30. prosinca 1449. g. te u inventaru zlatara Marina od 22. listopada 1458. g. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'

¹³⁸⁹ Smatra se da su prozorska stakla širu primjenu našla tek krajem 16. i početkom 17. st., iako je staklenih prozora na crkvama i plemićkim palačama bogatih talijanskih komuna bilo već u 14. st. – SARTI, R., *Živjeti u kući*, 109.

¹³⁹⁰ Za razliku od dubrovačkih, u splitskim notarskim izvorima sredine 15. st. nema podataka o staklarskoj proizvodnji i izradi vitraja. S druge strane, u Dubrovniku je već tada, a napose u 16. st., djelovao velik broj majstora koji su izrađivali stakla, umetali ih u metalne okvire prozora i zaštićivali ih metalnom mrežom kako bi se sačuvali od lomljenja. – BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 100. S druge strane, staklarski je obrt u to doba bio najrazvijeniji u Veneciji. Proces proizvodnje stakla bio je poznat već u 13. st., a u 14. st. dovodi se do savršenstva. Jedna od specijalnosti staklarskog obrta bila je proizvodnja ogledala, koja su

nisu se uopće zatvarali, već su se samo prekrivali tkaninama koje su visile s drvenih štapova što su se umetali u kamene konzole iznad i ispod prozora.¹³⁹¹ Potvrdu za to nalazimo u jednom obrtničkom inventaru koji spominje "prozore od tkanine" (*finestre de tella*).¹³⁹² Na kamene konzole ispod prozora mogla se postaviti i daska s gredicama za cvijeće ili s posudama za sušenje voća, povrća i ribe.¹³⁹³ Vrata su se, po svoj prilici, kao i u ranijim razdobljima, zatvarala drvenim vratnicama što su se željeznim klinovima pričvršćivale za nadvratnik i dovratnike.¹³⁹⁴

Osim vrata i prozora, fasade su pučanskih kuća nosile i kamene ili drvene balkone (*solarii*),¹³⁹⁵ kako se to dá zaključiti iz nekoliko notarskih dokumenta koji ih spominju sredinom 15. st. Primjerice, kuća Damjana Radoslavovog Ljubinčića, koju je dijelio napola s kalafatom Ivanom Radojevim Mudrinićem, imala je tri balkona. Dva su bila smještena na istočnoj strani, u Damjanovu dijelu kuće, a jedan na zapadnoj strani, u Ivanovu dijelu kuće (*dimidiam domum positum versus orientem cum duobus solaris ... dimidiam positam occidens ... cum vno solario*).¹³⁹⁶ Također, i kuća krznara Cvitana Smajla ima balkon kojeg dijeli sa susjednom kućom gospođe Stoje (... *et donam Stoiam de qua domo tetigit in parte dicti Ciuitani solarium*).¹³⁹⁷ Međutim, Splitski je statut zabranjivao gradnju balkona ili bilo kakvih stršećih zdanja s kojih bi se mogla prolijevati nečist i bacati smeće na ulicu.¹³⁹⁸ No, kako arhivski izvori potvrđuju da su se balkoni ipak gradili, možemo zaključiti kako je graditeljsko planiranje još uvijek bilo prilagodljivo praktičnim stambenim potrebama građana.¹³⁹⁹

originalno i izumljena u Veneciji. Formule za proizvodnju stakla smatrale su se poslovnim tajnama, a bilo je i primjera krađe. Tako je poznat slučaj splitskog useljenika Jurja zvanog Ballarin koji je obitelji Barovier ukrao tajnu formulu za proizvodnju stakla i pokrenuo vlastiti posao. – LANE, F. C., *Venice*, 158.-159.

¹³⁹¹ BENYOVSKY, I., "Privatni prostori", 56.; BARIŠIĆ, G., *Srednjovjekovne kuće*, [13.]; PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 201.

¹³⁹² DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹³⁹³ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 100.

¹³⁹⁴ FISKOVIĆ, C., "Romaničke kuće", 137.

¹³⁹⁵ FISKOVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 168.; GRUJIĆ, N., "Balatorij", 146.

¹³⁹⁶ DAZ, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 42'-43

¹³⁹⁷ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 5'

¹³⁹⁸ *Item statutum et ordinatum est quod nullus ponat solarium nec ligna supra uiam publicam, nec proiciat stercora, nec aquam, nec aliud in uiam publicam. – Statut grada Splita*, knj. V., gl. 6, str. 722.

¹³⁹⁹ BENYOVSKY, I., "Privatni prostori", 64.

Kuće siromašnijih splitskih obrtnika bile su u 15. st. prekrivene uglavnom kamenim pločama (*tabule*) ili slamom (*palea*), dok su krovovi bogatijih pučana bili izgrađeni od crijepa (*cuppe*). Tako, primjerice, *ser* Radivoj Gašparov posjeduje *unam domum cuppis copertam*.¹⁴⁰⁰ Međutim, prekrivanje kuća crijepom bio je luksuz koji su si mogli prijuštiti samo imućniji pojedinci, a da je tako zaista i bilo svjedoči mali broj crjepara u gradu¹⁴⁰¹ koji je očito bio dovoljan za ograničeno splitsko tržište. Dakle, glavnina je kamenih obrtničkih kuća bila prekrivena pločama, kako uostalom i svjedoče notarski spisi. Tako je, primjerice, kuća krznara Cvitana Vukašinića bila *tabulis coperta*,¹⁴⁰² baš kao i kuća kožara Matija Radikijevića (*una domus a tabulis*).¹⁴⁰³ Međutim, siromašniji su se zanatlije, što su živjeli u drvenim kućama, morali zadovoljiti pokrovima od slame,¹⁴⁰⁴ što su u zimskim mjesecima, usprkos blagoj klimi, zasigurno propuštale hladnoću u kuću.

Kad već spominjemo hladnoću, treba reći da u splitskim notarskim dokumentima sredine 15. st. nema zapisa o dimnjacima, ali ipak moramo pretpostaviti da su pojedine pučanske krovove upotpunjavale i takve konstrukcije. Doduše, većina je kuća vjerojatno imala središnje ognjište bez dimnjaka, na kojem su se pripremali obroci i uz koje se se grijalo.¹⁴⁰⁵ To znači da je prostorija u kojoj se boravilo cijelo vrijeme bila ispunjena dimom. Međutim, neki obrtnički inventari bilježe i peći (*conche*)¹⁴⁰⁶ koje su zasigurno morale imati nekakav sustav odvodnje dima kroz dimnjak.

¹⁴⁰⁰ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 36'-37

¹⁴⁰¹ Crjepari zabilježeni u ovdje proučavanim notarskim spisima poimenice su navedeni u bilješci 846 u poglavlju 5.

¹⁴⁰² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 204'-205

¹⁴⁰³ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 162'

¹⁴⁰⁴ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 66'-67

¹⁴⁰⁵ Prva ognjišta s dimnjakom, kamini, pojavila su se Veneciji već krajem 13. st., no imale su ih samo bolje opremljene srednjovjekovne kuće. Zahvaljujući njima, prostorije više nisu bile zadimljene kao prije, ali se kroz dimnjak rasipao veliki dio topline. – SARTI, R., *Živjeti u kući*, 108.

¹⁴⁰⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 32

6. 2. 3. 2. Okućnice

Gradske kuće splitskih obrtnika najčešće nisu imale okućnica jer je gradski recinkt, kako smo već isticali, bio veoma gusto naseljen.¹⁴⁰⁷ Ipak, neki notarski dokumenti spominju privatna dvorišta bogatijih pučanskih kuća (*cortis, curtile*). Takvo dvorište imala je, primjerice, kuća klobučara Radice Lukina iz Omiša (*vna domum murata lapidibus [tabul]ea copertam cum cortino*),¹⁴⁰⁸ a dvorište spominje i jedan dokument o iznajmljivanju stambenih prostora (*due domus cum curte*).¹⁴⁰⁹ U dvorištu se ponekad nalazilo i vanjsko kameno stubište (*scalae*) koje je vodilo na gornji kat, a u nekim su se kućama stube pružale ravno s ulice, odjeljujući tako gospodarske prostorije iz prizemlja zasebnim ulazom na katu.¹⁴¹⁰ Gradnja se vanjskih stubišta kontrolirala i ograničavala, a ponekad čak i zabranjivala kako građani ne bi komunalni prostor koristili u privatne svrhe.¹⁴¹¹ Međutim, usprkos zabranama, splitski su pučani, izgleda, često gradili vanjska stubišta, a mnogo ih je ostalo zabilježeno i u notarskim spisima. Takve se prigradnje spominju, primjerice, na kući splitskog postolara Jurka,¹⁴¹² zatim na domu zlatara Jurja Radovanovog,¹⁴¹³ pa na kamenom zdanju splitskog podstrigača sukna Mihovila Pavlovog,¹⁴¹⁴ na kući drvodjelca Antuna Hmelića¹⁴¹⁵ te na brojnim drugim kućama.

Osim okućnice, gradske kuće najčešće nisu imale ni vrtova (*orti*)¹⁴¹⁶ i to zbog već spomenute zgusnutosti gradske jezgre. Ipak, u ovdje analiziranim izvorima uspjeli smo uočiti dvije kuće splitskih obrtnika koje su imale vrt unutar gradskog recinkta. Bile su to

¹⁴⁰⁷ Vidi odjeljak *Demografska slika* u poglavlju 3.

¹⁴⁰⁸ DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 22'-23

¹⁴⁰⁹ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 139'

¹⁴¹⁰ Inače, u pučkoj se stambenoj arhitekturi 15. st. u Dalmaciji vanjsko kameno stubište naziva *ballatorium*, a isti naziv označava i malo odmorište između dvaju katova tog stubišta. – MARASOVIĆ ALUJEVIĆ, Marina, "Balatura. Prilog terminologiji starog splitskog graditeljstva", *Kulturna baština*, br. 13, Split 1982., str. 93.-96.; GRUJIĆ, N, "Balatorij", 137.

¹⁴¹¹ FISKOVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 169.; BENYOVSKY, I., "Reguliranje gradskog prostora", 548.

¹⁴¹² DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 177'-178

¹⁴¹³ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 105'-106

¹⁴¹⁴ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 95

¹⁴¹⁵ DAZ, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 19

¹⁴¹⁶ Vrtovi koje izvori spominju najčešće se nalaze u splitskim predgrađima ili u predjelima splitskog distrikta. Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 362'-363; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 437', sveš. 12, fol. 184'-185, 187', 192'-193; k. 11, sv. 25, sveš. 9, fol. 33-33' itd.

kuće kovača Ivana Gladevića¹⁴¹⁷ i drvodjelca Antuna Hmelića,¹⁴¹⁸ a obje su bile smještene u splitskom burgusu. No, usprkos gustoj naseljenosti gradske jezgre, prilikom gradnje pazilo se na razmak među kućama o čemu danas svjedoče i statutarne odredbe koje spominju uski prolaz između kuća u koji je bilo zabranjeno bacati smeće.¹⁴¹⁹ Kroz te su se prolaze između kuća po svoj prilici slijevale i otpadne vode što su se skupljale na krovovima i iza kuća.¹⁴²⁰ Naime, takvi se kanali (*canali*) često spominju u splitskim notarskim izvorima sredine 15. st. Primjerice, kanal za odvodnju otpadnih voda spominje se u jednom ugovoru od 27. veljače 1428. g. kojim gospođa Konstancija uzima drvodjelca Marina iz Zadra i klesara Ivana iz Splita da načine zid iznad kanala susjedne kuće kako voda ne bi padala na njezino stubište (*vnum canalem super muro dicte domus ut aqua non cadat super ipsorum scalarum*).¹⁴²¹ Slični se kanali spominju i između kuće gospođe Jakovice, udovice postolara Jurja, i susjedne kuće Pavla Sedarića,¹⁴²² zatim uz kuću kožara Matija Radikijevića¹⁴²³ te između kuća postolara Pavla i mornara Kirina.¹⁴²⁴ Moguće je da su se tu nalazile i septičke jame (*cloace*) što ih spominje Splitski statut, a kojih je znalo biti čak i na javnom putu.¹⁴²⁵ Kako je i taj uski prolaz među kućama bio dijelom komunalnog prostora, a i nezamislivo je da bi se otvori septičkih jama nalazili posred ulice, možemo pretpostaviti da su se crne jame, u slučaju da ih je uopće i bilo, nalazile upravo u tim prolazima između kuća.

Iz svega navedenog, dakle, možemo zaključiti kako su kuće i stanovi splitskih obrtnika u 15. st. odisali funkcionalnošću. Za razliku od raskošnih palača splitskih patricija i bogatih građana, kićenih ornamentima cvjetne gotike, pučanske su kuće bile

¹⁴¹⁷ DAZd, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 199-199'

¹⁴¹⁸ DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 18'

¹⁴¹⁹ *Item statutum et ordinatum est, quod si aliquis habet aliquam fenestram super anditum, uel super curtem alicuius, non possit de dicta fenestra aliquod proicere super dictum anditum uel curtem. – Statut grada Splita, knj. V., gl. 19, str. 728.-730.*

¹⁴²⁰ FISKOVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 162.; BENYOVSKY, I., "Reguliranje gradskog prostora", 552.

¹⁴²¹ DAZ, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 9

¹⁴²² DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 191

¹⁴²³ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 162'

¹⁴²⁴ DAZ, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 285

¹⁴²⁵ Gradski je statut, naime, nalagao zatvaranje i čišćenje septičkih jama na javnim površinama. – *Item statutum et ordinatum est, quod quicumque habuerit in uia communis bucam sue cloace, teneatur eam claudere ita cum muro, quod sordes inde non exeant et eam aperire necqueant, nisi ad purgandum et purgata statim claudatur. – Statut grada Splita, knj. V., gl. 16, str. 728.*

skromne i jednostavne. One su u prvom redu odražavale financijsko stanje svojih vlasnika, ali i njihove želje da sve bude podređeno osnovnoj funkciji kuća – stanovanju.

6. 2. 4. Unutarnji izgled kuća

Unutarnji izgled srednjovjekovnih kuća, ponajviše njihov inventar, ovisio je u prvom redu o materijalnim mogućnostima vlasnika kuće. Bogatiji su obrtnici, naravno, živjeli udobnije, dok su siromašni zanatlije imali samo najnužnije za život. Razlike u opremljenosti pučanskih kuća najbolje očitavaju intentari dobara i oporuke splitskih obrtnika sredine 15. st. U njima se nalazi čitav niz kućanskih predmeta i namještaja kojim su bile opremljene kuće kasnosrednjovjekovnog Splita

Koliko se može zaključiti iz dostupnih izvora, unutrašnjost je pučanskih kuća u 15. st. bila u potpunosti drvena. To je zapravo i logično jer je drvo bilo znatno jeftinije od kamena. Od kamena su, pak, bili izgrađeni samo vanjski perimetralni zidovi kuća, a eventualne pregradnje pojedinih ćelija također su bile drvene, što dovoljno govori o izolaciji i higijeni srednjovjekovnih kuća.¹⁴²⁶ Podovi i stropovi također su bili izgrađeni od drvenih greda (*planchi*) koje su se oslanjale na kamene konzole (*dentes*) što su bile ugrađene u vanjske zidove kuće.¹⁴²⁷ I unutarnja stubišta bila su drvena, a sve je to povećavalo opasnost od požara, pogotovo ako su se u prizemlju nalazile obrtničke radionice što su za proizvodnju koristile otvoreni plamen, primjerice kovačnice. Da su se takvi požari zaista i događali potvrđuje i primjer kožara Filipa Kuparića sa Šolte koji je 06. travnja 1475. g. kupio ostatke jedne kuće *que fuit combusta*.¹⁴²⁸

No, da bismo bolje upoznali interijer kuća splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku, razmotrimo pomnije sačuvane arhivske spise i pokušajmo na temelju njih rekonstruirati raspored prostorija i inventar pučanskih kuća.

¹⁴²⁶ GRUJIĆ, N., "Kuća savršenog trgovca", 205.-206.

¹⁴²⁷ Takav tip gradnje pojavljuje se u to doba i u drugim mjestima istočnog Jadrana. – PLANIĆ LONČARIĆ, M., *Planirana izgradnja*, 128.; FISKVIĆ, I., *Dalmatinski prostori*, 20.; BENYOVSKY, I., "Privatni prostori", 54.; BARIŠIĆ, G., *Srednjovjekovne kuće*, [11.]; PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 259.

¹⁴²⁸ DAZ, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 91'

6. 2. 4. 1. Raspored prostorija i njihov inventar

Na samom vrhu srednjovjekovnih kuća obično su se nalazile kuhinje (*choquine*) koje su se ondje smiještale zbog požara što bi ga mogao izazvati plamen u ognjištu.¹⁴²⁹ To se, uostalom, dâ zaključiti i iz razmještaja prostorija jedne kanosrednjovjekovne kuće koja je do danas ostala sačuvana pokraj splitskog Vestibula.¹⁴³⁰ Doduše, sačuvani obrtnički inventari sredine 15. st. ne spominju izrijezom ognjišta, ali neki od njih bilježe komoštre, lance za postavljanje lonaca iznad vatre (*cadene da fuogo, cadene in cuxina*)¹⁴³¹ što očito pretpostavlja i ognjišta. Kako je kuhinja u zimskim mjesecima bila najtoplija prostorija u kući, tu se ponekad i spavalo, i to na klupama prekrivenima jastucima i krznom, kružno raspoređenima oko peći ili ognjišta.¹⁴³² Na taj je način u kućama s jednom prostorijom na svakom katu, vatra djelovala kao integracijsko središte unutar prostora.¹⁴³³

Kako svjedoče sačuvani obrtnički inventari, pored peći ili ognjišta te klupa na kojima se sjedilo i po potrebi spavalo, u kuhinji su se još nalazili i svi predmeti potrebni pri kuhanju: bakreni lonci (*ramini*),¹⁴³⁴ kotlići (*caldere*),¹⁴³⁵ tave (*frisore*),¹⁴³⁶ vjedra za vodu (*sechie*),¹⁴³⁷ zdjele (*scudelle*)¹⁴³⁸ i druge posude (*padelle, piadene*)¹⁴³⁹ poslagane po kakvoj polici (*credença*),¹⁴⁴⁰ smještene u košare (*coffani*)¹⁴⁴¹ ili samo okačene o zid. Naposljetku, tu su se također mogli nalaziti i svi predmeti potrebni pri pranju odjeće,¹⁴⁴²

¹⁴²⁹ Iz istog su se razloga kuhinje ponekad smiješale i sasvim odvojeno od stambenih prostora, primjerice u dvorištu, kao što je to bio slučaj s nekim kasnosrednjovjekovnim kućama u Trogiru. – PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, A., *Gotička stambena arhitektura*, 33.

¹⁴³⁰ MARASOVIĆ, T., "Razvoj stambene kuće u Splitu", 100.

¹⁴³¹ DAZ, SSA; k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259-259'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'

¹⁴³² SARTI, R., *Živjeti u kući*, 108.

¹⁴³³ *Isto*, 112.

¹⁴³⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁴³⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, sveš. 2, fol. 67'-68, 70, 75'-76, sveš. 3, fol. 112, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240

¹⁴³⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70, 75'-76; k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259-259'

¹⁴³⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', sveš. 2, fol. 70; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240

¹⁴³⁸ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁴³⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249'; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁴⁴⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'

¹⁴⁴¹ DAZ, SSA, K. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁴⁴² Iako u srednjem vijeku nije bilo detrdženata u suvremenom smislu, ipak su postojale neke metode uklanjanja tvrdokornih mrlja. U prvom redu, za pranje rublja koristio se domaći sapun dobijen kuhanjem

poput, primjerice, sapuna ili vjedara za vodu, jer se upravo kuhinja najčešće improvizirala u praonicu. Sukladno tomu kuhinja bi trebala imati i dovoljno sunca kako bi se u njoj moglo i sušiti rublje.¹⁴⁴³

U međukatu, između gospodarskih prostorija u prizemlju i kuhinje na vrhu kuće, nalazio se prostor za boravak i spavanje tijekom toplijih mjeseci u godini. Kako se radilo o samo jednoj prostoriji u kojoj je obitavala čitava obitelj, možemo zamisliti kako je izgledala privatnost prosječnog bračnog para.¹⁴⁴⁴ U tom su se dijelu kuće, dakle, odvijali svi procesi vezani za obitelj i kućanstvo, a naposljetku, u tom se prostoru i rađalo i umiralo.

Od namještaja koji je popunjavao taj središnji dio kuće, obrtnički inventari najčešće spominju razne stolove (*tauole*)¹⁴⁴⁵ prekrivene stolnjacima (*tovaye*),¹⁴⁴⁶ s pripadajućim stolcima (*sede*)¹⁴⁴⁷ i klupama za sjedenje (*banchi*).¹⁴⁴⁸ Zbog nedostatka prostora kasnosrednjovjekovni su stolovi obično bili sastavljeni od pokretnih stalaka s daskama te su se nakon upotrebe sklapali i sklanjali uza zid sobe.¹⁴⁴⁹ U središnjoj prostoriji kuće bogatijih pučana bio je smješten i krevet načinjen od madraca (*piume da leto, stramaço*)¹⁴⁵⁰ s uzglavljem (*chusinelli de piuma*),¹⁴⁵¹ a opremljen jastucima (*chusini*)¹⁴⁵² s jastučnicama (*entemele*),¹⁴⁵³ posteljinom (*linzoli*)¹⁴⁵⁴ i pokrivačima od

kaustične sode i svinjske masti. Posebno je kvalitetan bio španjolski sapun napravljen od maslinovog ulja, no bio je preskup za svakodnevnu uporabu. Osim pranja, krzno i vunena odjeća povremeno su se tukli, tresli i širkali. Također su se namakali u "lušiji", odnosno mješavini vode i pepela loze koji se potom ispirao kiselinom iscijeđenom iz nezrelog voća. Tvrđokorne mrlje također su se namakale u toplom vinu, trljale se zemljom kao abrazivnim sredstvom te su se potom ispirale u vrućoj vodi s pilećim perjem. – GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 51.

¹⁴⁴³ GRUJIĆ, N., "Kuća savršenog trgovca", 205.

¹⁴⁴⁴ BENYOVSKY, I., "Privatni prostori", 54.

¹⁴⁴⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

¹⁴⁴⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, sveš. 2, fol. 75'-76, 77, sveš. 3, fol. 112; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'

¹⁴⁴⁷ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁴⁴⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75'-76, 81'-82; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

¹⁴⁴⁹ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Tragom davnine*, 353.; BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, D., "Prilozi poznavanju interijera kuće", 99.-100.

¹⁴⁵⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75'-76, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁴⁵¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7, 32, sveš. 4, fol. 259-259', 277'-278

¹⁴⁵² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', sveš. 2, fol. 75'-76

¹⁴⁵³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'

grubog sukna (*sclauine*).¹⁴⁵⁵ Primjećujemo da se u obrtničkim inventarima uvijek navodi samo jedan krevet u kući, pa zaključujemo da je u njemu spavalo više članova obitelji. To i nije iznenađujuće znamo li da su kreveti u to doba bili veoma skupi.¹⁴⁵⁶ Za spavanje su služili i ležajevi s nogarima i daskama na koje su se stavljale slamarice. Ti pokretni ležajevi sklanjali su se preko dana, a uvečer su se ponovo slagali.¹⁴⁵⁷ Međutim, siromašniji obrtnici nisu imali ni takve ležajeve pa su spavali na daskama ili na škrinjama, obučeni u kapute ili pokriveni krznom.¹⁴⁵⁸ Srednjovjekovne kuće još ne poznaju ormare,¹⁴⁵⁹ pa su se posteljina, odjeća, posuđe i drugi predmeti pohranjivali u drvene škrinje (*casette, chasse*)¹⁴⁶⁰ ili čak u vreće (*sachi*).¹⁴⁶¹ Zidovi soba ukrašavali su se tapiserijama (*tapeda*)¹⁴⁶² i svetačkim ikonama (*anchona*)¹⁴⁶³ ili drugim ukrasima, primjerice malim srebrnim križevima (*crocieta*),¹⁴⁶⁴ a na pod su se stavljale podne prostirke (*carpeta*).¹⁴⁶⁵ Među obrtničkim inventarima nalazimo još i čitav niz drugih premeta što su se nalazili u unutrašnjosti pučanskih kuća sredinom 15. st.: svijećnjaci (*candeliri, ferali*),¹⁴⁶⁶ knjige (*libri*),¹⁴⁶⁷ razna oružja (*spada, archo, balestra*)¹⁴⁶⁸ i oruđa

¹⁴⁵⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75'-76, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

¹⁴⁵⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 67'-68, 70, 75'-76, sveš. 3, fol. 112

¹⁴⁵⁶ Prema nekim izračunima, koštali su isto koliko i 10 ovaca ili 2 krave. – BENYOVSKEY, I., "Privatni prostori", 55. I dok su u kasnosrednjovjekovnom Splitu krevete imali samo najimućniji pučani, na europskom je zapadu krajem 15. st. spavanje u krevetima već bilo uobičajeno za sve društvene slojeve. Štoviše, u to je doba jedan bolonjski zidar u svom dnevniku zabilježio čak i grijač kreveta koji je, pretpostavljamo, bio izrađen od nekakve metalne posude u koju se stavljala žeravica. – SARTI, R. *Živjeti u kući*, 138. Tijekom 16. st. ovaj se običaj proširio i na istočnu obalu Jadrana pa bakrene grijalice kreveta spominju i neki dubrovački inventari toga doba. – BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 105. Međutim, u siromašnom je Splitu krevet još i krajem 16. st. predstavljao luksuz. – BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, D., "Prilozi poznavanju interijera kuće", 99.

¹⁴⁵⁷ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 104.; BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, D., "Prilozi poznavanju interijera kuće", 100.

¹⁴⁵⁸ BENYOVSKEY, I., "Privatni prostori", 55.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Tragom davnine*, 348.; ISTA; *Juditini dvori*, 103.; MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., *Nepoznati svijet*, 75.

¹⁴⁵⁹ Na prve ormare nailazimo tek u renesansnim kućama. Radilo se o zidnim ormarima koji su se smještali u udubljene niše što su se pregrađivale policama. – BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 101.

¹⁴⁶⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70, 75'-76, 77, sveš. 3, fol. 112, sveš. 4, fol. 277-277', 277'-278; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240; 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'

¹⁴⁶¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75'-76, 77, 81'-82; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

¹⁴⁶² DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁴⁶³ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 257'-258

¹⁴⁶⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81'-82; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁴⁶⁵ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁴⁶⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁴⁶⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32; k. 10, sv. 24, fol. 23'-240, 247'-249

(*rampigno, falzeta*)¹⁴⁶⁹ te drugi predmeti, pa čak i bačve s vinom (*tinači di vino*).¹⁴⁷⁰ Naime, u kućama koje nisu imale konobu, bačve s vinom morale su se nalaziti u središnjem dijelu kuće, s obzirom da bi u kuhinji stalno bile izložene grijanju.

Koliko možemo zaključiti iz sačuvanih podataka splitskog notarijata, u pučanskim kućama nije bilo posebnih prostorija za obavljanje nužde i održavanje higijene¹⁴⁷¹ pa su vjerojatno i takve potrebe obavljale u središnjoj prostoriji kuće ili vani.¹⁴⁷² Kako gradski statut spominje septičke jame,¹⁴⁷³ zaključujemo da su bogatije kuće zasigurno imale nekakav sustav odvodnje otpadnih voda i fekalija. S druge strane, većina siromašnih pučana služila se noćnim posudama koje su se često praznile na javnim ulicama,¹⁴⁷⁴ ponekad čak i kroz prozor, ne vodeći računa o tome hoće li njihov sadržaj nekog pogoditi u glavu.¹⁴⁷⁵ Da je tako zaista i bilo, svjedoči i odredba Splitskog statuta koja zabranjuje prolijevanje izmeta pred gradskim vratima.¹⁴⁷⁶ No, nužda se, vjerujemo, ipak najčešće obavljala vani jer je jedna statutarna odredba izričito branila vršenje nužde pred tuđom

¹⁴⁶⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 14', 32, sveš. 2, fol. 68', 70, 75', 77, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

¹⁴⁶⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁴⁷⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 67'-68, 70, 75'-76, 81'-82, sveš. 3, fol. 112

¹⁴⁷¹ Doduše, u središnjoj prostoriji nekih bolje opremljenih kuća postojali su kameni zidni umivaonici (*schaffa, lavelum*) nad kojima se mogla obavljati svakodnevna higijena. Jedan takav umivaonik (*vna pilla de piera trouada suxo in camera*) pronađen je, primjerice, u kući šibenskog patricija *ser* Jurja Kamenarića, nakon njegove smrti 1451. g. – BUDEĆ, Goran, "Inventar dobara šibenskog patricija *ser* Jurja Kamenarića iz 1451. g.", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 28, Zagreb 2010., str. 74. Ovakvih je umivaonika inače najviše bilo na dubrovačkom i korčulanskom području, a brojni su primjerci pronađeni i na otocima Hvaru i Visu. – GRUJIĆ, Nada, "Zidni umivaonici 15. i 16. stoljeća u stambenoj arhitekturi dubrovačkog područja", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 23, Zagreb 1999., str. 64. Međutim, u vrelima splitskog notarijata nisam pronašla dokaza o postojanju zidnih umivaonika u kućama splitskih pučana što ne iznenađuje znamo li da je cijena jednog umivaonika bila dvostruko veća od cijene jednog prozora. – *Isto*, 68. Ipak, jedno se kameno korito za umivanje (*sechiarolo da lauar*) spominje u inventaru bogatog splitskog brijača Antuna Petrovog, no ono se, izgleda, nije nalazilo u njegovu domu, već u njegovoj brijačnici. – DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁴⁷² Ipak, izgleda da su u bolje opremljenim kućama postojali nekakvi nužnici s jamom ili barem mjesta gdje se bacala nečista voda, kako se to može zaključiti iz zapisa B. Kotruljevića. Nalazili su se ili u prizemlju ispod stubišta ili na višim katovima uz začelje, uz kanale. – JEREMIĆ, Risto, TADIĆ, Jorjo, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, Beograd 1938., str. 12.-13.; GRUJIĆ, N., "Kuća savršenog trgovca", 205. Međutim, u sačuvanim inventarima splitskih obrtnika iz sredine 15. st. nisam pronašla zapisa o takvim nužnicima.

¹⁴⁷³ Vidi bilješku 1425 u ovom poglavlju.

¹⁴⁷⁴ SARTI, R., *Živjeti u kući*, 129.

¹⁴⁷⁵ To dokazuje i jedan trogirski primjer s kraja 13. st. Naime, ne podnoseći buku ispod svog prozora, jedna je benediktinka nepoželjne "goste" zalila sadržajem svoje noćne posude. – BENYOVSKY, I., "Privatni prostori", 64.; ISTA, "Reguliranje gradskog prostora", 555.

¹⁴⁷⁶ *Item statutum et ordinatum est, quod nullus ponat fimum uel sordes, neque purgatorias aliquas ante fores seu portas ciuitatis Spalati...* – *Statut grada Splita*, knj. V., gl. 7, str. 724.

kućom.¹⁴⁷⁷ Osim toga, Splitski je statut zabranjivao i obavljanje nužde u crkvama iz čega se dá zaključiti da je i takvih situacija bilo.¹⁴⁷⁸

Međutim, usprkos nedostatku higijenskih navika i prostora za nuždu, interijer je pučanskih kuća ipak bio funkcionalan. Bogatiji su pučani živjeli udobnije, no manje imućni pojedinci imali su samo najosnovnije potrepštine. Primjerice, popis dobara splitskog kovača Nikole Bilinića¹⁴⁷⁹ navodi veoma skromni inventar njegove kuće: jednu škrinju, bačve za vino, par jastuka te nekoliko odjevnih predmeta. O raskošnom namještaju kakav su posjedovali bogatiji zlatari i klesari, Nikola je mogao samo sanjati. Ipak, i njegov inventar dobar je pokazatelj pučanske kulture stanovanja u kasnosrednjovjekovnom Splitu.

6. 3. Odijevanje

Odijevanje je oduvijek bilo sastavnim dijelom ljudske svakodnevice. Međutim, raskošno je odijevanje u prošlosti više nego ikad bilo statusnim simbolom jer su odjevni predmeti u srednjem vijeku bili veoma skupi, a k tomu su još neki dijelovi odjeće bili rezervirani isključivo za više društvene slojeve.¹⁴⁸⁰ Reprezentativni nakit i druge ukrase nosili su samo najimućniji pojedinci koji su se na taj način već i na prvi pogled razlikovali od svojih neuglednih sugrađana.¹⁴⁸¹ Tako je u srednjem vijeku vladalo mišljenje da se svatko treba odijevati prema svom društvenom statusu (*costume politico*).¹⁴⁸²

¹⁴⁷⁷ *Item statutum et ordinatum est, quod nullus seccedat ante domum alienam...* – Isto, knj. IV., gl. 59, str. 656.

¹⁴⁷⁸ *Item statutum et ordinatum est, quod nullus presumat in aliqua ecclesia ... turpitudinem facere.* – Isto, knj. I., gl. 17, str. 362.

¹⁴⁷⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 3, fol. 112

¹⁴⁸⁰ STEELE, P., *The Medieval World*, 16.

¹⁴⁸¹ JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Okvir slobode*, 345.

¹⁴⁸² ISTA, "Nasilje zakona", 28.-29. Slična su mišljenja o odijevanju vladala i u drugim društvima srednjovjekovnog Mediterana. Primjerice, u onodobnoj su Firenci posebna pravila o odijevanju različitih društvenih slojeva išla čak toliko daleko da je vrijednost nevjestina miraza određivala kakav model odjeće žena može nositi. – BENDER, T., *Negotiating Marriage*, 89. U srednjovjekovnom je Dubrovniku, pak, *Ordo de dotibus et nuptiis* detaljno navodio kakve haljine i nakit mlada plemkinja mora ponijeti u brak. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Okvir slobode*, 347. Međutim, da bi se spriječio pretjerani konzumerizam, gradske su vlasti u kasnom srednjem vijeku počele zabranjivati nošenje pretjerano luksuzne odjeće. U tom je smislu francuski zakon o raskošnoj odjeći iz 1294. g. imao dvojaku svrhu. S jedne je strane zabranjivao

S druge strane, odijevanje nižih društvenih slojeva bilo je veoma jednostavno i prije svega praktično. Ono je u zimskim mjesecima osiguravalo toplinu tijela, a u ljetnim je mjesecima trebalo biti što laganije kako ne bi dodatno smetalo pri obavljanju svakodnevnih poslova. Osim toga, odijevanje je u srednjem vijeku trebalo biti primjereno i dolično jer su odjevni predmeti, smatrala je Crkva, služili u prvom redu skrivanju ljudskog tijela i odvođenju od požude i drugih napasti.¹⁴⁸³

O vrijednosti odjeće u srednjem vijeku svjedoče notarski dokumenti, u prvom redu obrtnički inventari i oporuke u kojima se brižljivo nabraja svaki pojedini odjevni predmet njihovih vlasnika. Kako je odjeća bila skupa, nerijetko se i oporučno ostavljala, davala kao plaća obrtničkim naučnicima ili se čak poklanjala kao miraz.¹⁴⁸⁴ Primjerice, obrtnički je naučnik Radoje Radojević trebao po isteku svoje službe kod majstora kožara Ivana Rudice iz Splita, uz radni alat, dobiti i jedan par cipela, jedan podstavljeni ogrtač te tri košulje i troje hlača (*vnum par caligaram, vnam diploidem, tres camissias et tres serabulas*).¹⁴⁸⁵ Zanimljiv je i primjer splitskog klesara Dujma Ivanovog koji u svojoj oporuci od 13. lipnja 1454. g. oporučno ostavlja svojoj sluškinji Radoslavi jednu pamučnu halju (*gonella de panno*) koja joj se imala dati kad se bude udavala (*che la sia data quando anderà al marido*).¹⁴⁸⁶ Osim toga, da su odjevni predmeti u srednjem vijeku bili veoma vrijedni svjedoči i statutarna odredba kojom se reguliralo čak i nasljeđivanje odjeće u slučajevima smrti bez oporuke.¹⁴⁸⁷

pučanima nošenje skupog krzna i nakita, ali je ujedno i ograničavao broj odjevnih predmeta koji su pripadnici plemstva mogli godišnje kupiti. – STEELE, P., *The Medieval World*, 21.

¹⁴⁸³ Naime, Crkva je u srednjem vijeku posebice nalagala dolično odijevanje žena, a žudnju za raskošnim odijevanjem i kićenjem poistovjećivala je s drugim oblicima žudnje i pohlepe. S druge strane, nedolično odijevanje žena moglo je prouzročiti i seksualnu žudnju kod muškaraca što je u očima Crkve bio težak grijeh. Naime, raskoš je bila neprijatelj čednosti i raspirivatelj strasti, smatrali su suvremenici. Putenost se nije smatrala vrlinom žene, već opasnošću koja mora biti pod nadzorom. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., "Nasilje zakona", 26.; ISTA, *Okvir slobode*, 349., 352.

¹⁴⁸⁴ Bilo je to uobičajeno i u drugim komunama istočnog Jadrana. – BUDEČ, Goran, "Materijalni predmeti labinskog stanovništva u razdoblju od 1525. do 1550. godine", *Historijski zbornik*, god. LXII, br. 2, Zagreb 2009., str. 348.

¹⁴⁸⁵ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 175'

¹⁴⁸⁶ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 11-11'

¹⁴⁸⁷ *Item statutum et ordinatum est, quod si post mortem alicuius remeneant uxori sue aliqua uestimenta, centure seu corrigie argentee, perle, uel ornamenta mulierum et similia, tunc tales res non sint uxoris, sed esse debeant heredum mariti, preter uestimenta, que ad cottidianum usum uxoris sunt neccesaria, nisi defunctus de predictis rebus aliud duxerit ordinandum.* – *Statut grada Splita*, knj. III., gl. 31, str. 496.

U idućem ćemo se odjeljku, dakle, detaljnije upoznati s načinom odijevanja splitskih pučana u kasnom srednjem vijeku. Pritom ćemo se poslužiti u prvom redu spomenutim inventarima i oporukama te drugim notarskim dokumentima u kojima se nabrajaju dijelovi odjeće, obuće i nakita splitskih pučana sredinom 15. st.

6. 3. 1. Vrsta odjeće i obuće

U kasnom srednjem vijeku odjeća sve više naglašava spolni identitet svojih vlasnika. Naime, od 14. i 15. st. sve se više razlikuju muška i ženska odjeća¹⁴⁸⁸ pa tako hlače postaju rezervirane isključivo za muškarce, dok su suknje i duge haljine nosile samo žene.¹⁴⁸⁹ Tu razliku u odjeći muškarca i žene potvrđuju i sačuvani notarski izvori.

Dakle, iz obrtničkih inventara koje smo ovdje detaljnije proučavali proizlazi da su se muškarci najčešće odijevali u hlače (*serabule*),¹⁴⁹⁰ košulje (*camice, camissie*)¹⁴⁹¹ ili tunike (*tunica, çuponia*)¹⁴⁹² te poluduge halje (*veste*).¹⁴⁹³ Preko ramena najčešće su prebacivali kratke prsluke (*zupaneli, zupponi*),¹⁴⁹⁴ a ponekad su se još ogrtali i raznim ogrtačima (*manteli*)¹⁴⁹⁵ i podstavljenim plaštevima (*diplodi*).¹⁴⁹⁶ Naposljetku, pokrivali su i glave i to kapama koje su se nazivale *barete*.¹⁴⁹⁷ Žene su, pak, nosile suknje (*gone*)¹⁴⁹⁸ ili haljine (*gonelle*),¹⁴⁹⁹ a preko njih su prebacivale duge halje u jednom komadu

¹⁴⁸⁸ LACROIX, P., *Manners*, <http://www.gutenberg.org/files/10940/10940-h/10940-h.htm>

¹⁴⁸⁹ SARTI, R., *Živjeti u kući*, 236.

¹⁴⁹⁰ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 175'

¹⁴⁹¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5', 32, sveš. 2, fol. 48'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 175'

¹⁴⁹² DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 91'-92; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 113

¹⁴⁹³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'. Doduše, *veste* su podjednako nosili muškarci i žene. Mogle su biti sa ili bez rukava koji su se po potrebi prikopčavali ili prišivali. Kod skupljih komada odjeće, rukavi su bili izrađeni od finijih materijala i k tomu još ukrašeni, no takve su odjevne predmete nosili samo pripadnici bogatijih društvenih slojeva. – BUDEČ, G., "Inventar dobara", 82.

¹⁴⁹⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 19-19', 32, sveš. 2, fol. 77, sveš. 4, fol. 259-259', 277'-278, 281-281'; k. 10, sv. 24, fol. 246-246'; 247'-249

¹⁴⁹⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, sveš. 2, fol. 48', 75'-76, sveš. 4, fol. 281-281'; k. 10, sv. 24, fol. 246-246'; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 113

¹⁴⁹⁶ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 175'

¹⁴⁹⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11, sveš. 4, fol. 259-259'

¹⁴⁹⁸ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249, 257'-258

¹⁴⁹⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 6'-7, 14', 32, sveš. 2, fol. 67'-68, 70, 75'-76, sveš. 4, fol. 277-277', 277'-278, 279, 291-291'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 11-11', 13'-14'

(*fostagne, fustagne*).¹⁵⁰⁰ Ramena su prekrivale ženskim plaštevima s kukuljicama (*cape da donne*).¹⁵⁰¹ Isti su odjevni predmeti iz tog doba ostali zabilježeni i u notarijatu drugih komuna istočnog Jadrana,¹⁵⁰² a slična se odjeća tada nosila i drugdje na europskom zapadu.¹⁵⁰³

Odjeća se krojila na tada uobičajen način u Mletačkoj Dalmaciji, no neki su komadi valjda bili i veoma moderni jer notari bilježe da su bili izrađeni na "turski način". Tako je, primjerice, brijač Antun Petrov posjedovao jednu halju podstavljenu janječim krznom i skrojenu "po turski" (*gona turchina cum agneline soto*),¹⁵⁰⁴ a i inventar postolara Ostoje Hrvatinića bilježi dva kaputa od kojih je jedan bio *turrchino*.¹⁵⁰⁵

Izuzmemo li košulje, možemo reći da među sačuvanom arhivskom građom koja se odnosi na splitske obrtnike nema podataka o donjem rublju ili o pidžamama, iako su ti odjevni predmeti u 15. st. već odavno bili poznati.¹⁵⁰⁶ Što se tiče odjeće za spavanje, siromašniji su pučani, koji nisu imali krevete, vjerojatno spavali u svakodnevnoj odjeći upotpunjennoj krznenim pokrivalima. U hladnim zimskim noćima, bio je to jedini način da se osigura toplina ležaja.

Od pučanske obuće, pak, notarski izvori u nekoliko navrata spominju *calze*¹⁵⁰⁷ kao cipele za muškarce, dok su žene na noge navlačile *ochsubre* ili *zoccole*.¹⁵⁰⁸ Kako smo već isticali, cipele su se izrađivale od kože,¹⁵⁰⁹ najvjerojatnije s drvenim poplatima, kako sugerira riječ *zocoli*.¹⁵¹⁰ Kakvih su oblika i boja cipele bile, nije moguće detaljnije

¹⁵⁰⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁵⁰¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 278'-279'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁵⁰² BUDEČ, G., "Materijalni predmeti", 349.-350.; BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 170.-179.

¹⁵⁰³ STEEL, P., *The Medieval World*, 32.-33.

¹⁵⁰⁴ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁵⁰⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81'-82

¹⁵⁰⁶ Prvo donje rublje (*tunica interior*) spominje se već u antičko doba, a u 13. st. postoji jasna razlika između finije odjeće koja dolazi u dodir s tijelom i grublje odjeće koja dolazi preko nje. Neke oporuke već tada spominju gaće (*mutandas*) koje su izgleda nosili samo muškarci, dok žene ispod suknji najčešće nisu nosile ništa. – SARTI, R., *Živjeti u kući*, 224.-227.

¹⁵⁰⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', 32, sveš. 2, fol. 48'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁵⁰⁸ BRAUDEL, F., *Strukture svakidašnjice*, 341.

¹⁵⁰⁹ Vidi odjeljak *Stočarski proizvodi u obrtnoj proizvodnji* u poglavlju 4.

¹⁵¹⁰ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 178.

opisati na temelju dostupnih podataka. Izvori također nigdje ne spominju ni čarape (*calcette*), što ne znači, naravno, da se nisu nosile.¹⁵¹¹

Što se tiče, pak, materijala i boja odjeće, bili su to glavni elementi što su razlikovali odjevne predmete plemića od onih nižih društvenih slojeva.¹⁵¹² I dok su *nobiles Spaleti* tkanine uglavnom kupovali u Mlecima ili kod stranih trgovaca što su brodovima obilazili obalu i prodavali različite stvari, splitske su pučanke sve materijale za odjeću najčešće izrađivale same, u vlastitim kućama za tkalačkim stanom.¹⁵¹³ Samo se krzno, koje nije bilo moguće izraditi u vlastitoj proizvodnji, kupovalo od distriktualnih stočara.¹⁵¹⁴

Sudeći prema podacima sačuvanim u obrtničkim inventarima, pučanski su odjevni predmeti najčešće bili izrađeni od grubih tkanina¹⁵¹⁵ poput raše (*de rassa*),¹⁵¹⁶ vune (*de lana*)¹⁵¹⁷ ili fustana (*de fustagno*),¹⁵¹⁸ grubog pamučnog platna turskog podrijetla.¹⁵¹⁹ Samo su skuplji komadi djeće bili izrađeni od mekših tkanina (*de pano*)¹⁵²⁰ ili od *tele*, platna što se u naše krajeve također uvezio iz Turske.¹⁵²¹

Osim što su se materijali za krojenje odjeće mogli izraditi kod kuće, tkanine su se mogle kupiti i kod trgovaca sukna (*draperii*). Međutim, sačuvani inventari svjedoče da su i drugi obrtnici u svojim radionicama posjedovali i po nekoliko bala različitih tkanina koje su koristili u proizvodnji, a možda i prodavali. Tako je, primjerice, u inventaru bojadisara sukna Tvrdislava Vulkasinovića zabilježeno 87 lakata grube raše (*rassa*) te 2 lakta finije raše (*rassa bona*),¹⁵²² koje je očito koristio u svakodnevnom poslu, a nakon

¹⁵¹¹ Da su se u kasnom srednjem vijeku čarape ipak nosile potvrđuju i onodobne labinske privatno-pravne isprave. – BUDEČ, G., "Materijalni predmeti", 362.-363.

¹⁵¹² JANEKOVIĆ RÖMER, Z., "Nasilje zakona", 26.-27.

¹⁵¹³ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 37.

¹⁵¹⁴ Opet vidi odjeljak *Stočarski proizvodi u obrtnoj proizvodnji* u poglavlju 4.

¹⁵¹⁵ Takvi su materijali ostali zabilježeni i u pučanskim inventarima drugih dalmatinskih komuna, primjerice onima dubrovačkim. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Maruša*, 150.

¹⁵¹⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 19-19', sveš. 2, fol. 48'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁵¹⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 278'-279; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240

¹⁵¹⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11, 19-19', sveš. 4, fol. 277'-278; k. 10., sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁵¹⁹ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 174.

¹⁵²⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11, sveš. 2, fol. 67'-68, 75'-76, sveš. 4, fol. 277'-278, 278'-279

¹⁵²¹ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 173.

¹⁵²² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5

smrti krznara Ratka Galkovića i u njegovoj je radionici pronađeno 29 lakata *de tela grossa*.¹⁵²³ Taj je materijal, čini se, bio veoma cijenjen jer i inventar imućnog brijača Antuna Petrovog bilježi 27 lakata *de tella sotile*,¹⁵²⁴ a inventar krznara Marina Radanovog 5 lakata iste tkanine.¹⁵²⁵

Što se tiče boja odjeće, pak, notarski dokumenti najčešće bilježe crnu boju (*nigra*, *negra*)¹⁵²⁶ koja je bila među najjeftinijama u izradi,¹⁵²⁷ a osim nje bilježe još i bijelu (*biancha*)¹⁵²⁸ te sivu boju (*berretina*),¹⁵²⁹ dakle uglavnom prirodne boje materijala jer su obojene tkanine, kako smo već isticali,¹⁵³⁰ bile izrazito skupe. Ipak, sačuvani obrtnički inventari bilježe i nešto obojene odjeće. Primjerice drvodjelac Dujam Petković posjeduje jedan stari zeleni ogrtač (*gonela verde vecchia*),¹⁵³¹ dok je sličan ogrtač, samo ženski i plave boje (*gonela de pano azuro de dona*), zabilježen i u inventaru splitskog zlatara Vlatka Petkovića Sankovića.¹⁵³² Osim toga, nosile su se i crvene kape (*bereta rossa*),¹⁵³³ a neki inventari spominju čak i crnu odjeću s crvenim uzorcima (*çornea de pano nigro cum zbare rosse*).¹⁵³⁴ Onodobna je moda, dakle, voljela žarke boje,¹⁵³⁵ no modne su trendove mogli slijediti samo najimućniji pripadnici komunalnog društva.

¹⁵²³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7

¹⁵²⁴ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁵²⁵ DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁵²⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 48', 75'-76, 77, 259-259', sveš. 4, fol. 277'-278; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁵²⁷ Iz istog je razloga crna odjeća u to doba rasprostranjena i među pučanima drugih gradova europskog zapada. – BUDEČ, G., "Materijalni predmeti", 352.

¹⁵²⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 19-19', 32; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁵²⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'; k. 10, sv. 24, fol. 257'-258; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁵³⁰ Vidi odjeljak *Tekstilna struka* u poglavlju 5.

¹⁵³¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259-259'

¹⁵³² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'

¹⁵³³ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁵³⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11

¹⁵³⁵ To potvrđuju, primjerice, i inventari labinskih građana i građanki među kojima se mogu pronaći odjevni predmeti plave, zelene i crvene, pa čak i ljubičaste ili ružičaste boje, a odjeća tih boja ostala je zabilježena i u inventarima dubrovačkih građanki i bogatih pučanki. – BUDEČ, G., "Materijalni predmeti", 353.-356.; JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Maruša*, 150. Osim toga, zelena i plava odjeća bila je u 15. st. popularna i među siromašnim slojevima drugdje u zapadnoj Europi. – STEEL, P., *The Medieval World*, 32.

6. 3. 2. Ukrasi i nakit

Pučka se odjeća za svečanije prigode nadopunjavala raznim ukrasima i nakitom. Naime, pripadnici siromašnijih društvenih slojeva nisu za posebne prilike imali svečanu odjeću, već su jednostavno nosili ono najbolje što imaju.¹⁵³⁶ Tu su odjeću, sudeći po notarskim spisima, nadopunjavali pojasevima (*cinguli*),¹⁵³⁷ vrpčama (*stropali*)¹⁵³⁸ i rupcima (*fazoli*, *façoli*),¹⁵³⁹ ponekad čak vezenima svilom (*laboratum sirico*)¹⁵⁴⁰ ili srebrom (*de argento*).¹⁵⁴¹ Oni su se za odjevne predmete pričvršćivali kopčama (*axole*),¹⁵⁴² dok je dugmad (*botoni*)¹⁵⁴³ imala više ukrasnu funkciju.¹⁵⁴⁴ Osim kićenja, rupci su zacijelo služili i za pokrivanje ramena i glave. Uz to, kao ukrasi nosili su se još i krzeni ovratnici (*pellice*),¹⁵⁴⁵ a ponekad se i pamučna odjeća podstavljala krznom (*fodera*, *foderatura*)¹⁵⁴⁶ koje je, osim lijepog izgleda, davalo i toplinu. Tako je, primjerice, splitski zlatar Vlatko Petković Sanković posjedovao mušku crnu halju od mekše tkanine, podstavljenu krznom (*vesta de pano nigro de homo fudrada con piliçoni*).¹⁵⁴⁷

Osim ovakvih modnih dodataka, u posebnim prilikama, poput vjenčanja ili gradskih i crkvenih svečanosti, splitski su pučani nosili i nakit. Notarski dokumenti najčešće spominju srebrno i zlatno prstenje (*anneli*)¹⁵⁴⁸ i naušnice (*cercelli*),¹⁵⁴⁹ uglavnom

¹⁵³⁶ GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 70.

¹⁵³⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77; k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 281'

¹⁵³⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 10'-11'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁵³⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, sveš. 2, fol. 70, 75'-76, sveš. 4, fol. 279

¹⁵⁴⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 278'-279

¹⁵⁴¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77, sveš. 4, fol. 278'-279

¹⁵⁴² DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁵⁴³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 278'-279; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁵⁴⁴ STEEL, P., *The Medieval World*, 31.

¹⁵⁴⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7, sveš. 2, fol. 75'-75, 81-81'; k. 10, sv. 24, fol. 246-246', 247'-249, 257'-258; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'. Izričaj *pellica*, ovisno o kontekstu, može označavati i kožni kaput. – BUDEČ, G., "Materijalni predmeti", 361.-362.

¹⁵⁴⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁵⁴⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'

¹⁵⁴⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 32, sveš. 2, fol. 70, 81'-82, sveš. 4, fol. 278'-279, 279; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁵⁴⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 6'-7, 32, sveš. 2, fol. 70, 75'-76, 80-80', sveš. 4, fol. 279; k. 12, sv. 28, sveš. 4, fol. 3'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'. No, na dubrovačkom području *cercelli* su predstavljali više od običnih naušnica. Naime, bili su to "znakovi braka" koje su nosile udane žene. Ti su komadi nakita visjeli iznad oba uha te su srebrnim lančićem bili pričvršćeni za veo na glavi. Bio je to lokalni običaj koji je naglašavao društvene razlike jer su mnoge priproste žene nosile vjenčano prstenje. – JANEKOVIĆ RÖMER, Z., *Maruša*, 150.

bez detaljnijih opisa. Zanimljivo, u inventarima obrtnika koje smo ovdje proučavali nema zabilježenih ogrlica (*cadene*) i lančića (*cadenelle*) pa pretpostavljamo da su takav nakit posjedovale samo žene, iako se i naušnice spominju u inventarima i oporukama muškaraca. Osim toga, sačuvani podaci pokazuju kako su nakit posjedovali pučani različitih zanimanja, ali najviše komada navode, naravno, inventari zlatara.

Dakle, iz navedenih primjera možemo zaključiti kako su se splitski pučani, usprkos siromaštvu, neimaštini i općenito niskom životnom standardu, ipak voljeli dotjerivati. Njihova odjeća, ukrasi i nakit, pretpostavljamo, nikad nisu dostigli onu vrijednost kakvu su imali odjevni predmeti plemića i bogatih građana, no sačuvani inventari ipak pokazuju stanovitu kulturu odijevanja i među pučanskim slojevima društva. Ona je, vidjeli smo, po svemu odgovarala materijalnim mogućnostima i društvenom statusu pojedinca.

6. 4. Prehrana

Prehrana je, uz odijevanje, također važan aspekt društvene svakodnevice koji je u dosadašnjim istraživanjima domaćih medijevista bio nepravedno zapostavljen. Razlog tomu nedostatak je izvorne građe čijom bi se analizom mogla rekonstruirati kultura prehrane širokih pučanskih slojeva u srednjem vijeku. Bilo je, doduše, nekoliko pokušaja da se ocrtaju prehrambene navike ljudi u prošlosti,¹⁵⁵⁰ kao i općenitih tekstova o opskrbi

¹⁵⁵⁰ FSKOVIĆ, Cvito, "Prilog poznavanju ishrane 16. i 17. st. u Dalmaciji", *Adrias Zavoda za znanstveni i umjetnički rad JAZU u Splitu*, br. 1, Split 1987., str. 119.-148.; ZGLAV-MARTINAC, Helga, *Tako su jeli naši stari* (Katalog izložbe Muzeja grada Splita), Split 1997.; IVANIŠEVIĆ, Jelena, "Lačan ne haje toliko za ljubav: Gastronomija dunda Maroja između srednjovjekovlja i renesanse", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 49, Dubrovnik 2001., str. 9.-25.; STOJAN, Slavica, *Slast tartare. Marin Držić u svakodnevici renesansnog Dubrovnika*, Zagreb-Dubrovnik 2007., str. 177.-182.; CELIO CEGA, Fani, "Kuhinja, blagovanje, prehrana u plemićkoj palači u 18. stoljeću: ideja za stalni postav u Muzeju grada Trogira", *Etnološka istraživanja*, br. 12/13, Zagreb 2008., str. 285.-298.; BRADARA, Tatjana, "Oprema stola kasnosrednjovjekovnog i novovjekovnog doba. Osvrt na stolno keramičko posuđe pronađeno na istarskom poluotoku", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. III (*Cerealia, oleum, vinum...: kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*) (ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, ULJANČIĆ-VEKIĆ, Elena), Poreč 2009., str. 63.-71.; RAVANČIĆ, Gordan, "Imago vini: predodžba o vinu u srednjovjekovnom Dubrovniku", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. III (*Cerealia, oleum, vinum...: kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*) (ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, ULJANČIĆ-VEKIĆ, Elena), Poreč 2009., str. 107.-120.

istočnojadranskih gradova žitom, solju i vinom,¹⁵⁵¹ no detaljnijih istraživanja o srednjovjekovnim kulinarskim receptima, kulturi blagovanja i ponašanju za stolom do sada u domaćoj historiografiji nije bilo. Nažalost, šturost administrativnog jezika notarskih spisa ne pruža odgovore na brojna pitanja zainteresiranih istraživača, no na temelju sačuvanih podataka ipak se mogu odrediti glavne okosnice prehrambenih navika pučanskih slojeva u srednjem vijeku.

U donošenju zaključaka o ishrani splitskog srednjovjekovnog društva poslužit ćemo se prije svega gradskim statutom koji je regulirao brojne pojedinosti o opskrbi grada hranom, no kao važni izvori za ovu temu poslužit će i sačuvani inventari i oporuke splitskih obrtnika čiji zapisi nedvojbeno upućuju na stav srednjovjekovnih ljudi prema hrani. I naposljetku, dio naših zaključaka, zbog nedostatka pisanih izvora, nužno će se morati osloniti na procjene, pretpostavke i analogiju s prehrambenim navikama drugih srednjovjekovnih društava.

6. 4. 1. Srednjovjekovna percepcija hrane

U srednjem vijeku prehrana je bila odraz ugleda pojedinca i stvar njegova društvena prestiža. Naime, dugo se vjerovalo da svatko mora jesti ovisno o vlastitoj izvrsnosti pod čime se podrazumijevao u prvom redu društveni položaj pojedinca.¹⁵⁵² Tako su, zapravo, nastala uvjerenja da postoji određena hrana za određene društvene slojeve.¹⁵⁵³ No, ta srednjovjekovna percepcija hrane kao statusnog simbola nije se odnosila samo na njezinu kvalitetu, već i kvantitetu, pa su se u prošlosti društvene elite

¹⁵⁵¹ ČOLAK, Nikola, "Proizvodnja i pomorska trgovina paškom soli do pada Paga pod mletačku vlast g. 1409.", *Pomorski zbornik, Zadar-Zagreb 1963.*, str. 477.-515.; RAUKAR, Tomislav, "Zadarska trgovina solju u 14. i 15. stoljeću", *Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest*, br. 7-8, Zagreb 1969.-1970., str. 19.-79. (pretisak u *Studije o Dalmaciji*, str. 297.-356.); KOLANOVIĆ, J., *Šibenik*, 167.-173.; RAVANČIĆ, Gordan, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb 2001.; RAUKAR, Tomislav, *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva*, Zagreb 2003., str. 29.-36.; DOKOZA, S., *Dinamika otočnog prostora*, 87.-100.

¹⁵⁵² Takva shvaćanja možda najbolje dočarava aforizam Brillat Savarina "Reci mi što jedeš i reći ću ti tko si". – IVANIŠEVIĆ, J., "Laćan ne haje", 11.

¹⁵⁵³ Naime, krilate su se životinje smatrale plemenitima pa su stoga i bile hrana za plemenite. S druge strane, meso svinje koja ruje po blatu ili gomolj repe koji raste pod zemljom, bili su hrana koja se smatrala prikladnom za neuglađene pučane. – SARTI, R., *Živjeti u kući*, 193.-194., 201.; LACROIX, P., *Manners*, <http://www.gutenberg.org/files/10940/10940-h/10940-h.htm>

degutantno prežderavale velikim količinama hrane,¹⁵⁵⁴ dok su pučanske mase svakodnevno gladovale. Prema tome, u kasnom srednjem vijeku hrana je bila jedno od najvažnijih sredstava društvene diferencijacije i instrument reprezentacije političke ili društvene moći.¹⁵⁵⁵ Sukladno takvoj percepciji hrane, i opće je mišljenje o pretilosti bilo suprotno od onoga današnjeg, pa su se krupniji ljudi u pravilu smatrali zdravima i jakim, a oni mršaviji slabima i sklonima oboljenjima.¹⁵⁵⁶ Stoga nije začuđujuće što su društvene elite prekomjerno uživale u hrani, dok su niži slojevi društva o njoj mogli samo sanjati..

Dakle, prehrana se pojedinih društvenih slojeva u srednjem vijeku uvelike razlikovala, kako po svojoj kvaliteti, tako i po kvantiteti. Međutim, naš je zadatak ovdje ustanoviti kojim su se namirnicama prehranjivali splitski pučani u kasnom srednjem vijeku, kako se hrana pripremala, koliko se često konzumiralo kvalitetnije namirnice te kako je izgledao stol prosječne obrtničke obitelji.

6. 4. 2. Prehrambene namirnice

Najviše podataka o prehrambenim namirnicama Splitskana u srednjem vijeku donosi gradski statut koji svojim odredbama regulira gospodarenje nikad dostatnim žitom u gradu. S obzirom na količinu pažnje koja se posvećuje žitaricama (*bladum*), očito je da su upravo one činile temelj prehrane stanovništva u srednjem vijeku.¹⁵⁵⁷ Uz žito (*frumentum*), Statut spominje još i pšenicu (*granus*), ječam (*ordeum*), te proso (*milius*)¹⁵⁵⁸ što znači da su se upravo od tih namirnica spravljale kaše koje su se svakodnevno posluživale na stolovima splitskih pučana.¹⁵⁵⁹ Slične kaše vjerojatno su se spravljale i od

¹⁵⁵⁴ Izračunato je, primjerice, da se u 16. st. na dvoru švedskog kralja Erika u prosjeku dnevno konzumiralo čak 6500 kalorija što je zacijelo imalo negativan učinak po zdravlje. – SARTI, R., *Živjeti u kući*, 197.

¹⁵⁵⁵ IVANIŠEVIĆ, J., "Lačan ne haje", 15.

¹⁵⁵⁶ Srednjovjekovna percepcija mršavosti posebno je bio problem sitnijih žena koje su zbog svoje konstitucije i slabe tjelesne građe obično bile smatrane lošim radnicama, nerotkinjama i nesposobnima za obavljanje bračnih dužnosti.

¹⁵⁵⁷ BRAUDEL, F., *Strukture svakidašnjice*, 106.-111.; RANDIĆ, Mirjana, RITTIG-BELJAK, Nives, *Svijet hrane u Hrvatskoj* (Katalog izložbe Etnografskog muzeja Zagreb), Zagreb 2006., str. 26.

¹⁵⁵⁸ *Ad hoc ut copia bladi scilicet frumenti, ordeï, spelte, milei et alterius cuiuscumque bladi...* – *Statut grada Splitska*, 730.

¹⁵⁵⁹ Slične kaše bile su svakodnevna hrana siromašnih slojeva i drugdje u srednjovjekovnoj Europi. – BRAUDEL, F., *Strukture svakidašnjice*, 135.-136. Osim toga, kaše od ječmena brašna ili kruha natopljenog u mlijeku davale su se i bebama kao nadomjestak hrane dojenčadi, no takva prehrana za bebe obično nije

raznih mahunarki poput leće (*lens*) ili boba (*faba*), iako o tome nemamo sačuvanih zapisa.

Osim toga, žitarice su se također mljele u brašno od kojeg se potom pekao kruh, no on se, barem onaj svježi, rijetko nalazio na stolovima siromašnih pučanskih obitelji. Naime, kaše od žitarica mogle su poslužiti kao cjeloviti obrok, dok je suhi kruh tražio još barem i mlijeko. Osim toga, za pečenje kruha trebalo je samljeti brašno što se dodatno plaćalo,¹⁵⁶⁰ a naposljetku je trebalo nabaviti i kvasac. Prema tome, u srednjem je vijeku čak i suhi kruh bio poželjna hrana, pogotovo u usporedbi s bezukusnim kašama od manje vrijednih žitarica. Svježi bijeli kruh bio je luksuz,¹⁵⁶¹ a predstavljao je raskoš u kojoj su mogli uživati samo najbogatiji slojevi srednjovjekovnog društva.¹⁵⁶²

Uz žitarice, na stolovima splitskih pučana moglo se nalaziti i svakojako voće i povrće što se uzgajalo u okolnim selima splitskog distrikta. Doduše, namirnice biljnog podrijetla nisu se u srednjem vijeku smatrale nutritivno vrijednima,¹⁵⁶³ no u nedostatku mesnih obroka, mogle su poslužiti za popunjavanje praznog želuca. Voće i povrće se prodavalo na gradskoj tržnici, no preprodaja i šverc bili su zabranjeni jer je Splitski statut propisivao da se u grad mogu donositi samo vlastiti proizvodi.¹⁵⁶⁴ No, osim proizvoda iz splitskog distrikta, na stolovima obrtnika i drugih pučana zasigurno su se nalazile i namirnice uzgojene u vrtovima splitskih predgrađa. Kako smo već isticali, većina se

imala najbolji ishod. – FABIJANEC, S. F., "Djeca pod okriljem odraslih", 135.; NIKOLIĆ, Zrinka, "Profesija – hraniteljica: dojilje u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. IV. (*Filii, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*) (gl. ur. MOGOROVIĆ, CRLJENKO, Marija), Poreč 2011., str. 97.

¹⁵⁶⁰ Brašno se mljelo u soliniskim mlinicama koje su bile pod zakupom. Cijene mljevenja i obveze zakupnika regulirala je Komuna statutarnim reformacijama. – ... *quod ipse emptor debeat accipere a mazinare uolentibus granum et bladum in ipsis molendinis de XII unum. ... commune teneatur soluere molas, coperire domos et reparare pontes expensis communis. Et dictus emptor teneatur dictas expensas facere pro communi et postea computentur sibi in solutione pretii.* – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 82-83, str. 908. Više o srednjovjekovnim soliniskim mlinicama i mlinarima vidi u: KATIĆ, Lovre, "Solinski mlinari u prošlosti", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, br. 2, Split 1952., str. 201.-219.; ISTI, *Solinški mlinovi u prošlosti*, Zagreb 1953.

¹⁵⁶¹ BRAUDEL, F., *Strukture svakidašnjice*, 136.

¹⁵⁶² I dok se svježi bijeli kruh nalazio samo na stolovima plemićkih obitelji, u srednjovjekovnom se Parizu, primjerice, za pučane i sluge pekla posebna vrsta kruha, tzv. "obični kruh". – LACROIX, P., *Manners*, <http://www.gutenberg.org/files/10940/10940-h/10940-h.htm>

¹⁵⁶³ Isto.

¹⁵⁶⁴ *Addimus etiam quod nullus sit ausus emere poma cuiuscumque generis ab aliquo forense ad reuerendum sub pena decem soldorum dicto communi soluenda.* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 96, str. 690.

gradskih obrtnika bavila i agrarnom privredom, najčešće vinogradarstvom kojim je popunjavala skromni budžet od obrtničke proizvodnje. Dakle, u jesenskim bi se mjesecima na pučanskim stolovima zasigurno našlo i ponešto grožđa, iako se ono većim dijelom koristilo za proizvodnju vina. Kako je svaki težak uz lozu sadio i masline,¹⁵⁶⁵ u kućama je uvijek bilo i dovoljno ulja, kako za rasvjetu (uljanice), tako i za pripremanje hrane. Od drugog bilja jelo se vjerojatno tipično mediteransko voće i povrće – naranče, jabuke, smokve, šljive, blitva, kupus, salata i sl.¹⁵⁶⁶ Nešto se voća sušilo, a nešto povrća kiselilo pa je pojedinih namirnica bilo i cijele godine, a ne samo sezonski.¹⁵⁶⁷

Uz te se namirnice na stolovima splitskih pučana ponekad posluživala i riba, no ona je, pretpostavljamo, najčešće bila na meniju ribara koji je jedini nisu morali kupovati. U Splitskom statutu posebno se navode cijene salpa, šnjura, tunjevine, skuša i dr. ribe,¹⁵⁶⁸ pa zaključujemo kako je opskrba grada različitom vrstom ribe bila zadovoljavajuća.¹⁵⁶⁹ Ipak, za pučanske slojeve riba zacijelo nije bila isplativa jer je teško zaustavljala glad i bila je potrebna u većim količinama od, primjerice, kruha. Kao i drugdje u Europi, konzumacija ribe vjerojatno je bila češća u danima crkvenog posta,¹⁵⁷⁰ no kako pučanski slojevi ionako nisu jeli meso svaki dan, vjerujem da raznolikost njihove prehrane i nije pretjerano ovisila o crkvenom kalendaru. Ipak, riba je namirnica koja usoljavanjem može

¹⁵⁶⁵ To je, uostalom, nalagao i Splitski statut. Vidi bilješku 444 u poglavlju 4.

¹⁵⁶⁶ RANDIĆ, M., RITTIG-BELJAK, N., *Svijet hrane u Hrvatskoj*, 29.-31. Splitski renesansni pisac Marko Marulić, jedan od naših najpoznatijih humanista i "otac hrvatske književnosti" spominje u svojim zapisima smokve krivice i zamorščice, jabuke, dunje, slatke bajame, orahe, kruške, lješnjake, kestene, oskoruše i šipke. Ističe trpki i slatki sok višanja i sok trešanja, rezanje naranči i kratko trajanje bresaka koje brzo gnjiju. – FISKOVIĆ, C., "Prilog poznavanju ishrane", 137., bilješka 60. No, takve su se poslatice zasigurno nalazile samo na stolovima splitskih plemića i bogatih građana, dok su pučanske mase o tako uravnoteženoj prehrani mogle samo sanjati.

¹⁵⁶⁷ GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 50.

¹⁵⁶⁸ ... *uendere pisces emere uoluentibus secundum antiquam consuetudinem, uidelicet salpam pro octo denariis, scenorem pro duobus denariis, axerbum pro tribus denariis, escogo pro duobus denariis et libram omnium piscium pro duobus denariis.* – *Statut grada Splita*, knj. IV., gl. 116, str. 702.-704.

¹⁵⁶⁹ Tako je, čini se, bilo i u drugim obalim gradovima. Primjerice, u pripremanju dočeka pape Pija II. u Dubrovniku 1464. g. spominju se različite vrste ribe, primjerice, zubaci, smuduti, veliki cipli, fazi, ovrate, oslići, murine, orhani, velike škarpine, trilje, jegulje, kantari. – FISKOVIĆ, C., "Prilog poznavanju ishrane", 130., bilješka 28. Bogatstvo i raznolikost ribe upravo začuđuje.

¹⁵⁷⁰ Crkva je u srednjem vijeku propisivala ukupno 166 dana posta godišnje, a posebno stroga nemrs bila je u danima korizme. – BRAUDEL, F., *Strukture svakidašnjice*, 224.

dugo trajati pa su je često koristili mornari i hodočasnici za prehranu na dugim putovanjima.¹⁵⁷¹

I naposljetku meso – san svakog gladnog čovjeka u srednjem vijeku. Tijekom ranog i razvijenog srednjeg vijeka meso se svakodnevno nalazilo samo na plemićkim stolovima, dok su ga siromašni pučani najvjerojatnije jeli samo u vrijeme vjerskih blagdana ili u danima gradskih i bratovštinskih svečanosti. Međutim, od 15. st. raste cijena ljudskog rada jer je nakon velikih epidemija kuge bilo sve manje radno sposobnih, što je naposljetku i običnim pučanima meso i mesne proizvode učinilo dostupnijima.¹⁵⁷² Prodaju i cijene mesa regulirao je Splitski statut koji je u svojim odredbama navodio i razne vrste mesa što su se prodavale u komunalnoj mesnici.¹⁵⁷³ I dok su se viši društveni slojevi hranili namirnicama za plemenite, peradi i divljači, hranu pučana činilo je meso nečistih životinja, svinjetina, junetina ili govedina.¹⁵⁷⁴ Radilo se uglavnom o konzerviranom mesu, usoljenom i dimljenom,¹⁵⁷⁵ dok se svježe meso na pučanskim stolovima nalazilo iznimno rijetko, a i podrazumijevalo je uglavnom slabije komade, primjerice iznutrice.¹⁵⁷⁶ Mesu treba pribrojati i druge proizvode životinjskog podrijetla, poput jaja, mlijeka, maslaca, sira i sl. koji su se mogli nabaviti kod splitskih distriktualaca koji su gajili stoku. No, i ti su se proizvodi životinjskog podrijetla vjerojatno samo iznimno nalazili na stolovima srednjovjekovnih pučanskih obitelji.

S obzirom na prije spomenute vrste namirnica kojima su se hranili siromašni slojevi gradskog društva, treba reći da je pučanska ishrana bila daleko od onog što bismo danas smatrali uravnoteženom prehranom.¹⁵⁷⁷ Naime, raznovrsnost hrane mogli su si priuštiti samo imućniji društveni slojevi, dok su se obroci siromašnih pučana najčešće sastojali od samo jedne vrste hrane, primjerice od ječmene kaše ili suhog kruha. Zapravo, samo se u iznimnim prilikama, u vrijeme crkvenih blagdana ili gradskih svečanosti, kombiniralo više namirnica i posluživalo više slijedova hrane. O tome svjedoče i

¹⁵⁷¹ Isto, 206.

¹⁵⁷² IVANIŠEVIĆ, J., "Lačan ne haje", 16.-17.

¹⁵⁷³ Vidi odjeljak *Opskrba mesom* u poglavlju 4.

¹⁵⁷⁴ SARTI, R., *Živjeti u kući*, 194.

¹⁵⁷⁵ RAVANČIĆ, G., *Život u krčmama*, 35.; BUDEČ, G., "Inventar dobara", 76.

¹⁵⁷⁶ IVANIŠEVIĆ, J., "Lačan ne haje", 17.

¹⁵⁷⁷ BRAUDEL, F., *Strukture svakidašnjice*, 129.

zabilješke u dnevniku bratovštine Gospe od Poljuda iz 1566. g. o troškovima za nabavu hrane koja se posluživala za bratovštinskih svečanosti. Prema njima, bratimi su na dan svoga sveca zaštitnika uživali u kruhu, govedini, tripicama, siru, jajima, verzotu, salati, peršinu, crvenom luku, maslinama, jabukama, višnji maraski i vinu.¹⁵⁷⁸ Toliko se raznovrsne hrane siromašnim pučanima zacijelo nije posluživalo svaki dan.

6. 4. 3. Priprema hrane

U pučanskim je slojevima srednjeg vijeka priprema hrane, kao uostalom i drugi kućanski poslovi, bila obveza žene.¹⁵⁷⁹ Naravno, onaj tko si nije mogao prijuštiti ništa više od suhog kruha za ručak, nije gubio vrijeme oko pripremanja hrane. No, više posla imale su žene koje su, uz pripremu obroka za cijelu obitelj, svakodnevno nešto prodavale na tržnici ili u obrtničkoj radionici radionici svog muža ili su, možda, zajedno s njim, radile na agraru. Osim toga spremanje hrane nije obuhvaćalo samo proces kuhanja, već i druge radnje, poput nabavljanja drva i održavanja vatre, nošenja vode, pravljenja kruha, soljenja mesa ili ribe, kiseljenja povrća i dr.¹⁵⁸⁰ Sâm proces kuhanja zapravo je iziskivao najmanje vremena, no zacijelo to nije bio ugodan posao s obzirom da se većinom kuhalo na otvorenom ognjištu bez dimnjaka pa su kuhinje redovito bile ispunjene dimom.¹⁵⁸¹ Međutim, žena je oduvijek bila hraniteljica obitelji te je, uz ostale svakodnevne poslove, i spremala jelo za čitavu obitelj.

S obzirom na teške imovinske prilike, većina je pučanskih obitelji jela posnu i sirotinjsku hranu, jednostavnu i skromno obrađenu. Ipak, razvijeni i kasni srednji vijek vrijeme je kad se u samostanskim kuhinjama po prvi puta oblikuje moderna kulinarska slika, a novi se okusi i mirisi prvo šire na patricijske stolove, da bi nasposlijetku stigli i do

¹⁵⁷⁸ DUPLANČIĆ, Arsen, "Ulomci arhiva splitskih bratovština u Arheološkom muzeju u Splitu", *Croatiana Christiana Periodica*, br. 27, Zagreb 1991., str. 115. Primjer reprezentativne gozbe u kojoj su pučani uživali poput plemića može biti i do danas sačuvan raskošan jelovnik godišnje proslave londonskih zlatara iz 1497. g. Oni su se, pak, častili kuhanom srnetinom, pečenim kopunom, zecom s piletinom, golubljićim mesom, pitom od voća, kremom od badema, jagodama s tučenim vrhnjem, crnim vinom i engleskim svijetlim pivom. – CHERRY, J., *Medieval Crafts*, 48.

¹⁵⁷⁹ MOGOROVIĆ CRLJENKO, M., "Uloga žena u proizvodnji", 81.

¹⁵⁸⁰ SARTI, R., *Živjeti u kući*, 216.-217.

¹⁵⁸¹ GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 49.

pučanskih kuhinja.¹⁵⁸² Tako su se i najskromnije namirnice počele začinjati, i to najčešće solju, uljem i češnjakom te peršinom, ružmarinom, mažuranom, kaduljom i drugim začinskim travama karakterističnima za mediteransko podneblje, čime je i najneprivlačnija hrana mogla postati ugodnijom.¹⁵⁸³ Pritom je posebna uloga pripadala bademima koji su se u mediteranskim kuhinjama češće koristili kao začin slanim jelima, nego kao sastojak slastica.¹⁵⁸⁴ Osim toga, u gradu je u 15. st. boravilo i mnogo mletačkih trgovaca,¹⁵⁸⁵ pa se zasigurno moglo nabaviti i nešto orijentalnih mirodija, poput papra, šafrana, klinčića i oraščića.¹⁵⁸⁶ Uostalom i splitski renesansni književnik Marko Marulić u svojim zapisima spominje "šapranjeno" i "papranjeno meso".¹⁵⁸⁷ No, koliko se takve hrane uopće nalazilo na stolovima splitskih pučana, teško je sa sigurnošću reći.

Što se tiče točnog načina spremanja hrane, izvori o tome uglavnom šute i samo usputno bilježe dijelove pribora što su u srednjem vijeku služili za pripremu hrane. U prvom redu, u nekim se obrtničkim inventarima spominju *rampigni da ferro*,¹⁵⁸⁸ odnosno željezne kuke za vješanje mesa prilikom njegove obrade i parceliranja, a povezano s tim bilježe i noževe (*curtelli*).¹⁵⁸⁹ Kako smo već spomenuli, kao kuhinjske inventare dokumenti često spominju i bakrene kotlove, mjedene lonce i druge posude što su se očito koristile za kuhanje.¹⁵⁹⁰ S druge strane, neki obrtnički inventari spominju i rešetke za roštilje (*gradella da rostir*)¹⁵⁹¹ te ražnjeve za nabadanje mesa (*spedo*)¹⁵⁹² što upućuje

¹⁵⁸² ZGLAV-MARTINAC, H., *Tako su jeli naši stari*, 6.

¹⁵⁸³ *Isto*, 6.

¹⁵⁸⁴ IVANIŠEVIĆ, J., "Lačan ne haje", 13.

¹⁵⁸⁵ Vidi odjeljak *Širenje gospodarskih veza* u poglavlju 3.

¹⁵⁸⁶ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 13.; SARTI, R., *Živjeti u kući*, 198. Ti se začini, uostalom, spominju i u trgovačkom priručniku *Tariffa perpetua* Johanna (Zuane) Marianija iz 1567. g. kao unosna trgovačka roba koja se na istočni Jadran dopremala s Levanta. – ZANINOVIĆ-RUMORA, M., "Mjere dalmatinskih luka", 131.

¹⁵⁸⁷ FISKOVIĆ, C., "Prilog poznavanju ishrane", 134., bilješka 141. Inače, istočnjački su začini u srednjovjekovnim mediteranskim kuhinjama bili veoma cijenjeni, no dostupni samo imućnijim pojedincima. Tek će u ranomoderno doba orijentalni začini postati dostupni širim slojevima društva te će stoga njihovu upotrebu napustiti društvene elite. – SARTI, R., *Živjeti u kući*, 198.

¹⁵⁸⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁵⁸⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259-259'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

¹⁵⁹⁰ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 12.

¹⁵⁹¹ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249

¹⁵⁹² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259-259'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

na zaključak da se hrana ponekad i pekla.¹⁵⁹³ Doduše, svakodnevni su se obroci zasigurno spremali jednostavnim kuhanjem, no u svečanijim se prilikama meso i povrće očito peklo. O drugim vrstama termičke obrade hrane, poput pirjanja ili dinstanja, u izvorima nema vijesti. Doduše, već se u 15. st. pojavljuju prve kuharice s receptima za jela čija priprema započinje upravo dinstanjem luka ili češnjaka,¹⁵⁹⁴ no jesu li se takva jela nalazila i na stolovima splitskih pučana u kasnom srednjem vijeku, teško je reći. Štunja izvora, naime, onemogućuje da zavirimo dublje u njihove jelovnike.

6. 4. 4. Piće

Naposljetku treba reći ponešto i o piću. Srednji je vijek vrijeme u kojem se pitka voda izrazito cijenila jer nije bila dostupna svim kućama u gradu. Naime, s razdobljem antike završava i vrijeme u kojem se čista izvorska voda dovodila u gradove suvremenim akvaduktima, a jedina iznimka bio je Dubrovnik koji se već u prvoj polovici 15. st. opskrbljivao vodom iz modernog vodovoda.¹⁵⁹⁵ S druge strane, gradovi Mletačke Dalmacije rješavali su problem vode gradeći velike cisterne za kišnicu,¹⁵⁹⁶ a građani su se također vodom opskrbljivali i na javnim i privatnim bunarima (*putei*).¹⁵⁹⁷ Jedan takav javni bunar s kojeg su vodu uzimali splitski pučani nalazio se u predgrađu Dobri,¹⁵⁹⁸ a drugi na predjelu Dobrić,¹⁵⁹⁹ dok su splitski patriciji uglavnom imali privatne bunare u

¹⁵⁹³ U bogatijim se domovima od 14. st. nakon pečenja posluživala i salata. – LACROIX, P. *Manners*, <http://www.gutenberg.org/files/10940/10940-h/10940-h.htm>

¹⁵⁹⁴ Najstarije srednjovjekovne kuharice bile su *De arte coquinaria* maestra Martina iz 1460. g. i *De honesta voluptate* Bartolomea Platine iz 1465. g. – IVANIŠEVIĆ, J., "Lačan ne haje", 12., 22.

¹⁵⁹⁵ Vidi bilješku 951 u poglavlju 5.

¹⁵⁹⁶ Primjerice, 1446. g. šibenska je općina dala sagraditi cisternu za vodu, a već iduće godine gradnju cisterne u dvorištu biskupije naložio je i šibenski biskup Juraj Šižgorić. – BUDEČ, G., "Inventar dobara", 74.

¹⁵⁹⁷ GRUJIĆ, N., "Zidni umivaonici", 66.

¹⁵⁹⁸ Bio je to jedini bunar u gradu koji nikada nije presušivao. Nalazio se na današnjem Trgu Gaje Bulata pred splitskim kazalištem. – ZGLAV-MARTINAC, H., *Tako su jeli naši stari*, 65.; ERCEGOVIĆ, A., *Pučka arhitektura*, 29.

¹⁵⁹⁹ PETRIĆ, Perislav, "Prilozi topografiji Splita za vrijeme mletačke uprave", *Kulturna baština*, br. 16, Split 1985., str. 31.; BABIĆ, I., *Prostor između Trogira i Splita*, 92. Inače, toponim *Dobri*, *Dobrić* redovito je povezan uz izvore pitke vode pa se tako i jedan trogirski bunar još u ispravama 13. st. nazivao Dobrić. – BENYOVSKY, I., "Reguliranje gradskog prostora", 558.

dvorištima svojih palača.¹⁶⁰⁰ Međutim, Komuna se prema svim zdencima u gradu odnosila kao da su javni te se za sve ona brinula, kako se to vidi iz nekih odredbi gradskog vijeća kojima je nalagala uređenje privatnih bunara.¹⁶⁰¹

Osim bunarske vode, koja je nerijetko znala biti i uzrokom bolesti, svakodnevno se ispijalo i vino.¹⁶⁰² Proizvodnja i konzumacija vina na istočnojadranskoj obali poznata je još od doba antike,¹⁶⁰³ a kroz čitavi srednji vijek vinogradarstvo će u dalmatinskim komunama biti najvažnija grana agrarne privrede.¹⁶⁰⁴ Razlog tomu prirodna je žeđ koja se u nedostatku vode gasila vinom. Tako je vino uskoro postalo jednom od najvažnijih prehrambenih namirnica, ali i veoma važnom trgovačkom robom,¹⁶⁰⁵ pa je njegovo točenje i prodaja u krčmama bila pod nadzorom Komune. Ona je statutarnim odredbama jamčila ispravne mjere,¹⁶⁰⁶ branila vodnjenje vina¹⁶⁰⁷ i pravljenje pjene prilikom točenja u vrčeve.¹⁶⁰⁸ Domaći vinogradi davali su dovoljno grožđa da bi se zadovoljile lokalne potrebe za vinom, a uvoz stranog vina bio je strogo zabranjen.¹⁶⁰⁹

Vino su, kako svjedoče sačuvani izvori, podjednako konzumirali svi društveni slojevi. Naime, svi obrtnički inventari koje smo ovdje proučavali (1436.-1458. g.) bilježe

¹⁶⁰⁰ Do danas je sačuvano dosta takvih bunara u privatnim plemićkim palačama. Prikladni primjeri su zdenci u Velikoj Papalićevoj palači u Splitu, u Palači pokraj Zlatnih vrata ili u dvorištu palače Augubio na nekadašnjem Dioklecijanovom kardu.

¹⁶⁰¹ NOVAK, G., "Gradski bedemi", 113.

¹⁶⁰² Vino je u srednjem vijeku bilo popularno piće i u drugim krajevima Mediterana. Konzumirali su ga podjednako svi društveni slojevi. – LACROIX, P., *Manners*, <http://www.gutenberg.org/files/10940/10940-h/10940-h.htm>

¹⁶⁰³ LISIČAR, P., *Grci i Rimljani*, 394.; RANDIĆ, M., RITTIG-BELJAK, N., *Svijet hrane u Hrvatskoj*, 36.; MATIJAŠIĆ, Robert, "Sredozemno prehrambeno trojstvo u antici na Jadranu", *Istarski povijesni bennale: zbornik radova*, sv. III (*Cerealìa, oleum, vinum: kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*) (ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, ULJANČIĆ-VEKIĆ, ELENA), Poreč 2009. str. 45.

¹⁶⁰⁴ Vidi odjeljak *Rasprostranjenost poljodjeljskih kultura* u poglavlju 4.

¹⁶⁰⁵ RAVANČIĆ, G., "Imago vini", 107.

¹⁶⁰⁶ *Item super mensuris uini captum fuit, quod galeta uini stet et permaneat sicut est ad presens, in qua intrent bocioline XXXII et fiet una similis et ponatur in cammera communis.* – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 34, str. 880.

¹⁶⁰⁷ *Item captum fuit die suprascripto, quod nulla persona, masculus uel femina, ciuis uel habitator Spalati audeat uel presumat ponere aquam in aliquo uasello uini, quod uoluerit uendere...* – *Isto*, knj. R, gl. 31, str., 878.

¹⁶⁰⁸ *Item dicto die consultum est et captum, quod tabernarii nullo modo faciant spumam in buccis...* – *Isto*, knj. R, gl. 32, str. 878.

¹⁶⁰⁹ *Item statutum et ordinatum est, quod nullus presumat ducere uinum ad ciuitatem Spalati, nisi de campo Spalatensi ...* – *Isto*, knj. IV., gl. 112, str. 700. Slične su odredbe propisivale i druge istočnojadranske komune, a u tom je pogledu najstroži bio Dubrovnik. Dubrovačkim je vijećnicima, naime, pod prijetnjom novčane globe od 100 perpera, čak bilo zabranjeno postaviti pitanje uvoza vina na dnevni red. Ipak, uvoz vina na malo bio je dozvoljen za osobne potrebe. – RAVANČIĆ, G., "Imago vini", 111.

neki zapis o vinu, bilo da se radi o velikim drvenim bačvama (*barilla, botta*), manjim burencima (*charateli*) ili vrčevima (*vasseli*) s vinom. O popularnosti, ali i vrijednosti vina svjedoče i neke obrtničke oporuke u kojima bačve s vinom često nalazimo kao legate. Primjerice, splitski kožar Nikola Radonić u svojoj oporuci od 27. svibnja 1453. g. ostavlja zvonaru fra Jakovu *vno vasselo e 24 galede de vino*,¹⁶¹⁰ a sličan legat zabilježen je i u oporuci kovača Ivana Klopačića od 19. srpnja 1436. g.¹⁶¹¹ On, naime, svojoj sestri Vladi opoučano ostavlja *tinaci III di mosto*.

Nažalost, na temelju sačuvanih zapisa o vinu danas nije moguće ustanoviti koje su sorte Splićani ispijali u kasnom srednjem vijeku. Notarski izvori, naime, prave razliku samo između vina (*uinum*)¹⁶¹² i mošta (*musto*),¹⁶¹³ ali ne bilježe nikakve vrste.¹⁶¹⁴ Osim toga, na temelju dostupnih podataka nije moguće izračunati ni prosječnu količinu vina koju su građani Splita svakodnevno konzumirali, ali znanstvenici se slažu da je dnevna potrošnja u prosjeku bila veoma velika.¹⁶¹⁵ Pretjerano ispijanje vina opravdavalo se ne samo žeđi, izazvanoj vrućinom i konzumacijom usoljene hrane, već i potrebom da se upotpuni kalorijski unos prehrane.¹⁶¹⁶ Vino je, dakle, bilo jedna od najvažnijih namirnica srednjovjekovne prehrane te se svakodnevno nalazilo na stolovima svih društvenih slojeva.¹⁶¹⁷

¹⁶¹⁰ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 213-213'

¹⁶¹¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 12

¹⁶¹² Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, sveš. 2, fol. 75'-76, 81'-82, sveš. 3, fol. 112; k. 10, sv. 24, fol. 213-213', 252-252'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419; k. 12, sv. 27, sveš. 4, fol. 158'-159 itd.

¹⁶¹³ Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 4'-5, 5, 6'-7, 32, sveš. 2, fol. 69'-70, 87-87', sveš. 3, fol. 112, sveš. 4, fol. 279; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 417'-418 itd.

¹⁶¹⁴ Nasuprot tomu, dubrovački izvori razlikuju bijelo (*vinum album*) i svijetlocrveno vino (*vinum vermelum*), a spominju i čisto vino (*vinum purum*) te vino kojem se dodavao med (*molça, mulsa*). Od sorti spominju malvaziju (*maluasia*) te uvozna vina *ribolla* iz talijanske pokrajine Friuli-Venezia Giulia i *vernaccia* iz Toskane. – RAVANČIĆ, G., "Imago vini", 108., 112.

¹⁶¹⁵ Prema nekim izračunima za Dubrovnik polovicom 14. st., dakle u vrijeme dok u gradu još nije bilo vodovoda s javnim česnama, građani su dnevno ispijali oko litru i pol vina po glavi stanovnika. – RAVANČIĆ, G., *Život u krčmama*, 35. Ako iz procijenjenog broja stanovnika izuzmemo djecu, bolesnike i marginalizirane pojedince koji zasigurno nisu konzumirali vino, možemo procijeniti da su Dubrovčani svakodnevno trošili i više od dvije litre vina po glavi stanovnika.

¹⁶¹⁶ SARTI, R., *Živjeti u kući*, 211. Smatra se da na vino i druga alkoholna pića otpada otprilike 10 % kalorijske vrijednosti jednog obroka. – BRAUDEL, F., *Strukture svakidašnjice*, 129.

¹⁶¹⁷ RAVANČIĆ, G., *Život u krčmama*, 39.

6. 4. 5. Posuđe i pribor za jelo

Naposljetku preostaje još samo ocrtati u kakvim se uvjetima jelo, odnosno što se sve od posuđa i pribora za jelo nalazilo na stolu prosječne pučanske obitelji u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Poznato je da se sadržaj i tehnike blagovanja u posljednja tri stoljeća i nisu bitno mijenjali,¹⁶¹⁸ no percepcije prehrane u daljoj prošlosti obično obuhvaćaju stereotipe kako se u srednjem vijeku jelo u nehigijenskim uvjetima, prstima i direktno iz zdjele u kojoj se kuhalo na ognjištu. Kako bismo promijenili ta uvriježena mišljenja, ovdje ćemo se opet poslužiti sačuvanim obrtničkim inventarima i oporukama iz sredine 15. st.

Naime, podaci tih dokumenata pokazuju kako se i u pučanskim kućama kasnosrednjovjekovnog Splita za svaki obrok prostirao stol sa stolnjakom¹⁶¹⁹ na koji se potom postavljalo razno posuđe i pribor za jelo.¹⁶²⁰ U prvom redu na stol su se stavljali ubrusi (*touaglioli*, *touaglie da mano*),¹⁶²¹ a zatim i tanjuri (*piati*),¹⁶²² čaše (*calixi*)¹⁶²³ te vilice (*pironi*).¹⁶²⁴ Žlice su se, naime, tijekom srednjeg vijeka rijetko koristile,¹⁶²⁵ a i noževi su više imali funkciju nabadanja i uzimanja hrane, nego njezina rezanja.¹⁶²⁶ Jedači pribor bio je najčešće metalni, rjeđe drveni, a samo je u bogatijim kućama bio izrađen od plemenitih metala.¹⁶²⁷ Tako je, primjerice, inventar splitskog brijača, majstora Antuna Petrovog bilježi dvije vilice od srebra,¹⁶²⁸ dok je krzar Jurko Vališić posjedovao dva pribora za jelo i kuhanje sa zlatnim vilicama.¹⁶²⁹

¹⁶¹⁸ *Isto*, 10.

¹⁶¹⁹ Vidi bilješke 1445 i 1446 u ovom poglavlju.

¹⁶²⁰ ZGLAV-MARTINAC, H., *Tako su jeli naši stari*, 10.

¹⁶²¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', 32, sveš. 4, fol. 259-259'; k. 10, sv. 24, fol. 247'

¹⁶²² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', sveš. 4, fol. 259-259'

¹⁶²³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259-259'

¹⁶²⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', sveš. 2, fol. 70; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240

¹⁶²⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁶²⁶ To se posebice odnosi na osobne žlice, kojima se hrana prinosila ustima. Drvene su se žlice, naime, uglavnom koristile samo za kuhinje, a njihova češća uporaba pri jelu bilježi se tek od početka 16. st. – BRAUDEL, F., *Strukture svakidašnjice*, 213.; BRADARA, T., "Oprema stola", 64., bilješka 4.

¹⁶²⁷ SARTI, R., *Živjeti u kući*, 174.

¹⁶²⁸ BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, D., "Prilozi poznavanju interijera kuće", 102.; ZGLAV-MARTINAC, H., *Tako su jeli naši stari*, 8. Čelik i staklo još se u to doba nisu upotrebljavali za izradu jedačeg i kuhinjskog pribora. – GIES, J., GIES, F., *Life in a Medieval City*, 49.

¹⁶²⁹ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁶²⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'

Uz to osnovno posuđe, na stolu su se tijekom blagovanja mogle naći i razne zdjele (*scudelle, pile*),¹⁶³⁰ šalice (*taçe, tazze*),¹⁶³¹ pladnjevi (*piadene*),¹⁶³² posude za ulje (*bocahal de oio*),¹⁶³³ vrčevi za vodu (*bochal d'aqua*)¹⁶³⁴ i bačvice za vino (*carateli per vinum*).¹⁶³⁵ Neki izvori spominju čak i stolove za jelo s okruglom pliticom od kositra na koju se zacijelo stavljala vruća posuda s hranom,¹⁶³⁶ no takvi su se luksuzi vjerojatno nalazili samo u bolje opremljenim kućama. Inače, svo je posuđe, kako svjedoče izvori, bilo zemljano (*de terra*)¹⁶³⁷ ili, pak, izrađeno od bronce (*de bronzo*)¹⁶³⁸ i kositra (*de peltro*),¹⁶³⁹ a samo iznimno od srebra (*de argento*).¹⁶⁴⁰ Jedino su tanjuri najčešće bili drveni ili, u bogatijim kućama, kositreteni ili keramički.¹⁶⁴¹ Kako vidimo, i u srednjem je vijeku postojala kultura blagovanja, čak i u pučanskim kućama, a ona se od plemićkih stolova razlikovala samo bogatstvom prehrambenih namirnica i luksuzom posuđa i pribora za jelo.

Dakle, prethodnim smo recima pokušali prikazati svakodnevni život splitskih pučana u kasnom srednjem vijeku kroz prizmu obrtničkog sloja sredinom 15. st. Interpretacijom srednjovjekovnih zakonskih normi i analizom sačuvanih arhivskih izvora pokušali smo rekonstruirati u prvom redu privatni život i obiteljske odnose splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku, a njihovu svakodnevnicu nastojali smo ocrtati razmišljanjima o kulturi stanovanja, odijevanju i prehrani pučanskih slojeva u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Koliko se može zaključiti iz navedenih primjera, čini se

¹⁶³⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277', 278'-278

¹⁶³¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

¹⁶³² DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁶³³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32

¹⁶³⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7, 19-19'

¹⁶³⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, sveš. 2, fol. 81'-82, sveš. 4, fol. 277'-278; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'

¹⁶³⁶ BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., *Juditini dvori*, 104.-105.

¹⁶³⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

¹⁶³⁸ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'

¹⁶³⁹ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249

¹⁶⁴⁰ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419

¹⁶⁴¹ BUDEČ, G., "Inventar dobara", 74.-75.; ZGLAV-MARTINAC, H., *Tako su jeli naši stari*, 9.-10.; BRADARA, T., "Oprema stola", 63.

da se život Splitsana sredinom 15. st. i nije znatnije razlikovao od svakodnevice stanovnika drugih zapadnoeuropskih gradova toga doba. Obilježavala ga je permanentna potraga za osjećajem sigurnosti i prihvaćenosti u društvu.

7. ZAKLJUČAK

Srednjovjekovni Split tipična je mediteranska komuna koja se u to doba nije mnogo razlikovala od ostalih europskih gradova istog tipa. Bila je to mala, relativno dobro uređena sredina staleški podijeljenog društva s točno utvrđenim pravilima života i djelovanja. Krajem 13. i početkom 14. stoljeća ustrojila se kao autonomna komuna, zatvorena u smislu društvenog upravljanja, a otvorena u težnji za ekonomskim napretkom. Bilo je to je doba splitskog prosperiteta, kako na društveno-političkom, tako i na gospodarskom planu.

Međutim, početkom 15. stoljeća Split, kao uostalom i druge komune na istočnoj obali Jadrana, postaje sastavnim dijelom mletačkog *Stato da Mar* i od tada se interesi nekad autonomne komune podređuju strogo centraliziranoj politici nove vrhovne vlasti. Doduše, Mlečani su u kasnosrednjovjekovnom Splitu nastojali održavati privid nekadašnje samostalnosti pa je grad zadržao postojeće strukture vlasti, u prvom redu plemićko gradsko vijeće i komunalni statut, no njihovo je djelovanje od sada bilo upravljano politikom centralne vlade u Veneciji. Ona je, naime, na čelo grada postavila svog čovjeka, mletačkog kneza i kapetana, a u lokalnu je upravu uvela čitav niz novih službi koje su trebale osigurati provođenje mletačkih interesa na rubnim područjima države. Međutim, s vremenom se među mletačkim došljacima i lokalnim stanovništvom uspostavljaju socijalne i ekonomske veze, a neke će od njih na koncu rezultirati i bračnim povezivanjem pojedinih obitelji domaćeg i mletačkog patricijata. Na taj je način Venecija i rodbinskim vezama stvarala sloj sebi lojalnog plemstva.

Ipak, te promjene nisu bile jedine novine što su zahvatile splitsko društvo početkom 15. st. U to doba, naime, kreće nezaustavljivi proces restrukturiranja društva koji je nova vlast, ako ne u potpunosti pokrenula, onda barem potaknula. Uz zatvoreni stalež gradskog patricijata, kojem je pripadala sva društvena i politička moć u gradu, te uz stalež siromašnih pučana, u 15. se st. pojavljuje i sloj imućnijih građana kao srednji stalež komunalnog društva. To su u prvom redu bili krupni trgovci i drugi poduzetnici koji su u izmijenjenim društveno-političkim i ekonomskim prilikama 15. st. uspjeli proširiti svoja poslovanja i steći velika bogatstva. Građanski se stalež se po svojoj

imućnosti nerijetko mogao mjeriti čak i sa slojem gradskog patricijata, a neke su građanske obitelji razinom svog bogatstva čak i prelazile okvire plemićke imućnosti. Gomilanjem zemljoposjeda, širenjem poslovanja, kulturom stanovanja i raskošnim odijevanjem bogati su građani oponašali plemićki stil života stremeći neprestano njihovu društvenom položaju. Ipak, ono što ih je trajno izdvajalo iz staleža najmoćnijih ljudi u gradu bila je (ne)pripadnost gradskom vijeću koje je i formalno okupljalo samo plemiće. U doba mletačke uprave, doduše, plemićko vijeće nema stvarnih ovlasti, no splitski patriciji i tada brižljivo održavaju privid nekadašnje vlasti koji ih je trajno odvajao od ostatka srednjovjekovnog društva.

Osim bogatih trgovaca, sloju imućnijih građana mogli su pripadati i ugledniji obrtnici. Kako je većina obrtničke proizvodnje u srednjovjekovnom Splitu uglavnom bila masovna i jeftina, iz cjeline obrtnih djelatnosti izdvajale su se samo one profesije što su bile na višem stupnju tehnološkog razvoja ili su imale veće domete proizvodnje. To su u prvom redu bile djelatnosti zlatara, klesara, slikara, drvorezbara, bojadisara tkanina i kalafata što su zbog nešto složenijih proizvodnih postupaka, viših ulaganja i dugotrajnijeg obrazovanja majstora naposljetku donosile i veću financijsku dobit. Dakle, pri određivanju profitabilnosti pojedine obrtne struke, ključni su čimbenici profil majstora i razina početnih ulaganja. Naime, obrtnici tih djelatnosti imali su više mogućnosti za izvoz svojih proizvoda pa je i cijena njihova rada bila veća, a krajnji profit viši. Prema tome, usprkos općoj statičnosti u razvoju srednjovjekovnih zanata, u 15. se st. iz glavnine obrtnih djelatnosti svojom profitabilnošću izdvajaju profesije umjetničkih usmjerenja ili one djelatnosti što su dosegnule viši stupanj tehnološkog razvoja. Obrtnici tih zanimanja priključuju se sloju komunalnog građanstva širenjem poslovanja, stvaranjem zemljoposjeda i daljnjom akumulacijom kapitala.

Ostatak siromašnijih obrtnika, međutim, po svom društvenom statusu i dalje pripada donjem dijelu hijerarhijske ljestvice društva. Potpuno isključen iz svakog oblika političke vlasti, krajnje obespravljen u socijalnom smislu, a nerijetko i društveno marginaliziran, obrtnički se sloj splitskih pučana u uvjetima općeg siromaštva i neimaštine svakodnevno borio za golu egzistenciju. Stoga su splitski obrtnici svoj budžet od zanatske proizvodnje često popunjavali i drugim ekonomskim aktivnostima. Najčešće su uz

plaćanje rente zakupljivali zemlju što je bila u vlasništvu plemstva i Crkve te na njoj podizali nasade vinove loze i drugih poljodjelskih kultura, no ponekad su uzimali u zakup i već podignute nasade koje su nastavljali obrađivati plaćajući vlasniku rentu u dijelu prinosa sa zemlje. Provedeno istraživanje, naime, pokazuje kako je većina obrtničke populacije kupovala ili unajmljivala malene zemljišne čestice kako bi osigurala prehranu svojih obitelji, a samo su najimućniji majstori okrupnjivali zemljoposjed i isticali ga kao sredstvo reprezentacije i znak društvenog ugleda.

Osim obrtnom djelatnošću i agrarnom privredom, splitski su se obrtnici u kasnom srednjem vijeku najčešće bavili trgovinom. Svoje su dućane najradije zakupljivali u poslovnom središtu Splita koje se protezalo Trgom sv. Lovre i glavnom gradskom komunikacijom što je spajala sjeverni ulaz u grad, Vrata od Pisture, i južni ulaz u grad, odnosno Morska vrata. Naime, ekonomska topografija grada u 15. st. pokazuje izrazitu koncentraciju obrtničkih radionica, dućana i skladišta upravo na tom području. Osim toga, splitski su obrtnici najradije i stanovali u gospodarski najaktivnijim dijelovima grada, a sačuvani izvori i potvrđuju da su se njima omiljene gradske četvrti nalazile upravo u neposrednoj blizini poslovnog središta Splita. Stanovali su u skromnim uvjetima, najčešće u kamenim ili drvenim kućama koje su ponekad dijelili i s više članova proširene obitelji. U gornjem se dijelu kuće stanovalo, a u prizemlju su se obično nalazile gospodarske prostorije – konoba, skladište, radionica ili dućan. I interijer tih prostora bio je skroman, no krajnje funkcionalan, pa je najčešće sadržavao samo osnovne životne potrepštine – nekoliko komada drvena namještaja i nešto odjeće te obrtni alat i sirovine za rad. Sačuvani obrtnički inventari, naime, ukazuju na izrazitu neimaštinu pučanskog sloja, a popisi dobara s bogatom imovinom obrtnika predstavljaju tek rijetkost među sačuvanim izvorima.

U posljednjem dijelu rada, koji istražuje svakodnevicu obrtničkog sloja, socijalna podređenost i siromaštvo pučanskih masa najviše dolazi do izražaja. Razlike u imućnosti ogledaju se već u predbračnim ugovorima i miraznim darovima koji su znatno siromašniji u pučanskim, nego u građanskim ili patricijskim obiteljima, a i čitav sustav nasljeđivanja pokazuje određene različitosti među pojedinim društvenim staležima. I dok patricijske obitelji brižno čuvaju stećeni zemljoposjed za muške nasljednike koji će nastaviti rod, u

siromašnim pučanskim slojevima obiteljske nekretnine nasljeđuju i ženska djeca bez braće ili drugih muških nasljednika. Bili su to, doduše, rijetki slučajevi, ali sačuvani ih izvori ipak bilježe.

I naposljetku, socijalna se nejednakost splitskog društva u kasnom srednjem vijeku ispoljavala i u drugim aspektima svakodnevnog života. Društveni je status pojedinca, primjerice, odražavalo čak i njegovo odijevanje ili njegova prehrana. U to se doba, naime, smatralo kako se svatko mora odijevati u skladu sa svojim društvenim položajem pa se prekomjerno kićenje bogatih građana smatralo neprimjerenim i nedostojnim. To se posebno odnosilo na žene čija je odjeća, osim što je odražavala društveni status, trebala služiti i za odvratanje muške požude. Stoga su se splitske pučanke u kasnom srednjem vijeku najčešće odijevale u tamne, duge halje od gruboga sukna koje su ponekad i same tkale ili su ih pak kupovale od trgovaca iz balkanskog zaleđa. Slično je bilo i s muškom odjećom. Naime, sačuvani inventari i oporuke splitskih obrtnika s polovice 15. st. otkrivaju skromnost i jednostavnost u odijevanju pučana, ali ujedno zrcale i ekonomsku vrijednost odjeće koja se nerijetko oporučno dariva ili pak daje kao plaća za rad obrtničkih naučnika. Biti toplo odjeven, naime, bilo je od egzistencijalne važnosti siromašnim splitskim obrtnicima.

Sukladno općem mišljenju da svatko treba znati gdje mu je mjesto na hijerarhijskoj ljestvici društva, postojala je u srednjem vijeku i staleška percepcija hrane. Naime, točno se znalo koje su namirnice hrana za bogate, a što je hrana za siromašne. I dok su viši društveni slojevi svakodnevno konzumirali prevelike količine peradi, divljači, bijelog kruha i raznih slastica, osnovu prehrane siromašnih pučana činile su žitarice, najčešće razne žitne kaše. No, kako plodnim površinama siromašan splitski distrikt nije mogao osigurati dovoljno žita za cjelokupno stanovništvo, u gradu je vladala permanentna potreba za njime, usprkos komunalnim naporima da uvijek osigura dovoljne količine žita u gradu. Stoga zaključujemo kako je prehrana splitskih pučana u kasnom srednjem vijeku morala biti neuravnotežena i neredovita, a samo je u posebnim prilikama, izgleda, bila nešto raznovrsnija i kvalitetnija. Zapisnici s bratovštinskih svečanosti, primjerice, bilježe bogate jelovnike svećanih ručkova, a pojedini obrtnički

inventari bilježe i neka kuhinjska pomagala za složenije zahvate u pripremi hrane. Hedonizam se nižih društvenih slojeva, dakle, ogledao prvenstveno u sitosti.

I naposljetku možemo reći kako je splitsko društvo u kasnom srednjem vijeku bilo duboko socijalno podijeljeno. Dok je društvena elita uživala u raskoši i lagodnom životu, većina je društva jedva zadovoljavala osnovne egzistencijalne potrebe. No, razlike u društvenom statusu nisu se ogledale samo u materijalnim prilikama i udobnosti svakodnevice, već su bile i pravno zajamčene različitom razinom socijalno-političkih prava. I formalno obespravljene, pučanske su mase pokušavale slijediti plemićke obrasce ponašanja, primjerice, okupljanjem na bratovštinskim sastancima i oponašanjem rada plemićkih tijela vlasti, no takvi su pokušaji bili samo odraz staleške nejednakosti i opće društvene podijeljenosti. U srednjovjekovlju se, naime, društvo prirodno dijeli na staleže, a svaki pojedinac točno zna koje mu mjesto na hijerarhijskoj ljestvici društva pripada. Pokušaji da se takvo stanje promijeni bili su tek rijetke i iznimne pojave.

NEOBJAVLJENI IZVORI

Državni arhiv Zadar, fond "Stari splitski arhiv"

Spisi notara Franciscus Conco (1428.-1430.)

(k. 5, sv. 17)

Osude u gospodarskim parnicama pod upravom kneza Andrea Griti (1434.-1437.)

(k. 5, sv. 18)

Privatno-pravne isprave (1435.-1439.)

(k. 6, sv. 20, sveš. 1)

Knjiga oporuka i inventara notara Dominicus de Manfredis (1436.-1450.)

(k. 6, sv. 21, sveš. 1-4)

Oporuke i druge privatno-pravne isprave notara Dominicus de Manfredis u vrijeme knezova Cristofforo Marcello, Mareo Meino i Alessandro Marccello (1441.-1449.)

(k. 8-9, sv. 23, sveš. 3-16)

Knjiga privatno-pravnih isprava notara Gasparus de Verona u vrijeme knezova Vettor Dolfino, Bartolomeo Soranzo i Benedetto de Micla – vice conte (1453.-1454.)

(k. 10, sv. 24)

Knjiga privatno-pravnih isprava notara Gasparus de Iacobi de Verona, Georgius de Casellis de Treviso, Antonius Campolongo i Alberti de Padua u vrijeme kneza Bartolomeo de Superancio (1453.-1456.)

(k. 11, sv. 25, sveš. 1-12)

Građanske parnice pod upravom kneza Alessandro Marcello (1458.-1459.)

(k. 12, sv. 26, sveš. 1-2)

Privatno-pravne isprave pod upravom kneza Andrea Venier (1461.-1462.)

(k. 12, sv. 27, sveš. 1-6)

Notarske isprave Jacobus de Martinis (1466.-1467.)

(k. 12, sv. 28, sveš. 1-4)

Notarske isprave Leonardus Montagno Veronensis (1465.-1466.)

(k. 13, sv. 29, sveš. 2)

Spisi notara Marcus Ingaldeus u vrijeme knezova Nicolaus Michael, Paulus Belegno i Andreas Georgio (1473.-1477.)

(k. 15, sv. 31, sveš. 1 i sv. 32, sveš. 1-2)

Državni arhiv Zadar, fond "Bratovštine"

Spisi bratovštine Sv. Gospe od Zvonika (1438.-1798.)

(sv. 118)

Nadbiskupijski arhiv Split, fond "Kaptolski arhiv"

Matrikula bratovštine Sv. Anastazija u Splitu (15.-17. st.)

(br. 215)

Popis zemalja bratovštine Sv. Anastazija u Splitu (15. st.)

(br. 470)

Primopredaja knjiga i računske bilješke bratstva Sv. Anastazija (16.-17. st.)

(br. 221)

OBJAVLJENI IZVORI

- "A Cutheis tabula" (prir. RISMONDO, Vladimir), *Legende i kronike*, (ur. GLIGO, Vedran, MOROVIĆ, Hrvoje), Split 1977., str. 187.-202.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae*, sv. I-XVII (gl. ur. SMIČIKLAS, Tadija), Zagreb 1904.-1998.
- Documenta historiae chroaticae periodum antiquam* (prir. RAČKI, Franjo), Zagreb 1877.
- Knjiga rizničarskih najmova / Liber afflictuum thesaurarie (1428-1547)* (prir. ZELIĆ, Danko), Zagreb-Dubrovnik 2012.
- Knjige nekretnina dubrovačke općine (13.-18. st.)* (prir. BENYOVSKY LATIN, Irena, ZELIĆ, Danko), Zagreb 2007.
- Lastovski statut* (prir. CVITANIĆ, Antun), Split 1994.
- LUCIĆ, Ivan, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, sv. I-II (prev. i ur. STIPIŠIĆ, Jakov), Split 1979.
- "Miha Madijev de Barbazanis. Historija." (prir. RISMONDO, Vladimir), *Legende i kronike*, (ur. GLIGO, Vedran, MOROVIĆ, Hrvoje), Split 1977., str. 151.-184.
- SOLITRO, Vicko, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji* (prev. i ur. RISMONDO, Vladimir), Split 1989.
- Splitski bilježnički spisi, sv. I.: Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone od 1341. do 1344.* (prir. STIPIŠIĆ, Jakov, NAZOR, Ante), Zagreb 2002.
- Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272.* (prir. ŠOLJIĆ, Ante, ŠUNDRICA, Zdravko, VESELIĆ, Ivo), Dubrovnik 2002.
- Statut grada Trogira* (prev. i ur. BERKET, Marin, CVITANIĆ, Antun, GLIGO, Vedran), Split 1988.
- Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo* (prir. CVITANIĆ, Antun), Split 1998.
- STIPIŠIĆ, Jakov, ŠAMŠALOVIĆ, Miljen, "Zapisnici Velikog vijeća grada Splita / Libri maioris consilii civitatis Spalati, 1352-1354, 1357-1359, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, br. 12, Zagreb 1982., str. 63.-266.

Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*
(prir. PERIĆ, Olga, MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana), Split 2003.

Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine
1563. (prir. KOLANOVIĆ, Josip, KRIŽMAN, Mate), Zadar 1997.

Zlatna knjiga grada Splita, sv. I. (prir. GLIGO, Vedran, BERKET, Marin, RISMONDO,
Vladimir, ŠIMUNKOVIĆ, Ljerka), Split 1996.

LITERATURA

- ACKERMAN, James S., SEDLMAYR, Hans, VON SIMSON, Otto, PANOFSKY, Erwin, *Katedrala. Mjera i svjetlost* (prir. BAČIĆ, Marcel), Zagreb 2003.
- ANČIĆ, Mladen, "Inventar splitskog kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo (Prilog poznavanju prvih humanističkih krugova u Dalmaciji)", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 47, Zadar-Zagreb 2005., str. 99.-148.
- ANČIĆ, Mladen, "Na rubu održanja. Demografska slika Splita u 13. stoljeću", *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana* (ur. JURKOVIĆ, Miljenko, MILOŠEVIĆ, Ante) Zagreb-Motovun-Split 2012., str. 385.-395.
- ANČIĆ, Mladen, "Ser Ciprijan Zaninov. Rod i karijera jednog splitskog patricija druge polovice 14. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 39, Zadar 1997., str. 37.-80.
- ANDREIS, Mladen, *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.)*, Trogir 2006.
- ANDREIS, Mladen, BENYOVSKEY, Irena, PLOSNIĆ, Ana, "Socijalna topografija Trogira u 13. stoljeću", *Povijesni prilozi*, br. 25, Zagreb 2003., str. 37.-91.
- ANDREIS, Mladen, BENYOVSKEY LATIN, Irena, PLOSNIĆ ŠKARIĆ, Ana, "Socijalna topografija Trogira u 14. stoljeću", *Povijesni prilozi*, br. 33, Zagreb 2007., str. 103.-193.
- ANDRIĆ, Tonija, "Položaj obrtničkih naučnika i pomoćne radne snage u Splitu sredinom 15. stoljeća", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 29, Zagreb 2011., str. 127.-147.
- Andrija Buvina: vratnice splitske katedrale, drveni kor u splitskoj katedrali* (ur. KARAMAN, Ljubo), Zagreb 1960.
- BABIĆ, Ivo, *Prostor između Trogira i Splita. Kulturnohistorijska studija*, Kaštel Novi 1991.

- BARIŠIĆ, Gorana, *Srednjovjekovne kuće u Splitu / Medieval Houses in Split*, Split 2010.
- BASING, Patricia, *Trades and Crafts in Medieval Manuscripts*, London 1990.
- BECATTINI, Giacomo, BELLANDI, Marco, DEI OTTATI, Gabi, SFORZI, Fabio, *From Industrial Districts to Local Development: an Itinerary of Research*, Cheltenham 2003.
- BELAMARIĆ, Joško, "Nove potvrde za Dujma Vuškovića", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 36, Split 1996., str. 31.-42.
- BELAMARIĆ, Joško, *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split 2001.
- BELAMARIĆ, Joško, "Urbanistički aspekti prve dubrovačke industrije u 15. stoljeću", *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik radova sa znanstvenih skupova Dani Cvita Fiskovića održanih 2003. i 2004. g.*, Zagreb 2008., str. 341.-372.
- BENDER, Tovah, *Negotiating Marriage: Artisan Women in Fifteenth-Century Florentine Society* (Ph.D dissertation), Minnesota 2009.
- BENVIN, Anton, "Obitelj kroz povijest", *Bogoslovska smotra*, br. 42 (1), Zagreb 1972., str. 34.-50.
- BENYOVSKEY, Irena, "Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima", *Croatica Christiana periodica*, br. 41., Zagreb 1998., str. 137.-160.
- BENYOVSKEY, Irena, "Gospodarska topografija Trogira u srednjem vijeku", *Povijesni prilozi*, br. 28, Zagreb 2005., str. 23.-44.
- BENYOVSKEY, Irena, "Mendicants and Dalmatian Towns in the Middle Ages", *Povijesni prilozi*, br. 15, Zagreb 1996., str. 241.-261.
- BENYOVSKEY, Irena, "Prilog metodologiji istraživanja srednjovjekovnog urbanizma: primjer trogirke baze podataka", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. I (*Statuimus et ordinamus, quod...: sustav moći i mali ljudi na jadranskom prstoru*) (ur. MATIJAŠIĆ, Robert), Poreč 2005., str. 241.-253.
- BENYOVSKEY, Irena, "Privatni prostori grada Trogira u kasnom srednjem vijeku", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 29, Zagreb 1996., str. 53.-67.

- BENYOVSKEY, Irena, "Reguliranje gradskog prostora u dalmatinskim komunama razvijenog i kasnog srednjeg vijeka", *Acta Histriae*, br. 7, Kopar 1999., str. 543.-564.
- BENOVSKY, Irena, "Trogirsko Prigrađe na prijelazu 13. u 14. stoljeće – utjecaj dominikanaca i franjevac na oblikovanje prostora", *Croatica Christiana periodica*, br. 52, Zagreb 2003., str. 47.-56.
- BENYOVSKEY, Irena, "Uloga bratovštine Sv. Duha u Trogiru u srednjem i ranom novom vijeku", *Povijesni prilozi*, br. 32, Zagreb 2007., str. 26.-51.
- BENYOVSKEY, Irena, "Urbane promjene u Trogiru u prvim desetljećima mletačke vlasti (1420.-1450.)", *Povijesni prilozi*, br. 23., Zagreb 2002., str. 71.-85.
- BENYOVSKEY, Irena, BUKLIJAŠ, Tatjana, "Bratovština i hospital sv. Duha u Splitu u srednjem i ranom novom Vijeku", *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, (gl. ur. BUDAK, Neven), Zagreb 2005., str. 625.-657.
- BENYOVSKEY LATIN, Irena, "Razvoj srednjovjekovne Operarije – institucije za izgradnju katedrale u Trogiru", *Croatica Christiana periodica*, br. 65, Zagreb 2010., str. 1.-18.
- BENYOVSKI LATIN, Irena, "Uloga bratovštine Sv. Duha u Trogiru u srednjem i ranom novom vijeku", *Povijesni prilozi*, br. 32, Zagreb 2007., str. 25.-61.
- BENYOVSKEY LATIN, Irena, *Srednjovjekovni Trogir. Prostor i društvo*, Zagreb 2009.
- BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, "Arhivske vijesti o trogirskim zanatlijama u 13. stoljeću", *Mogućnosti*, br. 10/11, Split 1980., str. 1026.-1035.
- BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, *Juditini dvori*, Split 2001.
- BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, *Majstori od 11. do 19. stoljeća u Dalmaciji*, Split 1999.
- BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, "Majstori oružja, štitari, kovači i ljevači topova od 13. do 17. stoljeća u Dalmaciji", *Vojnopomorski ogleđi*, br. 1, Split 1966., str. 53.-66.
- BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, "Svakodnevni život u Splitu između sedamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća", *Mogućnosti*, br. 11/12, Split 1982., str. 1109.-1120.
- BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, *Tragom davnine*, Split 2007.

- BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, "Umjetnički obrt i djelo Jurja Dalmatinca", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 3-6, Zagreb 1979.-1982., str. 217.-222.
- BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, "Zanati na otocima Hvaru i Visu u 16. stoljeću", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb 1977., str. 471.-494.
- BINSKI, Paul, *Painters (Medieval Craftsmen Series)*, Toronto 1991.
- BIRIN, Ante, "Pravni položaj stranaca u statutima dalmatinskih komuna", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za društvene i povijesne znanosti HAZU*, br. 20, Zagreb 2003., str. 59.-94.
- BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, *Društveni i privatni život u Splitu od konca 17. st. do pada Mletačke Republike*, Split 1976.
- BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, *Inventar arhiva stare splitske općine*, Split 1969.
- BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, "Prilog poznavanju građana i pučana u Splitu početkom 16. stoljeća", *Arhivski vjesnik*, br. 16, Zagreb 1973., str. 159.-176.
- BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, "Prilozi poznavanju interijera kuće u Splitu iz 2. polovine 16. vijeka", *Izdanje Historijskog arhiva Split*, br. 3, Split 1961., str. 97.-128.
- BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, *Privatni i društveni život Splita u 18. st.*; Zagreb 1982.
- BRADARA, Tatjana, "Oprema stola kasnosrednjovjekovnog i novovjekovnog doba. Kratki osvrt na stolno keramičko posuđe pronađeno na istarskom poluotoku", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. III (*Cerealia, oleum, vinum...: kulutra prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*) (ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, ULJANČIĆ-VEKIĆ, Elena), Poreč 2009., str. 63.-71.
- BRANDT, Miroslav, "Neki elementi komunalnog uređenja srednjovjekovnog Zadra do polovine 11. st.", *Zadarska revija*, br. 2-3, Zadar 1967., str. 144.-158.
- BRAUDEL, Fernand, *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća*, Zagreb 1992.
- BROWN, Sarah, O'CONNOR, David, *Medieval Craftsmen: Glass-Painters*, Toronto 1991.
- BUDAK, Neven, "Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, br. 19, Zagreb 1986., str. 51.-68.

- BUDAK, Neven, "Struktura i uloga obitelji serva u komunalnim društvima na istočnom Jadranu", *Starohrvatska prosvjeta*, br. 14, Split 1984., str. 347.-359.
- BUDAK, Neven, "Urban Elites in Dalmatia in the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Atti e memoriale della Società dalmata di storia patria*, br. 16., Venezia 1997., str. 183.-199.
- BUDAK, Neven, RAUKAR, Tomislav, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb 2006.
- BUDEČ, Goran, "Inventar dobara šibenskog patricija ser Jurja Kamenarića iz 1451. g.", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 28, Zagreb 2010., str. 67.-106.
- BUDEČ, Goran, "Materijalni predmeti labinskog stanovništva u razdoblju od 1525. do 1550. godine", *Historijski zbornik*, god. LXII, br. 2, Zagreb 2009., str. 345.-369.
- BULIĆ, Frane, KARAMAN, Ljubo, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 2006.
- BUŽANČIĆ, Radoslav, *Nikola Ivanov Firentinac i trogirski renovatio urbis*, Split 2012.
- BUŽANČIĆ, Radoslav, "Prilozi za Nikolu Firentinca u Splitu i u Trogiru", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 41, Split 2007., str. 301.-314.
- BUŽANČIĆ, Radoslav, *Radovanov portal*, Zagreb 2010.
- CELIO CEGA, Fani, "Kuhinja, blagovanje, prehrana u plemićkoj palači u 18. stoljeću: ideja za stalni postav u Muzeju grada Trogira", *Etnološka istraživanja*, br. 12/13, Zagreb 2008., str. 285.-298.
- CHERRY, John, *Goldsmiths (Medieval Craftsmen Series)*, Toronto 1992.
- CHERRY, John, *Medieval crafts: a Book of Days*, London 1993.
- CLARK, William W., *Medieval Cathedrals*, Westport 2006.
- CLEMENTS, John, *Medieval Swordsmanship: Illustrated Methods and Techniques*, Boulder 1998.
- COLDSTREAM, Nicola, *Masons and Sculptors (Medieval Craftsmen Series)*, Toronto 1991.
- COOPER, Lisa H., *Artisans and Narrative Craft in Late-Medieval England*, Cambridge 2011.

- CRISTELON, Cecilia, "Marriage and Consent in Pre-Tridentine Venice: Between Lay Conception and Ecclesiastical Conception, 1420-1545", *Sixteenth Century Journal. The Journal of Early Modern Studies*, god. XXXIX, br. 2, Kirksville 2008., str. 389.-418.
- CROWFOOT, Elisabeth, PRITCHARD, Frances, STANILAND, Kay, *Textiles and Clothing (1150-1450)*, London 2001.
- CVITANIĆ, Antun, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Split 2002.
- CVITANIĆ, Antun, *Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine*, Split 1964.
- CVITANIĆ, Antun, "Srednjovjekovni statut grada Splita i zapadnoeuropska pravna kultura. (U povodu objavljivanja novoga Statuta grada Splita.)", *Kulturna baština*, br. 24-25, Split 1994., str. 117.-138.
- ČOLAK, Nikola, *Naše ribarstvo do pada Mletačke Republike*, Zagreb 1962.
- ČOLAK, Nikola, "Pomorstvo zadarske komune od dolaska Hrvata na Jadran do pada Mletačke Republike", *Pomorstvo grada Zadra*, Zagreb 1963., str. 7.-47.
- ČOLAK, Nikola, "Proizvodnja i pomorska trgovina paškom soli do pada Paga pod mletačku vlast g. 1409.", *Pomorski zbornik*, br. 1, Zadar-Zagreb 1963., str. 477.-515.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Ballarini – hrvatska staklarska obitelj u Muranu", *Matica, časopis Hrvatske matice iseljenika*, god. XLVI, br. 10, Zagreb 1996., str. 32.-33.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Hrvatska zajednica u Mlecima i Bratovština Sv. Jurja i Tripuna (Scuola degli Schiavoni)", *Marulić*, god. XXX, br. 2, Zagreb 1997., str. 333.-340.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Hrvatski iseljenici i mletačka Scuola grande S. Marco", *Povijesni prilozi*, br. 28, Zagreb 2009., str. 9.-22.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Hrvatski iseljenici u Mlecima, crkva S. Sepolcro i barski nadbiskup Ambroz Antun Kapić (16. st.)", *Croatia Christiana periodica*, br. 36, Zagreb 2012., str. 1.-9.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Hrvatski useljenici i njihove veze s bratovštinom Santa Maria della Misericordia (tragom oporučnih spisa)", *Croatia Christiana periodica*, br. 36, Zagreb 2012., str. 35.-47.

- ČORALIĆ, Lovorka, "Hrvatski useljenici u Mlecima i Scuola grande S. Rocco", *Croatia Christiana periodica*, br. 33, Zagreb 2009., str. 65.-76.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Izvori i literatura o bratovštinama u Dalmaciji od srednjeg vijeka do pada Mletačke Republike", *Croatia Christiana periodica*, br. 27, Zagreb 1991., str. 88.-96.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Prilog poznavanju djelovanja duhovnih osoba iz Splita u Mlecima (15.-18. st.)", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 52, Zagreb-Zadar 2010., str. 189.-203.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Prilog poznavanju prisutnosti i djelovanja hrvatskih trgovaca u Mlecima (15.-18. st.)", *Povijesni prilozi*, br. 21, Zagreb 2002., str. 41.-73.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Prisutnost doseljenika sa istočnojadranske obale u Veneciji od 13. do 18. stoljeća", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 26, Zagreb 1993., str. 39.-78.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Tragovi Hrvata u Mlecima", *Matica, časopis Hrvatske matice iseljenika*, god. XLV, br. 2, Zagreb 1995., str. 32.-34.
- ČORALIĆ, Lovorka, "Splićani u Veneciji od 14. do 18. stoljeća", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije, (Božić-Bužančić Zbornik)*, br. 12, Split 1996., str. 109.-155.
- ČORALIĆ, Lovorka, *Šibenčani u Mlecima*, Šibenik 2003.
- ČORALIĆ, Lovorka, *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb 2001.
- ČORALIĆ, Lovorka, *Venecija. Kraljica mora s lagunarnih sprudova. Povijest Mletačke Republike*, Samobor 2004.
- ĆOSIĆ, Stjepan, VEKARIĆ, Nenad, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, Zagreb-Dubrovnik 2005.
- ĆOSIĆ, Stjepan, VEKARIĆ, Nenad, "Raskol dubrovačkog patricijata", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 39, Dubrovnik 2001., str. 305.-379.
- DANČEVIĆ, Luka, "Pokreti pučana na našem Primorju početkom 16. stoljeća (po mletačkim izvještajima)", *Pomorski zbornik*, br. 12, Rijeka 1974., str. 117.-159.
- DANČEVIĆ, Luka, *Pučki ustanak Matija Ivanića i njegovo doba*, Zagreb 1975.
- DAVIS, Robert C., *Shipbuilders of the Venetian Arsenal*, Baltimore 2007.

- DAWSON, Imogen, *Clothes & Crafts in the Middle Ages*, New York 1998.
- DEAN, Trevor, *The Towns of Italy in the Later Middle Ages*, Manchester 2000.
- DELORT, Robert, *Life in the Middle Ages*, London 1974.
- DE MARCHI, Andrea, "Un polittico spalatino di Dujam Vušković a Hermitage", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 36, Split 1996., str. 19.-29.
- DEMOUY, Patrick, *Katedrale*, Zagreb 2010.
- DEWALD, Ernest T., *Italian Painting (1200-1600)*, New York 1978.
- DINIĆ-KNEŽEVIĆ, Dušanka, "Petar Pantela – trgovac i sukarnar u Dubrovniku", *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, br. 13, Novi Sad 1970., str. 87.-144.
- DIVKOVIĆ, Mirko, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1990.
- DOKOZA, Serđo, *Dinamika otočnog prostora. Društvena i gospodarska povijest Korčule u razvijenom srednjem vijeku*, Split 2009.
- DOKOZA, Serđo, "Problematika proučavanja plemstva u srednjem vijeku", *Povijesni prilozi*, br. 35, Zagreb 2008., str. 25.-42.
- DOMANČIĆ, Davor, "Freske Dujma Vuškovića u Splitu", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 11, Split 1959., str. 41.-58.
- DUJMOVIĆ, Frane, "Staro pomorstvo Šibenika od 11. do 16. stoljeća", *Pomorski zbornik*, br. 4, Rijeka 1966., str. 337.-353.
- DUPLANČIĆ, Arsen, "Gradski kaštel i zidine Splita na neobjavljenim nacrtima iz 18. stoljeća", *Kulturna baština*, br. 24-25, Split 1994., str. 139.-148.
- DUPLANČIĆ, Arsen, "Novo čitanje podataka o splitskoj bratovštini pomoraca", *Kulturna baština*, br. 33, Split 2006., str. 247.-262.
- DUPLANČIĆ, Arsen, "Ulomci arhiva splitskih bratovština u Arheološkom muzeju u Splitu", *Croatia Christiana Periodica*, br. 27, Zagreb 1991., str. 107.-116.
- DUPLANČIĆ, Arsen, IVANIŠEVIĆ, Milan, KOVAČIĆ, Slavko, *Sveti Dujam – štovanje kroz vjekove* (katalog izložbe u Nadbiskupskom sjemeništu od 03. svibnja do 10. lipnja 2004.), Split 2004.
- DŽANKIĆ, Zvonko, "Dominikanske bratovštine u Dubrovniku", *Croatia Christiana periodica*, br. 56, Zagreb 2005., str. 15.-32.

- EAMES, Elizabeth S., *English Tilers (Medieval Craftsmen Series)*, Toronto 1992.
- EMIGH, Rebecca Jean, "Land Tenure, Household Structure and Age at Marriage in Fifteenth-Century Tuscany", *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 27, No. 4, 1997., str. 613.-635.
- Encyclopedia of Society and Culture in the Medieval World* (ed. CRABTREE, Pam J.), New York 2008.
- EPSTEIN, Steven A., *An Economic and Social History of Later Medieval Europe (1000-1500)*, New York 2009.
- ERCEGOVIĆ, Anita, *Pučka arhitektura starih splitskih predgrađa*, Split 2002.
- ERLANDE-BRANDEMBURG, Alain, *Katedrala*, Zagreb 1997.
- FABIJANEC, Sabine Florence, "Djeca pod okriljem odraslih. Odrastanje na istočnom Jadranu u razvijenom i kasnom srednjem vijeku", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. IV (*Filii, Filiae...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*) (gl. ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija), Poreč 2011., str. 131.-145.
- FABIJANEC, Sabine Florence, "Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca u 14. i 15. stoljeću", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 22, Zagreb 2004., str. 55.-120.
- FABIJANEC, Sabine Florence, "Dva trgovačka inventara kao pokazatelji ekonomskog i kulturnog života u Zadru u 14. stoljeću", *Povijesni prilozi*, br. 25, Zagreb 2003., str. 93.-131.
- FABIJANEC, Sabine Florence, "Multidisciplinarno proučavanje trgovine kao dijela ekonomske povijest srednjeg vijeka u Dalmaciji", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 37, Zagreb 2005., str. 47.-53.
- FABIJANEC, Sabine Florence, "Od tržnice do luke. Trgovačka svakodnevica kasnoga srednjega vijeka", *Kolo – časopis Matice hrvatske*, br. 4, Zagreb 1996., str. 188.-228.
- FABIJANEC, Sabine Florence, "Pojava profesije mercator i podrijetlo trgovaca u Zadru u 14. i početkom 15. st.", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 19, Zagreb 2001., str. 95.-123.

- FABIJANEC, Sabine Florence, "Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca u 14. i 15. stoljeću", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 17, Zagreb 1999., str. 31.-60.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Aleši, Firentinac i Duknović u Trogiru", *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU*, br. VII, Zagreb 1959., str. 20.-43.
- FISKOVIĆ, Cvito, *Dioklecijanova palača: prilog proučavanju i zaštiti*, Split 2005.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Drvena skulptura gotičkog stila u Splitu", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, br. 51, Split 1939., str. 1.-17.
- FISKOVIĆ, Cvito, *Dokumenti o radu naših graditelja i klesara 15.-16. stoljeća u Dubrovniku*, Split 1947.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Dubrovački zlatari od 13. do 17. stoljeća", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, br. 1, Zagreb 1949., str. 143.-249.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Iskopine srednjovjekovne crkve Sv. Eufemije u Splitu", *Historijski zbornik*, br. 1-4, Zagreb 1948., str. 201.-210.
- FISKOVIĆ, Cvito, *Izabrani spisi*, Split 2009.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti", *Peristil*, br. 1, Zagreb 1954., str. 71.-102.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Juraj Dalmatinac", *Mogućnosti*, god. X, br. 3, Split 1963., str. 205.-237.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Najstariji kameni grbovi grada Splita", *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, sv. 17, Zagreb 1936., str. 183.-194.
- FISKOVIĆ, Cvito, "O samostanu konventualaca u Splitu", *Kulturna baština*, br. 6, Split 1985., str. 3.-21.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Prilog poznavanju ishrane 16. i 17. stoljeća u Dalmaciji", *Adrias Zavoda za znanstveni i umjetnički rad JAZU u Splitu*, br. 1, Split 1987., str. 119.-148.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Romaničke kuće u Splitu i u Trogiru", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 2, Zagreb 1952., str. 129.-178.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Splitska renesansna sredina", *Mogućnosti*, br. 3-4, Split 1976, str. 340.-364.

- FISKOVIĆ, Cvito, "Stara korčulanska brodogradilišta", *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, br. 20, Kotor 1972., str. 75.-103.
- FISKOVIĆ, Cvito, "Umjetnički obrt 15.-16. stoljeća u Splitu", *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića (1450.-1950.)* (ur. BADALIĆ, Josip, MAJNARIĆ, Nikola), Zagreb 1950., str. 127.-155.
- FISKOVIĆ, Cvito, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1959.
- FISKOVIĆ, Cvito, PRIJATELJ, Kruno, *Albanski umjetnik Andrija Aleši u Splitu i u Rabu*, Split 1948.
- FISKOVIĆ, Igor, *Dalmatinski prostori i stari majstori*, Split 1990.
- FISKOVIĆ, Igor, "Juraj Matijev i Jacopo Bellini", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 12-13, Zagreb 1988.-1989., str. 158.-177.
- FISKOVIĆ, Igor, "Neki vidovi umjetničkog rada Jurja Dalmatinca u Šibeniku i Splitu", *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, br. 27-28, Zadar 1981., str. 107.-177.
- FISKOVIĆ, Igor, "Renesansne skulpture", *Hrvatska renesansa*, Zagreb 2004., str. 247.-261.
- FISKOVIĆ, Igor, *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb 1987.
- FISKOVIĆ, Igor, "Srednjovjekovna izgradnja i identitet grada Splita", *Kulturna baština*, br. 19, Split 1989., str. 28.-50.
- FOSSIER, Robert, *The Axe and the Oath: Ordinary Life in the Middle Ages*, Oxford 2010.
- FRANCASTEL, Pierre, *Medieval Painting*, New York 1968.
- FREJDENBERG, Maren M., "Kakvim su brodovima plovili Dalmatinci u 13.-15. vijeku", *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, br. 22, Kotor 1974., str. 27.-39.
- FREJDENBERG, Maren M., "Srednjovjekovna trgovina u Dalmaciji: problemi i argumenti", *Historijski zbornik*, br. XXIII-XXIV, Zagreb 1970.-1971., str. 391.-410.
- FREJDENBERG, Maren M., "Vranski zakonik, novi spomenik hrvatskog običajnog prava", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, br. 18, Zadar 1971., 323.-341.
- GABELIĆ, Andro, *Ustanak hvarskih pučana (1510.-1514.)*. *Izvori, tokovi, dometi*, Split 1988.

- GIES, Joseph, GIES, Frances, *Life in a Medieval City*, New York 1981.
- GIGGAL, Keneth, *Great Classic Sailing Ships*, London 1988.
- GLAVAN, Božena, "Miraz u Zadru u 14. stoljeću", *Historijski zbornik*, god. LXI., br. 2, Zagreb 2008., str. 269.-288.
- GOETZ, Hans-Werner, *Life in the Middle Ages from the Seventh to the Thirteenth Century*, London 1993.
- GOLDBERG, Jessica L., *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean. The Geniza Merchants and their Bussines World*, Cambridge 2012.
- GOLDSTEIN, Ivo, GRGIN, Borislav, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb 2008.
- GOSS, Vladimir P., "Prilog radionici Nikola Firentinac – Andrija Aleši", *Peristil*, br. 10-11, Zagreb 1967.-1968., str. 59.-64.
- Gradske marginalne skupine kroz srednji vijek i ranomoderno doba. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija održanog 10. prosinca 2003. u Zagrebu* (gl. ur. POPIĆ, Tomislav), Zagreb 2004.
- GRBAVAC, Branka, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 2010.
- GRBAVAC, Branka, "Srednjovjekovni notarski formulari i njihovi sastavljači", *Javni bilježnik*, br. 15, Zagreb 2011., str. 32.-38.
- GRBAVAC, Branka, "Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između formulara i prakse", *Acta Histriae*, br. 19, Koper 2011., str. 393.-406.
- GREIF, Avner, *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade*, Cambridge 2010.
- GROSS, Mirjana, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 2001.
- GRUBB, James S., "Elite Citizens", *Venice Reconsidered; the History and Civilization of an Italian City-State, 1297.-1797.* (ed. MARTIN, John, ROMANO, Dennis), Baltimore-London 2000., str. 339.-360.
- GRUJIĆ, Nada, "Balatorij u dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. stoljeća", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 37, Split 1997.-1998., str. 137.-154.

- GRUJIĆ, Nada, "Kuća 'savršenog trgovca' po Benediktu Kotruljeviću", *Dubrovnik: časopis za književnost i znanost*, god. VI. (nova ser.), br. 4, Dubrovnik 1995., str. 198.-212.
- GRUJIĆ, Nada, "Prilog tipologiji stambene arhitekture na Lopudu", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 27, Zagreb 2003., str. 65.-72.
- GRUJIĆ, Nada, "Reprezentativna stambena arhitektura", *Zlatno doba Dubrovnika*, Zagreb 1988., str. 65.-75.
- GRUJIĆ, Nada, "Zidni umivaonici 15. i 16. stoljeća u stambenoj arhitekturi dubrovačkog područja", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 23, Zagreb 1999., str. 63.-82.
- GULIN, Ante, "Javna vjera pristava/bukarija i javnog notarijata u Splitskom statutu iz 1312. g.", *Međunarodni znanstveni skup Splitski statut iz 1312. g., povijest i pravo. O 700. obljetnici, Sažeci*, Split 2012., str. 36.-37.
- GVOZDANOVIĆ, Vladimir, "Split Cathedral's Wooden Doors", *Commentari*, No. 28 (1978.), str. 47.-62.
- HARRIS, Robin, *Povijest Dubrovnika*, Zagreb 2006.
- HARPUR, James, HALLAM, Elizabeth M., *Inside the Medieval World: a Panorama of Life in the Middle Ages*, London 1995.
- HEINRICH VON HEFNER-ALTENECK, Jakob, *Medieval Arms and Armor (Dover Pictorial Archive)*, Dover 2004.
- HERKOV, Zlatko, *Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, sv. II, Zagreb 1956.
- HERKOV, Zlatko, *Naše stare mjere i utezi. Uvod u teoriju povijesne metrologije i njezina praktična primjena pri proučavanju naše gospodarske povijesti*, Zagreb 1973.
- HERLIHY, David, *Medieval Households*, Cambridge, Massachusetts, London 1985.
- HILJE, Emil, "Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo u Splitu sredinom 15. stoljeća", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 29, Zagreb 2005., str. 43.-56.
- HILJE, Emil, "Andrija Aleši u Zadru", *Umjetnički dodiri dviju jadranskih obala u 17. i 18. stoljeću*, Split 2007. str. 93.-107.

- HILJE, Emil, "Dva popisa dobara splitskih slikara iz 15. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 49, Zadar 2007., str. 289.-337.
- HILJE, Emil, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Zagreb 1999.
- HILJE, Emil, "Juraj Dalmatinac i Korčula: prilog za kronologiju gradnje šibenske katedrale", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 25, Zagreb 2001., str. 53.-74.
- HILJE, Emil, "Nikola Firentinac u Šibeniku 1464. godine", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 26, Zagreb 2002., str. 7.-18.
- HOWARD, Michael C., *Transnationalism in Ancient and Medieval Societies. The Role of Cross-Border Trade and Travel*, Jefferson, North Carolina 2012.
- Hrvatska enciklopedija* (gl. ur. KOVAČEC, August) sv. IV., Zagreb 2002.
- HUSA, Vaclav, PETRAN, Josef, ŠUBRTOVA, Alena, *Crafts and Skills: Life and Work in Medieval and Renaissance Times*, London 1967.
- IVANIŠEVIĆ, Jelena, "Lačnan ne haje toliko za ljubav: Gastronomija dunda Maroja između srednjovjekovlja i renesanse", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 49, Dubrovnik 2001., str. 9.-25.
- IVANIŠEVIĆ, Milan, "Andrija Aleši u Splitu 1448. godine", *Kulturna baština*, br. 11-12, Split 1981., str. 15.-23.
- IVANIŠEVIĆ, Milan, "Pravila bratovštine Sv. Staša u Splitu", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, br. 12 (Božić-Bužančić zbornik), Zagreb 1996., str. 281.-292.
- IVANČEVIĆ, Radovan, "Šibenski portreti Jurja Dalmatinca (1443.)", *Peristil*, br. 42-43, Zagreb 1999.-2000., str. 41.-76.
- IVIĆ, Nenad, "Dosezi sjećanja i zaborava: pad Salone i naseljavanje Splita u Tome Arhiđakona", *Toma Arhiđakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. g. u Splitu* (ur. MATIJEVIĆ-SOKOL, Mirjana, PERIĆ, Olga), Split 2004., str. 129.-142.
- JAKIĆ-CESTARIĆ, Vesna, "Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, br. 19, Zadar 1972., str. 99.-166.
- JAKIĆ-CESTARIĆ, Vesna, "Nastajanje hrvatskoga (čakavskog) Splita i Trogira u svjetlu antroponima 11. st.", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 5, Zagreb 1981., str. 93.-112.

- JANEKOVIĆ, Zdenka, "*Pro anima mea et predecessorum meorum. The Death and the Family in 15th Century Dubrovnik*", *Otium*, br. 1-2, Zagreb 1995., str. 25.-34., preuzeto s <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=39728>
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, *Maruša ili suđenje ljubavi. Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb 2008.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Na margini ili u središtu društva? Razmišljanja o marginalnosti u srednjem vijeku u nekoliko primjera", *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba* (gl. ur. POPIĆ, Tomislav), Zagreb 2004., str. 21.-40.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Nasilje zakona: gradska vlast i privatni život u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom Dubrovniku", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 41, Dubrovnik 2003., str. 9.-44.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb-Dubrovnik 1999.
- JANEKOVIĆ-RÖMER, Zdenka, "O napuštanju, udomljavanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. IV (*Filii, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*) (gl. ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija), Poreč 2011., str. 15.-32.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "*Post tertiam campanam – dubrovački noćni život u srednjem vijeku*", *Otium*, br. 1, Zagreb 1993., str. 6.-13., preuzeto s <http://bib.irb.hr/datoteka/39724.campanam.DOC>.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od 13. do 15. stoljeća*, Dubrovnik 1994.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Rodbinski odnosi u dalmatinskom društvu 13. i 14. stoljeća", *Historijski zbornik*, br. XXXXV, Zagreb 1992., str. 179.-194.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta", *Povijest hrvatskog jezika: Književnost i kultura devedesetih: zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole* (ur. MIĆANOVIĆ, Krešimir), Zagreb 2011., str. 207.-226.

- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbaćenosti", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 26, Zagreb 1993., str. 27.-38.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, "Sve opsade Dubrovnika. Obitelj kao faktor društvene sigurnosti", *Dubrovnik*, br. 4, Dubrovnik 1993., str. 235.-240.
- JELASKA, Zdravka, "Ustrojstvo društva u srednjovjekovnom Trogiru", *Povijesni prilozi*, br. 20, Zagreb 2001., str. 7.-55.
- JEREMIĆ, Risto, TADIĆ, Jorjo, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, Beograd 1938.
- JOSIPOVIĆ, Ivan, "Nikola Firentinac i Alešijeva krstionica Trogirske katedrale", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 33, Zagreb 2009., str. 47.-66.
- JOVINELLY, Joan, NETELKOS, Jason, *The Crafts and Culture of a Medieval Cathedral*, New York 2007.
- KARAMAN, Ljubo, *Dalmacija kroz vjekove u historiji i umjetnosti*, Split 1934.
- KARAMAN, Ljubo, "O starom benediktinskom samostanu Sv. Stjepana pod borovima u Splitu", *Novo doba*, br. 94, 21. 04. 1935., str. 9.-11.
- KARAMAN, Ljubo, "O starom gradskom domu u Splitu", *Novo doba*, br. 299, Split 25. 12. 1933., str. 14.-15.
- KARAMAN, Ljubo, *Umjetnost u Dalmaciji: 15. i 16. vijek*, Zagreb 1933.
- KARBIĆ, Damir, "Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize.", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 16, Zagreb 1998., str. 73.-117.
- KARBIĆ, Damir, "Marginalne grupe u hrvatskim srednjovjekovnim društvima od prve polovine 13. do početka 16. stoljeća: postavljanje problema i pokušaji rješavanja", *Historijski zbornik*, br. XLIV, Zagreb 1991., str. 43.-76.
- KARBIĆ, Damir, "Plemstvo – definicija, vrste, uloga", *Povijesni prilozi*, br. 31, Zagreb 2006., str. 11.-21.
- KARBIĆ, Damir, "Split i bibrski knezovi u doba Tome Arhiđakona", *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. g. u Splitu* (ur. MATIJEVIĆ-SOKOL, Mirjana, PERIĆ, Olga), Split 2004., str. 235.-242.

- KARBIĆ, Damir, "Šubići bibrirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 22, Zagreb 2004., str. 1.-26.
- KARBIĆ, Marija, "Položaj djece u Rijeci u kasnom srednjem vijeku", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. IV (Filii, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru) (gl. ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija), Poreč 2011., str. 114.-130.
- KATIČIĆ, Radoslav, "Toma Arhiđakon i njegovo djelo", *Historia Slonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (prir. PERIĆ, Olga, MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana), Split 2003., str. 329.-440.
- KATIĆ, Lovre, "Solinski mlinari u prošlosti", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, br. 2, Split 1952., str. 201.-219.
- KATIĆ, Lovre, *Solinski mlinovi u prošlosti*, Zagreb 1953.
- KEČKEMET, Duško, *Juraj Dalmatinac i gotička arhitektura u Splitu*, Split 1988.
- KEČKEMET, Duško, *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije*, sv. I, Split 2004.
- KEČKEMET, Duško, *Prošlost Splita*, Split 2002.
- KEČKEMET, Duško, "Splitski kaštel", *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, br. 4-5, str. 267.-303.
- KEČKEMET, Duško, "Urbanistički razvoj splitske luke", *Pomorski zbornik*, br. 2, Zagreb-Zadar 1962., str. 1393.-1438.
- KEČKEMET, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971.
- KLAIĆ, Nada, "Problem kmetstva na području dubrovačke astareje (prilog problematici dalmatinskog agrara)", *Arhivski vjesnik*, br. 14, Zagreb 1971., str. 237.-273.
- KLAIĆ, Nada, PETRICIOLI, Ivo, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar 1976.
- KREKIĆ, Bariša, *Unequal Rivals: Essays on Relations Between Dubrovnik and Venice in the 13th and 14th Centuries*, Zagreb-Dubrovnik 2007.
- KOLANOVIĆ, Josip, "Izvori za povijest trgovine i pomorstva srednjovjekovnih dalmatinskih gradova s osobitim obzirom na Šibenik (*contralitterae*)", *Adriatica maritima*, br. 3, Zadar 1979., str. 63.-150.
- KOLANOVIĆ, Josip, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb 1995.

- KOLIN, Ivo, "Historical Meaning of Textile Manufacture in the Old Dubrovnik = Povijesno značenje suknarstva u starom Dubrovniku", *Tekstil*, br. 56, Zagreb 2007., str. 67.-74.
- KOVAČIĆ, Slavko, "Toma Arhiđakon, promicatelj crkvene obnove i splitski nadbiskupi, osobito njegovi suvremenici", *Toma Arhiđakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. g. u Splitu* (ur. MATIJEVIĆ-SOKOL, Mirjana, PERIĆ, Olga), Split 2004., str. 41.-70.
- KOWALESKY, Maryanne, *Medieval Domesticity: Home, Housing and Household in Medieval England*, Cambridge 2008.
- KOZLIČIĆ, Mithad, *Brod istočne obale Jadrana u starom i srednjem vijeku* (katalog izložbe), Kaštel Novi 1991.
- KOZLIČIĆ, Mithad, *Hrvatsko brodovlje*, Zagreb 1993.
- KUNČIĆ, Meri, *Od pošasti sačuvaj nas. Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 2008.
- KURELAC, Miroslav, "Društvene diferencijacije i pokreti pučana srednje Dalmacije od 14. do 16. stoljeća", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, vol. 10, Zagreb 1981., str. 237.-245.
- KUZMANIĆ, Mario-Nepo, *Splitski plemići: prezime i etnos*, Split 1998.
- LACROIX, Paul, *Manners, Customs and Dress During the Middle Ages and During the Renaissance Period*, <http://www.gutenberg.org/files/10940/10940-h/10940-h.htm>
- LADIĆ, Zoran, "Labinsko društvo u ranom novom vijeku u zrcalu bilježničkih dokumenata bilježnika Bartolomeja Gervazija", *Historijski zbornik*, god. LXI, br. 1, Zagreb 2009., 47.-70.
- LADIĆ, Zoran, "Na razmeđu djetinjstva i zrelosti. O naučnicima – šegrtima u istočnojadranskim komunama", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. IV (*Filii, Filiae...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*) (gl. ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija), Poreč 2011., str. 69.-96.
- LADIĆ, Zoran, "O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku", *Zbornik Odsjeka za*

povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, vol. 20, Zagreb 2002., str. 1.-27.

LANE, Frederic C., *Povijest Mletačke Republike*, Zagreb 2007.

LANE, Frederic C., *Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1992.

LANE, Frederic C., *Venice. A Maritime Republic*, Baltimore-London 1973.

Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda (ur. BOGDANOV, Nada, GOSPODNETIĆ, Frano, GRLIĆ, Danko, GRLIĆ, Ljubiša, KRSTIĆ, Kruno, ŠENTIJA, Josip, VRANJICAN, Borko), Zagreb 1974.

LEWIS, Archibald R., RUNYAN, Timothy J., *European Naval and Maritime History (300-1500)*, Indiana 1990.

Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae (ur. KOSTRENČIĆ, Marko, GORTAN, Veljko, HERKOV, Zlatko), vol. I. i II., Zagreb 1973.

LISIČAR, Petar, *Grci i Rimljani*, Zagreb 1971.

LOPEZ, Robert S., RAYMOND, Irving W., *Medieval Trade in the Mediterranean World*, West Sussex 2001.

LUČIĆ, Josip, "Agrarno-proizvodni odnosi u okolini Dubrovnika (do polovine 14. stoljeća)", *Zgodovinski časopis*, god. XXII, br. 1-2, Ljubljana 1968., str. 61.-69.

LUČIĆ, Josip, "Komunalno uređenje dalmatinskih gradova u 11. stoljeću", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, vol. 10, Zagreb 1981. str. 209.-235.

LUČIĆ, Josip, "Nekoliko spomena dubrovačkih majstora iz kraja 12. i prve polovine 14. stoljeća", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 15. Split 1963., str. 17.-25.

LUČIĆ, Josip, "O dubrovačkom patricijatu u 14. stoljeću", *Historijski zbornik*, br. XVII, Zagreb 1964., str. 393.-411.

LUČIĆ, Josip, "O počecima kmetstva u dubrovačkoj astareji (s osvrtom na zadarsko područje)", *Arhivski vjesnik*, br. 15, Zagreb 1972., str. 265.-296.

LUČIĆ, Josip, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća*, Zagreb 1979.

LUČIĆ, Josip, "Prilog brodogradnji Dubrovnika u drugoj polovini 14. stoljeća", *Historijski zbornik*, br. 4, Zagreb 1951., str. 133.-140.

LUETIĆ, Josip, *Brodari i pomorci Dubrovačke Republike*, Zagreb 1997.

- LUPIS, Vinicije B., "Nikola Paskov Papac, dubrovački zlatar iz prve polovice 14. stoljeća", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 23, Zagreb 1999., str. 43.-46.
- LUPIS, Vinicije B., "Prilog poznavanju gotičkog zlatarstva u Dubrovniku", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, br. 25, Split 2008, str. 151.-165.
- LUZZATTO, Gino, *Ekonomska povijest Italije*, sv. I: stari i srednji vijek, Zagreb 1960.
- MADUNIĆ, Domagoj, "Mjera grada: zadarski popis stanovništva 1527. g.", *Povijesni prilozi*, br. 36., Zagreb 2009., str. 23.-62.
- MANANČIKOVA, Nelli P., "Rana manufaktura i socijalni aspekti povijesti zanatskog stanovništva Dubrovnika u 15. i na početku 16. stoljeća", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 10, Zagreb 1977., str. 341.-356.
- MARASOVIĆ, Katja, "Mletački kaštel u Splitu: izgradnja i preobrazbe", *Prostor*, br. 20, Zagreb 2012., str. 250.-263.
- MARASOVIĆ, Tomislav, *Dioklecijanova palača. Svjetska kulturna baština. Split, Hrvatska*, Zagreb-Split 1994.
- MARASOVIĆ, Tomislav, "Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Mihovila na obali u Splitu", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 12, Split 1982., str. 111.-126.
- MARASOVIĆ, Tomislav, "Kratak pregled razvitka Splita od najstarijih naselja do konca 18. stoljeća", *Urbs. Urbanistički planovi i realizacije*, br. 6, Split 1965.-1966., str. 19.-24.
- MARASOVIĆ, Tomislav, "Najstarije vedute srednjovjekovnog Splita", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 16, Split 1987., str. 187.-194.
- MARASOVIĆ, Tomislav, "Razvoj stambene kuće u Splitu od ranog srednjeg vijeka do danas", *Zbornik Društva inženjera i tehničara u Splitu*, Split 1958., str. 97.-110.
- MARASOVIĆ ALUJEVIĆ, Marina, "Balatura. Prilog terminologiji starog splitskog graditeljstva", *Kulturna baština*, br. 13, Split 1982., str. 93.-96.
- MAREVIĆ, Jozo, *Lexicon Latino-Croaticum encyclopaedicum*, Zagreb-Velika Gorica 2000.
- MARGETIĆ, Lujo, "Funkcija i podrijetlo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog Primorja i Dalmacije", *Starine JAZU*, br. 55, Zagreb 1971., str. 191.-210.

- MARGETIĆ, Lujo, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Zagreb 1996.
- MARGETIĆ, Lujo, *Prikazi i diskusije*, Split 2002.
- MARGETIĆ, Lujo, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo. Stvarno pravo*, Zagreb 1983.
- MARGETIĆ, Lujo, "Vidljive i manje vidljive poruke Tomine *Historia Salonitana*", *Toma Arhiđakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. g. u Splitu* (ur. MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana, PERIĆ, Olga), Split 2004., str. 13.-19.
- MARGETIĆ, Lujo, MARŠAVELSKI, Magdalena A., *Hrvatsko srednjovjekovno pravo – vrela s komentarom*, Zagreb 1999.
- MARKS, Ljiljana, "Od Dioklecijana do Splita, predaje i legende", *Ethnologica Dalmatica*, br. 6, Split 1997., str.165.-183.
- MARSHALL, Richard K., *The Local Marchants of Prato: Small Entrepreneurs in the Late Medieval Economy*, London 1999.
- MATIJAŠIĆ, Robert, "Sredozemno prehrambeno trojstvo u antici na Jadranu", *Istarski povijesni bennale: zbornik radova*, sv. III (*Cerealia, oleum, vinum: kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*) (ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, ULJANČIĆ-VEKIĆ, Elena), Poreč 2009. str. 37.-54.
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana, "Regimen *Latinorum* arhiđakona Tome u teoriji i praksi", *Toma Arhiđakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. g. u Splitu* (ur. MATIJEVIĆ-SOKOL, Mirjana, PERIĆ, Olga), Split 2004., str. 159.-175.
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002.
- MAZZAOUI, Maureen Fennel, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages (1100-1600)*, Cambridge 1981.
- MAŽURANIĆ, Vladimir, *Pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1975.
- Medieval Italy: an enciclopedia* (ed. KLEINHENZ, Christopher), New York 2004.

- MIGOTTI, Branka, "Antički kolegiji i srednjovjekovne bratovštine. Prilog proučavanju kontinuiteta dalmatinskih ranosrednjovjekovnih gradova", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 16, Split 1986. str. 177.-186.
- MILLER, Edward, HATCHER, John, *England: Towns, Commerce and Crafts (1086-1348)*, London 1995.
- MILOŠEVIĆ, Milivoj, "Bokeljski jedrenjaci građeni u Kotoru i Perastu u periodu od 1397. do 1455. godine", *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, br. 9, Kotor 1960., str. 7-17.
- MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, *Druga strana braka – nasilje i ilegittimnost u (izvan)bračnim vezama u Porečkoj biskupiji u prvoj polovici 17. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 2010.
- MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, *Nepoznati svijet istarskih žena*, Zagreb 2006.
- MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, "Položaj kćeri u istarskoj obitelji u 15. i 16. stoljeću", *Povijesni prilozi*, br. 29, Zagreb 2005., str. 59.-77.
- MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, "Uloga žena u proizvodnji, trgovini i pripremi hrane u Istri u 15. i 16. stoljeću", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. III (*Cerealia, oleum, vinum...: kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*) (ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, ULJANČIĆ-VEKIĆ, Elena), Poreč 2009., str. 73.-83.
- Money, Markets and Trade in Late Medieval Europe* (ed. ARMSTRONG, Lawrin, ELBL, Ivana, ELBL, Martin M.), Leiden 2007.
- MONTANI, Miroslav, *Juraj Dalmatinac i njegov krug*, Zagreb 1967.
- MORRISON, John, GARDINER, Robert, *The Age of the Galley: Mediterranean Oared Vessels Since Pre-Classical Times*, London 1995.
- MUTNJAKOVIĆ, Andrija, *Andrija Aleši*, Zagreb 1998.
- NERALIĆ, Jadranka, *Put do crkvene nadarbine. Rimska kurija i Dalmacija u 15. stoljeću*, Split 2007.
- NEWMAN, Paul B., *Daily life in the Middle Ages*, London 2001.

- NIKOLIĆ, Zrinka, "Imeđu vremenitih i vječnih dobara: Žene u dalmatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku", *Žene u Hrvatskoj: ženska u kulturna povijest* (ur. FELDMAN, Andrea), Zagreb 2004., str. 33.-56.
- NIKOLIĆ, Zrinka, "Madijevci: primjer obitelji dalmatinske gradske elite u 10. i 11. stoljeću", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 23, Zagreb 2005., str. 1.-24.
- NIKOLIĆ, Zrinka, "Profesija – hraniteljica: dojiļje u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. IV. (*Filii, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*) (gl. ur. MOGOROVIĆ, CRLJENKO, Marija), Poreč 2011., str. 97.-113.
- NIKOLIĆ, Zrinka, *Rođaci i bliņnji: dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 2003.
- NIKOLIĆ JAKUS, Zrinka, "Obitelj dalmatinskog plemstva od 12. do 14. stoljeća", *Acta Histriae*, br. 16, Koper 2008., str. 59.-88.
- NOVAK, Grga, "Gradski bedemi, javne zgrade i ulice u srednjovjekovnom Splitu", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 1, Split 1949., str. 103.-114.
- NOVAK, Grga, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, sv. I, Split 2004.
- NOVAK, Grga, *Povijest Splita*, sv. I, Split 1957.
- NOVAK, Grga, *Povijest Splita*, sv. II, Split 1961.
- NOVAK, Grga, *Povijest Splita*, sv. I. i II., Split 1978.
- NOVAK, Grga, *Prošlost Dalmacije*, sv. I., Split 2004.
- NOVAK, Grga, "Quaternus izvoza iz Splita 1475.-1476. g.", *Starohrvatska prosvjeta*, N.S. II, Zagreb 1928., str. 92.-102.
- NOVAK, Grga, "Split u Marulićevo doba", *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođjenja Marka Marulića (1450.-1550.)* (ur. BADALIĆ, Josip, MAJNARIĆ, Nikola), Zagreb 1950., str. 33.-123.
- NOVAK, Grga, *Split u svjetskom prometu*, Split 1921.
- O'CONNELL, Monique, "Individuals, Families and the State in Early Modern Empires: the case of the Venetian *Stato da Mar*", *Zgodovinski časopis*, br. 67, Ljubljana 2013., str. 8.-27.

- O'CONNELL, Monique, *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Baltimore 2009.
- ORTHALI, Gherardo, CRACCO, Giorgio, COZZI, Gaetano, KNAPTON, Michael, *Povijest Venecije*, sv. I, Zagreb 2007.
- OWEN HUGHES, Daine, "Urban Growth and Family Structure in Medieval Genoa", *Past and Present*, No. 66, Oxford 1975., str. 3.-28.
- PEARCE, Spencer, "Dante: Order, Justice and the Society of Orders", *Orders and Hierarchies in Late Medieval and Renaissance Europe* (ed. DENTON, Jeffrey), Manchester 1999., str. 33.-55.
- PEDERIN, Ivan, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.-1797.)*, Dubrovnik 1990.
- PELC, Milan, "Portreti u hrvatskoj slikarskoj baštini kasnoga srednjeg vijeka i renesanse", *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik radova sa znanstvenih skupova Dani Cvita Fiskovića održanih 2003. i 2004. godine*, Zagreb 2008., str. 51.-68.
- PERIČIĆ, Šime, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, Zagreb-Zadar 1999.
- PETRICIOLI, Ivo, "Ostaci stambene arhitekture romaničkog stila u Zadru", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, br. 9, Zadar 1962., str. 117.-161.
- PETRICIOLI, Ivo, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split 1996.
- PETRICIOLI, Ivo, *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike*, Zagreb 1972.
- PEŠORDA VARDIĆ, Zrinka, *Dubrovački Antunini u kasnom srednjem vijeku* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 2006.
- PEŠORDA VARDIĆ, Zrinka, "Pučka vlastela: društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku", *Povijesni prilozi*, br. 33, Zagreb 2007., str. 215.-237.
- PEŠORDA VARDIĆ, Zrinka, *U predvorju vlasti: dubrovački Antunini u kasnom srednjem vijeku*, Dubrovnik-Zagreb 2012.
- PETRICIOLI, Ivo, *Juraj Dalmatinac u Zadru (u povodu 500. godišnjice rođenja)*, Zadar 1975.
- PETRICIOLI, Ivo, *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike*, Zagreb 1972.

- PETRIĆ, Marinko, "Obrti, usluge i službe na Hvaru u 15. stoljeću", *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, br. 12, Split 1996., str. 213.-280.
- PETRIĆ, Perislav, "Prilozi topografiji Splita za vrijeme mletačke uprave", *Kulturna baština*, br. 16, Split 1985., str. 30.-37.
- PEZELJ, Vilma, "Žene u bratovštinama srednjovjekovnih dalmatinskih gradova", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 1, Split 2010., str. 155.-173.
- PILO, Giuseppe Maria, *Per trecentosettantasette anni. La gloria di Venezia nelle testimonianze artistiche della Dalmazia*, Venezia 2000.
- PIRENNE, Henri, *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton, New Jersey 1980.
- PIRENNE, Henri, *Povijest Europe od seobe naroda do 16. stoljeća*, Split 2005.
- PLANIĆ LONČARIĆ, Marija, "Ceste, ulice i trgovi srednjovjekovnog Dubrovnika", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 29, Split 1990., str. 157.-168.
- PLANIĆ LONČARIĆ, Marija, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb 1980.
- PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, Ana, *Gotička stambena arhitektura grada Trogira* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 2010.
- POPIĆ, Tomislav, "Zadarske mirazne parnice iz druge polovice 14. stoljeća", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Zagreb 2012., str. 57.-85.
- POUNDS, Norman, *The Medieval City*, Westport-London 2005.
- Povijest Hrvata: srednji vijek*, knj. I (gl. ur. ŠANJEK, Franjo), Zagreb 2003.
- PRIJATELJ, Kruno, *Kroz povijest umjetnosti u Dalmaciji (13.-19. st.): studije i sinteze*, Split 1995.
- PRIJATELJ-PAVIČIĆ, Ivana, "Pokušaj identifikacije pojedinih glava Jurja Dalmatinca na šibeskoj katedrali", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 18, Zagreb 1994., str. 7.-22.
- PRYOR, John H., *Geography, Technology and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571*, Cambridge 1988.

- PULLAN, Brian, "Social Hierarchies in the Republic of Venice", *Orders and Hierarchies in Late Medieval and Renaissance Europe* (ed. DENTON, Jeffrey), Manchester 1999., str. 147.-168.
- PULT QUAGLIA, Anna Maria, "Citizenship in Medieval and Early Modern Italian Cities", *Citizenship in Historical Perspective* (ed. ELLIS, Steven G., HÁLFDANARSON, Guðmundur, ISAACS, Ann Katherine), Pisa 2006., str. 107.-114.
- RADONIĆ, Paulina, "Uporaba arhivskog gradiva prema statutima dalmatinskih gradova (Split, Zadar, Trogir, Šibenik, Skradin, Brač, Hvar, Korčula, Lastovo)", *Arhivski vjesnik*, br. 48, Zagreb 2005., str. 115.-127.
- RANDIĆ, Mirjana, RITTIG-BELJAK, Nives, *Svijet hrane u Hrvatskoj* (Katalog izložbe Etnografskog muzeja Zagreb), Zagreb 2006.
- RAPANIĆ, Željko, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007.
- RAVANČIĆ, Gordan, "Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća", *Povijesni prilozi*, br. 33, Zagreb 2007., str. 195.-214.
- RAVANČIĆ, Gordan, "Imago vini: predodžba o vinu u srednjovjekovnom Dubrovniku", *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. III (*Cerealia, oleum, vinum...: kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*) (ur. MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, ULJANČIĆ-VEKIĆ, Elena), Poreč 2009., str. 107.-120.
- RAVANČIĆ, Gordan, "Izvanbračna ljubav i ženska posluga u vlasteoskim obiteljima kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika", *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić* (ur. BUCZYNSKI, Alexander, KRUHEK, Milan, MATKOVIĆ, Stjepan), Zagreb 2003., str. 63.-68.
- RAVANČIĆ, Gordan, "Javni prostor i dokolica u kasnosrednjovjekovnom i renesansnom Dubrovniku", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 38, Dubrovnik 2000., str. 53.-64.
- RAVANČIĆ, Gordan, "Krčme i krčmari srednjovjekovnog Dubrovnika", *Kolo*, br. 16, Zagreb 2006., str. 229.-252.

- RAVANČIĆ, Gordan, "Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) – raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra", *Povijesni prilozi*, br. 26, Zagreb 2004., str. 7.-18.
- RAVANČIĆ, Gordan, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb 2001.
- RAUKAR, Tomislav, "Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima", *Historijski zbornik (Šidakov zbornik)*, br. XXIX-XXX, Zagreb 1976.-1977., str. 139.-149.
- RAUKAR, Tomislav, "Društvene strukture dalmatinske komune u srednjem vijeku", *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-4, Zagreb 1978., str. 102.-110.
- RAUKAR, Tomislav, "Društveni razvoj u Hrvatskoj u 15. stoljeću", *Historijski zbornik*, br. XXXVIII, Zagreb 1985., str. 75.-94.
- RAUKAR, Tomislav, "*Consilium generale* i sustav vladanja u Splitu u 14. st.," *Historijski zbornik*, br. XXXVII, str. 87.-103.
- RAUKAR, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Ljudi, prostor, ideje*, Zagreb 1997.
- RAUKAR, Tomislav, "Komunalna društva u Dalmaciji u 14. stoljeću", *Historijski zbornik*, br. XXXIII-XXXIV, Zagreb 1980.-1981., str. 183.-193.
- RAUKAR, Tomislav, "Komunalna društva u Dalmaciji u 15. i u prvoj polovini 16. stoljeća", *Historijski zbornik*, br. XXXV, Zagreb 1982., str. 43.-118.
- RAUKAR, Tomislav, "Moćni i marginalizirani u hrvatskom srednjovjekovlju", *Rad HAZU*, knj. 500, Zagreb 2008., str. 201.-237.
- RAUKAR, Tomislav, "O nekim obilježjima trgovine dalmatinskih gradova u srednjem vijeku", *Historijski zbornik*, br. XXIII-XXIV, Zagreb 1970.-1971., str. 411.-442.
- RAUKAR, Tomislav, "Prilog poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u 14. stoljeću", *Historijski zbornik*, br. XXI-XXII, Zagreb 1968-1969., str. 343.-370.
- RAUKAR, Tomislav, "Prilozi o trgovačkom životu u Zadru 15. stoljeća", *Spomenica Josipa Matasovića (1892.-1962.)*, Zagreb 1972., str. 163.-179.
- RAUKAR, Tomislav, *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2002.
- RAUKAR, Tomislav, "Ser Baptista de Augubio, civis Spaleti", *Mogućnosti*, br. 1, Split 1979., str. 108.-118.

- RAUKAR, Tomislav, "Splitska kreditna trgovina 14. stoljeća", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, br. 12 (Božić-Bužančić zbornik), Split 1996., str. 65.-91.
- RAUKAR, Tomislav, *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva*, Zagreb 2003.
- RAUKAR, Tomislav, "Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu: prostor i društvo", *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb 1996., str. 35.-48.
- RAUKAR, Tomislav, "Srednjovjekovna trgovina dalmatinskih gradova – istraživačka dostignuća i problemi", *Historijski zbornik*, br. XXXI-XXXII, Zagreb 1978.-1979., str. 347.-357.
- RAUKAR, Tomislav, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split 2007.
- RAUKAR, Tomislav, "Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u 15. i 16. stoljeću", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 10, Zagreb 1977., str. 203.-225.
- RAUKAR, Tomislav, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb 1977.
- RAUKAR, Tomislav, "Zadarska trgovina solju u 14. i 15. stoljeću", *Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest*, br. 7-8, Zagreb 1969.-1970., str. 19.-79.
- REBOLD BENTON, Janetta, *Materials, Methods and Masterpieces of Medieval Art*, Westport 2009.
- ROLLER, Dragan, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od 13. do 15. stoljeća*, Zagreb 1955.
- ROLLER, Dragan, *Dubrovački zanati u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 1951.
- ROSE, Susan, *Medieval Naval Warfare (1000-1500)*, New York 2005.
- RÖSCH, Gerhard, "The Serrata of the Great Council and Venetian Society, 1286.-1323.", *Venice reconsidered: the History and Civilization of an Italian City-State, 1297.-1797.* (ed. MARTIN, John, ROMANO, Dennis), Baltimore-London 2000., str. 67.-88.
- RUNYAN, Timothy J., "The Organization of Royal Fleets in Medieval England", *Ships, Seafaring and Society. Essays in Maritime History* (ed. RUNYAN, Timothy J.), Detroit 1987.
- RYAN, Michael, *Studies in Medieval Irish Metalwork*, London 2001.

- SAMBRAILO-NOVAK, Maja, "Plemići, građani i pučani u Zadru (15.-17. st.)", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, br. 19, Zagreb-Zadar 1972., str. 167.-186.
- SARTI, Raffaella, *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.)*, Zagreb 2006.
- SKOK, Petar, "Lingvistička analiza kartulara Jura Sancti Petri de Gomai", *Supetarski kartular* (ur. NOVAK, Viktor, SKOK, Petar), Zagreb 1952., str. 233.-294.
- SLUKAN ALTIĆ, Mirela, *Povijesna kartografija. Kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Samobor 2003.
- SMART, Alastair, *The Dawn of Italian Painting (1250-1400)*, New York 1978.
- SOKOL, Vjekoslava, *Umjetnički obrađeno drvo u Splitu od 13. do 18. st.* (Katalog izložbe), Split 2002.
- STANDAGE, Tom, *Jestina povijest čovječanstva*, Zagreb 2009.
- Statut grada Splita. Rukopisi i tiskanja izdanja. Katalog izložbe o sedamstotoj obljetnici (1312.-2012.)* (prir. DUPLANČIĆ, Arsen, JOZIĆ, Branko, RADIĆ, Željko), Split 2012.
- STEELE, Philip, *The Medieval World: a History of Fashion and Costume*, Hong Kong 2005.
- STEINDORFF, Ludwig, "Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 16, Split 1987., str. 141.-152.
- STIPETIĆ, Vladimir, VEKARIĆ, Nenad, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb-Dubrovnik 2004.
- STIPIŠIĆ, Jakov, "Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz Arhiva Sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra", *Zadarska revija*, br. 2-3, Zadar 1967., str.184.-191.
- STIPIŠIĆ, Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*, Zagreb 1991.
- STIPIŠIĆ, Jakov, "Razvoj splitske notarske kancelarije", *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, sv. I, Zagreb 1954., str. 111.-123.
- STOJAN, Slavica, *Slast tartare. Marin Držić u svakodnevicu renesansnog Dubrovnika*, Zagreb-Dubrovnik 2007.

- SUIĆ, Mate, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003.
- SURHONE, Lambert M., TENNOE Mariam T., HENSSONOW, Susan F., *Venetian Arsenal*, New York 2010.
- SUTLOVIĆ, Davorka, ZGLAV MARTINAC, Helga, "Dominikanski samostan Sv. Katarine u Splitu. Toksikološke analize sadržaja ljekarničkih bočica iz otpadne jame u sondi 3"; <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=487043>
- ŠANJEK, Franjo, *Dominikanci i Hrvati. Osam stoljeća zajedništva (13.-21. stoljeće)*, Zagreb 2008.
- ŠTEFANAC, Samo, *Kiparstvo Nikole Firentinca i njegova kruga*, Split 2006.
- ŠTOKOVIĆ, Alojz, "Bratovštine na istočnoj obali Jadrana: prilog proučavanju socijalne povijesti na Sredozemlju od 11. do 17. stoljeća", *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, br. 47/48 Rijeka 2006., str. 141.-158.
- ŠUNJIĆ, Marko, *Dalmacija u 15. stoljeću*, Sarajevo 1967.
- TADIĆ, Jorjo, *Organizacija dubrovačkog pomorstva u 16. veku*, Beograd 1949.
- The Cambridge Economic History of Europe: Trade and Industry in the Middle Ages*, vol. II (ed. POSTAN, Michael M., MILLER, Edward), Cambridge 1987.
- The New Cambridge Medieval History*, vol. VII (c. 1415 - c. 1500) (ed. ALLMAND, Christopher), Cambridge 2008.
- The Oxford Encyclopedia of Maritime History*, vol. 1 (ed. HATTENDORF, John B.), Oxford 2007.
- The Oxford Illustrated History of Medieval Europe* (ed. HOLMES, George), Oxford 1990.
- THOMPSON, Daniel V., *The Materials and Techniques of Medieval Painting*, New York 1956.
- VEKARIĆ, Nenad, *Vlastela grada Dubrovnika. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*, sv. I, Dubrovnik-Zagreb 2011.
- VEKARIĆ, Stjepan, *Naši jedrenjaci*, Split 1997.
- VEKARIĆ, Stjepan, "O gradnji dubrovačkih brodova u 14. stoljeću", *Pomorski zbornik*, br. 1, Rijeka 1963., str. 465.-476.

- VLADISLAVIĆ, Tonija, "Štovanje svetaca prema oporukama splitskih obrtnika u 15. stoljeću", *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda tekst* (Sažetci), Split 2011., str. 33.
- VOJNOVIĆ, Kosta, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od 13. do konca 18. vijeka*, sv. II, Zagreb 1900.
- WALLEY, Daniel, DEAN, Trevor, *The Italian City-Republics*, London 2010.
- ZANINOVIĆ-RUMORA, Marija, "Korčulanske mjere za dužinu i površinu u razdoblju od 15. do 19. stoljeća", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 27, Zagreb 2009., str. 103.-120.
- ZANINOVIĆ-RUMORA, Marija, "Mjere dalmatinskih luka u priručnicima 16. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 45, Zagreb-Zadar 2003., str. 129.-135.
- ZANINOVIĆ-RUMORA, Marija, *Mjere za dužinu i površinu u dalmatinskim komunama od 15. do 19. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu), Zadar 2007.
- ZANINOVIĆ-RUMORA, Marija, "Stare mjere Splita od 15. do 19. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 52., Zadar 2010., str. 173.-188.
- ZELIĆ, Danko, "Proclamationes šibenskog kneza Fantina de Cha de Pesaro (1441.-1443.)", *Povijesni prilozi*, br. 35, Zagreb 2008., str. 149.-191.
- ZGLAV-MARTINAC, Helga, *Tako su jeli naši stari* (Katalog izložbe Muzeja grada Splita), Split 1997.

POPIS PRILOGA

Vrsta priloga	Broj priloga	Stranica	Opis priloga
	1	36	Etnička struktura neplemićkog stanovništva Splita temeljena na njihovim prezimenima iz razdoblja 1443.-1453. g.
	2	68	Podrijetlo splitskog obrtničkog sloja prema notarskim spisima 1443.-1449. g.
	3	72	Pravna klasifikacija splitskog obrtničkog sloja prema notarskim spisima 1443.-1449. g.
	4	138	Udio nekretnina u trgovačkoj razmjeni splitskih obrtnika prema notarskim spisima 1428.-1475. g.
	5	212	Brojnost ugovora o naukovanju prema pojedinim obrtničkim zanimanjima 1443.-1449. g.
	6	216	Podrijetlo obrtničkih naučnika u Splitu prema notarskim spisima 1443.-1449. g.
	7	249	Struktura mraza u splitskim obrtničkim obiteljima temeljena na ugovorima o mirazu 1436.-1475. g.
	8	266	Lokacija kuća splitskih obrtnika prema dokumentima o transferu nekretnina u Splitu sredinom 15. st.
	1	53	Luneta portala Palače Augubio s obiteljskim grbom i imenom vlasnika
	2	117	Zemljišne čestice Splitskog polja na katastarskom planu prve izmjere Dalmacije (1817.-1838.)
	3	120	Zemljišne čestice Splitskog polja na katastarskom planu prve izmjere Dalmacije (1817.-1838.)
	4	153	Tlocrt Splita i gradske luke, grafika iz 1695. g.
	5	209	Oslikana naslovnica matrikule bratovštine Sv. Staša koja se pripisuje Dujmu Vuškoviću
	6	267	Središte Splita na katastarskom planu iz 1868. g.
	1	64	Broj obrtnika i vrste obrta prema splitskim notarskim spisima 1443.-1449. g.
	2	67	Podrijetlo splitskog obrtničkog sloja prema notarskim spisima 1443.-1449. g.
	3	70	Pravna klasifikacija splitskih obrtnika prema notarskim spisima 1443.-1449. g.
	4	153	Zemljoposjed splitskih obrtnika prema inventarima 1436.-1458. g.
	5	209	Ugovori splitskih obrtnika o zakupu zemlje radi podizanja nasada (<i>ad pastinandum</i>) 1428.-1475. g.
	6	267	Ugovori splitskih obrtnika o zakupu zemlje s već podignutim nasadima (<i>ad laborandum</i>) 1428.-1475. g.

TABELE	7	109	Struktura obrtnika-poljoprivrednika prema inventarima 1436.-1458. g.
	8	160	Vrste splitskih brodova prema notarskim spisima 1444.-1475. g.
	9	164	Plaće splitskih kalafata prema notarskim spisima 1444.-1473. g.
	10	218	Duljina naučničke službe u Splitu prema strukama i broju sačuvanih ugovora o obrtničkom šegrtovanju 1443.-1449. g.
	11	221	Iznos godišnjih naknada obrtničkim šegrtima prema ugovorima o naukovanju 1443.-1449. g.
	12	239	Broj članova obrtničkih obitelji prema sačuvanim oporukama splitskih obrtnika 1436.-1467. g.
	13	265	Broj, vrste i lokacija kuća splitskih obrtnika prema dokumentima o transferu nekretnina u Splitu sredinom 15. st.
	14	347	Primjer računalne baze s podacima iz notarskih spisa različite vrste
	15	348	Primjer računalne baze s podacima o transferu obrtničkih nekretnina
	16	349	Primjer računalne baze s podacima iz obrtničkih oporuka
	17	350	Primjer računalne baze s podacima iz obrtničkih inventara

Tabela 14: Primjer računalne baze s podacima iz notarskih spisa različite vrste

SIGNATURA	DATUM	AUKTOR	ZANIMANJE	VRSTA DOKUMENTA	DESTINATAR	ZANIMANJE	OBJEKT PRAVNOG ČINA	NAKIADA	VREMENSKI PERIOD	IZDANO	SVJEDOK OBRTHNIK	NAPOMENE
k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101-102	11.11.1443.	magister Marcus Scropich	colpolaris	instrumentum famulandum	Iuanus, filius Ostogne heremite			dare vitum, vestitum et calciamentum et in fino vero tempore utentilia artis	anni 5	in loggia S. Laurentii	Marce lapicida et Petrus ballistarius	
k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 11-11'	08.10.1446	Micoouilus Alegreti de Spaleto	pelliparius	instrumentum finis	Micoouilus Philippi de Spaleto	cupparius		libras 89 et solidos 12 panuorum	hinc ad festum natiuitatis Domini	in platea S. Laurentii		13. 01. 1447. cancellata fuit, Micoouilus Alegreti recepitse dicitam libram
k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 202-202'	30.06.1448	venerabilis viri dom Bertanus, dom Çjuitanus Dragosii, dom Georgius Petri, ser Andreas Marci, ser Raymerius Laurentii et ser Petrus Marci de Spaleto, procuratores ecclesiam S. Duyymi		paatum per fabricare	magister Georgius Maithel habitator Sibendi	lapicida	una capella ad honorem S. Anastasii in eccliesia S. Duyymi	ducatos 300 auri	anni 2	ad Portam marine		
k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 234	08.07.1449.	magister Paulus Degilianouich de Sobinico	aurifex	instrumentum dotis	Nicholaus Chuthlourich de Spaleto		dos sororis dicti Nicole et vxor magistri Pauli	libras 123 panuorum	in perpetuum	in cancellaria communis		
k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 377	27.11.1449.	Anthonus, habitator Spaleti	indisor	paatum per fabricare	magister Duyymus de Spaleto	pictor	una liconia de lignamine	ducatos 21 auri	hinc ad festum reserrectionem Domini	in loggia S. Laurentii		

Tabela 15: Primjer računalne baze s podacima o transferu obrtničkih nekretnina

SIGNATURA	DATUM	AUKTOR	ZANIMANJE	VRSTA DOKUMENTA	DESTINATAR	ZANIMANJE	NEKRETNINA	NAKNA	VREMENSKI PERIOD	LOKACIJA NEKRETNINE	IZDANO	SVJEDOK OBRTNIK	NAPOMENE
k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 157	28.04.1444.	Petrus Petrouch de Spaleto	aurifex	instrumentum mutui	Migienus	calipolanius	pro solutione precii unius terre simple de 22. 04. 1444.	libras 76 et solidos 12 panorum			in logia S. Laurentii	Marinus Graunouch pellipanius et lurchus calipolanius	
k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 438	22.07.1446.	ser Nicolaus Maricich		instrumentum cessionis	magister luray Vuocsalich	pellipanius	una terra aratoria, vretenorum 10, ad laborandum et pastmandum bonis vitibus oliuis et arboribus fructiferis	per tertiam partem de fructis omni anno		posita ad Rogas, prope alias terras dicti ser Nicole ab utroque lateram et prope vineam dicti magistri luray	in logia S. Laurentii	Tuerfissa calipolanius et Martinus Mathieuch pellipanius	
k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 06	19.04.1447.	Duymus condam Iohannis lapicidè de Spaleto		instrumentum venditionis	magister Duymus Meiyacuch	calafatus	una sua terra incolta	ducatos 20 auri	in perpetuum	posita ad Orisac, supper aquam, prope terram dicti emptoris a ponente, prope terram heredium Zuane ab oriente, prope mare a meridie et prope uiam publicam a borea	in logia S. Laurentii	magister Petrus ballistanus	
k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 172	30.03.1448.	venerabilis vir dominus frater Marcus, guardianus monasterii S. Francisci de extra muros Spaleti et ser Michael Francisci de Auantio, procurator ipsius monasterii		instrumentum locationis	iacobus de Prato	sartor	unus maggenus	ducato 1 auro in anno	anni 9	in ciuitate veteri Spaleti, sub domibus habitatione ser Raineri Laurentii	in cancellaria communis	magister Iacobus obligauit sese facere portas et fenestras ab dicti maggenus	Christoforus cimator
k. 9, sv. 23, sveš. 16, fol. 388	25. 12. 1448.	Missa Sostanich de Spaleto		instrumentum venditionis	Martinus Vuhoch habitator Spaleti	pellipanius	una domuncula de lignamine	libras 50 panorum	in perpetuum	posita in ciuitate noua Spaleti, supper loco et territorio iacobi Martinoich, prope uiam publicam, prope domum Simoni de Bracia, prope domum Marthi Illich et prope domum Iuani Nouacouch	in cancellaria communis		

Tabela 16: Primjer računalne baze s podacima iz obrtničkih oporuka

SIGNATURA	DATUM	TESTATOR	ZAIMANJE	NASLIJEDNIK 1	LEGAT 1	NASLIJEDNIK 2	LEGAT 2	NASLIJEDNIK 3	LEGAT 3	NASLIJEDNIK 4	LEGAT 4	NASLIJEDNIK 5	LEGAT 5	NASLIJEDNIK 6	LEGAT 6	POTRAŽIVANJA - ŽELJE OPORUČITELJA	DUGOVANJA OPORUČITELJA	ACTUM
k. 6. sv. 21, ešed. 1, inahator fol. 10-11	16.07.1438	Iury Claudus Dregobaudon, inahator Spaeli	pelliparius	a Nicolo Cremon, inahator mio asarato e per citta	ducari 7 onro e libe 10 e libe 6	a moler di Nicola Braganon e a mia eorosa roca	libe 5 e libe 10	per misse a caplo e a con Marco che se fca caramisse di S. Gregorio.	libe 4 e ducari 10 onro	a Dregoda che sta a con Piero e a Toma polzar poizer Stanon	libe 3 e via etropa	a Dregoda che sta a con Piero e a Toma Polzar Stanon	libe 3 e via etropa	a via fante che sta a Racion Stanon, nome Rubalaua	libe 5	che se vendro mie abite e che se daga a mia eorosa libe 8		luta togiam eppendariom
k. 6. sv. 21, ešed. 2, fol. 72-73	13.05.1437	Georgius Iurgenton, inahator Spaeli	satior	In fortificatori di muri ca comune ca Spaelo	libra 1	a Probalou Beconon e a Raosabau, relicta di Sami Martini	libe 20 e libe 10	del poueri di S. Lazaro In auto, di lor vestimenti e a S. Maria de Taullelo	libe 20 e libe 10 e via calaba de valta de libe 30	perle misse di S. Grigor per anima di mio banca Piero e a Tuorissa a calgar, mio parente e a Zor pillig in casa di onro 80	libe 18 e libe 5 e libe 5	a a traba di S. Spirto e a la lista di S. Crastina in San Domingo e a la lista di S. Francesco	libe 20 e via calaba de libe 30	a la lista di S. Doymo e a la lista di S. Spirto e a la lista di S. Spirto e a la lista di S. Spirto a mio parente com berbare	libe 30 e libe 30 e libe 30 e a cro e libe 5	che se manda vno homo pro anima mia a Roma e che se manda vno homo a S. Jacomo di Calica peronca di chero, mio banca		In loga S. Laurenti
k. 6. sv. 21, ešed. 4, fol. 252	10.12.1427	magister Marne de Spaelo	lapoda	In reparatore di muri cuitatis	sollos 11	reliquit contrabimati S. Raymeri et contrabimati S. Nicobi de More	libras 3 et libras 3	Margante, mie diti Gregori, eius filii, pro suo maritare	ducari 70 buri de suis bonis	Radga iur sua et Gregorio et Marno, fratrius et filius diti testatore	come se etropa sua iura et bona presentia et futura misse et aduocant pro medietate et alle medietate	a Michellilli Gregorilli	berbam parlem de bonis suis		reliquit libras 50 paronum soluentas de suis bonis pro vno dento, quod nascit filius eius Gregorius et pro meo testator obligat est		In como habitatore diti testatoris	
k. 11. sv. 25, ešed. 6, fol. 417-418	03.03.1458	Radosus Mitali de Spaelo	pelliparius mio fido Marin	a a roa mia margarita e mio fido Marin	ducari 4 e via terra	a a mia Nicotia	libe 100 et una vora euller de ser Bago et casa che lo 80	per reparato muri Spaeli et all'poeri di S. Lazaro di Spaelo	sollos 10 et uno tiraco di musto con l'ano per anni 5	a mio genero Noabro, caligaro eta Phillia, foa celo mio genero Noabro	una ma casa a S. Maria	a S. Croce de Spaelo et all'frati di S. Chiegro	libe 3 et uno homo uno [...] di musto	libe 30 et a mio genero Michollo et a mia a la favesca Clara	volo che se manda uno homo in S. Jacomo de Calica in Prigara et una persona a Roma pro anima mia e che se fra una carmisse		In loga S. Laurenti	

Tabela 17: Primjer računalne baze s podacima iz obrtničkih inventara

SIGNATURA	k. 6, sv. 21, svešč. 2, fol. 81'-82	k. 6, sv. 21, svešč. 4, fol. 277-277'	
DATUM	15.06.1437.	30. 12. 1449.	
POKOJNIK	Ostoia Heruatnich	magister Vlatucus Pethcouich Sancouich	
ZANIMANJE	calçolarius	aurifex	
ACTUM	super viam publicam, ante domum habitatione	in platea S. Laurentii, apud logiam S. Laurentii	
INVENTAR	BROJ PREDMETA	INVENTAR	BROJ PREDMETA
caxa	1	chaxa de muro in qual habitaua	1
carateli di vino	7	terra posita in campo de Spaletto in logo chiamato Firule, vreteni 5	1
tinaçi da vino	2	terra al Barcagno, vretenorum 5	1
caçe da vino	2	vigna al Gripe sul teren de Drasoeuich de Poliça, vretenorum 11	1
bota vechia da vino di legno	1	vigna a Mertouliach sul terrin S. Maria de le Monege, vretenorum 8,	1
buçiça di legno	1	vigna a Brux sul terrin de ser Andrea de Marco e Piero de Doymo, de vrete 19	1
catino di legno	1	vigna ad Podchilie sul terrin de Arciueseona, vretenorum 12	1
copaniçe	2	vigna a Laureto sul terren de S. Francesco, vretenorum 2	1
copaniça dambotar	1	gisiola	1
sacho di lana dentro e foglia	1	chasse vecchie	4
quarta di legno	1	chassela pizola vecchia	1
stuora vechia	1	leto de piuma	1
pelle bouine tra grande pizole	98	chauçal grande	1
pelle montonine sença lana	59	chauçali picholi	3
peci di fiançi di cuoro	29	lanzoni de vna charpita e chouertor	
pele beconine e manzete conçi	193	chortina	1
peçi d cuore grope concì de bo	10	gonela de pano azuro de dona	1
cuori di bo	7	rubin	1
fassi d suori	5	vesta de pano nigro de homo fudrada con piliçoni	1
stuore	5	chapuzo rosso de scarlatin	1
canestri da fige	13	mantili de tola vecchi	2
baile da ferro	1	rampigno de ferro	1

tole intriego tra pezi	22	lucerene de ferro vechie	2
in gudecha ançor pelle tra bo e mangeti e caualine	10	ramini de laton	3
pelle in gudecha beconine	30	credença de legno	1
vn altra caxa in su la via publica presso ala Pistoria	1	sechio de legno	1
pari di scarpe tra piccole e grande in staçone	15	telar de legno	1
pari de forme ouer cerça le piccole e grande	50	chortelissa	1
cassa mezana	1	spada	1
cassa piçola da famina	1	archo con charcasso	1
bancho da sentire in sala	1	schudo	1
riopa fodra d agneline	1	balestra con manitra de fero	1
riopa beretina da pano norcino	1	chassa de albeo vechia	1
zornea vechia verd	1	chonche de tole de albeo	2
capuçi	2	concholo	1
zopa biada de rassa	1	chiauina vecchia	1
crocieta d argento	1	chatena, barila	1
cosuere d argento	2	chaldarete	2
colteli da calegarii	4	chadara, hrasniça de fero	1
anello d argento	1	trepie de fero	2
vigna a Smochouich in sul terin di S.Todoro, vretenorum 28	1	piadene de stagno	2
vigna a S. Chasiano in sul terin di S. Benedeto	1	tola con tres pidi de albedo vechia	1
vigna a lame in sul terino di ser Balsa, vretenorum 8	1	piadene de ligno	2
vigna a lame sul terino di Piero di Martino, vretenorum 6	1	libre in do chasse de botega	150

ŽIVOTOPIS AUTORICE

Tonija Andrić rođena je 20. travnja 1981. g. u Splitu, gdje je završila osnovnu školu i opću gimnaziju. Od 1999. g. studira na Studiju povijesti Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu gdje je i diplomirala 2005. g. Iduće godine upisuje poslijediplomski doktorski studij povijesti na Hrvatskim studijima s pretežno izabranim kolegijima iz hrvatskog srednjovjekovlja. U to vrijeme radi u *Nacionalnom centru za vanjsko vrednovanje obrazovanja* kao stručna suradnica u Odjelu za osnovne škole na poslovima organizacije ispita vanjskog vrednovanja iz povijesti. Istovremeno volontira na projektu *Latinični izvori, studije i pomagala za društvenu i ekonomsku povijest* Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu (voditelj dr. sc. Damir Karbić). Od 2008. g. zaposlena je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu kao znanstvena novakinja na projektu *Francuska uprava u Dalmaciji 1806.-1814. g.* U suradničkom je zvanju asistentice te samostalno izvodi nastavu iz kolegija vezanih za opću i nacionalnu povijest srednjeg vijeka te pomoćne povijesne znanosti. Ljetni semestar akad. god. 2009./2010. provodi na Sveučilištu u Beču (Austrija) kao stipendist OEAD-a s ciljem izrade doktorske disertacije. Do sada je objavila nekoliko znanstvenih i stručnih radova te je izlaganjima sudjelovala u radu više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova. Područja istraživanja su joj društvena i ekonomska povijest Splita i Dalmacije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku.

Izbor objavljenih radova

2014. "Štovanje svetaca i pobožnost splitskih obrtnika prema oporukama 15. stoljeća", *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011.* (ur. BELAMARIĆ, Joško; LUČIN, Bratislav; TROGRLIĆ, Marko; VRANDEČIĆ, Josip), Split, str. 451.-478.

2014. "Oprema stambenih i radnih prostora splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku", *Zbornik Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Split* (u tisku)

2014. "Vlasništvo pučana nad nekretninama u srednjovjekovnom gradu: primjer trgovanja nekretninama splitskih obrtnika sredinom 15. stoljeća", *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Grad hrvatskog srednjovjekovlja: vlast i vlasništvo*, Zagreb (prihvaćeno za tisak)

2013. "Socijalna osjetljivost obrtničkog sloja u Splitu sredinom 15. stoljeća", *Historijski zbornik*, god. LXVI, br. 1, Zagreb, str. 1.-23.

2011. "Položaj obrtničkih naučnika i pomoćne radne snage u Splitu sredinom 15. stoljeća", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 29, Zagreb, str. 127.-147.

Cijelu bibliografiju vidi na: <https://bib.irb.hr/lista-radova?autor=309854>

Osobna stranica: <https://ffst.academia.edu/tandric>